https://doi.org/10.15388/vu.thesis.1023
https://orcid.org/0009-0002-8958-7962

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Kotryna Bėčiūtė

Kūnas, gėda ir geismas: seksualumo kultūros pokyčiai Lietuvoje (1988–2005)

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
istorija ir archeologija (H 005)

VILNIUS 2026

Disertacija rengta 2021–2026 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Tomas Vaiseta (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Gynimo taryba:
Tarybos pirmininkas:
doc. dr. Marius Ėmužis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Nariai:
dr. Ieva Balčiūnė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005);
dr. Valdemaras Klumbys (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005);
dr. Giedrė Šmitienė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – H 004);
doc. dr. Aurimas Švedas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija ir archeologija – H 005).

Disertacija ginama viešame Gynimo tarybos posėdyje 2026 m. gruodžio 16 d. 15 val. Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto 211 auditorijoje.
Adresas: Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lietuva.
Tel. +370 5 268 7280; el. paštas: if@if.vu.lt

https://doi.org/10.15388/vu.thesis.1023
https://orcid.org/0009-0002-8958-7962

VILNIUS UNIVERSITY
LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

Kotryna Bėčiūtė

Body, Shame and Desire: Changes in Sexual Culture in Lithuania (1988–2005)

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
History and Archaeology (H 005)

VILNIUS 2026

The dissertation was prepared between 2021 and 2026 at Vilnius University.

Academic Supervisor – Assoc. Prof. Dr. Tomas Vaiseta (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

This doctoral dissertation will be defended in a public meeting of the Dissertation Defence Panel:

Chairman – Assoc. Prof. Dr. Marius Ėmužis (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

Members:
Dr. Ieva Balčiūnė (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005),
Dr. Valdemaras Klumbys (Lithuanian Institute of History, Humanities, History and Archaeology – H 005),
Dr. Giedrė Šmitienė (Institute of Lithuanian Literature and Folklore, Humanities, Philology – H 004),
Assoc. Prof. Dr. Aurimas Švedas (Vilnius University, Humanities, History and Archaeology – H 005).

The dissertation shall be defended at a public meeting of the Dissertation Defence Panel at 3 pm on 16 December 2026 in Room 211 of the Faculty of History, Vilnius University.
Address: Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania.
Tel. +370 5 268 7280; e-mail: if@if.vu.lt

TURINYS

ĮVADAS..... 8
I DALIS. VIEŠOSIOS SEKSUALUMO KULTŪROS FORMOS, NORMOS IR REIŠKINIAI..... 51
1. SPAUDA KAIP SEKSUALUMO KULTŪROS ARENA 57
1.1. Spaudos seksualizacija: evoliucija ar revoliucija? 57
1.2. Lytinis švietimas: spaudos savišvietos diskursai 84
1.3. „Vyrai kilę iš Marso, moterys – iš Veneros“: vyriškumo ir moteriškumo refleksijos spaudoje..... 101
2. VIEŠOJI SEKSUALUMO KULTŪRA: REGINIAI IR REIŠKINIAI 118
2.1. Viešas nuogas kūnas: nuo meninio akto iki queer matomumo . 118
2.2. Seksualumo ekonomika: grožio konkursai ir kūno kapitalas.... 132
2.3. Sekso skandalai: matomumo, privatumo ir pripažinimo ribos.. 152
II DALIS. SEKSUALUMO GEOGRAFIJA..... 164
3. GEIDULINGAS MIESTAS: SEKSUALUMO ERDVIŲ POKYČIAI IR REGULIAVIMAS 167
3.1. (Hetero)seksualus miestas: nuo sekso prekių parduotuvių iki erotinių klubų..... 169
3.2. Seksualinė sveikata visiems? „Sargio šventės“ atvejis 176
3.3. Seksualumo vieta mieste: kontrolė ir ribojimai..... 180
4. NEMATOMAS SEKSUALUMAS: *QUEER* GEOGRAFIJOS..... 185
4.1. Vyrų miesto geografijos kontūrai: homoerotinis miestas 185
4.2. Lesbietiško miesto paieškos..... 194
5. PROSTITUCIJA, SMURTAS IR NAKTINIS MIESTAS..... 202
5.1. Prostitucija kaip nematoma, bet struktūruota miesto praktika .. 202
5.2. Naktinis miestas: smurtas ir prievarta 219
III DALIS. SEKSUALUMO REGULIAVIMAS: INSTITUCIJOS IR VIEŠIEJI DISKURSAI 226
6. LAISVĖS ILIUZIJA? EROTIKOS IR PORNOGRAFIJOS REGULIAVIMAS NEPRIKLAUSOMYBĘ ATKŪRUSIOJE LIETUVOJE 227
6.1. Sporadiškų draudimų ir moralinio–tautinio nerimo laikotarpis (1990–1992)..... 229
6.2. Valstybinis erotikos kontrolės modelis (1992–1996)..... 233
6.3. Savireguliacijos paradoksas (1996–2002)..... 253
6.4. Žalos paradigma: kriterijų paieškos, nepilnamečių ir šeimos apsauga (2002–2005)..... 260
7. SEKSUALUMO DISKURSŲ KAITA IR VERTYBINĖS ĮTAMPOS LIETUVOJE (1988–2005) 269

7.1. Tautinio padorumo diskursas 271
7.2. Atvirumo diskursas 284
7.3. Kultūros depresijos diskursas 292
7.4. Riboto girdimumo diskursai: feministinės ir queer pozicijos ... 296
IŠVADOS 305
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA 312
I. ŠALTINIAI 312
II. LITERATŪRA 328
PRIEDAI 348
1 PRIEDAS. SEKSUALIZACIJOS INTENSYVUMO VERTINIMAS: POŽYMIAI IR ATRAMINIAI PAVYZDŽIAI 348
2 PRIEDAS. SAKYTINĖS ISTORIJOS INTERVIU SĄRAŠAS 356
3 PRIEDAS. SEKSUALUMO GEOGRAFIJA LIETUVOJE (1988–2005) 357
SUMMARY 362
PADĖKA 375
TRUMPOS ŽINIOS APIE DISERTANTĘ 376
PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS 377

SANTRUMPOS

AIDS – įgytasis imunodeficito sindromas
BK – Baudžiamasis kodeksas
ILGA – Tarptautinė lesbiečių ir gėjų asociacija (angl. International Lesbian and Gay Association)
JT – Jungtinės Tautos
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDDP – Lietuvos demokratinė darbo partija
LGL – Lietuvos gėjų lyga
LJSL – Lietuvos judėjimas už seksualinę lygybę
LKDP – Lietuvos krikščionių demokratų partija
LLGA – Lietuvos lesbiečių ir gėjų asociacija
LPL – lytiškai plintančios ligos
LTV – Lietuvos televizija
LVNA – Lietuvos valstybės naujasis archyvas
RFSU – Švedijos lytinio švietimo asociacija (šved. Riksförbundet för sexuell upplysning)
SKV – Spaudos kontrolės valdyba
ŠPC – Švietimo plėtotės centras
VIĮ – Visuomenės informavimo įstatymas
VRVA – Vilniaus regioninis valstybės archyvas
ŽEI – Žurnalistų etikos inspektorius
ŽIV – žmogaus imunodeficito virusas
ŽLEK – Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija

ĮVADAS

Dešimtasis dešimtmetis šiandien po truputį tampa vienu matomiausių Lietuvos istorijos laikotarpių. Jis yra nuolat prisimenamas, vaizduojamas ir perpasakojamas dokumentiniuose, literatūriniuose, atminties pasakojimuose ir žingsnis po žingsnio įgauna istorinio pasakojimo formą mūsų, istorikų ir istorikių, tyrimuose. Tačiau nuoseklus istorinis laikotarpio pasakojimas dar nėra susiformavęs. Seksualumo kultūros tyrimuose atotrūkis dar ryškesnis: nors nuogo kūno, erotikos, seksualizuotos reklamos ir atviresnių seksualumo temų iškilimas viešojoje erdvėje tapo vienu būdingiausių, atpažįstamiausių, populiariai aptariamų laikotarpio bruožų, istoriniuose tyrimuose šis procesas beveik nereflektuotas, nors atskirus jo aspektus yra nagrinėję socialinių mokslų atstovės ir atstovai[1].

Tyrimo problema. Nuoseklių XX a. dešimtojo dešimtmečio seksualumo kultūros tyrimų Lietuvoje stoka ypač ryški per pastarąjį dešimtmetį susiformavusios Vidurio ir Rytų Europos panašių tyrimų bangos kontekste. Ši banga parodė, kad valstybinio socializmo ir posocializmo seksualumo kultūros nebuvo nei vien „atsilikusios“ Vakarų kopijos, nei vienodi atvejai. Šis laukas tapo vienu dinamiškiausių Europos seksualumo istorijos laukų, o Vidurio ir Rytų Europa jame iš periferijos pasislinko į pirmąsias gretas. Lauko gyvybingumą liudija ne tik gausėjančios apibendrinančios sintezės, bet ir reguliarios tarptautinės konferencijos ir susitikimai[2]. Diskusijose lauko tyrėjai ne kartą patys reflektavo šią kaitą: dar prieš dešimtmetį regiono pranešėjų buvo ieškoma tikslingai, siekiant regioną apskritai įtraukti į tyrimų lauką. Šiandien Vidurio ir Rytų Europos tyrėjai lauke turi svarų autoritetą, o jų tyrimais remiamasi svarstant bendresnes periodizacijos, šaltinių ir sąvokų problemas. Kai kuriais klausimais, pirmiausia valstybinio socializmo laikotarpio ir 1989 m. kaip lūžio kvestionavimo, jie pirmauja ir verčia

[1] Pavyzdžiui: Aušra Maslauskaitė, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2001, Nr. 3, p. 70–83; Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, Nr. 1, p. 34–40, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904.

[2] Akademiškai stipriausias ir nuosekliausias: 1998 m. įsteigtas Europos socialinių mokslų istorijos konferencijos (angl. *European Social Science History Conference*, ESSHC) Seksualumo tinklas (žr. „Sexuality Network“, ESSHC, https://esshc.iisg.amsterdam/en/sexuality-network). Šį poslinkį stebėjau asmeniškai dalyvaudama tinklo sesijose 2023 m. Geteborge ir 2025 m. Leidene.

perrašyti bendresnes Europos seksualumo istorijos prielaidas[3]. Tačiau susiformavęs regiono kanonas yra siauras: jį sudaro pirmiausia Lenkijos, Čekijos ir Slovakijos (dalis tyrimų apima bendrą Čekoslovakijos laikotarpį), Vengrijos tyrimai, o Baltijos šalys į jį dažniausiai nepatenka. Ši spraga ypač reikšminga, nes išvados apie posocialistinę erdvę, grindžiamos daugiausia formaliai suverenių, nors SSRS politiškai kontroliuotų satelitinių valstybių patirtimi, ne visada gali būti taikomos Baltijos šalims, kurios Šaltojo karo metais buvo okupuotos ir inkorporuotos į Sovietų Sąjungą. Todėl Lietuvos atvejis negali būti automatiškai aiškinamas pagal Lenkijos, Čekoslovakijos ar Vengrijos tyrimuose nustatytus modelius, o klausimas, kiek kitoms Vidurio ir Rytų Europos šalių seksualumo kultūroms būdingas ypatybes galima priskirti Lietuvai, lieka atviras ir problemiškas. Vis dėlto minėtų šalių tyrimai leidžia formuluoti pirminę ir pagrindinę šios disertacijos problemą, kuri kyla iš neatitikimo tarp sparčiai augusio seksualumo matomumo ir nevienareikšmės seksualumo kultūros kaitos: didesnis viešumas nebūtinai reiškė vienodą ar nuoseklų liberalėjimą. Didesnis seksualumo matomumas galėjo reikšti ne tik didesnį atvirumą ar priimtinumą, bet kartu ir naujas stigmatizavimo, kategorizavimo bei reguliavimo formas. Ši problema turi ir erdvinį matmenį. Seksualumo geografijos tyrimai rodo, kad seksualumo matomumas, bendruomenių formavimasis ir reguliavimas nėra erdviškai neutralūs – juos veikia konkrečių miesto erdvių prieinamumas, paskirtis, reguliavimas[4]. Lietuvos atveju šį klausimą komplikuoja ir tai, kad po 1990 m. pati miesto erdvė sparčiai keitėsi, buvo privatizuojama ir komercializuojama. Tai nereiškia, kad privati seksualumo kultūra, kasdienė elgsena ar kaimo erdvė yra mažiau svarbios, jos paliko kitokį pėdsaką ir reikalauja kitos šaltinių bazės bei tyrimo prieigos.

Iš šios problemos kyla keli tarpusavyje susiję tyrimo klausimai. Šio tyrimo centre – ne klausimas, *ar* atkūrus Nepriklausomybę viešoji seksualumo kultūra keitėsi, o klausimas, *kaip* ši kaita vyko. Kokiomis formomis, ypatybėmis ir reiškiniais ši kaita pasireiškė? Kokiu intensyvumu ir kokiais etapais seksualumas 1988–2005 m. tapo matomas viešumoje? Kokiose miesto erdvėse jis įgijo materialų pavidalą, o kuriose liko nematomas ar buvo

---

3 Kateřina Lišková, *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, p. 6, https://doi.org/10.1017/9781108341332; Anna Dobrowolska, *Polish Sexual Revolutions: Negotiating Sexuality and Modernity behind the Iron Curtain*, Oxford: Oxford University Press, 2025, p. 24, https://doi.org/10.1093/9780198962878.001.0001.

4 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 10, ISBN 978-0-415-56647-6.

išstumtas į paraštes? Kas ir kokiais argumentais siekė reguliuoti seksualumo kultūros reiškinius? Kaip seksualumo matomumo, erdvinės raiškos ir reguliavimo procesai veikė vienas kitą? Atsakymai į šiuos klausimus leis svarstyti, kaip Lietuvos atvejis atrodo platesniame Vidurio ir Rytų Europos seksualumo istorijos kontekste, nors nuosekli lyginamoji analizė nėra šio tyrimo tikslas. Šie klausimai lemia ir tyrimo sandarą. Viešoji seksualumo kultūra analizuojama trimis tarpusavyje susijusiais pjūviais: jos ypatybės ir kaita, su seksualumu susijusių miesto erdvių analizė, seksualumo reguliavimas ir viešieji diskursai.

Tyrimo aktualumą grindžiu trimis lygmenimis. Pirmasis, visuomeninis, susijęs su natūraliai augančiu viešuoju susidomėjimu pačiu laikotarpiu: vis didesnei visuomenės daliai šis laikotarpis yra istorija. Atsiradus laiko distancijai, Nepriklausomos valstybės pirmasis dešimtmetis populiariojoje kultūroje įgavo jau ir tam tikrus stereotipais grįstus epitetus, iš kurių bene populiariausias – „laukiniai devyniasdešimtieji“. Laikotarpis dažnai įvardijamas tiesiog „devyniasdešimtieji“, o pastaruoju metu vis dažniau ir „devyniasdešimtiniai“[5]. Nuo praėjusio dešimtmečio vidurio šis laikotarpis vis

[5] Pats šio laikotarpio įvardijimas lietuvių kalboje nėra nusistovėjęs. Dažniausiai vartojama: tradicinė kalendorinė forma – *XX a. dešimtasis dešimtmetis; devyniasdešimtieji*, kuri remiasi anglų ir iš dalies rusų kalboje įprastu skaičiavimu ir naujausia forma – būdvardis su priesaga *-inis* (*devyniasdešimtiniai*). Dešimtmečius vadinti priesaginiais būdvardžiais siūlyta dar 1970 m. (Rita Urnėžiūtė, „Kalbos redaktorius ir kalbos variantiškumas“, *Gimtoji kalba*, 2025, Nr. 1, p. 9). Plačiau ji paplito prieš porą metų, daugiausia kultūrinėje periodikoje (žr., pvz.: Eglė Frank, „Devyniasdešimtiniai *amžinai*“, *Šiaurės Atėnai*, 2025-02-14; „Literatūros ir protestų metai“ (Eglės Frank pokalbis su Akvilina Cicėnaite ir Giedre Kazlauskaite), in: *Šiaurės Atėnai*, 2025-12-19; Laimantas Jonušys, „Mano ir mūsų devyniasdešimtiniai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2026, Nr. 3; Aira Niauronytė, „Kalbos inspekcija žmonių širdyse“, *Literatūra ir menas*, 2024-03-08, Nr. 5. Ir kt.).

dažniau aktualizuojamas parodose[6], prozoje[7], filmuose[8], tinklalaidėse[9] ir socialinėse medijose[10]. Per pastaruosius keletą metų iš nišinės susidomėjimo sferos devyniasdešimtieji užtikrintai žengė į popkultūros dėmesio centrą. Vien MO muziejaus parodą „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“ aplankė 141 597 lankytojai[11], Rimanto Kmitos romanas „Pietinia kronikas“ (2016) sulaukė didžiulio susidomėjimo ir buvo ne kartą perleistas[12]. O pagal romaną sukurtą Igno Miškinio filmą „Pietinia kronikas“ (2024) per mažiau nei du mėnesius kino teatruose pamatė 362 521 žiūrovas ir taip aplenkė keturiolika metų nepajudintą Donato Ulvydo „Tadas Blinda. Pradžia“ (2011) rekordą[13].

---

6 Pavyzdžiui: „Rūšių atsiradimas. 90-ųjų DNR“, kuratoriai Vaidas Jauniškis, Rimantas Kmita, Mantas Pelakauskas, Miglė Survilaitė, Aurimas Švedas, Tomas Vaiseta, Renata Valčik, MO muziejus, Vilnius, 2019 m. spalio 5 d. – 2020 m. kovo 1 d.; „Šito pas mus nėra. Intymumas, normos ir troškimai Baltijos šalių mene“, kuratoriai Inga Lāce, Adomas Narkevičius, Rebeka Põldsam, MO muziejus, Vilnius, 2024 m. kovo 9 d. – rugsėjo 8 d.; „Virgilijus Šonta: Atsakymas, mano drauge, plaikstosi vėjyje“, kuratoriai Margarita Matulytė ir Gintaras Česonis, Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus Nacionalinė dailės galerija, Vilnius, 2026 m. kovo 27 d. – birželio 21 d., pirmoji išsami fotografo (1952–1992) retrospektyva.

7 Pavyzdžiui: Rimantas Kmita, *Pietinia kronikas*, Vilnius: Tyto alba, 2016; Kęstutis Šapoka, *Pušis, kuri juokėsi*, Vilnius: Kitos knygos, 2018; Virginija Kulvinskaitė, *kai aš buvau malalietka*, Vilnius: Kitos knygos, 2019; Jurga Tumasonytė, *Remontas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2020; Darius Žiūra, 2024, *Diseris*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

8 Pavyzdžiui: „Pietinia kronikas“, rež. Ignas Miškinis, scen. Eglė Vertelytė, 2024.

9 Pavyzdžiui: „Buvo nebėra“, LRT tinklalaidė (ved. Jurga Bakaitė ir Tomas Vaitelė); „Kūno kultūra“, LRT (ved. Urtė Karalaitė), Epizodai tinklalaidėse: „Ko tyli istorikai?“, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedros tinklalaidė, (ved. Marius Ėmužis ir Antanas Terleckas); „Džiazuojanti istorija“ (ved. Jurgita Verbickienė ir Akvilė Naudžiūnienė) ir kt.

10 „Lithuanian Visual Culture Archive“ (@90s_lithuania), *Instagram*, https://www.instagram.com/90s_lithuania/; paskyros kuratorė Elena Krukonytė, 2026 m. liepos mėn. duomenimis paskyra turėjo apie 114 tūkst. sekėjų ir daugiau kaip 1 700 įrašų. „90-ųjų kioskas“, *Facebook*, https://www.facebook.com/90kioskas/, ir https://90kioskas.lt/; 2017 m. pradėtas nostalgijos projektas, prekiaujantis dešimtojo dešimtmečio prekėmis ir jų atvaizdais, 2026 m. liepos mėn. duomenimis paskyra turėjo apie 7,3 tūkst. sekėjų.

11 „MO muziejaus paroda tapo lankomiausia: kas lėmė sėkmę ir kodėl joje „nebuvo meno““, *LRT.lt*, 2020-03-05, https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1148829/mo-muziejaus-paroda-tapo-lankomiausia-kas-leme-sekme-ir-kodel-joje-nebuvo-meno.

12 Rimantas Kmita, *Pietinia kronikas: popromanas*, Vilnius: Tyto alba, 2016, ISBN 978-609-466-210-2.

13 „Neįtikėtina filmo „Pietinia kronikas“ sėkmė – pagerino net du Lietuvos rekordus“, *15min*, 2025-03-17, https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kinas/

Dešimtmečio vaizdai, estetika, archyvai šiandien gausiai sklinda socialinėse medijose. Pavyzdžiui, privačiai kuruojamą Instagramo archyvą @90s_lithuania, kaupiantį 1990–2004 m. Lietuvos vizualiąją medžiagą, seka apie 114 tūkst. žmonių[14].

Devyniasdešimtieji šiandien suvokiami kaip itin vizualus, spalvingas ir chaotiškas laikotarpis. Kaip pastebi istorikas Marius Ėmužis, „šios istorijos mes nerašome, mieliau – kalbame, rodome“[15]. Taip yra ir todėl, kad dešimtasis dešimtmetis yra pirmasis Lietuvos istorijos laikotarpis, palikęs tokį gausų kasdienį vaizdinį ir garsinį pėdsaką: spalvotą populiariąją spaudą, reklamas, mėgėjišką fotografiją, TV laidų įrašus, vaizdajuostes. Šiandien ši medžiaga socialinėse medijose sklinda greitai, masiškai ir dažniausiai atsieta nuo pirminio konteksto. Pavyzdžiui, LRT archyvas savo paskyrose nuolat platina trumpus dešimtojo dešimtmečio laidų, reportažų ir renginių fragmentus[16]. Tai ryškūs ir iškalbingi kadrai, tačiau dažnai jie pateikiami be platesnio laidos, įvykio ar istorinės situacijos konteksto. Devyniasdešimtieji šiandien yra lengvai atpažįstami ir kartu sunkiai paaiškinami.

Antrasis, su šiandienos politika susijęs aktualumo lygmuo grindžiamas tuo, kad Lietuvos kultūrinėje ir teisinėje aplinkoje seksualumas vis dar dažnai suvokiamas pirmiausia kaip rizikos ir galimos žalos šaltinis. Klausant tinklalaidžių apie seksualinę sveikatą, kultūrą ar istoriją klausytojams ir klausytojoms nuolat yra primenama, kad „informacija gali daryti neigiamą poveikį nepilnamečiams“, mokslinės knygos apie seksualumą parduodamos suvyniotos į plėvelę ir paženklintos „S“ raide[17], kultūrinės parodos lankytojai įspėjami apie „vaikams jautrų turinį“[18]. Dalis šių praktikų remiasi 2002 m.

---

neitiketina-filmo-pietinia-kronikas-sekme-sumuse-net-du-lietuvos-rekordus-4-2414114.

14 „Lithuanian Visual Culture Archive“ (@90s_lithuania), Instagram, kuratorė Elena Krukonytė, https://www.instagram.com/90s_lithuania/.

15 Marius Ėmužis, „Reformos, integracija ir skurdas: kokią nepriklausomybės istoriją rašysime?“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 7, p. 29.

16 LRT archyvai, TikTok paskyra @lrtarchyvai, https://www.tiktok.com/@lrtarchyvai.

17 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022; leidyklos anotacijoje knyga pristatoma kaip „turbūt pirmoji mokslinė knyga Lietuvoje, paženklinta S raide“, žr. https://www.baltoslankos.lt/mazasis-o-seksualumo-kultura-sovietu-lietuvoje.

18 Parodos „Šito pas mus nėra. Intymumas, normos ir troškimai Baltijos šalių mene“ (MO muziejus, Vilnius, 2024) pranešime skelbta: „MO muziejus įspėja, kad parodoje yra vaikams jautraus turinio – erotinio pobūdžio kūrinių. Nepilnamečiai asmenys į parodą bus įleidžiami tik su lydinčiu suaugusiuoju“, žr. „MO muziejuje atidaroma nauja didžioji paroda ‚Šito pas mus nėra‘“, MO muziejaus tinklaraštis, 2024, https://mo.lt/tinklarastis/irasai/atidaroma-paroda-sito-pas-mus-nera/.

Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymu[19] ir jo 2009 m. pataisų interpretacijomis, kuriomis vėliau buvo remtasi ribojant vaikams skirtas knygas dėl to, kad jomis esą „niekinamos šeimos vertybės“[20], ir kurių taikymas 2023 m. Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendime pripažintas pažeidžiančiu saviraiškos laisvę[21]. Taigi šios praktikos nėra šiandienos išradimas, jos remiasi kategorijomis, kurios buvo suformuluotos ir įtvirtintos būtent šiame darbe tiriamu laikotarpiu.

Trečiasis aktualumo lygmuo – analitinis. Seksualumo kultūra yra ypač jautrus visuomenės transformacijos indikatorius. Būtent seksualumo kultūros lauke susikerta beveik visos didžiosios laikotarpio įtampos: rinkos ekonomikos atėjimas, žodžio laisvės ribų klausimas, Katalikų Bažnyčios grįžimas į viešumą, santykis su Vakarais ir su sovietine praeitimi, lyčių, šeimos santykių pokyčiai. Seksualumo kultūros istorija nėra siaura tema plačios transformacijos paraštėje – ji leidžia plačiau matyti, kaip transformacija veikė visuomenę, taip pat ir tokiais kampais, kurių politinės ir ekonominės istorijos optika nepasiekia.

Šioje disertacijoje pateikiama pirma nuosekli 1988–2005 m. Lietuvos viešosios seksualumo kultūros istorinė interpretacija, į vieną analizę sujungianti tai, kas iki šiol nėra nagrinėta arba nagrinėta fragmentiškai ir

---

[19] Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, 2002 m. rugsėjo 10 d., Nr. IX-1067.

[20] Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo pakeitimo įstatymas, 2009 m. liepos 14 d., Nr. XI-333, Žin., 2009, Nr. 86-3637; Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymas, 2009 m. gruodžio 22 d., Nr. XI-594, Žin., 2009, Nr. 154-6959; abi redakcijos įsigaliojo 2010 m. kovo 1 d. Cituojama nuostata: „kuria niekinamos šeimos vertybės, skatinama kitokia, negu Lietuvos Respublikos Konstitucijoje ir Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse įtvirtinta, santuokos sudarymo ir šeimos kūrimo samprata“, 4 str.

[21] Neringos Dangvydės Macatės pasakų knygos *Gintarinė širdis* platinimas 2014 m. buvo sustabdytas, o vėliau knyga paženklinta įspėjimu, kad jos turinys gali būti žalingas jaunesniems nei keturiolikos metų vaikams. Ribojimas buvo grindžiamas Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo punktu, pagal kurį neigiamą poveikį nepilnamečiams darančia laikyta informacija, kuria „niekinamos šeimos vertybės“ arba skatinama kitokia santuokos ir šeimos kūrimo samprata. Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji kolegija 2023 m. sausio 23 d. sprendime byloje *Macatė prieš Lietuvą* konstatavo, kad knygos platinimo ribojimas dėl teigiamo tos pačios lyties asmenų santykių vaizdavimo pažeidė Europos žmogaus teisių konvencijos įtvirtintą saviraiškos laisvę. 2024 m. gruodžio 18 d. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas minėtą įstatymo nuostatą pripažino prieštaraujančia Konstitucijai.

atskirai: medijų kuriamus seksualumo vaizdinius, jų įsikūnijimą miesto erdvėse ir institucines pastangas šias erdves reguliuoti. Tyrimas grindžiamas iki šiol menkai naudotu, o kai kuriais atvejais visai netyrinėtu archyvinių ir institucinių šaltinių kompleksu, todėl posovietinės Lietuvos transformacijos tyrimus papildo menkai analizuota kūno, geismo, viešumo ir moralinio reguliavimo dimensija, o Lietuvos atvejį įrašo į platesnį Vidurio ir Rytų Europos seksualumo tyrimų lauką.

Tyrimo objektas ir erdvė. Disertacijos objektas – viešosios seksualumo kultūros pokyčiai Lietuvoje 1988–2005 m. Nemažai seksualumo istoriją tyrinėjančių mokslininkų šiandien teigia, kad po Antrojo pasaulinio karo ir XX a. septintojo dešimtmečio vadinamosios *seksualinės revoliucijos* vykę seksualumo pokyčiai esmingai pakeitė ne pačius žmonių seksualinius santykius ar jų praktikas, o būtent viešąją seksualumo kultūrą[22]. Tad tyrime viešosios seksualumo kultūros lauką siūloma suvokti kaip viešojoje erdvėje vyraujančias seksualumo (ne)normas: jų ypatybes ir raišką, seksualumo reiškinius, taip pat jų radimosi, sklaidos erdves bei diskursus, vaizd(ini)us, simbolius, idealus, vertybes. Taigi, tiriama ne seksualinė elgsena ar intymūs santykiai savaime, bet tai, kaip seksualumas, kūnas ir geismas buvo viešojoje erdvėje atvaizduojami, rodomi, įvardijami, aiškinami, vertinami ir reguliuojami. Šio tyrimo centre yra viešoji suaugusiųjų seksualumo kultūra. Vaikų ir paauglių lytiškumo ugdymo, seksualumo ir nepilnamečių apsaugos klausimai analizuojami tik tiek, kiek jie tapo suaugusiųjų viešųjų diskusijų ir institucinio reguliavimo objektu.

Erdviniu požiūriu tai yra istorinis Lietuvos miestų kultūros tyrimas. Mieste kultūriniai pokyčiai dažnai yra ryškiau pastebimi ir aptariami, o seksualumo geografijos tyrimai rodo, kad miestas suteikia daugiau anonimiškumo ir veikimo laisvės nei kaimo bendruomenė[23]. Didesniuose miestuose yra įvairesnių seksualizuotų erdvių (pvz., sekso prekių parduotuvės, *queer* barai, striptizo klubai, prostitucijos vietos), kurios neretai tampa vieta įvairesnėms ar naujoms seksualumo kultūros raiškos formoms bei praktikoms rastis. Tai, kaip skirtingos seksualumo raiškos formos yra matomos (arba ne) miesto kraštovaizdyje, gali atskleisti, kurios iš jų laikomos *normaliomis*, o kurios *deviantinėmis*[24]. Dėl šios priežasties miesto erdvė tiriama pasitelkiant

---

22 Jeffrey Weeks, *What is Sexual History?,* Cambridge: Polity Press, 2016, p. 115.

23 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 28.

24 Kath Browne, Jason Lim, Gavin Brown (sud.), *Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics*, Aldershot–Burlington: Ashgate, 2007, p. 43.

žmogiškosios geografijos perspektyvą[25]. Žmogiškoji geografija tiria ne vien fizinį žmonių ir reiškinių išsidėstymą erdvėje, bet ir tai, kaip socialiniai santykiai, tapatybės, normos bei galios hierarchijos yra susiję su konkrečiomis vietomis ir erdvėmis. Seksualumo geografijos tyrimuose ši prieiga leidžia klausti, kodėl vienos seksualumo kultūros formos tam tikrose miesto vietose tampa matomos ir priimtinos, o kitos ribojamos, išstumiamos ar slepiamos[26].

Tyrime buvo analizuojami Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir kitų miestų šaltiniai. Tačiau nebuvo siekta jų nuosekliai ir vienoda apimtimi palyginti, o daugiausia dėmesio vis dėlto teko Vilniui. Šį pasirinkimą pirmiausia lėmė šaltinių bazė. Nuosekliausią savivaldos lygmens seksualumo reguliavimo dokumentų korpusą paliko Vilniaus miesto etikos komisija (toliau – VME komisija), kurios dokumentai saugomi Vilniaus miesto tarybos fonde, o analogiška kitų miestų medžiaga išliko fragmentiškai[27]. Be to, Vilniuje buvo sutelkta didelė dalis nacionalinių žiniasklaidos priemonių ir seksualumo reguliavimo institucijų. Vis dėlto pirmoji disertacijos dalis remiasi visos Lietuvos auditorijai skirta žiniasklaida, todėl jos analizė iš esmės yra nacionalinio masto. Nacionalinį lygmenį apima ir trečiojoje dalyje nagrinėjami viešieji diskursai bei valstybinių reguliavimo institucijų veikla. Ryškiausias Vilniaus akcentas tenka antrajai daliai, kurioje rekonstruojama konkreti miesto seksualumo geografija, ir trečiosios dalies skyriui, skirtam savivaldos lygmens reguliavimui. Kitų miestų medžiaga pasitelkiama kaip lyginamasis kontekstas tais atvejais, kai šaltiniai leidžia nustatyti miestų panašumus ar skirtumus.

Tyrimo tikslas yra apibrėžti, ištirti, charakterizuoti ir rekonstruoti seksualumo kultūrą, jos kaitą, lūžius ir ypatybes Lietuvos miestų viešojoje sferoje 1988–2005 metais. Šiam tikslui įgyvendinti keliami tokie **uždaviniai:**

1. Išanalizuoti viešosios seksualumo kultūros formų, normų ir reiškinių kaitą spaudoje, mene ir kituose viešuose reiškiniuose, išskiriant pagrindines seksualizacijos raidos ypatybes, kryptis ir etapus.

---

[25] Phil Hubbard, „Geography and Sexuality: Why Space (Still) Matters“, *Sexualities*, 2018, t. 21, Nr. 8, p. 1295, https://doi.org/10.1177/1363460718779209.

[26] Phil Hubbard, „Geography and Sexuality: Why Space (Still) Matters“, *Sexualities*, 2018, t. 21, Nr. 8, p. 1295–1299, https://doi.org/10.1177/1363460718779209.

[27] Vilniaus miesto tarybos fondas, Vilniaus regioninis valstybės archyvas (toliau – VRVA), f. 2279.

2. Rekonstruoti Lietuvos miestų seksualumo geografijas, atskleidžiant, kaip miesto erdvėse buvo kuriamos matomumo, prieinamumo, slaptumo ir marginalizacijos ribos.
3. Rekonstruoti erotinio, pornografinio ir kito seksualizuoto turinio institucinės kontrolės bei reguliavimo raidą 1988–2005 m., išanalizuojant atsakingų institucijų veiklą, vertinimo kriterijus, argumentavimo modelius ir reguliavimo kalbos kaitą.
4. Išskirti pagrindinius viešuosius seksualumo diskursus, jų kūrėjus ir argumentavimo logiką bei nustatyti, kaip juose kilusios vertybinės įtampos dėl matomumo, padorumo, laisvės ir normalumo siejosi su instituciniais sprendimais.
5. Nustatyti, kaip seksualumo reprezentacijų, erdvinių praktikų, institucinio reguliavimo, viešųjų diskursų ir vertybinių konfliktų sąveika keitė skirtingų seksualumo formų matomumą ir socialinį pripažinimą.

Chronologinės ribos. Tyrimas apima 1988–2005 m. Akademinėje literatūroje įvardijant šį laikotarpį neretai vartojama „ilgųjų devyniasdešimtųjų“ samprata, nors dėl tikslios šio laikotarpio pradžios ir pabaigos nėra nusistovėjusio sutarimo. Vakarų istoriografijoje jo pradžia dažniausiai siejama su Berlyno sienos griūtimi, o pabaiga su 2001 m. rugsėjo 11-osios išpuoliais[28], socioekonominius procesus akcentuojančiuose tyrimuose ši riba kartais nukeliama ir iki 2008–2009 m. finansų krizės[29]. Vidurio ir Rytų Europos regionui toks periodizacijos modelis tinka tik iš dalies, nes yra grindžiamas pirmiausia Vakarų pasauliui reikšmingais geopolitiniais ir saugumo lūžiais – Šaltojo karo pabaiga ir Rugsėjo 11-osios išpuoliais. Ėmužis šį Vakarų pasaulio pasakojimą sieja su saugumo, ateities ir globalizacijos raktažodžiais, o Lietuvos atveju siūlo akcentuoti reformas, integraciją ir skurdą[30]. Šiame tyrime „ilgųjų devyniasdešimtųjų“ samprata vartojama ne kaip universalus chronologinis modelis, o kaip analitinė nuoroda į užsitęsusią transformaciją, kurios ribos nesutampa su kalendorinio dešimtmečio pradžia ir pabaiga.

Politinės istorijos periodizacijoje „ilgieji devyniasdešimtieji“ pagrįstai gali būti pradedami 1990 m. kovo 11-ąja, tačiau viešosios seksualumo kultūros

---

28 Phillip E. Wegner, *Life between Two Deaths, 1989–2001: U.S. Culture in the Long Nineties*, Durham–London: Duke University Press, 2009, p. 3.

29 Philipp Ther, *Europe since 1989: A History*, Princeton University Press, 2016, p. 8.

30 Marius Ėmužis, „Reformos, integracija ir skurdas: kokią nepriklausomybės istoriją rašysime?“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 7, p. 30–31.

istorijai ši riba yra per vėlyva, nes cenzūros mechanizmas silpti pradėjo anksčiau. Ideologinės viešosios erdvės kontrolės sistema ėmė irti dar iki formalios cenzūros pabaigos: jau 1987 m. LSSR Glavlito veiklos ataskaitoje „beveik visai neberašoma apie politinę-ideologinę viešosios erdvės kontrolę“[31], o pagrindinis dėmesys buvo sutelkiamas tik į valstybės ir karinių paslapčių apsaugą. Kontrolės irimą ryškiai rodė Sąjūdžio spaudos proveržis: 1988 m. birželio 13 d. pasirodė pirmasis Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio informacinis leidinys, vėliau tęstas kaip „Sąjūdžio žinios“, o rugsėjo 16 d.[32] „Atgimimas“, kurio tiražas nuo trečiojo numerio pasiekė 100 000 egzempliorių. Taigi 1988-ieji pasirenkami kaip lūžio metai – analitinis slenkstis, nuo kurio viešosios sferos ribas vis mažiau nustatė išankstinis ideologinis filtras, o vis labiau lėmė redakcijų sprendimai ir auditorijos paklausa.

Kaip ir daugelio socialinių bei kultūrinių procesų atveju seksualumo kultūros periodizacija nebūtinai sutampa su politinės istorijos chronologiniais lūžiais. Kaip pabrėžia Ėmužis, 2004 m. reformos ir integracija Lietuvoje nesibaigė[33]. Todėl 2004-ieji šiame tyrime išlieka svarbus struktūrinis lūžis: narystė ES oficialiai įtvirtino geopolitinę integracijos kryptį ir jau anksčiau prasidėjusį nacionalinės teisės derinimą su ES antidiskriminaciniais bei žmogaus teisių standartais. Tačiau disertacijos pabaigos riba brėžiama 2005 m. Pirmaisiais pilnais narystės ES metais išryškėjo kelios skirtingos seksualumo kultūros reguliavimo kryptys. 2005 m. sausio 1 d. įsigaliojęs Lygių galimybių įstatymas lytinę orientaciją įtvirtino kaip diskriminacijos pagrindą[34]. Tačiau tais pačiais metais paskelbtoje Žurnalistų etikos inspektoriaus rekomendacijoje „homoseksualių santykių propagavimas“ buvo įrašytas tarp kriterijų, siejamų su šeimos vertybių pažeidimu[35]. 2005 m.

---

31 Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2018, p. 117.

32 Vaida Jankauskaitė, „Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje“, *Knygotyra*, 2012, t. 59, p. 75–76, https://doi.org/10.15388/kn.v59i0.1108; apie *Atgimimo* tiražus žr. „Nepriklausomybės sąsiuviniai. „Atgimimo“, pirmo ir nepriklausomo, fenomenas (1988–1990)“, *LRT.lt*.

33 Marius Ėmužis, „Reformos, integracija ir skurdas: kokią nepriklausomybės istoriją rašysime?“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2025, Nr. 7, p. 32.

34 Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas, 2003 m. lapkričio 18 d., Nr. IX-1826, *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 114-5115; įsigaliojo 2005 m. sausio 1 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.222522/JisiDXkwGC.

35 Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas „Dėl rekomendacijos Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams „Dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų“ paskelbimo“, 2005 m. rugpjūčio 4 d., Nr. SPR-14, *Valstybės žinios*, 2005, Nr. 96-3624, rekomendacijos 7 punkto 2 papunktis, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.050F8A335D84.

prostitucijos reguliavimo modelis pirmą kartą buvo išplėstas nustatant administracinę atsakomybę ne tik už vertimąsi prostitucija, bet ir už atlygintinį naudojimąsi prostitucijos paslaugomis. 2005-ieji šiame tyrime pasirenkami kaip baigiamoji chronologinė riba, leidžianti užfiksuoti jau po stojimo į ES išryškėjusias skirtingas seksualumo kultūros teisinio ir viešojo reguliavimo kryptis.

Svarbu pridurti ir tai, kad 1988–2005 m. laikotarpis čia nelaikomas vientisu: kiekvienoje disertacijos dalyje vidiniai lūžiai nustatomi pagal analizuojamos medžiagos pobūdį. Chronologinės ribos taip pat nėra visiškai uždaros. Reiškinių genealogijai atskleisti grįžtama į vėlyvąjį sovietmetį, o vėlesni pokyčiai pasitelkiami tada, kai padeda išryškinti tiriamuoju laikotarpiu susiformavusių procesų pasekmes ar tiksliau apibrėžti jų chronologinę ribą.

Tyrimų būklė ir mokslinis naujumas. Tyrimo problematikai svarbios kelios tarpusavyje susijusios tyrimų kryptys: posocialistinės transformacijos, Vidurio ir Rytų Europos seksualumo istorijos, sovietinės ir posovietinės Rusijos bei kitų buvusių SSRS respublikų seksualumo tyrimai, Baltijos šalių seksualumo tyrimai ir Lietuvos seksualumo bei lyčių studijų laukas:

Posocialistinės transformacijos tyrimuose galima išskirti dvi plačias interpretacines kryptis. Pirmoji, tranzitologinė, pokomunistinę kaitą aiškino kaip kryptingą perėjimą iš komunistinės santvarkos į liberaliąją demokratiją ir rinkos ekonomiką[36]. Ankstyvieji Lietuvos tyrimai pirmiausia fiksavo pirmajame nepriklausomybės dešimtmetyje vykusius struktūrinius visuomenės pokyčius ir apibendrino skirtingų socialinio gyvenimo sričių transformaciją[37]. Zenonas Norkus, kartu pasitelkęs lyginamąją istorinę sociologiją, šį modelį kiek komplikavo: užuot vertinęs vien perėjimo (ne)sėkmę, jis nagrinėjo, kokios konkrečios demokratijos ir kapitalizmo formos Lietuvoje faktiškai susiklostė[38].

Platesnę klasikinės tranzitologijos kritiką XXI a. pradžioje suformulavo Thomas Carothersas, parodęs, kad vienakrypčio, nuosekliais etapais

---

[36] Plačiau apie tranzitologinės ir antropologinės posocializmo tyrimų krypčių skirtumus žr. Kristina Šliavaitė, „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2020, t. 20 (29), p. 9–35, https://doi.org/10.33918/25386522-2029001.

[37] Pavyzdžiui: Lidija Šabajevaitė, *Lietuvos socialinė transformacija: 1990–1997 metai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999, 248 p.; *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*, sud. Danutė Ulčinskaitė, Vilnius: Garnelis, 2000, 214 p.

[38] Zenonas Norkus, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos* požiūriu, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, 742 p.

vykstančio ir demokratinių rinkimų įtvirtinimu matuojamo perėjimo prielaida daugelio valstybių politinės raidos nepaaiškino[39]. Socialinėje antropologijoje ir etnografiškai orientuotoje sociologijoje išplėtota kritinė posocializmo tyrimų kryptis atmetė linijinę „perėjimo“ (angl. *transition*) paradigmą ir dažniau vartoti ėmė atviresnes bei daugiakryptį pokytį nusakančias „posocializmo“ ir „transformacijos“ (angl. *transformation*) sąvokas[40]. Užuot vertinus, kiek konkreti visuomenė priartėjo prie numanomo vakarietiško modelio, etnografiniais ir sociologiniais tyrimais stebėta, kaip kasdienybėje perskirstoma nuosavybė, statusas ir simbolinė galia, perrašoma atmintis bei brėžiamos naujos socialinės ribos. Lietuvoje šie procesai analizuoti tiriant prekybą, pvz., Gariūnų turgų[41], sovietmečio nostalgiją ir jos politinį poveikį[42], „sovietiškumą“ kaip prekės ženklą[43], modernumo demonstravimą vestuvėse[44],

---

39 Thomas Carothers, „The End of the Transition Paradigm“, *Journal of Democracy*, 2002, t. 13, Nr. 1, p. 17, https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003.

40 Žr. Katherine Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton: Princeton University Press, 1996; Michael Burawoy, Katherine Verdery, „Introduction“, in: *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, ed. Michael Burawoy, Katherine Verdery, Lanham, Oxford: Rowman & Littlefield, 1999, p. 1–17; Chris Hann, „Farewell to the socialist ‚other‘“, in: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*, ed. Chris Hann, London, New York: Routledge, 2002, p. 1–11, https://doi.org/10.4324/9780203428115.

41 Pernille Hohnen, *A Market Out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 164 p.; Pernille Hohnen, „Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2001, t. 1 (10), 63–83 p.

42 Neringa Klumbytė, *Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania*, daktaro disertacija, University of Pittsburgh, 2006; Neringa klumbytė, Post-socialist sensations: nostalgia, the self, and alterity in Lithuania, Lietuvos etnologija, 2010, 9 (18), 93-116.

43 Neringa Klumbytė, „The Soviet Sausage Renaissance“, *American Anthropologist*, 2010, t. 112, Nr. 1, p. 22–37, https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2009.01194.x.

44 Gediminas Lankauskas, *The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania*, Toronto: University of Toronto Press, 2015, https://doi.org/10.3138/9781442699359.

Visagino deindustrializaciją[45], kaimo europeizaciją[46], sovietmečio atmintį gyvenimo istorijose[47]. Tokie darbai padeda atpažinti transformacijos mechanizmus kasdienybėje. Atminties tyrimai šį vaizdą papildo parodydami, kad transformacija retrospektyviai įprasminama ir per emocinius pasakojimus apie pasididžiavimą, nusivylimą ar ištvermę, o dalis jos atminties nesusitelkia į aiškius lūžio įvykius, bet išsiskleidžia kaip lėtai patirtas pokytis[48]. Naujausias šios krypties tyrimas Lietuvoje, tai 2025 metų Valdos Budreckaitės disertacija, kuri parodė, kad visuomenės atmintyje posocialistinė transformacija nesudaro aiškiai apibrėžto laikotarpio: ji dažnai susilieja su platesniu atkurtos nepriklausomybės laikotarpiu ir įprasminama keliais pasikartojančiais naratyvais[49].

Seksualumo istorijos tyrimai leidžia atmesti vienakryptį pasakojimą apie nuoseklų seksualinių normų liberalėjimą. Dagmar Herzog europinėje XX a. seksualumo istorijos sintezėje ginčijo tokį vienakryptį pasakojimą ir parodė, kad atvirumo laikotarpius keitė konservatyvios reakcijos, o Vidurio ir Rytų Europos patirtys negali būti vertinamos tik kaip pavėluotas Vakarų raidos

---

45 Kristina Sliavaite, *From Pioneers to Target Group: Social Change, Ethnicity and Memory in a Lithuanian Nuclear Power Plant Community*, Lund: Lund University, 2005; Kristina Šliavaitė, „Deindustrializacija, socialinis nesaugumas ir išgyvenimo strategijos posovietinėje erdvėje: Visagino atvejis“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 2010, t. 10 (19), p. 93–116.

46 Ida Harboe Knudsen, *New Lithuania in Old Hands: Effects and Outcomes of EUropeanization in Rural Lithuania*, London, New York, Delhi: Anthem Press, 2012.

47 Dalia Leinartė, Laima Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, Irena Šutinienė, Ingrida Gečienė, *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.

48 Jogilė Ulinskaitė, Till Hilmar, Monika Verbalyte, „Emotions in a Time of Radical Change: Untangling Narratives of Pride and Achievements in Post-1989/1991 Lithuania and East Germany“, *Cultural Sociology*, 2024, t. 18, Nr. 2, p. 258–279, https://doi.org/10.1177/17499755241231059; Jogilė Ulinskaitė, „Uncovering Slow Memory in the Narratives of Lithuania’s Post-Communist Transformation“, *Slovenský národopis / Slovak Ethnology*, 2024, t. 72, Nr. 4, p. 463–474, https://doi.org/10.31577/SN.2024.4.36.

49 Valda Budreckaitė, *Lietuvos posocialistinės transformacijos vieta populiariosios atminties žemėlapyje*, daktaro disertacija, socialiniai mokslai, politikos mokslai (S 002), Vilnius: Vilniaus universitetas, 2025, 180 p., https://doi.org/10.15388/vu.thesis.825; Valda Budreckaitė, „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2023, t. 34, Nr. 4, p. 410–421, https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4.7.

pakartojimas[50]. Platesnio regioninio lyčių tyrimų lauko įsitvirtinimą liudija 2021 m. Katalin Fábián, Janet Elise Johnson ir Maros Lazdos sudarytas *The Routledge Handbook of Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia*, apibendrinantis istorines ir politines lyčių studijų prieigas ir tyrimus regione[51]. Regioninio tyrimų lauko stiprėjimą liudija 2025 m. Agnieszkos Kościańskos, Anitos Kurimay, Kateřinos Lišskovos ir Hadley Z. Renkino sudarytas *The Routledge Handbook of Sexuality in East Central Europe*. Jame apibendrinami Čekijos, Vengrijos, Lenkijos ir Slovakijos seksualumo istorijos tyrimai nuo XIX a. pabaigos iki šių dienų[52]. Tačiau, kaip jau minėta aptariant tyrimo problemą, šiame sparčiai besiplečiančiame lauke Baltijos šalys, o ypač jų raida atgavus nepriklausomybę, tebėra periferijoje.

Disertacijai ypač svarbūs darbai, suabejoję 1989 m. kaip savaime suprantama Rytų Europos „seksualumo istorijos“ pradžia. Kateřina Lišková parodė, kad socialistinės Čekoslovakijos seksualumo politiką aktyviai formavo seksologai, gydytojai ir kiti ekspertai, o kai kurie liberalėjimo procesai (abortų įteisinimas, homoseksualių santykių dekriminalizavimas, didėjantis dėmesys moters seksualiniam pasitenkinimui) prasidėjo jau XX a. šeštajame dešimtmetyje[53]. Anna Dobrowolska Lenkijos seksualines revoliucijas rekonstruoja kaip netolygų procesą, prasidėjusį dar valstybinio socializmo sąlygomis. Pirmąjį jo etapą ji sieja su XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais vykusia šeimos teisės, reprodukcinių teisių, moterų užimtumo ir jaunimo kultūros kaita, kuri transformavo intymaus gyvenimo normas dar prieš Vakarų seksualinės revoliucijos kulminaciją[54]. Vėlyvuoju socializmu šį procesą išplėtė viešosios kultūros erotizacija: striptizo pasirodymai, grožio konkursai, erotiniai žurnalai, pornografinių vaizdajuosčių rinka, *natūrizmo* judėjimas ir naujos *queer* saviraiškos bei

---

50 Dagmar Herzog, *Sexuality in Europe: A Twentieth-Century History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, p. 1, https://doi.org/10.1017/CBO9780511997075.

51 Katalin Fábián, Janet Elise Johnson, Mara Lazda (sud.), *The Routledge Handbook of Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia*, London–New York: Routledge, 2021.

52 Agnieszka Kościańska, Anita Kurimay, Kateřina Lišková, Hadley Z. Renkin (sud.), *The Routledge Handbook of Sexuality in East Central Europe*, Abingdon–New York: Routledge, 2025, https://doi.org/10.4324/9781003204763.

53 Kateřina Lišková, *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, p. 6, https://doi.org/10.1017/9781108341332.

54 Anna Dobrowolska, *Polish Sexual Revolutions: Negotiating Sexuality and Modernity behind the Iron Curtain*, Oxford: Oxford University Press, 2025, p. 24, https://doi.org/10.1093/9780198962878.001.0001.

organizavimosi formos[55]. Agnieszka Kościańska atskleidė, kaip vėlyvojo socializmo Lenkijos seksologai, veikdami tarp valstybinės valdžios ir Katalikų Bažnyčios, taikė strateginę savicenzūrą, leidusią ribotomis sąlygomis išsaugoti ir skleisti dalį sukauptų seksologinių žinių[56]. 1989 m. Lenkijoje seksualinė revoliucija ne prasidėjo, bet pakeitė kryptį: panaikinus ekonominius ir cenzūros suvaržymus sparčiai išaugo komercinio erotinio turinio pasiūla, tačiau kartu stiprėjanti Katalikų Bažnyčios politinė įtaka ir konservatyvus posūkis apribojo dalį ankstesnės socialistinės seksualinės modernizacijos pasiekimų (pvz. abortų draudimas 1993 m.)[57].

Dar vieną kryptį sudaro sovietinės ir posovietinės Rusijos bei kitų buvusių SSRS respublikų seksualumo tyrimai. Pirmąją išsamią sovietinės ir posovietinės Rusijos seksualumo istorijos sintezę parengė seksologas Igoris Konas. Jo teigimu, nepaisant oficialios tylos, seksualumo kultūra Rusijoje ėmė liberalėti jau XX a. 7–8 dešimtmečiais, gerokai prieš *perestroiką*, o po 1987 m. didysis tabu sparčiai silpnėjo ir seksualumas tapo madinga privataus ir viešo kalbėjimo tema[58]. Elena Zdravomyslova vėlyvojo sovietmečio seksualumą apibūdino kaip „veidmainišką“ (angl. *hypocritical sexuality),* turėdama omenyje liberalėjančių visuomenės praktikų ir institucinės refleksijos stokos susikirtimą[59]. Anna Rotkirch, analizavusi trijų kartų autobiografijas, Rusijos *seksualinę revoliuciją* suskirstė į dvi fazes: XX a. 8-ojo dešimtmečio elgsenos revoliuciją ir vėlesnę, *glasnost* metais prasidėjusią viešąją jos sklaidą[60]. Anna Temkina, išanalizavusi 1960–1985 m.

---

55 Anna Dobrowolska, *Polish Sexual Revolutions: Negotiating Sexuality and Modernity behind the Iron Curtain*, Oxford: Oxford University Press, 2025, p. 102, https://doi.org/10.1093/9780198962878.001.0001.

56 Agnieszka Kościańska, „Productive Sexological Self-Censorship in Late Communist Poland between State and Church“, *Journal of the History of Sexuality*, 2024, t. 33, Nr. 1, p. 12–32, https://muse.jhu.edu/article/916972.

57 Agnieszka Kościańska, *Gender, Pleasure, and Violence: The Construction of Expert Knowledge of Sexuality in Poland*, vertė Marta Rozmysłowicz, Bloomington: Indiana University Press, 2021, p. 14.

58 Igor S. Kon, *The Sexual Revolution in Russia: From the Age of the Czars to Today*, vertė James Riordan, New York: Free Press, 1995; Igor S. Kon, „Sexual Culture and Politics in Contemporary Russia“, in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 111.

59 Anna Temkina, Elena Zdravomyslova, „The Sexual Scripts and Identity of Middle-Class Russian Women“, *Sexuality & Culture*, 2015, t. 19, Nr. 2, p. 298, https://doi.org/10.1007/s12119-015-9272-7.

60 Anna Rotkirch, *The Man Question: Loves and Lives in Late 20th Century Russia*, Helsinki: University of Helsinki, Department of Social Policy, 2000, p. 175–176, 300–301, https://doi.org/10.31885/2018.00015; Anna Rotkirch, „‚What Kind of Sex Can You Talk About?‘: Acquiring Sexual Knowledge in Three Soviet

populiariuosius lytinio auklėjimo leidinius, atskleidė, kad vėlyvojo sovietmečio lytinis švietimas dažniau buvo suvokiamas kaip dorinis auklėjimas, o seksualinių „nukrypimų“ priežastimi laikyta ideologiškai svetimų, pirmiausia vakarietiškų, visuomenių įtaka[61]. Šios koncepcijos argumentus ji atpažino ir 1999–2000 m. Rusijos lytinio švietimo priešininkų retorikoje[62]. Vėlesniuose Temkinos ir Zdravomyslovos darbuose posovietinė seksualumo kultūra aiškinama per skirtingų kartų seksualinius scenarijus, o moralizuojantis konservatyvus diskursas Rusijos viešojoje sferoje, jų teigimu, sustiprėjo nuo XXI a. pirmojo dešimtmečio vidurio[63].

Kita posocialistinės erdvės tyrimų kryptis sutelkta į neheteronormatyvių seksualumų politinę ir socialinę analizę. Richardo C. M. Mole'o sudarytame rinkinyje nagrinėjama, kaip XX a. Sovietų Sąjungoje ir po jos griūties homoseksualumui ir kitoms neheteronormatyvioms seksualumo formoms suteikiamos reikšmės buvo kuriamos konkretiems politiniams tikslams, iš pradžių marksistinės-leninininės, vėliau nacionalistinės ideologijos rėmuose[64]. Danas Healey, rekonstruodamas Rusijos homofobijos istoriją nuo stalinizmo iki XXI a. pradžios, parodė, kad šiuolaikinė „tradicinių vertybių“ retorika nėra vien naujas ar iš išorės perimtas reiškinys. Jis remiasi istoriškai susiklosčiusiu kriminalizavimo, medicininio norminimo, Gulago subkultūros ir posovietinės nacionalistinės politikos palikimu[65]. Šie tyrimai suteikia platesnį regioninį

Generations“, in: Daniel Bertaux, Paul Thompson, Anna Rotkirch (sud.), *On Living Through Soviet Russia*, London–New York: Routledge, 2004, p. 113, https://doi.org/10.4324/9780203410790-7.

61 Анна Тёмкина, „Половое просвещение как моральное воспитание (позднесоветские дискурсы о сексуальности)“, in: Елена Здравомыслова, Анна Тёмкина (sud.), *Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009, p. 92, https://eusp.org/sites/default/files/archive/gender/Health_Trust/health_trust_2009-90-107.pdf.

62 Анна Тёмкина, „Половое просвещение как моральное воспитание (позднесоветские дискурсы о сексуальности)“, in: Елена Здравомыслова, Анна Тёмкина (sud.), *Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009, p. 104, https://eusp.org/sites/default/files/archive/gender/Health_Trust/health_trust_2009-90-107.pdf.

63 Anna Temkina, Elena Zdravomyslova, „The Sexual Scripts and Identity of Middle-Class Russian Women“, *Sexuality & Culture*, 2015, t. 19, Nr. 2, p. 299, https://doi.org/10.1007/s12119-015-9272-7.

64 Richard C. M. Mole (sud.), *Soviet and Post-Soviet Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2019, p. 3, https://doi.org/10.4324/9781315623078.

65 Dan Healey, *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*, London–New York: Bloomsbury Academic, 2017, p. 22, https://www.bloomsbury.com/uk/russian-homophobia-from-stalin-to-sochi-9781350000797/.

kontekstą, kuriame seksualumo kultūros kaita atsiskleidžia kaip liberalizacijos, komercializacijos ir ankstesnių normų tęstinumo ir naujų politinio kategorizavimo ypatybių sąveika.

Nors seksualumo istorijos tyrimai Vidurio ir Rytų Europoje sparčiai plečiasi, Baltijos šalių istoriografija tebėra netolygi chronologiniu, teminiu ir šaltinių prieinamumo požiūriu. Nuosekliausiai ištirtas Latvijos tarpukario laikotarpis. Ineta Lipša parašė sisteminę Latvijos seksualumo ir jo socialinės kontrolės 1914–1939 m. istoriją[66], kitame darbe ji nagrinėjo pramogų kultūros moralinį reguliavimą (spauda, kinas, erotika)[67]. Sovietmetis tyrinėtas fragmentiškiau, daugiausia pasitelkiant teisės, medicinos ir egodokumentų šaltinius: baudžiamąsias bylas dėl savanoriškų vyrų homoseksualių santykių[68], prostitucijos ir venerinių ligų kontrolės dokumentus[69] bei paskelbtą Kasparo Aleksandro Irbės dienoraščio dalį, apimančią 1927–1949 m. (pats dienoraštis buvo rašomas iki 1996 m.)[70]. Estijoje Rebeka Põldsam rekonstravo nenorminio lytiškumo diskursų šimtmetį remdamasi spauda, teisės aktais ir lytinio švietimo vadovėliais[71], su Sara Arumetsa ištyrė LGBT organizavimosi pradžią 1989–1994 m., o su Riikka Taavetti parodė, kad ankstyvojo dešimtojo dešimtmečio lesbiečių bendruomenė kūrėsi transnacionaliai, palaikydama stiprius ryšius su Suomija[72]. *Queer* temų sugrįžimą į to laikotarpio estų

---

66 Ineta Lipša, *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914–1939*, Rīga: Zinātne, 2014, 622 p.;Ineta Lipša, *LGBTI People in Latvia: A History of the Past 100 Years*, Rīga: Association of LGBT and Their Friends Mozaika, 2018, 109 p.

67 Ineta Lipša, *Izklaides kultūra Latvijā: morāles komunikācijas aspekti (1918–1934)*, Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2012.

68 Ineta Lipša, „Under the Surveillance of State Authorities: Consensual Sodomy Convictions and Male Homosexual Agency in Soviet Latvia, 1946–1991“, *Europe-Asia Studies*, 2025, t. 77, Nr. 6, p. 847–872, https://doi.org/10.1080/09668136.2025.2527696, https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09668136.2025.2527696.

69 Ineta Lipša, „Inbetween Frivolous Women and Prostitutes: Legal Framework and Reality of Prostitution in the Soviet Latvia in the Context of Soviet Family Politics, the 1950s–1980s“, *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 2019, t. 28, p. 234–254; Ineta Lipša, „Categorized Soviet Citizens in the Context of the Policy of Fighting Venereal Disease in the Soviet Latvia from Khrushchev to Gorbachev (1955–1985)“, *Acta Medico-Historica Rigensia*, 2019, t. 12, p. 91–122, https://doi.org/10.25143/amhr.2019.XII.04.

70 Ineta Lipša (sud.), *Kaspars Aleksandrs Irbe. Slēptā dzīve. Homoseksuāļa dienasgrāmata, 1927–1949*, Rīga: Ascendum, 2021; Rita Ruduša, *Forced Underground: Homosexuals in Soviet Latvia*, Rīga: Mansards, 2014.

71 Rebeka Põldsam, „*Why Are We Still Abnormal?!“ History of Discourses on Non-Normative Sex-Gender Subjects in Estonia*, daktaro disertacija, Tartu: University of Tartu, 2023, 172 p.

72 Rebeka Põldsam, Sara Arumetsa, „Emergence of LGBT Movements in Late Soviet and Post-Soviet Estonia“, *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender*

literatūrą neseniai aptarė Piret Viires[73]. 2024 m. Baltijos *queer* istorijai skirtas teminis *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* numeris liudija stiprėjančias pastangas telkti bendrą regioninį tyrimų lauką[74]. Tačiau daugumos šių darbų tyrimo laukas apsiriboja laikotarpiu iki 1991 m. Šie tyrimai išryškina vėlyvojo sovietmečio tęstinumų ir transnacionalinių ryšių reikšmę, bet menkai paaiškina XX a. dešimtuoju dešimtmečiu vykusius pokyčius.

Lietuvos seksualumo tyrimų laukas formavosi sociologijos, lyčių, kultūros, komunikacijos, šeimos ir istorijos studijų sankirtoje. Iki pastarojo dešimtmečio nuoseklių istorinių tyrimų šioje srityje buvo nedaug. Esamus darbus galima skirstyti į keturias kryptis: kūno, seksualumo ir tapatybių studijas; šeimos, intymumo ir lyčių vaidmenų sociologiją; medijų reprezentacijų tyrimus; sovietinės seksualumo kultūros istoriją.

Plačiausius tematiškai kūno, seksualumo ir viešumo problematikai skirtus tyrimus Lietuvoje XX a. dešimtojo dešimtmečio ir XXI a. sandūroje plėtojo Artūras Tereškinas. Jo darbuose analizuotas kūno, seksualinės tapatybės ir erdvės santykis Lietuvos kultūroje, populiariosios kultūros bei žiniasklaidos vaidmuo, seksualinių mažumų reprezentavimas spaudoje, norminio ir subordinuoto vyriškumo formos ir moterų vaizdavimas žiniasklaidoje[75]. Dalis

---

Research, 2024, t. 32, Nr. 2, p. 99–112, https://doi.org/10.1080/08038740.2023.2195207; Rebeka Põldsam, Riikka Taavetti, „Sisters Across the Gulf: Transnational Connections and Frictions in Estonian–Finnish Lesbian Networks of the Early 1990s“, *lambda nordica*, 2024, t. 29, Nr. 1, p. 17–43, https://doi.org/10.34041/ln.v29.933.

73 Piret Viires, „From the Shadows to the Light: Paradoxes of Queer Literature in Post-Soviet Estonia“, *Journal of Baltic Studies*, 2025, p. 363–383, https://doi.org/10.1080/01629778.2025.2485054.

74 Ineta Lipša, Kārlis Vērdiņš, „Researching the Baltic Queer History“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2024, Nr. 120; Kārlis Vērdiņš, Jānis Ozoliņš (sud.), *Queer Stories of Europe*,: Cambridge Scholars Publishing, 2016, 242 p.

75 Artūras Tereškinas, „Šalpos valgyklos ir muilo operos: ikoninis tautiškumas, masinės medijos ir popkultūra šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1999, t. 5, Nr. 3, p. 16–32, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1999.3.6965; Artūras Tereškinas, *Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, 173 p.; Artūras Tereškinas (sud.), *Vieši gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, t. 9, p. 34–40, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904; Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 31–47, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5972; Artūras Tereškinas, „Konfliktinė hegemonija: žiniasklaida ir moterys Lietuvoje bei Europos

šių darbų parašyti pačioje tiriamojo laikotarpio pabaigoje, todėl disertacijoje jie skaitomi dvejopai: Tereškino išvados vertinamos kaip istoriografijos argumentai, o jo diagnozės apie tuometę visuomenę kartais vertintinos ir kaip laikotarpio intelektinio konteksto bei seksualumo diskursų dalis.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje susiformavo ir platesnis sociologinių bei komunikacijos tyrimų sluoksnis. Aušra Maslauskaitė analizavo moterų ir vyrų santykių vaizdavimą 1990–2000 m. moterų spaudoje[76]. Kaip jos indėlis į šį lauką ypač reikšminga monografija *Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje,* kur ji nuosekliai susiejo XX a. paskutiniojo dešimtmečio meilės idealų, seksualumo ir santuokinio gyvenimo pokyčius su sovietinės modernizacijos palikimu ir posovietine socialine transformacija[77]. Andriaus Purvanecko ir Giedrės Purvaneckienės tyrimai fiksavo Lietuvos gyventojų požiūrį į šeimą, lyčių vaidmenis, abortus, skyrybas, smurtą ir moterų padėtį visuomenėje[78], o Vladislava Stankūnienė, Aiva Jonkarytė ir Alfonsas Algimantas Mitrikas nagrinėjo demografinę bei sociologinę šeimos transformaciją[79]. Komunikacijos tyrimuose analizuoti socialiniai lyčių stereotipai televizijoje, radijuje ir periodinėje spaudoje, paaugliams skirtų leidinių šeimos modeliai bei moterų ir vyrų įvaizdžiai[80]. Vėlesni tyrimai šį lauką papildė žurnalo *Moteris* bei motinystės ir bevaikystės

Sąjungoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 65–78, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5975.

76 Aušra Maslauskaitė, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2001, Nr. 3, 70–83 p. https://www.lituanistika.lt/content/77469; Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, 31-39 p.

77 Aušra Maslauskaitė, *Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje*, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004.

78 Andrius Purvaneckas, Giedrė Purvaneckienė, *Moteris Lietuvos visuomenėje: palyginamoji tyrimų analizė*, Vilnius: Danielius, 2001, 146 p., https://www.lituanistika.lt/content/35538.

79 Vladislava Stankūnienė, Aiva Jonkarytė, Alfonsas Algimantas Mitrikas, „Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai“, *Filosofija. Sociologija*, 2003, Nr. 2, p. 51–58, https://www.lituanistika.lt/content/11778.

80 Marija Stonkienė, „Vyraujantys šeimos modeliai ir lyčių socialiniai stereotipai Lietuvos žurnaluose, skirtuose paaugliams“, *Informacijos mokslai*, 2003, t. 25, p. 81–93, https://www.lituanistika.lt/content/12351; Jolanta Germanavičiūtė, „Moters įvaizdžio kategorijų raiška Lietuvos dienraščiuose“, *Klėja*, 2003, Nr. 6, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/indexb688.html?show_content_id=561: Margarita Jankauskaitė, „Moterų (ne)reprezentacija masinės kultūros vaizdiniuose“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 52–64, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5974.

diskursų 1991–1996 m. moterų spaudoje analizėmis[81]. Jie rodo nevienakryptę kaitą, kai silpstant tiesiogiai patriarchaliniams vaidmenims, tradicinė moteriškumo samprata buvo tęsiama per vartotojiškumą, o motinystė tebebuvo įtvirtinama kaip svarbiausia moteriškumo raiška.

Atskirą istoriografijos sluoksnį sudaro 1992 m. Vilniaus universitete įsteigto Moterų (vėliau – Lyčių) studijų centro leidiniai: 1999–2002 m. ėjęs tęstinis leidinys *Feminizmas, visuomenė, kultūra* ir 2002–2003 m. leistas internetinis žurnalas *Klėja*. Šie leidiniai buvo viena svarbiausių ankstyvojo lyčių ir seksualumo tyrimų sklaidos erdvių Lietuvoje, kurioje pirmą kartą nuosekliau telkti empiriniai tyrimai, teoriniai tekstai ir analizės. Šiam darbui pastaroji medžiaga reikšminga dvejopai. Pirma, ji teikia empirinių duomenų apie lyčių normas, moters ir vyro vaizdinius spaudoje bei televizijoje ir vertybines nuostatas[82]. Antra, patys tekstai yra ir laikotarpio šaltinis: jie fiksuoja, kokiomis kategorijomis akademinis laukas tuo metu gebėjo kalbėti apie kūną, seksualumą, seksualines mažumas, lyčių santykius[83].

Greta šių darbų, susiformavo keli siauresni tyrimų laukai, tiesiogiai susiję su disertacijos tyrimo lauku. Seksualinių mažumų padėtis Lietuvoje daugiausia nagrinėta per reprezentavimo, diskriminacijos ir heteronormatyvumo problemas, o ankstyvojo LGBT organizavimosi raidą dažniau fiksavo pačių bendruomenių ir organizacijų parengti leidiniai negu

---

81 Lina Šumskaitė, Gražina Rapolienė, „Motinystės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose“, *Informacijos mokslai*, 2019, t. 86, p. 133–156, https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30; Daiva Siudikienė, Lijana Stundžė, „Moterų vaidmenų reprezentavimo ypatumai ir jų kaita moterims skirtuose žurnaluose: žurnalo „Moteris“ atvejo analizė“, *Informacijos mokslai*, 2021, t. 92, p. 65–89, https://doi.org/10.15388/Im.2021.92.52.

82 Dalia Marcinkevičienė, Rima Praspaliauskienė, „Moters įvaizdžio transformacija moterų spaudoje 1975–1997“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 1999, Nr. 1, p. 61–67; Aušra Maslauskaitė, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2001, Nr. 3, p. 70–83; Dalia Marcinkevičienė, Aušra Maslauskaitė, „Moters paveikslas Lietuvos dienraščiuose ir televizijoje“, *Klėja*, 2002, Nr. 3, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/indexe5b6.html?show_content_id=453.

83 Raimonda Mikalajūnaitė, „Homofobija ir negatyvūs mitai apie seksualines mažumas“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2001, Nr. 3, p. 84–93; Margarita Jankauskaitė, „Homofobija ir akademinis jaunimas Lietuvoje: vertybinių nuostatų tyrimas“, *Klėja*, 2002, Nr. 4, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/index69d5.html?show_content_id=493; Daiva Selmistraitienė, „Seksualinės skriaudos pasekmės merginų gyvenime“, *Klėja*, 2002, Nr. 4, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/index48dd.html?show_content_id=495.

nuoseklūs istoriniai tyrimai[84]. Lytiškumo ugdymo literatūra daugiausia sutelkta į mokinių patirtis, ugdymo turinį ir programinės politikos konfliktus[85], o ŽIV ir AIDS tyrimuose vyrauja epidemiologinė bei visuomenės sveikatos perspektyva[86]. Prostitucijos ir prekybos moterimis tyrimai tiriamuoju laikotarpiu glaudžiai siejosi su prevencijos, kontrolės ir pagalbos programomis, o akademiniuose darbuose daugiausia nagrinėtos socialinės ir ekonominės reiškinio priežastys, moterų socialinė padėtis, paplitimas ir teisinio reguliavimo klausimai[87]. Šios kryptys pateikia svarbių duomenų apie atskirus veikėjus, institucijas ir politikos problemas, tačiau retai sieja juos su bendra 1988–2005 m. viešosios seksualumo kultūros transformacija. Kai kurie tiriamuoju laikotarpiu publikuoti darbai šiame tyrime svarbūs ir kaip savo epochos šaltiniai: jų vartojamos kategorijos, prostitucijos klasifikacijos ir vertinimai leidžia matyti ne tik patį reiškinį, bet ir to meto akademinio bei ekspertinio lauko požiūrį į jį[88].

---

84 Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, t. 9, p. 34–40, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904; Jolanta Reingardė, „Heteronormativity and Silenced Sexualities at Work“, *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas*, 2010, t. 1, Nr. 1, p. 83–96, https://www.lituanistika.lt/content/29567; *Nuo sutemų iki aušros: 20 LGBT laisvės metų Lietuvoje / From Dusk till Dawn: 20 Years of LGBT Freedom in Lithuania*, sud. Laima Kreivytė, Vilnius: Lietuvos gėjų lyga, 2013.

85 Akvilė Giniotaitė, „Mokinių lytiškosios patirtys. Lytinio raštingumo link“, *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2020, t. 45, p. 77–96, https://doi.org/10.15388/ActPaed.45.5; Augustė Nalivaikė, „Religious Influence in Policy-Making: A Case of Sexual Education in Lithuania“, *Viešoji politika ir administravimas / Public Policy and Administration*, 2020, t. 19, Nr. 1, p. 126–138, https://doi.org/10.5755/j01.ppaa.19.1.25082.; Akvilė Giniotaitė, *Ne-nutylėtos lytiškumo ugdymo plotmės suaugusiųjų naratyvuose*, daktaro disertacija, 2024, 264 p. https://www.lituanistika.lt/content/25537.

86 Saulius Čaplinskas, „Epidemiology of HIV/AIDS in Lithuania in 1988–2001: Review of Present Situation and Prognosis of HIV Transmission Trends“, *Medicina*, 2004, t. 40, Nr. 2, p. 161–168, https://medicina.lsmuni.lt/med/0402/0402-09e.pdf.

87 Arūnas Acus, „Marginalinės grupės tapsmas (sociologiniai prostitucijos tyrinėjimai)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2001, Nr. 3–4, p. 56–67, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2001.3-4.5897; Brigita Palavinskienė, „Gatvių prostitucijos Vilniaus mieste kriminologinė analizė“, *Jurisprudencija*, 2004, t. 61 (53), p. 35–48, https://ojs.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/3158. ; Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2002 m. sausio 17 d. nutarimas Nr. 62 „Dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“, *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 6–231, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.158764.

88 Tokius darbus šiame tyrime galima skaityti ir kaip savo laikotarpio akademinio diskurso šaltinius. Pavyzdžiui, Arūnas Acus prostituciją aiškino kaip ekonominį

Istorinį seksualumo tyrimų lauką reikšmingai išplėtė darbai apie sovietmetį, kartu su anksčiau minėtaisiais tyrimais kūrę ir metodologinį istorinių seksualumo tyrimų lietuviškąjį žodyną. Valdemaro Klumbio ir Tomo Vaisetos monografijoje rekonstruota sovietinės Lietuvos seksualumo kultūra, apimant viešas reprezentacijas, seksualinį švietimą ir kasdienes praktikas[89]. Atskirame tyrime Tomas Vaiseta, analizuodamas sovietinius teismo nuosprendžius pagal Baudžiamojo kodekso 122 straipsnį, parodė homoseksualių vyrų baudžiamojo persekiojimo specifiką, be to atskleidė ir šių šaltinių metodologinę problemą. Teismo nuosprendžiai neleidžia rekonstruoti homoseksualių vyrų patirčių, o kaltinamųjų, nukentėjusiųjų ir liudytojų parodymai juose neretai buvo perrašomi pagal to meto teisinę nuosprendžio tvarką ir nebūtinai atspindėjo realybę[90]. Rasa Navickaitė parodė, kaip vėlyvojo sovietmečio Lietuvos ekspertiniuose ir pedagoginiuose tekstuose lyčių papildomumo paradigma buvo siejama su heteroseksualia norma ir jos įtvirtinimu, o homoseksualumas apibrėžiamas kaip seksualinis ir socialinis nukrypimas[91]. Kitame tyrime, remdamasi sakytinės istorijos pasakojimais ir archyvine medžiaga, ji parodė, kaip sovietinis moterų homoseksualumo patologizavimas siejosi su spaudimu atitikti norminį moteriškumo vaidmenį ir šių patirčių aktualumą posovietiniuose lesbiečių pasakojimuose[92]. Naujausiame tyrime, analizuodama 1994–2004 m. Lietuvos spaudą, Navickaitė parodė, kaip dešimtmečio vidurio santūrų kalbėjimą apie homoseksualumą apie 2000 m. pakeitė gerokai priešiškesnė retorika, kurią

ir kultūrinį reiškinį, kartu siedamas ją su visuomenės „seksualinių poreikių“ tenkinimu ir vartodamas marginalumo bei deviacijos kategorijas. Žr. Arūnas Acus, „Marginalinės grupės tapsmas (sociologiniai prostitucijos tyrinėjimai)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2001, Nr. 3–4, p. 56–67, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2001.3-4.5897.

89 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022, 400 p.

90 Tomas Vaiseta, „Investigating the History of Homosexuality in Soviet Lithuania: Deconstructing Court Verdicts“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, specialusis Nr. 120, 2024, p. 10–31, https://doi.org/10.22364/lviz.120.02.

91 Rasa Navickaitė, „Gender Complementarity and Sexual Deviance in Late Soviet Lithuanian Expert and Pedagogical Texts“, *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 2024, t. 10, Nr. 3, p. 40–54, https://doi.org/10.17356/ieejsp.v10i3.1244.

92 Rasa Navickaitė, „‚Among the Characters from That Chapter‘: Soviet Medicalization of Homosexuality in Lithuanian Lesbian Oral History Narratives“, *Journal of Lesbian Studies*, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 192–210, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.

autorė sieja su pasirengimu narystei Europos Sąjungoje[93]. Dalios Leinartės sovietinės šeimos politikos tyrimas ir darbai apie lietuvių šeimos ideologijas atveria galimybę seksualumo normas vertinti platesniame valstybės, šeimos ir lyčių santykių kontekste[94]. Sigitos Černevičiūtės ir Monikos Kareniauskaitės monografija atskleidė smurto prieš moteris sampratų, teisinių apibrėžimų ir baudžiamojo persekiojimo praktikų kaitą XX a. Lietuvoje, ypač gajų „pati kalta“ naratyvą[95]. Posovietiniu laikotarpiu šio naratyvo tęstinumą išsamiau ištyrė Kareniauskaitė. Remdamasi interviu su sovietmečiu ir po 1990 m. dirbusiais milicijos bei policijos pareigūnais, ji parodė, kad aukų kaltinimas, pareiškimų neregistravimas ir antrinė viktimizacija iš dalies tęsėsi ir pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį, o pareigūnų mąstysena keitėsi lėtai[96].

Sąvokos ir teorinė prieiga. Kaip rodo tyrimų būklės apžvalga, lietuviškoje istoriografijoje seksualumo tyrimų žodynas tebėra besiformuojantis, o tų pačių sąvokų reikšmės skirtinguose istoriniuose ir disciplininiuose kontekstuose ne visuomet sutampa[97]. Terminologiniai iššūkiai kyla ne tik ieškant lietuviškų atitikmenų, bet ir sprendžiant, kiek konkrečiame kontekste susiformavusi sąvoka tinka Lietuvos atvejui analizuoti.

Viešoji seksualumo kultūra yra platesnė sąvoka nei *kultūros seksualizacija*. Pastaroji šiame darbe suprantama kaip seksualinių temų, vaizdinių ir reikšmių paplitimas medijose bei viešosiose erdvėse ir kūnų, pirmiausia moterų, erotizavimas[98]. Seksualizacija žymi vieną iš seksualumo

---

93 Rasa Navickaitė, „‚Like a Nest of Homosexuals‘: Tracing Homophobia in Post-Socialist Lithuanian Print Media (1994–2004)“, *Journal of Baltic Studies*, 2026 10 09, p. 1-24, https://doi.org/10.1080/01629778.2026.2740537.

94 Dalia Leinartė, *Family and the State in Soviet Lithuania: Gender, Law and Society*, London: Bloomsbury Academic, 2021; Dalia Marcinkevičienė, *Lietuvių šeimos ideologijos: nuo XIX a. tradicijos ir nacionalizmo iki sovietinės šeimos politikos* 1944–1970 m., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, https://epublications.vu.lt/object/elaba%3A6230468/.

95 Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021, 260 p.

96 Monika Kareniauskaitė, „Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu ir posovietinės transformacijos metu“, *Kriminologijos studijos*, 2019, t. 7, p. 128, https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2019.7.5.

97 Apie seksualumo tyrimų žodyno istoriškumą ir jo sąvokų kaitą žr. Jeffrey Weeks, *The Languages of Sexuality*, Abingdon–New York: Routledge, 2011; lietuviškų teorinių sąvokų vertimo problemas nagrinėja Nida Vasiliauskaitė, „Judith Butler lietuviškai: vargas dėl vertimo“, *Filosofija. Sociologija*, 2020, t. 31, Nr. 3, p. 250–260, https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i3.4273.

98 Plačiau apie kultūros seksualizacijos sąvoką ir jos interpretacijas žr. Rosalind Gill, „The Sexualisation of Culture?“, *Social and Personality Psychology*

kultūros kaitos krypčių, tačiau nepaaiškina visos jos raidos. Viešoji seksualumo kultūra apima ir seksualizaciją ribojusius ar jai prieštaravusius procesus: ankstesnių normų tęstinumą, stigmatizavimą, skandalizavimą, matomumo ribojimą ir institucinę kontrolę. Reguliavimas šiame darbe suprantamas ne vien kaip teisės aktuose įtvirtintas draudimas ar valstybės kontrolė, bet plačiau – kaip skirtingų valstybės, savivaldos, religinių, profesinių ir žiniasklaidos veikėjų pastangos apibrėžti pageidaujamą elgesį, normas ir viešumo ribas; todėl analizuojami ne tik galutiniai sprendimai, bet ir juos kūrę argumentai[99].

Tarptautinėje literatūroje vartojama daug skirtingų terminų, tokių kaip *striptease culture*, *pornosphere*, *porno-chic*, *pornification*, *sexual scripts* ar *sexual citizenship*. Jų tiesioginis vertimas savaime neužtikrina analitinio tikslumo, nes sąvokų reikšmės priklauso nuo teorinio ir istorinio konteksto, kuriame jos susiformavo. *Queer* sąvoka vartojama kaip analitinė, o ne retrospektyviai asmenims priskiriama tapatybinė kategorija. Ji žymi seksualumo ir lyties raiškos formas, neatitinkančias heteronormatyvių ir binarinių normų.

Disertacijos pavadinimo triada – kūnas, gėda ir geismas – nėra savarankiška teorinė schema ar tiesioginis trijų disertacijos dalių atitikmuo, bet apibendrina šaltiniuose pasikartojančius viešosios seksualumo kultūros veikimo principus. Kūnas žymi materialią seksualumo normų raišką ir pagrindinį jų vertinimo bei reguliavimo objektą: tai, kas rodoma, slepiama, stebima ir vertinama. Geismas nusako procesus, kuriais kūnai, santykiai ir patirtys paverčiami patraukliais, siektinais ar vartotinais, bet kartu ir tai, kaip pats geismas viešuosiuose diskursuose buvo apibrėžiamas kaip rizikos, moralinio pavojaus ar grėsmės šaltinis. Gėda suprantama ne (tik) kaip individuali emocija, bet ir kaip socialinė riba, nustatanti, kas gali būti matoma ir įvardijama, o kas turi likti privatumo, tylos ar marginalumo zonoje.

Disertacijos teorinį pagrindą sudaro trys tarpusavyje susijusios prieigos: konstruktyvistinė seksualumo istorijos samprata; viešumo, matomumo ir daugialypės viešosios sferos analizė; feministinės kultūros ir medijų analizės perspektyvos, papildytos postfeministinės medijų kultūros kritika. Konstruktyvistinę prieigą pirmiausia grindžia Michelio Foucault[100] ir Jeffrey

Compass, 2012, t. 6, Nr. 7, p. 483–498, https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2012.00433.x.

99 Alan Hunt, *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*, Cambridge University Press, 1999, p. 5.

100 Michel Foucault, Seksualumo istorija, I–III kn., vertė Nijolė Kašelionienė ir Renata Padalevičiūtė, Vilnius: Vaga, 1999.

Weekso[101] darbai, leidžiantys seksualumą tirti ne kaip nekintamą biologinę esmę, kurią visuomenė tik slopina arba išlaisvina, bet kaip istoriškai kuriamą žinojimo, normų, tapatybių ir institucinių praktikų lauką. Disertacijoje tiriama, kaip seksualumas buvo viešai įvardijamas, vaizduojamas, siejamas su konkrečiomis miesto vietomis ir klasifikuojamas institucijų. Šiuos tris tyrimo pjūvius jungia klausimas, kas galėjo tapti matoma, kas galėjo kalbėti savo vardu ir kas buvo laikoma teisėta viešų svarstymų tema.

Viešumo ir privatumo skirtis disertacijoje laikoma istoriškai kintančia, o ne savaime suprantama socialinio gyvenimo riba. Remiantis Jeffu Weintraubu, ji analizuojama dviem susijusiomis ašimis: matomumo (angl. *visibility*), skiriančia tai, kas paslėpta, nuo to, kas viešai matoma. Ir kolektyviškumo (angl. *collectivity)* ašimi, pagal kurią privatu laikoma tai, kas suvokiama kaip asmens, šeimos ar siauresnės grupės reikalas, o vieša, tai, kas laikoma bendru visuomenės reikalu[102]. Ši skirtis leidžia analizuoti atvejus, kai seksualumas tapo viešai matomas, tačiau nebūtinai buvo pripažįstamas bendro svarstymo objektu.

Jürgeno Habermaso viešosios sferos samprata[103] suteikia atspirties tašką: tai erdvės, kuriose visuomenei reikšmingi klausimai tampa bendro svarstymo objektais. Tačiau Nancy Fraser[104] parodė, kad universalia laikyta viešoji sfera nebuvo vienodai prieinama visiems, o marginalizuotos grupės kūrė kontrviešumas (angl. *counterpublics*), kuriose formulavo alternatyvius savo poreikių, interesų ir tapatybių aiškinimus. Darbe į tokias kontrviešumas irgi bus atsižvelgiama, kaip ir į Michaelo Warnerio[105] pastabas, kad viešuma nėra vien fizinė vieta ar organizacija: ji susidaro per tekstų sklaidą ir kreipimąsi į auditoriją.

Johnas B. Thompsonas[106] *medijuotą matomumą* apibrėžė kaip komunikacijos priemonių sukurtą galimybę asmenims, veiksmams ir

---

101 Jeffrey Weeks, *What Is Sexual History?* Cambridge: Polity, 2016; Jeffrey Weeks, *Making Sexual History*, Cambridge: Polity, 2000.

102 Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, 1997, p. 5.

103 Pgl. John B. Thompson, The Media and Modernity: A Social Theory of the Media, Polity Press, 1995, p. 59–70.

104 Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, Social Text, 1990, Nr. 25/26, p. 67–68, https://doi.org/10.2307/466240.

105 Michael Warner, *Publics and Counterpublics,* New York: Zone Books, 2002, p. 90.

106 John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Polity Press, 1995, p. 84.

įvykiams tapti matomiems nesidalijant ta pačia vieta ir laiku su auditorija. Disertacijoje ši sąvoka nusako ne vien vaizdo ar teksto paskelbimą, bet ir medijų atliekamą atranką, išryškinimą, kartojimą bei įrėminimą. Medijų kuriamas matomumas neapima visos viešosios seksualumo kultūros. Remiantis Philo Hubbardo seksualumo geografijos prieiga[107], miestas laikomas vietų, taisyklių ir praktikų visuma, lemiančia, kur skirtingos seksualumo formos galėjo būti matomos, prieinamos ar toleruojamos. Klubai, parduotuvės, parkai, gatvės, reklamos ir jų reguliavimas materialiai brėžė viešumo ir privatumo ribas. Erdvinėje analizėje klausiama ne tik, kur vyko konkretūs reiškiniai, bet ir kaip miesto vietos seksualumą darė matomą, stūmė į paribius arba pavertė kasdienybės dalimi. Išsamesnė vietos ir erdvės samprata aptariama antrosios disertacijos dalies pradžioje.

(Post)feministinės kultūros ir medijų analizės perspektyvos šiame tyrime pasitelkiamos atskleisti lytiškai struktūruotus galios santykius, reprezentacijos, žvilgsnio ir kūno vertinimo asimetrijas. Kadangi feministinė teorija apima skirtingas, neretai tarpusavyje polemizuojančias kryptis, šiame darbe nesiekiama remtis išskirtinai viena feminizmo kryptimi. Atsižvelgiant į konkretų tyrimo klausimą, pasitelkiamos skirtingose feministinėse prieigose išplėtotos idėjos, sąvokos ir analizės kryptys. Lauros Mulvey suformuluotas „vyriškojo žvilgsnio“ (angl. *male gaze*) konceptas[108] ir Johno Bergerio aptarta *matymo* bei kūno vertinimo asimetrija[109] padeda analizuoti, kaip moters kūnas spaudoje, reklamoje ir viešuose reginiuose buvo kuriamas kaip *žiūrėjimo* objektas. XX a. dešimtajame dešimtmetyje viešoji seksualumo kultūra buvo ryškiai lytiškai asimetriška: moterų kūnai tapo masiškai matomi, vertinami ir komercializuojami. Šio laikotarpio seksualumo kultūros analizėje feministinė prieiga tampa praktiškai neišvengiama, nes šios asimetrijos neįmanoma ignoruoti.

Šią žvilgsnio ir reprezentacijos kritiką papildo postfeministinės medijų kultūros analizė, neleidžianti tiriamojo laikotarpio aiškinti vien kaip pasyvaus moterų objektyvizavimo istorijos. Šaltiniai rodo, kad moterys pačios siuntė savo kūno atvaizdus į leidinių konkursus, balsavo, dalyvavo renginiuose ir kūrė seksualizuotą turinį. Tokio dalyvavimo nepakanka apibrėžti nei kaip visiškai savarankiško pasirinkimo, nei kaip paprasto svetimo žvilgsnio perėmimo. Rosalindos Gill aprašytas perėjimas nuo *objektinimo* prie

[107] Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, London–New York: Routledge, 2012.

[108] Laura Mulvey, „Visual Pleasure and Narrative Cinema“, *Screen*, t. 16, Nr. 3, 1975, p. 6–18, https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6.

[109] John Berger, *Ways of Seeing*, Penguin Books, 2008, p. 12.

seksualinio *subjektinimo*[110] leidžia tirti, kaip moteris medijų kultūroje vaizduojama ne tik kaip geidžiama, bet ir kaip pati aktyviai siekianti būti geidžiama. Postfeministinėje medijų kultūroje pasirinkimo, saviraiškos ir įgalinimo kalba gali veikti kartu su savistaba, kūno drausminimu ir siaurais patrauklumo standartais[111]. Šios prieigos veikia kaip trys to paties proceso analizės lygmenys: konstruktyvistinė perspektyva leidžia tirti seksualumo kategorijų ir normų kūrimą, viešumo ir matomumo analizė – jų patekimą į viešąją erdvę ir skirtingą prieinamumą, o feministinės ir postfeministinės perspektyvos – šiuose procesuose veikiančias lyčių galios ir kūno vertinimo asimetrijas. Toks derinys reikalingas todėl, kad nė viena iš šių prieigų atskirai nepaaiškina kartu vykusių seksualumo reikšmių kūrimo, jų viešo matomumo ir lytiškai asimetriško vertinimo.

Be to, seksualumo kultūra yra pernelyg plati, kad visas jos sritis būtų galima nagrinėti vienodai išsamiai. Todėl tai, kurioms seksualumo kultūros sritims šiame darbe skiriu daugiau dėmesio, lėmė ne tik šaltinių prieinamumas ir tyrimo klausimai, bet ir mano pačios moksliniai bei asmeniniai interesai. Dėl to, pavyzdžiui, daugiau dėmesio skiriu lytiškumo ugdymui nei, tarkime, reprodukcijos klausimams, nors abi temos yra vienodai svarbios seksualumo kultūros dalys. Toks pasirinkimas išryškina ir tyrimo ribas. Kitas teorinis žvilgsnis, šaltiniai ar kitos seksualumo kultūros sritys galėtų išryškinti kitus ar įvairesnius seksualumo kultūros procesus ir atverti naujų interpretacijų.

Rašydama šią disertaciją laikiausi nuostatos, kad kiekviena jos dalis, skyrius ir poskyris galėtų būti skaitomi ne tik kaip vientiso darbo dalis, bet ir savarankiškai. Nuosekliai skaitant visą disertaciją atsiskleidžia per tris jos dalis plėtojamas bendras argumentas, o atskiri skyriai ir poskyriai pateikia vientisą konkretaus reiškinio raidos, ypatybių ir reikšmių analizę. Šis struktūrinis principas lemia ir teorinių sąvokų išdėstymą. Įvade apibrėžiu tik visą tyrimą veikiančias sąvokas, o konkretiems reiškiniams reikalingas teorines bei analitines prieigas pristatau ten, kur jos tiesiogiai taikomos: spektaklio ir dramaturgijos perspektyvą – pirmojoje dalyje, seksualumo geografijos prieigą – antrojoje. Toks išdėstymas turi savo kainą: kai kurias istorines aplinkybes tenka priminti keliose vietose, tačiau leidžia teoriją sieti su ta empirine medžiaga, kuriai ji reikalinga.

---

110 Rosalind Gill, „Postfeminist media culture: Elements of a sensibility“ *European Journal of Cultural Studies*, t. 10, Nr. 2, 2007, p. 151, https://doi.org/10.1177/1367549407075898.

111 Rosalind Gill, „Postfeminist media culture: Elements of a sensibility“ *European Journal of Cultural Studies*, t. 10, Nr. 2, 2007, p. 155, https://doi.org/10.1177/1367549407075898.

Šaltiniai. Disertacijoje derinami skirtingo pobūdžio šaltiniai. Toliau jie grupuojami pagal kilmę:

1. *Normatyviniai ir politiniai dokumentai.* Šią grupę sudaro teisės aktai ir parlamentinių posėdžių stenogramos:
    a. *Teisės aktai*. Šį pogrupį sudaro įstatymai, Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės nutarimai bei jų pakeitimai. Pagrindiniai iš jų: 1990 m. Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas[112], 1991 m. Vyriausybės nutarimas, erotinio pobūdžio spaudą, filmus ir renginius pavertęs atskiru apmokestinimo bei prieigos ribojimo objektu[113], 1992 m. Vyriausybės nutarimas Nr. 722, įtvirtinęs erotinio ir smurtinio pobūdžio medžiagos registravimo, platinimo ir viešo rodymo tvarką[114], 1996 m. Visuomenės informavimo įstatymas, panaikinęs ankstesnį valstybinės spaudos kontrolės modelį ir įtvirtinęs žiniasklaidos savireguliacijos modelį[115], ir 2002 m. Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas[116]. Teisės aktai pirmiausia naudojami kaip normatyvinio žodyno ir institucinių taisyklių kūrimo šaltinis. Tačiau dažniausiai jie fiksuoja siektiną, o ne faktiškai veikusią tvarką. Įstatymo tekstas neparodo, ar nustatyti nutarimai buvo taikomi nuosekliai ir efektyviai.
    b. *Parlamentinės stenogramos*. Šį pogrupį sudaro Aukščiausiosios Tarybos (1990–1992) ir Lietuvos Respublikos Seimo (1992–

---

112 Lietuvos Respublikos Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas, 1990 m. vasario 9 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18858.

113 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl spaudos leidinių, turinčių erotinį pobūdį, apmokestinimo, taip pat erotinio pobūdžio kino filmų bei videoprogramų, kitų renginių viešo rodymo ir prekybos alkoholiniais gėrimais tvarkos“, 1991 m., Nr. 578, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9062E875A650.

114 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos“, 1992 m. spalio 2 d., Nr. 722, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.9588.

115 Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas, 1996 m. liepos 2 d., Nr. I-1418, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.29884.

116 Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, 2002 m. rugsėjo 10 d., Nr. IX-1067, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.180810.

2006) posėdžių stenogramos[117]. Kitaip nei galutinis teisės aktas, jos fiksuoja dar neužbaigtus politinius svarstymus. Iš jų matyti, kaip pasiūlymai buvo argumentuojami ir atmetami, kokių reakcijų svarstymai sukeldavo ir kurios formuluotės iškrisdavo pakeliui į priimtą tekstą. Šie šaltiniai rodo, kada ir kokiomis aplinkybėmis pornografija, prostitucija, homoseksualumas, lyčių santykiai, seksualinis smurtas ar lytiškumo ugdymas (ne)pateko į politinę darbotvarkę ir kokias sąvokas bei argumentus politikai ir politikės vartojo šioms temoms apibrėžti. Stenogramos fiksuoja viešą parlamentinį kalbėjimą. Neformalios derybos, partijų vidaus pozicijų formavimas ar kiti sprendimų motyvai jose dažniausiai nematomi. Be to, viešas pasisakymas gali būti strateginis ir skirtas ne vien kolegoms Seime, bet ir platesnei auditorijai[118].

2. *Institucijų, organizacijų ir visuomenės veikėjų dokumentai.* Šią grupę sudaro įvairių valstybės, žiniasklaidos, švietimo ir sveikatos institucijų, organizacijų bei atskirų veikėjų dokumentai:
    a. *Valstybinė spaudos ir informacijos kontrolė.* Svarbiausi ankstyvojo valstybinio spaudos reguliavimo dokumentai saugomi Spaudos kontrolės valdybos[119] fonde Lietuvos valstybės

---

[117] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių stenogramos, 1990–2006 m., Lietuvos Respublikos Seimo teisės aktų informacinė sistema, https://e-seimas.lrs.lt/ .

[118] 1990–2006 m. įvyko 2 587 Aukščiausiosios Tarybos ir Seimo posėdžiai. Tokios apimties medžiagą nuosekliai peržiūrėti rankiniu būdu būtų sunkiai įmanoma, todėl pirminei paieškai ir radinių struktūrizavimui pasitelkiau dirbtinio intelekto įrankį Claude (Anthropic, modelis Claude Opus 4.7), atrinktą medžiagą skaičiau, klasifikavau ir interpretavau pati. Paieška atlikta naudojantis Vaido Morkevičiaus, Monikos Briedienės, Giedriaus Žvaliausko ir Vytauto Valentinavičiaus sudarytu *Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių debatų stenogramų tekstynu nuo 1990 m. kovo 10 d.* Įrankis tekstyne 1990–2006 m. laikotarpyje atliko paiešką pagal iš anksto sudarytą su seksualumu susijusių raktažodžių sąrašą: tiesioginius terminus (pvz., *pornografija, erotika, prostitucija, homoseksualumas, striptizas*), kontekstinius terminus (pvz., *lytiniai santykiai, kontracepcija, abortas, prekyba moterimis*) ir reguliacines sąvokas, kurios į atranką pateko tik tada, kai tame pačiame kontekste buvo aiški seksualumo nuoroda. Toks metodas negarantuoja, kad buvo aptikti visi su seksualumu susiję parlamentiniai svarstymai, nes raktažodžių paieška galėjo neaptikti eufemizmais, netiesioginėmis formuluotėmis ar kitais žodžiais nusakytų atvejų. Vaidas Morkevičius, Monika Briedienė, Giedrius Žvaliauskas, Vytautas Valentinavičius, *Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių debatų stenogramų tekstynas nuo 1990 m. kovo 10 d.*, Zenodo, 2021, https://doi.org/10.5281/zenodo.7182554.

[119] 1995 m. pervadinta: Visuomenės informavimo priemonių valdyba prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos.

naujajame archyve[120]. Jame išliko pornografinio, smurtinio ir erotinio turinio ekspertų komisijos posėdžių protokolai, leidinių ekspertizės, veiklos ataskaitos, susirašinėjimai su Vyriausybe, prokuratūra, policija, savivaldybėmis, leidėjais bei kitomis institucijomis. Ši medžiaga leidžia rekonstruoti ne tik to laikotarpio spaudos reguliavimo sprendimus, bet ir jų priėmimo procedūras, komisijos narių argumentus, institucijų tarpusavio santykius ir įtampas su kontroliuotais leidėjais.

b. *Savivaldybių reguliavimas*. Vilniaus miesto etikos komisijos, iki 1996 m. vertinusios erotinio ir smurtinio pobūdžio medžiagą sostinėje, veikla rekonstruojama iš Vilniaus regioniniame valstybės archyve išlikusių posėdžių protokolų, ekspertinių išvadų, miesto valdybos potvarkių ir susirašinėjimo su kitomis institucijomis[121]. Protokolai fiksuoja ne tik galutinius sprendimus, bet ir svarstymo eigą: kieno iniciatyva klausimas pateko į dienotvarkę, kokiais argumentais remtasi, kurie nariai prieštaravo ir kaip buvo suformuluota išvada. Jie leidžia matyti ir komisijos vidinius nesutarimus, ir tuos atvejus, kai vertinama medžiaga buvo parenkama nesistemiškai, pagal pavienių narių iniciatyvą, nuogirdas ar spaudos publikacijas. Šio komplekso ribotumas dvejopas. Pirma, komisija kelis kartus keitė pavadinimą, o jos sudėtis nuolat kito[122]. Antra, protokole užfiksuotas sprendimas neliudija jo įvykdymo, t. y. nutarimas riboti leidinio platinimą ar renginio rodymą pats savaime nerodo, ar ribojimas buvo pritaikytas ir kiek laiko galiojo. Todėl komisijos sprendimai gretinami su spaudos pranešimais, leidėjų reakcijomis ir interviu, o šaltinių neatitikimai nurodomi atskirai. Šie dokumentai padeda nustatyti, kaip nacionaliniai teisės aktai buvo interpretuojami savivaldos lygmeniu ir siejami su konkrečiais leidiniais, renginiais bei prekybos vietomis. Kauno, Klaipėdos regioniniuose valstybės archyvuose išliko pavieniai veiklos

---

120 Lietuvos valstybės naujasis archyvas (toliau – LVNA), f. 11, Visuomenės informavimo priemonių valdyba prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos.

121 Vilniaus miesto tarybos fondas, VRVA, f. 2279.

122 Ši komisija ne kartą keitė pavadinimą: Komisija Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. nutarimui Nr. 722 vykdyti; Vilniaus miesto etikos komisija; Vilniaus miesto viešosios etikos nuolatinė komisija. Aiškumo dėlei disertacijoje nuosekliai vadinama Vilniaus miesto etikos komisija. Komisiją sudarė miesto tarybos deputatai ir kviesti visuomenės atstovai, o jos sudėtis dažnai kito.

dokumentai fiksuojantys seksualumo lauko pokyčius. Kitaip nei Vilniaus mieste, atskiros komisijos sudarytos nebuvo, todėl aktualūs dokumentai išsibarstę beribiuose, skirtinguose miestų tarybų ir valdybų fonduose. Savivaldos ir tarpinstitucinio reguliavimo rekonstrukciją papildo VME komisijai vadovavusio Rimanto Matulio asmeniniame archyve, su kuriuo turėjau galimybę susipažinti, išlikę Vilniaus miesto etikos komisijos ir kitų miestų potvarkiai, komisijų dokumentai bei susirašinėjimai[123]. Dalis šios medžiagos valstybiniuose archyvuose neaptikta, todėl privatus rinkinys padeda užpildyti institucinės dokumentacijos spragas.

c. *Žiniasklaidos savireguliacija ir priežiūra*. Po 1996 m. susiformavusį žiniasklaidos savireguliacijos modelį dokumentuoja dviejų institucijų šaltiniai, tačiau jie išliko labai netolygiai. Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos veiklą galima tirti daugiausia remiantis viešai paskelbtų nutarimų archyvu[124] ir komisijos nario Vaclovo Aliulio darbo užrašais[125]. Visuomenės informavimo etikos asociacijos direktoriaus Viktoro Popandopulos teigimu, asociacija ankstesnės komisijos posėdžių protokolų, susirašinėjimo ir kitų vidaus veiklos dokumentų neturi ir nežino, ar jie yra išlikę bei kur galėtų būti saugomi[126]. Išlikę šaltiniai rodo, kokia komisijos darbo dalis teko seksualizuoto turinio priskyrimui kategorijoms ir kaip laikui bėgant kito vertinimo kriterijai, tačiau šie duomenys neaprėpia viso tiriamojo laikotarpio. Dėl to korpusu remiamasi nustatant kokybinę kaitos kryptį, o ne kiekybinius pokyčius.

---

123 Rimanto Matulio asmeninis archyvas, Vilniaus miesto valdybos ir kitų Lietuvos miestų potvarkiai, komisijų dokumentai ir susirašinėjimas, susijęs su erotinio pobūdžio leidinių, prekių bei renginių reguliavimu.

124 Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nutarimų archyvas, Visuomenės informavimo etikos komisija, https://etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai.

125 Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-945, ap. 1, b. 60, Vaclovas Aliulis, „Darbo Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijoje užrašai“.

126 Visuomenės informavimo etikos asociacijos direktoriaus Viktoro Popandopulos elektroniniai laiškai Kotrynai Bėčiūtei, autorės archyvas. Asociacija nurodė ankstesnės komisijos vidaus archyvo neturinti ir nežinanti, ar jis yra išlikęs. Dabartinės teisinės formos komisija veikia nuo 2015 m.; iki tol komisija neturėjo juridinio asmens statuso. Elektroniniame archyve skelbiami Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimai nuo 2001 m.

d. *Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnybos dokumentai.* Lietuvos valstybės naujajame archyve saugomas tarnybos fondas formaliai apima 1996–2022 m., tačiau sistemingai kaupti dokumentai, pirmiausia asmenų skundų nagrinėjimo bylos, prasideda tik 2001 m. Jame išliko ne tik veiklos ataskaitos, analitinės apžvalgos ir galutiniai sprendimai, bet ir asmenų skundų nagrinėjimo bylos: pareiškėjų skundai, institucijų susirašinėjimas, vertintos publikacijos, redakcijų paaiškinimai ir atsakymai pareiškėjams[127]. Ši medžiaga suteikia galimybę analizuoti platesnį procesą: kas ir dėl ko kreipėsi į inspektorių, kaip buvo formuluojamas tariamas pažeidimas ir kaip buvo pagrindžiama galutinė išvada. Abiejų šaltinių korpusų spraga 1996–2001 m. palieka tyrime baltą dėmę, todėl šį laikotarpį siekiama rekonstruoti remiantis kitais šaltiniais.
e. *Švietimo ir visuomenės sveikatos institucijos*. Lytinio švietimo ir rengimo šeimai programų kūrimą dokumentuoja Švietimo plėtotės centro fondas[128]. Jame išlikę programų projektai, ekspertiniai vertinimai, komisijų protokolai ir institucijų susirašinėjimas atskleidžia, kokios programos buvo siūlomos mokykloms, kas turėjo teisę jas formuluoti ir kokie konfliktai kilo dėl programų turinio. Lietuvos AIDS centro fonde saugomi epidemiologiniai duomenys, prevencinių programų projektai, tyrimų ataskaitos, informacinė medžiaga, korespondencija ir dokumentai apie homoseksualumą, prostituciją, saugų seksą bei rizikos grupėmis laikytus žmones[129]. Šie dokumentai atskleidžia, kaip Lietuvos AIDS centras ir su juo bendradarbiavusios institucijos apibrėžė seksualinės sveikatos problemas, klasifikavo tikslines grupes, rengė prevencines intervencijas ir derino medicininį, edukacinį bei moralinį žodyną. Vis dėlto homoseksualių žmonių, seksualines paslaugas teikusių asmenų ir kitų institucijos apibrėžtų grupių balsai į šiuos dokumentus pateko tik per apklausų, projektų, medicininės priežiūros ir prevencinės politikos kategorijas. Ši medžiaga pirmiausia naudojama

[127] Lietuvos valstybės naujasis archyvas, f. 259, Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, ap. 5, b. 4, „Asmenų skundų nagrinėjimo dokumentai“, 2001 m. kovo 15 d.–gegužės 10 d.; b. 6, „Asmenų skundų nagrinėjimo dokumentai“, 2001 m. gegužės 18 d.–liepos 20 d.

[128] LVNA, f. 222, Švietimo plėtotės centras.

[129] LVNA, f. 193, Lietuvos AIDS centras; LVNA, f. 194, Užkrečiamųjų ligų ir AIDS centras.

institucinei problemų sampratai tirti, o dalyvių patirtys plačiau atskleidžiamos per bendruomeninę spaudą.

3. *Periodinė spauda.* Periodika sudaro didžiausią tyrimo šaltinių kompleksą ir yra analizuojama kaip viena svarbiausių viešosios seksualumo kultūros erdvių. Korpusas nėra reprezentatyvi visos Lietuvos periodikos imtis: leidiniai atrinkti pagal jų reikšmę tyrimo klausimams, tikslinę auditoriją, leidybos tęstinumą ir galimybę analizuoti nuosekliai. Spaudos korpusas formuotas dviem būdais. Nedidelės apimties specializuoti leidiniai ir pasirinktų žurnalų komplektai peržiūrėti ištisai, o nacionaliniai dienraščiai bei jų priedai analizuoti pagal tyrimo temas, reikšmingus laikotarpius ir konkrečių atvejų analizę. Kiti leidiniai, pavyzdžiui, *Lietuvos aidas* ar *Respublik*os priedai „Julius“ ir „Brigita“, naudojami konkrečių atvejų analizei, tačiau jų numeriai nebuvo tiriami nuosekliai. Sistemingai neperžiūrėta kriminalinė spauda (pvz., *Akistata*) ir katalikiška periodika; šie šaltiniai galėtų papildyti tyrimą ateityje.
    a. *Erotinė ir ankstyvoji bulvarinė spauda*. Šiam pogrupiui priklauso *Dvidešimt kapeikų (1989–1990)*, *Dvidešimt centų (1990–1994)*, *Pro rakto skylutę (1990–1993)*, *Vakaro skaitiniai (1990–1995)*, *Venera (1995–1998)*, *Vyras ir moteris (1995–2004)*, *Eliksyras (?)*, *Emanuela (1991–1995)*, *Malonumas (1996–2003)*, *Ūpas* (1989–1993) ir kiti leidiniai. Erotizuoti vaizdai, pasakojimai apie seksualinius santykius, skandalai ir intymios istorijos juose sudarė svarbią komercinio turinio dalį. Dalį šių leidinių leido tie patys arba tarpusavyje susiję leidėjai, todėl pavadinimų gausa nebūtinai reiškė tokią pat redakcinių pozicijų įvairovę. Pačių šių leidinių, kaip ir daugelio XX a. dešimtajame dešimtmetyje leistų periodinių leidinių, redakcijų archyvai nėra išlikę arba jų aptikti nepavyko.
    b. *Nacionalinė bendrojo pobūdžio spauda ir dienraščių priedai*. Antrąjį pogrupį sudaro nacionaliniai dienraščiai, jų priedai ir bendrojo pobūdžio savaitraščiai: *Lietuvos rytas (1990–)*, *Respublika (1989–)*, *Vakaro žinios (1999–)*, *TV antena (1994–)*, *Veidas (1992–2017)* ir *Stilius* (1997–). Regioninei perspektyvai pasitelkiama Kaune leista *Laikinoji sostinė (1995–)* ir Klaipėdoje *Klaipėda (1990–)*, leidžianti patikrinti, ar sostinės spaudoje išryškėjusios tendencijos kartojosi ir už Vilniaus ribų. Šiuose leidiniuose seksualumas nebuvo pagrindinė ar nuolat aptariama tema, todėl jie padeda nustatyti, kada erotizuoti vaizdai, intymus gyvenimas, prostitucija, homoseksualumas, seksualinis smurtas

ar seksualumo reguliavimas peržengdavo specializuotos spaudos ribas ir patekdavo į bendrąjį žiniasklaidos lauką. Reikšmingas ne tik pats tekstas ar vaizdas, bet ir jo vieta leidinyje: erotizuota reklama greta politinių naujienų ar seksualinio skandalo iškėlimas į pirmąjį puslapį rodo, kaip seksualumo temos buvo įtraukiamos į kasdienį informacijos srautą.

c. *Specializuota spauda*. Šiam pogrupiui priskiriami konkrečioms skaitytojų grupėms leisti leidiniai: vyrams skirtas *Tik vyrams (1990–)* žurnalas, moterims *Tik moterims (2001–2002)*, *Moteris (1989–)*, jaunimui – *Jaunimo gretos (1944–1995)* ir *Panelė (1994–2015)*. Jie leidžia tirti, kaip seksualumo normos, kūno vaizdiniai ir santykių modeliai buvo pritaikomi skirtingoms skaitytojų grupėms. Nuo 1990 m. visą likusią tiriamojo laikotarpio dalį leistas *Tik vyrams* suteikia galimybę stebėti ilgalaikius turinio ir vizualumo pokyčius, tačiau dėl specifinės auditorijos jo medžiaga negali būti laikoma reprezentatyvia visai to meto spaudai. *Tik vyrams* ir *Tik moterims* leido ta pati leidėjų grupė, o leidiniams vadovavo tas pats redaktorius, todėl jų sugretinimas leidžia analizuoti, kaip vyrams ir moterims buvo pateikiami priešingos lyties kūnai, seksualumas ir santykiai. Šio palyginimo galimybes riboja tai, kad *Tik moterims* leistas tik 2001–2002 metais. *Jaunimo gretų* ir *Panelės* analizė atskleidžia, kaip seksualumo ir lytiškumo temos buvo aiškinamos jaunimui vėlyvuoju sovietmečiu ir pirmaisiais nepriklausomybės metais. Kadangi šių leidinių redakcijų archyvai neišliko arba nebuvo aptikti, skaitytojų dalyvavimą galima tirti tik pagal pačiuose leidiniuose paskelbtus laiškus, klausimus ir kitą redakcijų atrinktą medžiagą.

d. *Bendruomeninė spauda*. Atskirą pogrupį sudaro homoseksualiems vyrams leisti *Naglis (1993–1997)* ir *Amsterdamas (1994–1999)*. *Naglį* 1993 m. pradėjo leisti Lietuvos AIDS centras, jo redaktorius buvo Stasys Dimbelis, vėliau tęsęs leidybą savarankiškai. *Amsterdamas* pradėtas leisti 1994 m. kaip besikuriančios homoseksualių žmonių bendruomeninės ir organizacinės veiklos leidinys, jį redagavo Eduardas Platovas[130].

[130] „Naglis (1993)“, *Išgirsti archyvas*, https://isgirsti.lt/archyvas/naglis-1993/; *Nuo sutemų ligi aušros: 20 LGBT laisvės metų Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos gėjų lyga, 2013, p. 26.; „„Amsterdamas“ ir „Naglis“: kaip atrodė bei apie ką rašė pirmieji Lietuvos gėjų žurnalai?“, Lietuvos gėjų lyga, 2019 m. gegužės 18 d., https://www.

Skirtinga šių leidinių kilmė svarbi ir jų turiniui vertinti: *Naglyje* ryškesnis seksualinės sveikatos, saugaus sekso ir savišvietos dėmuo, o *Amsterdame* bendruomenės organizavimosi, renginių ir socialinių ryšių temos. Kartu šie leidiniai negali būti laikomi visos homoseksualių, *queer* žmonių bendruomenės balsu: jų turinį formavo konkrečios redakcijos ir daugiausia vyrų patirtys, todėl kitų grupių, ypač lesbiečių, perspektyvos juose išlieka menkai matomos. Palyginimui pasitelkiama ir Lietuvos AIDS profilaktikos centro leista *AIDS kronika (1989–1994)*, kurioje homoseksualumas buvo aptariamas pirmiausia ŽIV/AIDS prevencijos ir seksualinės sveikatos kontekste[131]. *Naglis* ir *Amsterdamas* svarbūs kaip vieni nedaugelio tiriamojo laikotarpio leidinių, kuriuose homoseksualumas buvo pristatomas ne vien iš išorinės žiniasklaidos ar institucinės prevencijos perspektyvos.

Periodikos korpusą papildo vienkartiniai leidiniai, specialieji priedai, programos, katalogai ir reklaminė medžiaga.

4. Vaizdiniai ir audiovizualiniai šaltiniai:

a. *Vaizdiniai šaltiniai.* Tai spaudos viršeliai, fotografijos, reklamos, iliustracijos, puslapių maketai, meninės fotografijos, žurnaluose publikuoti vaizdai ir kt. Jie analizuojami ir kaip atskiri šaltiniai, ir kartu su jų publikavimo aplinka: puslapio kompozicija, antrašte, prierašu, rubrika ir leidinio žanru. Reklaminių skelbimų paieškai papildomai naudojamas skaitmenintas XX a. Lietuvos periodinės spaudos reklamos rinkinys „Reklamos archyvai“[132]. Tai privati, viešai prieinama spaudos reklamų kolekcija. Rinkinys naudojamas kaip paieškos priemonė, o analizėje remiamasi tik tais skelbimais, kurie patikrinti pagal patį autentišką leidinį. Fotografijos ir kiti vaizdai nelaikomi tiesioginiu vaizduojamos tikrovės atspindžiu, jų reikšmę formuoja atranka, inscenizavimas, kadravimas, publikavimo vieta ir redakcinis kontekstas.

b. *Audiovizualiniai šaltiniai.* Šį pogrupį sudaro Lietuvos televizijos, LNK, Tele-3 ir kitų kanalų laidų bei reportažų įrašai: žinių reportažai, pokalbių ir diskusijų laidos, grožio konkursų

lgl.lt/naujienos/amsterdamas-ir-naglis-kaip-atrode-bei-apie-ka-rase-pirmieji-lietuvos-geju-zurnalai/.

131 *AIDS kronika*, Lietuvos AIDS profilaktikos centro informacinis laikraštis, leistas 1989–1994 m.

132 Reklamos archyvai: XX amžiaus lietuviškos periodinės spaudos reklamos ir dizaino archyvas, https://www.reklamos-archyvai.lt.

transliacijos, erotinės programos ir realybės šou ištraukos ir kt. Nuosekliausiai išlikusi ir tyrimui prieinama Lietuvos televizijos medžiaga saugoma LRT archyve, kuriame skelbiama nuolat skaitmeninama radijo ir televizijos medžiaga, tarp jos – *Panoramos* reportažų rinkinys ir atskirų laidų įrašai[133]. Pavyzdžiui, analizuojami 1994–1997 m. reportažai apie prostituciją, policijos reidus prieš seksualinių paslaugų teikėjas ir viešai nušviestas homoseksualių porų istorijas, diskusijų laidos *Prieštarauk* įrašai iš laikotarpio, kai ji buvo rodoma Lietuvos televizijoje, ir konkurso *Mis Lietuva 93* transliacija[134]. Prie jų prisideda komercinių kanalų pokalbių ir diskusijų laidos, kuriose dešimtajame dešimtmetyje pradėti viešai svarstyti homoseksualumo ir transseksualumo klausimai, tarp jų – jau LNK rodytas *Prieštarauk*, *Šeštadienio pokalbiai* ir *Bobų vasara*[135]. Komercinių televizijų dešimtojo dešimtmečio medžiaga išliko gerokai fragmentiškiau. Nuoseklių viešai prieinamų LNK, Tele-3 ir kitų kanalų to laikotarpio laidų archyvų nėra, todėl dalis tyrime naudojamų įrašų randama tik „YouTube“, socialiniuose tinkluose ar kitose interneto svetainėse. Juos yra įkėlę patys laidų kūrėjai, buvę televizijų darbuotojai arba privatūs asmenys. Tokie įrašai dažnai būna perkopijuoti iš VHS kasečių, sutrumpinti arba paskelbti be pirminės informacijos: tikslios transliacijos datos, laidos pavadinimo, kanalo ar platesnio konteksto. Dėl to televizijos šaltinių fragmentiškumas yra ne tik medžiagos kiekio, bet ir jos atrankos problema. Tai, ką šiandien galima pamatyti, priklauso ir nuo to, kas anuomet nusprendė įrašą išsaugoti, o vėliau suskaitmeninti ar paskelbti internete. Dalis šios medžiagos tikriausiai tebėra privačiuose buvusių televizijos darbuotojų ir žiūrovų archyvuose, tačiau sisteminga tokių rinkinių paieška šiame tyrime nebuvo atliekama. Išskirtinis šiuo požiūriu yra Šiaulių „Argo“ televizijos archyvas. Vienas jos kūrėjų Aivaras Rusevičius interviu pasakojo, kad kasetės buvo numeruojamos ir saugomos nuo pat televizijos veiklos pradžios, o išlikęs VHS archyvas, jo vertinimu apimantis apie 300 valandų medžiagos,

133 LRT archyvai, https://archyvai.lrt.lt/paveldas.

134 *Mis Lietuva 93*, rež. Jūratė Šimkutė, LRT televizija, 1994, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000263525/mis-lietuva-93?time_start=477.

135 „Kitos seksualinės orientacijos žmonės“, laida *Šeštadienio pokalbiai*, LNK, 1995; „Gėjai ir lesbietės. Ar tai liga?“, diskusijų šou *Prieštarauk*, LNK, 1996; „Transeksualai“, laida *Bobų vasara*, LNK, 1997.

vėliau buvo perduotas Šiaulių „Aušros“ muziejui ir suskaitmenintas. Dalį įrašų internete skelbia ir patys kūrėjai[136]. Interviu metu jis taip pat minėjo bandęs dalį medžiagos kelti į „YouTube“. Televizijos medžiaga dėl to tyrime naudojama ne kaip savarankiškas ištisinis ir reprezentatyvus korpusas, o kaip spaudoje, instituciniuose dokumentuose ir kituose šaltiniuose matomus procesus papildantis šaltinių sluoksnis.

5. *Asmeniniai šaltiniai ir liudijimai:*
    a. *Egodokumentai ir memuariniai liudijimai*. Šiam pogrupiui priskiriami tiriamuoju laikotarpiu rašyti arba retrospektyviai suformuoti asmeniniai tekstai: dienoraščiai, užrašai, atsiminimų knygos, memuarinio pobūdžio interviu spaudoje ir radijuje bei žurnalistų parengti gyvenimo pasakojimai. Pavyzdžiui, remiamasi Vytauto Kubiliaus 1978–2004 m. dienoraščiais[137], Marcelijaus Martinaičio 1988–2013 m. užrašais[138] ir Arvydo Stašaičio prisiminimais apie 1980–2000 m. Lietuvos verslo aplinką[139]. Šį šaltinių ratą papildo vėliau publikuoti žiniasklaidos ir populiariosios kultūros veikėjų pasakojimai: Arūno Valinsko *Valius. Tai buvo kažkas tokio*[140], Gedvydo Vainausko *Redaktoriaus testamentas: dviejų epochų užkulisiai*[141], Jurgos Baltrukonytės parengta Džordanos Butkutės gyvenimo istorija *Džordana Butkutė. Prarastas rojus: skandalinga išpažintis*

136 Aivaras Rusevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Šiauliai, 2025 m. kovo 10 d. Respondento teigimu, televizijos VHS įrašai buvo numeruojami ir saugomi nuo pat veiklos pradžios, o vėliau visas išlikęs „Argo“ televizijos archyvas perduotas Šiaulių „Aušros“ muziejui ir suskaitmenintas; archyvą jis apibūdino kaip apimantį apie 300 val. medžiagos.

137 Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai, 1978–2004*, parengė Janina Žėkaitė ir Jūratė Sprindytė, redagavo Danutė Kalinauskaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

138 Marcelijus Martinaitis, *Viskas taip ir liks: 1988–2013 metų užrašai*, sudarė ir parengė Valentinas Sventickas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018.

139 Arvydas Stašaitis, *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra Lietuvos verslininko 1980–2000 m. istorija*, parengė Darius Pocevičius, Vilnius: Kitos knygos, 2021.

140 Arūnas Valinskas, *Valius. Tai buvo kažkas tokio*, sudarė Dalia Linkevičiūtė, Neringa: Laisvės media group, 2024, e. knyga.

141 Gedvydas Vainauskas, *Redaktoriaus testamentas: dviejų epochų užkulisiai*, 2-asis papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvos rytas, Baltoprint, 2022.

lovoje[142] ir Ritos Valantytės *Laužytojai: mūsų gyvenimų etiudai prieš Sovietų Sąjungos griūtį ir po jos (1980–1991)*[143]. Kubiliaus dienoraščiai ir Martinaičio užrašai pasitelkiami analizuojant, kaip kultūros bei literatūros lauko veikėjai suvokė savo socialinio autoriteto kaitą, kultūros komercializaciją, Vakarų įtaką ir viešosios seksualumo kultūros plėtrą, o Stašaičio atsiminimai – tiriant ankstyvojo kapitalizmo refleksiją ir vyrišką ekonominės transformacijos veikėjo vaizdinį. Valinsko ir Vainausko atsiminimai svarbūs rekonstruojant komercinės žiniasklaidos, televizijos ir pramogų verslo raidą bei jų kūrėjų sprendimus, o Baltrukonytės ir Valantytės knygose užrašyti pasakojimai pasitelkiami analizuojant populiariosios kultūros dalyvių retrospektyvias patirtis ir laikotarpio įprasminimą. Šių šaltinių statusas nevienodas. Dienoraščiai ir tiriamuoju laikotarpiu rašyti užrašai fiksuoja santykinai artimą įvykiams refleksiją, nors publikuojant jie buvo atrinkti ir redaguoti. Memuarai ir žurnalistų užrašyti gyvenimo pasakojimai sukurti praėjus ilgesniam laikui, todėl ankstesnė patirtis juose interpretuojama iš vėlesnio gyvenimo taško. Pastaruosius papildomai struktūruoja interviu klausimai, tekstą užrašančio ar rengiančio žmogaus pasirinkimai, redakcinė atranka ir orientacija į dabarties auditoriją. Todėl šie asmeniniai liudijimai naudojami ne kaip tikslus įvykių atkartojimas, o kaip patirties, vertybinio žodyno ir retrospektyvaus laikotarpio įprasminimo šaltiniai. Juose pateikiamos faktinės aplinkybės, kiek įmanoma, tikrinamos pagal kitus šaltinius.

b. *Asmeniniai archyvai.* Šiai šaltinių grupei priskiriami kunigo Alfonso Svarinsko[144] ir fotografijos, kino ir televizijos kritiko, 1990–1992 m. Lietuvos radijo ir televizijos generalinio direktoriaus Skirmanto Valiulio[145] asmeniniai fondai. Svarinsko fonde išlikę kreipimaisi, pareiškimai, susirašinėjimai ir jo sukaupta medžiaga apie pornografiją, prostituciją, abortus, homoseksualumą, šeimą bei jaunimo auklėjimą leidžia tirti konkretaus aktyvaus veikėjo religinę ir moralinę mobilizaciją, jo

---

142 Jurga Baltrukonytė, *Džordana Butkutė. Prarastas rojus: skandalinga išpažintis lovoje*, Vilnius: Ekspress leidyba, 2009.

143 Rita Valantytė, *Laužytojai: mūsų gyvenimų etiudai prieš Sovietų Sąjungos griūtį ir po jos (1980–1991)*, Vilnius: Alma littera, 2021.

144 Lietuvos valstybės naujasis archyvas (LVNA), f. 120, Alfonso Svarinsko fondas.

145 Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 337, Skirmantas Valiulis.

ryšius ir mėginimus paveikti valstybės institucijas. Tačiau fondo turinys negali būti laikomas reprezentatyviu Katalikų Bažnyčios, tikinčiųjų ar Lietuvos visuomenės nuomonės pjūviu. Jo sudėtį formavo paties Svarinsko veikla, interesai ir dokumentų atranka, todėl ši medžiaga leidžia rekonstruoti mobilizacijos kryptį, argumentaciją ir veikimo būdus, bet ne nustatyti tokių pozicijų paplitimą visuomenėje. Valiulio fondą sudaro įvairi medžiaga: Valiulio tekstai ir užrašai, fotografijos, kitų autorių ir menininkų darbai, studentų darbai bei kita jo profesinės veiklos metu sukaupta dokumentacija. Šiame tyrime panaudotas fonde saugomas žurnalistikos studento projektas apie konkursą „Miss Travesti Lietuva“ (2.2.3 poskyris). Tyrimo metu fondas dar nebuvo iki galo sutvarkytas, be to, dėl jo apimties nebuvo siekiama sistemingai peržiūrėti visos jame saugomos medžiagos. Atrinkti tik tie dokumentai, kurie pagal aprašus ir pirminę peržiūrą buvo tiesiogiai susiję su šiame darbe nagrinėjamomis temomis. Šiame tyrime panaudota tik nedidelė potencialiai reikšmingos fondo medžiagos dalis, o išsamesnė jo analizė galėtų tapti atskiro būsimo tyrimo objektu. Kaip ir kiti asmeniniai archyvai, šis fondas atspindi konkretaus veikėjo profesinį lauką ir jo sukauptos medžiagos atranką, todėl nėra laikomas reprezentatyviu visos to meto žiniasklaidos ar kultūros aplinkos rinkiniu.

c. *Pusiau struktūruoti sakytinės istorijos interviu*. Rengdama disertaciją, atlikau 9 pusiau struktūruotus interviu su žiniasklaidos, seksualumo reguliavimo, seksualinės sveikatos, kultūros ir pramogų laukų dalyviais (2025–2026 m.). Respondentai ir respondentės atrinkti tikslingai, atsižvelgiant į jų tiesioginį dalyvavimą tiriamuose procesuose ir galimybę papildyti fragmentiškai išlikusią institucijų, redakcijų bei komercinių įmonių dokumentaciją. Tarp jų yra erotinės ir bulvarinės spaudos leidėjas Jaroslavas Banevičius, Vilniaus miesto etikos komisijai vadovavęs Rimantas Matulis, spaudos ir televizijos kūrėjai, redakcijų darbuotojai bei seksualinės sveikatos specialistas. Tikslus interviu sąrašas, respondentų santykis su tyrimo objektu, pokalbių datos pateikiami priede Nr. 2. Pradiniame tyrimo projekte buvau numačiusi atlikti apie trisdešimt interviu ir jų pagrindu sistemiškai lyginti skirtingų seksualumo kultūros laukų dalyvių pozicijas. Tačiau atlikus pirmuosius pokalbius paaiškėjo, kad dėl tyrimo objekto heterogeniškumo ir nedidelio kiekvienai

veikėjų grupei atstovaujančių respondentų skaičiaus interviu negali sudaryti reprezentatyvaus lyginamojo korpuso. Todėl jų funkcija buvo patikslinta: interviu naudojami kaip individualizuoti konkrečių procesų dalyvių pasakojimai, papildantys rašytiniuose šaltiniuose fragmentiškai dokumentuotas aplinkybes, veikėjų ryšius, erdves ir neformalias darbo praktikas. Respondentų pasakojimai neatspindi visos visuomenės, institucijos ar profesinės grupės pozicijos. Jie liudija konkrečių veikėjų patirtį ir retrospektyvų jos įprasminimą. Interviu korpusas pirmiausia naudojamas konkrečių procesų rekonstrukcijai ir kontekstualizavimui, o ne reprezentatyviems apibendrinimams apie visuomenę ar profesines grupes.

Šalia pirmiau aprašytų šaltinių grupių, darbe naudojami vienetiniai leidiniai, informacinės ir kultūrinės spaudos straipsniai, internetiniai straipsniai, komentarai, televizijos laidų ištraukos. Šie šaltiniai nagrinėti siekiant apžvelgti platesnį kultūrinį lauką, taip pat seksualumo diskursų analizei, kuriai pagrindinių šaltinių informacija nėra pakankama. Turint omenyje, kad sociokultūrinės istorijos analizei tinkamais laikomi itin plataus spektro šaltiniai, o ir pats tiriamasis laikotarpis siūlo veik neišsemiamą kiekį šaltinių, neatmetama galimybė, jog darbe lieka nepanaudoti reikšmingi šaltiniai, kurie galėtų atverti ir kitokias tyrimo kryptis, įžvalgas bei seksualumo kultūros tendencijas ir ypatybes, ypač siauresniuose teminiuose laukuose.

Metodai. Pagrindinis disertacijos metodas – istorinė diskurso analizė. Ji remiasi Michelio Foucault diskurso samprata[146]: diskursas suprantamas ne kaip pavienių tekstų suma, bet kaip istoriškai kintanti teiginių, kategorijų ir kalbėjimo pozicijų sistema, apibrėžianti, kas, kieno vardu, kokia forma ir su kokiu tiesos ar autoriteto statusu gali būti pasakyta apie seksualumą, t. y. analizuojamas ne tik spaudos ar dokumentų turinys, bet ir pačios jų sudarymo sąlygos.

Teksto ir vaizdo sąveika analizuojama remiantis multimodalaus diskurso analizės principais, kuriuos plėtojo Guntheris Kressas ir Theo van Leeuwenas[147]. Vaizdas nelaikomas vien tekstą iliustruojančiu priedu: nagrinėjama jo kompozicija, dydis, vieta puslapyje, santykis su antrašte,

[146] Michel Foucault, *The Archaeology of Knowledge*, London–New York: Routledge, 2002.

[147] Gunther Kress, Theo van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, New York: Routledge, 2021, p. 18.

prierašu, rubrika ir leidinio žanru. Tai leidžia nustatyti ne tik tai, kas vaizduojama, bet ir kaip žiūrovo dėmesys nukreipiamas, kokie kūnai iškeliami į centrą ir kokią reikšmę vaizdui suteikia publikavimo aplinka. Seksualizacijos požymiams nuosekliau vertinti pasitelkiama adaptuota Erin Hatton ir Mary Nell Trautner sukurta analitinė sistema[148]. Šis modelis adaptuojamas kokybinei didelio vaizdų kiekio analizei: nuosekliai vertinami nuogumas, poza, lietimas, žvilgsnis, dėmesio sutelkimas į kūno dalis, seksualinio veiksmo imitavimas ir teksto bei vaizdo sąveika. Prieduose (Žr. priedas Nr. 1) pateikiami atraminiai skirtingo seksualizacijos intensyvumo pavyzdžiai, padedantys išlaikyti vertinimo nuoseklumą. Kiekybiniai teiginiai apie publikacijų dažnį darbe daromi tik remiantis ištisai peržiūrėtais leidinių korpusais.

Antrojoje disertacijos dalyje taikoma erdvinė analizė, grindžiama seksualumo geografijos tyrimuose pabrėžiamu vietos, erdvės ir galios ryšiu. Philo Hubbardo darbai[149] atveria miestą kaip aplinką, kurioje seksualumo praktikos tampa matomos, slepiamos, komercializuojamos arba reguliuojamos. Remiantis spauda, reklama, institucijų dokumentais, žemėlapiais ir interviu rekonstruojama, kur ir kaip veikė sekso prekių parduotuvės, erotinių pasirodymų ir LGBT bendruomenių vietos, prostitucijos erdvės bei kiti su seksualumu susiję taškai. Analizuojamas ne vien jų išsidėstymas, bet ir tai, kaip šios vietos buvo apibūdinamos, kam jos buvo prieinamos, kokią reputaciją įgijo ir kaip jų veikimą ribojo miesto valdymas bei viešosios tvarkos reikalavimai. Žemėlapis naudojamas kaip analitinė ir paieškos priemonė, o ne kaip išsamus visų vietų registras ar simetriška Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos lyginamoji analizė.

Interviu analizuojami kaip tyrėjos ir respondento pokalbyje sukurti šaltiniai, kurių turinį formuoja klausimų formulavimas, pokalbio situacija, užmarštis, vėlesnė respondento patirtis ir dabartinis poreikis paaiškinti ankstesnius sprendimus. Analizėje skiriami faktiniai teiginiai apie įvykius, datas, vietas bei institucijų veiklą ir respondento pateikiamas jų vertinimas ar retrospektyvus įprasminimas. Faktiniai teiginiai, kiek leidžia šaltiniai, tikrinami pagal to meto periodinę spaudą, archyvinius dokumentus, teisės aktus ir audiovizualinę medžiagą. Prieštaraujantys pasakojimai nėra automatiškai suvienodinami: analizuojama, kokiomis aplinkybėmis ir iš

[148] Erin Hatton, Mary Nell Trautner, „Equal Opportunity Objectification? The Sexualization of Men and Women on the Cover of *Rolling Stone*“, *Sexuality & Culture*, t. 15, Nr. 3, 2011, p. 256–278, https://doi.org/10.1007/s12119-011-9093-2.

[149] Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, London–New York: Routledge, 2012, ISBN 978-0-415-56647-6.

kokios pozicijos kiekvienas respondentas aiškina praeitį. Sakytinės istorijos interviu atlikti gavus rašytinį informuotą sutikimą, kuriame nurodyta tyrimo tema, numatomas medžiagos naudojimo būdas, tapatybės viešinimo sąlygos ir galimybė sutikimą atšaukti. Respondentai, kurių profesinė veikla tiriamuoju laikotarpiu buvo vieša ir kurie sutiko būti įvardyti, disertacijoje minimi tikrais vardais. Kitų respondentų pasakojimai naudojami nuasmeninta forma. Interviu įrašai ir transkripcijos saugomi tyrėjos asmeniniame archyve ir nėra viešinami. Tyrime taikomi ir kiti istorikams įprasti darbo metodai: nuoseklus šaltinių gretinimas, giluminė teksto analizė, istorinė rekonstrukcija.

Šioje disertacijoje analizuoju laikotarpį, kurio kolektyvinė atmintis tebesiformuoja, o daugelis skaitytojų jį prisimena asmeniškai. Aš šį laikotarpį patyriau būdama vaikas. Nesenos praeities tyrimai dar neseniai buvo laikyti problemiškais dėl menkos laiko distancijos, gyvų liudytojų, nebaigtų procesų ir gausių, dar nesutvarkytų, įslaptintų šaltinių. Tačiau šiandien šie faktoriai vis dažniau pradedami vertinti ne tik kaip kliūtys, bet ir kaip galimybės atverti laikotarpio istoriją. Disertacija nesiekia rekonstruoti universalios „visų žmonių kasdienybės“, vienos grupės ar žmogaus patirties. Joje analizuojami ryškiausi, nuosekliausiai dokumentuoti viešosios seksualumo kultūros procesai ir pripažįstama, kad pateikiama, nors ir istoriografiškai argumentuota lauko rekonstrukcija, tačiau ne galutinė „kaip iš tikrųjų buvo“ interpretacija.

Struktūra. Disertaciją sudaro trys dalys. Pirmoji dalis „Viešosios seksualumo kultūros formos, normos ir reiškiniai“ pradedama teoriniu įvadu, kuriame pagrindžiama viešumo ir privatumo skirties, medijuoto matomumo ir dramaturginės perspektyvos sampratos ir parodoma, kaip šios sąvokos taikomos spaudos bei viešųjų reginių medžiagai. Pirmasis jos skyrius analizuoja spaudą kaip centrinę seksualumo areną: rekonstruojama keturių pakopų spaudos seksualizacijos periodizacija (Sąjūdžio, hibridizacijos, lituanizacijos ir kasdienizacijos laikotarpiai), analizuojami lytinio švietimo diskursai ir vyriškumo bei moteriškumo vaizdavimas spaudoje. Antrasis skyrius nagrinėja kitus viešuosius reginius: nuogą kūną nuo meninio akto iki *queer* matomumo, grožio konkursus kaip seksualumo ekonomiką ir sekso skandalus. Antroji dalis „Seksualumo geografija“ rekonstruoja miesto seksualumo žemėlapį: matomą komercinę heteroseksualaus miesto erdvę, nuo sekso prekių parduotuvių iki erotinių klubų, jos reguliavimą, ir nematomas geografijas – *queer* erdves, lesbiečių miesto paieškas, prostitucijos struktūras ir naktinį miestą. Ši dalis parodo, kad matomumo atotrūkis seksualumo kultūros lauke turėjo erdvinę išraišką. Trečiosios dalies „Seksualumo reguliavimas: institucijos ir viešieji diskursai“ pirmame skyriuje rekonstruojama institucinė reguliavimo raida 1990–2006 m., nuo pavienių

draudimų ir valstybinės kontrolės modelio iki žiniasklaidos savireguliacijos, o antrajame analizuojami *tautinio padorumo*, *atvirumo*, *kultūros depresijos* diskursai, ir riboto girdimumo feministinės ir *queer* pozicijos bei jų sąveika su instituciniu reguliavimu. Disertacijos pabaigoje pateikiamos išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, priedai ir santrauka anglų kalba.

I DALIS. VIEŠOSIOS SEKSUALUMO KULTŪROS FORMOS, NORMOS IR REIŠKINIAI

Tai, kas seksualumo kultūroje laikoma vieša, o kas privatu, nėra nei savaime aišku, nei istoriškai pastovu. Šią perskyrą Norberto Bobbio apibūdino kaip vieną iš „didžiųjų dichotomijų“ Vakarų politinėje mintyje[150]. Šioje dalyje bendras posovietinės transformacijos kontekstas, aptartas Įvade, susiaurinamas iki vieno klausimo: kaip 1988–2005 m. Lietuvoje keitėsi seksualumo viešumo ir privatumo ribos. Tiriamuoju laikotarpiu tai, kas anksčiau dažniau buvo siejama su intymumu, medicinine kalbėsena ar meniniu aktu, vis dažniau pasirodė spaudoje, reklamoje, pramogose ir viešuose renginiuose. Analizuojama ne tik tai, kas tapo matoma, bet ir tai, kokiomis sąlygomis naujas seksualumo matomumas buvo pripažįstamas priimtinu, geidžiamu, gėdingu ar reguliuotinu.

Viešumo ir privatumo skirtį galima analizuoti bent dviem kryptimis, kuriose tie patys terminai įgyja skirtingas prasmes. Pirmoji yra matomumo (angl. *visibility)* ašis. Ji skiria tai, kas privatu (paslėpta, intymu ar neprieinama kitiems), nuo to, kas vieša (atvira, matoma, rodoma ar lengvai pasiekiama). Antroji yra individualumo ir kolektyviškumo (angl. *collectivity)* ašis. Ji skiria tai, kas privatu (susiję su pavieniu asmeniu, šeima ar siauresne grupe), nuo to, kas vieša (susiję su kolektyvu, bendruomene ar valstybe, t. y. liečia bendrą interesą)[151]. Taigi „privatu“ nebūtinai reiškia „slapta“, o „vieša“ – vien tai, kas matoma. Reiškinys ar grupė gali tapti masiškai matoma ir kartu likti nematoma kaip bendro intereso, visuomenei svarbus klausimas. Šias dvi kryptis toliau vadinu matomumo ir kolektyviškumo ašimis. Ši dviejų ašių skirtis yra viena pagrindinių šio tyrimo analitinių atramų. Ji leidžia atpažinti vieną esminių posovietinės seksualumo kultūros lūžių. Dešimtajame dešimtmetyje seksualumas viešojoje erdvėje įsitvirtino per matomumo ašį kaip hipermatomas medijų reginys gerokai anksčiau, nei tapo kolektyviškumo ašies dalimi: seksualumas staiga tapo matomas, tačiau visuomenė dar neturėjo

---

150 Norberto Bobbio, „The Great Dichotomy: Public/Private“, in: Norberto Bobbio, *Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power*, vert. Peter Kennealy, University of Minnesota Press, 1989, p. 1–21; plg. Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, 1997, p. 1.

151 Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, 1997, p. 5.

nei įrankių, nei erdvės apie tai kalbėti(s) kaip apie rimtą, bendro intereso dalyką.

Jeffas Weintraubas, apibendrindamas viešumo ir privatumo tyrimų lauką, parodo, kad po ta pačia „viešumo“ sąvoka glūdi kelios skirtingos tradicijos[152]. Liberalioje ekonominėje-teisinėje vaizduotėje viešumas sutampa su valstybe ir jos administravimu, o privatumas – su rinka, nuosavybe ir individualiais pasirinkimais. Antikinė (respublikoniška) tradicija viešumą siejo su pilietine bendruomene, politiniu veiksmu ir bendrų sprendimų erdve. Socialinės istorijos ir antropologijos (dramaturginė) prieiga viešumą suvokia kaip socialinio pasirodymo sferą, t. y. erdvę, kurioje žmonės vieni kitiems *pateikia save*, kuria įspūdžius ir veikia pagal konkrečios situacijos taisykles. Galiausiai feministinė prieiga iš dalies atsispiria nuo tos pačios namų ūkio ir platesnės politinės bei ekonominės tvarkos perskyros, tačiau ją naudoja kritiškai: klausia, kaip ši riba buvo lytiškai ir politiškai konstruojama bei hierarchizuojama. Šiai prieigai svarbus ne tiek pats dviejų sferų atskyrimas, kiek tai, kokias patirtis ir galios santykius jų priskyrimas „privačiai“ sričiai pašalina iš viešosios sferos[153]. Šiai disertacijos daliai svarbiausios pastarosios dvi tradicijos: dramaturginė viešumo samprata ir feministinė viešumo ir privatumo perskyros kritika.

Feministinė kritika viešumo ir privatumo ribą leidžia matyti kaip retorinį galios įrankį. Nancy Fraser išryškino, kad dominuojanti visuomenės dalis, paskelbdama tam tikras sritis (pvz., kūniškumą, seksualumą ar smurtą šeimoje) „privačiomis“, jas veiksmingai išstumia iš viešosios sferos svarstymų[154]. Ši perspektyva pravarti klausiant, kaip seksualumo reiškiniai peržengė privatumo ribą ir kokiomis sąlygomis jų viešumas buvo priimamas, ginčijamas ar ribojamas.

Centrinį šios disertacijos dalies analitinį rėmą sudaro Ervingo Goffmano pasiūlyta dramaturginė sociologija, socialinį gyvenimą analizuojanti kaip pasirodymą prieš auditoriją[155]. Goffmanas išskiria vienokį socialinį elgesį

---

152 Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, 1997, p. 7.

153 Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, 1997, p. 7.

154 Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, Nr. 25/26, 1990, https://doi.org/10.2307/466240, p. 73–74.

155 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, Vilnius: Vaga, 2000.

fasadinėje (matomoje) ir užkulisinėje (paslėptoje) zonose. Fasade kuriamas norimas įspūdis, o užkulisiuose atlikėjas gali „nusimesti kaukę“, pasirengti tolesniems pasirodymams ir atskleisti tai, kas scenoje atlikėją kompromituotų[156]. Viešosios seksualumo kultūros tyrimui toks rėmas itin palankus. Erotizuotas vaizdas, grožio konkursai ar sekso skandalai yra pasirodymai, kuriuose viešai derinamos matomumo, geismo ir gėdos ribos. Todėl klausiama, kaip šie pasirodymai surežisuoti, kam jie skirti ir kas lieka už kadro.

Vis dėlto Goffmano dramaturgija skirta labiau tiesioginei (angl. *face-to-face*) sąveikai, o XX a. dešimtojo dešimtmečio viešoji seksualumo kultūra pirmiausia buvo medijuota. Spauda, televizija, reklama kūrė tokias viešumo formas, kuriose atlikėjas ir auditorija tiesiogiai susidurdavo retai. Tačiau šią logiką į masinę komunikaciją perkėlė Johnas B. Thompsonas. Jis socialinę tikrovę aprašė kaip *medijuotą kvaziinterakciją*[157], t.y. santykį, kuris yra orientuotas į anoniminę auditoriją. Čia žiūrovai stebi surežisuotą veiksmą be galimybės įsiterpti, o atlikėjai derinasi prie situacijos, kai jie matomi, bet patys auditorijos nemato[158]. Tai, kas tampa regima, vis dažniau yra atrinkta ir vyksta virtualioje scenoje. Kvaziinterakcijos sąvoka papildo bendrame Įvade aptartą Thompsono medijuoto matomumo (angl. *mediated visibility*) sąvoką ir leidžia dramaturginę perspektyvą taikyti masinei komunikacijai[159]. Tokia medijuota, vizualiai gausi viešoji kultūra dažnai įgauna spektaklio pavidalą, todėl analizei pravarti ir *spektaklio* sąvoka. Guy Debord’as vėlyvąjį kapitalizmą apibūdino kaip „spektaklio visuomenę“, kurioje tai, kas kadaise buvo išgyvenama tiesiogiai, pasitraukė į reprezentaciją[160]. Douglasas Kellneris šią logiką pritaikė „medijų spektakliams“, kurie, anot jo, yra „tie medijų kultūros fenomenai, kurie įkūnija bazines šiuolaikinės visuomenės vertybes, inicijuoja individus į jos gyvenimo būdą ir dramatizuoja jos ginčus bei kovas“[161].

Pagrindine empirine medijuoto matomumo arena šioje dalyje laikoma spauda. Žinoma, spaudos pasirinkimą reikia pagrįsti, nes televizija šiuo

---

156 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, Vilnius: Vaga, 2000, p. 33.

157 John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Polity Press, 1995, p. 84.

158 John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Polity Press, 1995, p. 98.

159 John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, Polity Press, 1995, p. 13.

160 Guy Debord, *The Society of the Spectacle*, Berkeley, 2014, p. 2.

161 Douglas Kellner, *Media Spectacle*, London–New York: Routledge, 2003, https://doi.org/10.4324/9780203166383p. 2, https://doi.org/10.4324/9780203166383.

laikotarpiu daugeliu atžvilgių atrodo net spektakliškesnė, vaizdingesnė ir taip pat sparčiai kintanti. Sovietmečiu centralizuota ir konservatyvi, nepriklausomybės pradžioje ji sparčiai komercializavosi, steigiantis privatiems kanalams (Tele-3 registruota 1992 m., Baltijos TV įkurta 1993 m., LitPoliinter TV – 1993 m., paskui LNK – 1995 m.). Taigi seksualumo „sprogimas“ televizijoje galėjo būti net staigesnis. Vis dėlto spauda šiam tyrimui tinka labiau dėl trijų priežasčių. Ji teikia ištisinį, archyvuojamą tekstinį ir vaizdinį šaltinių bloką per visą tiriamąjį laikotarpį. Televizijos šaltiniai, priešingai, yra fragmentiški, nenuoseklūs ir kol kas reikalaujantys atskiro tyrimo Lietuvoje. Be to, būtent spaudoje plačiausiai išplėtotas ne tik vaizdinis, bet ir žodinis seksualumo diskursas (patarimai, ekspertų kalbėjimas, skaitytojų laiškai). Galiausiai spauda liberalėjo anksčiau ir laisviau nei televizija, todėl galima užčiuopti ankstyvąją kaitą būtent joje[162]. Televizija čia suvokiama kaip lygiagretus, spaudos procesus sustiprinantis laukas (grožio konkursų transliacijos, realybės šou, pokalbių laidos), prie kurio grįžtama analizuojant konkrečius atvejus.

Medijų tyrėjos Laimos Nevinskaitės teigimu, jau nuo 1988 m. antros pusės spaudos cenzūra sovietų Lietuvoje veikiau buvo formali, vis labiau atlaisvindama cenzūruojamų temų sąrašą[163]. Šiuo laikotarpiu kai kurie periodiniai leidiniai (pvz., *Gimtasis kraštas*, *Literatūra ir menas, Komjaunimo tiesa, Jaunimo gretos*) drąsiau pradėjo spausdinti poleminius ir diskusinius straipsnius ekonomikos, valdymo, kultūros ir visuomenės gyvenimo klausimais[164]. Netrukus pasirodė Sąjūdžio spauda, o 1990 m. vasarį priėmus Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą, buvo panaikinta cenzūra. Vis dėlto Arūno Streikaus tyrimas, sovietinę cenzūrą aiškinantis kaip „minties kolektyvizaciją“, t. y. mąstymo pajungimą ideologijai, cenzūros suvokimą komplikuoja ir parodo, kad cenzūros aparato irimas buvo ne staigus lūžis, o netolygus ir prieštaringas procesas[165]. Nors ideologinės *Glavlito*[166] intervencijos retėjo dar prieš Sąjūdį[167], nuo 1988 m. pabaigos *Glavlitas*

---

[162] Laima Nevinskaitė, *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988–2000 m.: laikraščių atvejis*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2006, p. 82.

[163] Laima Nevinskaitė, *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988 – 2000 m.: laikraščių atvejis*, daktaro disertacija, 2006, p. 82.

[164] Vytas Urbonas, „Žiniasklaida ir Lietuvos laisvė“, *Almanachas. Žurnalistika*, Nr. 1 (2020), p. 21–38.

[165] Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Naujasis židinys-Aidai, 2018, p. 7.

[166] Plačiau apie sovietinės cenzūros mechanizmą žr. Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Naujasis židinys-Aidai, 2018.

[167] Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Naujasis židinys-Aidai, 2018, p. 116–117.

mėgino susigrąžinti ideologinės cenzūros funkcijas[168]. Stiprios kontrolės susigrąžinti nepavyko, tačiau toks inertiškas pasipriešinimas parodo biurokratinę savisaugą, kai byrančios institucijos siekė įrodyti savo reikalingumą[169]. Periodinės spaudos laukas sparčiai keitėsi dar Sąjūdžio metais: iš pogrindžio kilo religinė ir politinė spauda, dalis anksčiau leistų periodinių leidinių ėmė bulvarėti, o po 1990 m. greitai plėtėsi nauja komercinė pramoginė ir bulvarinė spauda. Nors įstatymas įtvirtino žodžio laisvę ir rodė demokratizacijos kryptį, išliko ir kontrolės elementų – vietoj *Glavlito* įsteigta Spaudos kontrolės valdyba, galėjusi taikyti sankcijas leidiniams, pažeidusiems (ar įtariamiems pažeidus) įstatymo nuostatas. 1996 m. šis modelis buvo pakeistas žiniasklaidos savireguliacijos modeliu. Žiniasklaidos, ypač spaudos, pagrindu formavosi nauja viešoji sfera, todėl Nepriklausomybės atkūrimą galima laikyti „viešosios erdvės revoliucija“[170].

Kad kalbama apie masinį reiškinį, rodo ir to meto tiražai. Sąjūdžio savaitraščio *Atgimimas* tiražas 1990 m. buvo išaugęs iki maždaug 100 000 egzempliorių. Ypač didelius tiražus pasiekė būtent komercinė ir bulvarinė spauda: laikraštis *Dvidešimt centų* 1991 m. buvo leidžiamas 120 000 egzempliorių tiražu, televizijos programų savaitraščio *TV antena* (tuo metu dažnai spausdinęs seksualizuotų vaizdų) tiražas 1998 m. gruodį siekė 223 000 egzempliorių. Net ir vėliau, jau labiau fragmentuotoje rinkoje, bulvarinė spauda išlaikė reikšmingą pasiekiamumą. Pavyzdžiui, dienraščio *Vakaro žinios* tiražas 2002 m. lapkritį buvo 33 659 egzemplioriai. Šie skaičiai rodo, kad seksualizuota spauda pasiekė didelę visuomenės dalį ir veikė kaip masinė, o ne marginali viešosios kultūros terpė.

Tačiau nepriklausomybės pradžioje vykęs spaudos leidinių privatizavimas, komercinių radijo ir televizijos kanalų steigimasis bei rinkos ekonomikos pokyčiai sparčiai komercializavo žiniasklaidos lauką. Didelė dalis naujosios komercinės žiniasklaidos pirmenybę neretai teikė pelnui, o ne (tik) pilietinės viešosios erdvės puoselėjimui[171]. Tad nors tiesioginė cenzūra ir buvo panaikinta, ekonominė ir politinė įtaka išliko per įvairius netiesioginius

---

168 Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Naujasis židinys-Aidai, 2018, p. 120.

169 Arūnas Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Naujasis židinys-Aidai, 2018, p. 122.

170 Laima Nevinskaitė, *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988 – 2000 m.: laikraščių atvejis*, daktaro disertacija, 2006, p. 80.

171 Danguolė Skarbalienė, „Parama žiniasklaidai – pilietinė grąža visuomenei“, in: *Almanachas. Žurnalistika 1990–2007*, red. Aurelija Arlauskienė, 2008, p. 25.

manipuliavimo ir interesų derinimo būdus[172]. Nepaisant valstybės pastangų kontroliuoti seksualizuotą turinį (išsamiau apie tai žr. 6 skyrių), spauda tapo pagrindine seksualizuotos kultūros raiškos erdve, o seksualumo temos ir vaizdai tapo neatsiejama žiniasklaidos dalimi. Spauda ne tik masiškai vizualizavo nuogą kūną, bet ir galėjo įtvirtinti, kartais kvestionuoti ar perkonstruoti normas, apibrėžiančias seksualumo, lyčių santykių, erotikos, reprodukcijos ir lytiškumo lauką.

Pirmasis šios dalies skyrius skirtas spaudai kaip centrinei seksualumo diskursų ir vaizdų arenai. Jame analizuojama, kaip spauda atspindėjo, platino ir palaikė jau egzistavusias seksualumo normas bei vaizdinius, kartu kai kuriais atvejais jas kvestionuodama, perkonstruodama ar kurdama naujas, taip pat stebima, kaip per visą tiriamąjį laikotarpį kito seksualizacijos intensyvumas. Antrajame skyriuje nagrinėjami kiti viešosios seksualumo kultūros reginiai: nuogas kūnas mene ir *queer* matomumo formos, grožio konkursai ir sekso skandalai kaip performatyvios erdvės, kuriose spaudoje įtvirtinti ar vyravę scenarijai buvo perkeliami, tikrinami, hiperbolizuojami ar ginčijami.

[172] Irmina Matonytė, „From Liberal to Predatory Mass Media in Post-communist Lithuania “, *Journalism Research. Science journal (Communication and information)*, Nr. 2 (2009).

1. SPAUDA KAIP SEKSUALUMO KULTŪROS ARENA

1.1. Spaudos seksualizacija: evoliucija ar revoliucija?

„Sekso revoliucija Lietuvoje įvyko“ – 1999 m. skelbė žurnalo *Veidas* žurnalistai, teigdami, kad „[š]iuo metu Lietuva, ko gero, – optimaliai „pornografizuota“ šalis“[173]. Kaip aptarta Įvade, seksualinė revoliucija šiandien dažniausiai suvokiama pirmiausia kaip žiniasklaidos revoliucija, kai visos medijos prisipildė pokalbių, vaizdų, užuominų apie seksą ir seksualumą. Šiame poskyryje nagrinėju spaudos lauką, keldama klausimą, ar XX a. dešimtajame dešimtmetyje Lietuvoje įvyko seksualumo revoliucija, ar vis dėlto vyko ilgalaikė evoliucija.

Kultūros seksualizacijos tyrėja Rosalind Gill seksualizacijos fenomeną siūlo suvokti kaip ypatingą diskursų apie seksą ir seksualumą paplitimą visose medijose bei su tuo susijusį moterų ir kiek mažesniu mastu vyrų kūnų erotizavimą viešose erdvėse[174]. Šia samprata grįsta spaudos analizė leidžia tiriamąjį laikotarpį suskirstyti į kelis etapus. Tokį skirstymą disertacijoje siūlau kaip vieną iš galimų žiūros kampų, padedančių atskleisti, kaip keitėsi seksualumo reprezentacijos formos, intensyvumas, vizualumo ir turinio strategijos bei kokią vietą seksualizuotas turinys užėmė platesniame kultūriniame ir politiniame kontekste. Svarbu pabrėžti, kad ši periodizacija nėra visos Lietuvos spaudos raidos schema. Ji rekonstruoja seksualizacijos dinamiką tuose spaudos segmentuose, kuriuose seksualizuotas turinys buvo ryškiausias – erotinėje ir bulvarinėje spaudoje, gyvenimo būdo ir jaunimo leidiniuose, dienraščiuose. Kitų leidinių ir spaudos žanrų raida galėjo būti kitokia.

Iki šiol Lietuvos seksualumo kultūros, žiniasklaidos tyrimuose vaizdai nepelnytai retai buvo analizuojami kaip *savarankiškas tekstas*[175]. Nemažai tyrėjų teigia, kad XX a. dešimtajame dešimtmetyje įvyko „vaizdinis

---

[173] M. Augustinaitytė, „Pornografija prieš demokratiją“, Veidas, 1999, Nr. 31, p. 16.

[174] Rosalind Gill, „The Sexualisation of Culture?“, Social and Personality Psychology Compass, 2012, t. 6, p. 484, https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2012.00433.x.

[175] Pvz.: Aušra Maslauskaitė, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, Nr. 3, 2001, p. 70–83; Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, Nr. 4 (2002), p. 31–39; Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr. 9, 2002, p. 34–40. https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904: Aušra Maslauskaitė, „Populiarioji moterų žiniasklaida Lietuvoje: trys K, dvi S ir terapinis diskursas“, *Klėja*, Nr. 3, 2001.

posūkis“[176] (angl. *visual turn*) – ne tik išaugęs mokslinis dėmesys vizualinei kultūrai, bet ir beprecedentis vaizdų gausėjimas bei sklaida kasdienybėje[177]. Erika Grigoravičienė pabrėžia, kad nėra paprasta pasakyti, „nuo ko būtent nusigręžiama atsigręžiant į vaizdus ir regimąjį suvokimą“, tačiau teoriniu požiūriu vaizdinis posūkis aiškinamas ne kaip atsitraukimas nuo žodžių kalbos, o kaip tik – kalbinio posūkio pratęsimas į vaizdo sritį[178]. Teksto ir vaizdo sąveikos analizė leidžia spaudą tirti multimodaliu požiūriu: vaizdas, kartu su tekstu sudarantis spaudos leidinio visumą, neizoliuojamas, o tyrimas priartėja prie to meto skaitytojų patirties. Pasak W. J. T. Mitchello, vaizdai „gali ne tik atkurti, bet ir sukurti gyvenamuosius pasaulius“, todėl vizualinė kultūra yra ne vien tikrovės atspindys, bet ir aktyvus socialinės vaizduotės veikėjas, formuojantis, kaip visuomenė suvokia kūną, lytį ir seksualumą[179].

Seksualizacijos intensyvumui analizuoti remiuosi įvade aptarta sociologių Erin Hatton ir Mary Nell Trautner sukurta analitine sistema[180]. Šiame tyrime seksualizacijos atributų skalę naudoju ne kiekybiniam kodavimui, o kaip analitinį kokybinio tyrimo įrankį, padedantį sistemiškai analizuoti vaizdus ir tam tikra prasme tekstus. Tokia sistema leidžia įvertinti seksualizacijos dažnumą ir intensyvumą pagal atributų visumą, aprėpiant kelis vizualumo sluoksnius, ne vien, pavyzdžiui, nuogumą. Prieduose pateikiu keturis atraminius pavyzdžius: neseksualizuotą, švelniai seksualizuotą, ryškiai

---

176 Žr. Erika Grigoravičienė, *Vaizdinis posūkis: vaizdai – žodžiai – kūnai – žvilgsniai*, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011.

177 Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, „Vaizdų ir įvaizdžių montažai: transestetizmo sklaida“, in: *Vaizd(ini)ai ir įvaizdžiai: kas ir kaip mus kuria?*, 2021, p. 81.

178 Erika Grigoravičienė, „Vaizdinis posūkis dailėtyroje“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 64, 2012, p. 11.

179 W. J. T. Mitchell, cit. pagal Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, „Vaizdų ir įvaizdžių montažai: transestetizmo sklaida“, *Vaizd(ini)ai ir įvaizdžiai: kas ir kaip mus kuria?*, 2021, p. 163.

180 Erin Hatton ir Mary Nell Trautner, „Equal opportunity objectification? The sexualization of men and women on the cover of Rolling Stone“, *Sexuality & Culture: An Interdisciplinary Quarterly* 15, Nr. 3, 2011, p. 256–278, https://doi.org/10.1007/s12119-011-9093-2. Mokslininkės, pasirėmusios pirmiausia Ervingo Goffmano (Gender Advertisments, 1979) ir kitų sociologų išskirtais seksualizuoto kūno atributais, sukūrė sociologinį vertinimo modelį. Šį modelį pritaikė JAV leidžiamo pramoginio žurnalo *Rolling Stone* (1967 – 2009) viršelių analizei, nagrinėdamos vyro ir moters seksualizacijos ypatumus JAV. Tyrėjos išskyrė svarbiausius atributus, ženklus, požymius, kurių atpažinimas ir intensyvumo nustatymas gali padėti įvertinti konkretaus vaizdo seksualizacijos lygį: neseksualizuotas, švelniai seksualizuotas, aiškiai seksualizuotas ir hiperseksualizuotas. Šaltinių vizualiką analizuosime tyrėjų išskirtais požymiais ir jų intensyvumo lygiu: nuogumas, lietimas (savęs ir kitų), poza, lūpos, fokusas į krūtinę/lyties organus, tekstas prie vaizdo ir seksualinio akto imitavimas.

seksualizuotą ir hiperseksualizuotą vaizdą (žr. 1 priedą). Tokia „atraminių pavyzdžių“ strategija leidžia išlaikyti analitinį nuoseklumą, skaidrumą, kartu išvengiant išsamaus statistinio kodavimo.

1.1.1. Sąjūdžio laikotarpis: eksperimentai laisvėjančioje spaudoje (1988–1990)

1988 m. kovo mėnesį *Jaunimo gretose* publikuotas rašytojo Jono Mačiukevičiaus poleminis tekstas apie erotiką, kuriame jis klausia:

> „Iš kur tas mūsų kultūros liguistas drovumas? [...] Kodėl iš kiekvienos knygos gujama kiekviena „nepadori“ eilutė? Aš ne už porno ir sekso žurnalus ar filmus, bet ten, kur jų pilna, dorovė nėra žemesnio lygio“[181].

Straipsnis iliustruotas didelio formato Rimanto Dichavičiaus aktų fotografijomis, kuriose intymios kūno vietos atviros, nepridengtos. Šis tekstas laužė kelias vėlyvuoju sovietmečiu nusistovėjusias nerašytas taisykles[182]: 1) vengimą viešajame diskurse tiesiai vartoti žodžius *seksas* ir *porno*, 2) nuogo, itin atviro kūno rodymą 3) naratyvą, kad seksualinė laisvė Vakaruose yra nuosmukio ženklas. Šis epizodas simboliškai žymi pirmojo seksualizacijos etapo pradžią.

[181] Jonas Mačiukevičius, „Erata su čadra“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 3, p. 30-31.

[182] Žinoma, tai nereiškia, kad šios taisyklės viešojoje sferoje nebuvo pažeistos, laužytos ar bandytos permąstyti iki tol. Tačiau šis epizodas apima visas tris ir yra ryškus besikeičiančio viešojo kultūros lauko pavyzdys.

1 pav. Jaunimo gretos, 1988, Nr. 3, p. 30–31.

Nevinskaitės teigimu, nuo 1988 m. pavasario „jau beveik visoje periodinėje spaudoje vyko gyvos diskusijos anksčiau nutylimais klausimais“[183]. Smarkiai išaugo leidinių skaičius ir jų tiražai. Sąjūdžio laikotarpio spaudoje ėmė rastis atviresnio seksualinio turinio tiek iki tol leistoje spaudoje (pvz., *Jaunimo gretose*, *Tarybinėje moteryje*[184]*, Šluotoje),* tiek ir naujai susikūrusiuose laikraščiuose *(Dvidešimt kapeikų* ir kt.). Spaudos analizė atskleidžia, kad šiuo etapu dažniausiai plėtotos temos apie lytinį, fiziologinį, seksualinį švietimą ar psichologinį seksualinių santykių aspektą. Nors visos šios temos plėtotos ir vėlyvuoju sovietmečiu, nuo 1988 m. seksualinis turinys tapo ryškesnis, laisvesnis, įvairesnis.

Vizualiai spauda taip pat pradėjo keistis. Pavyzdžiui, 1989 m. susikūręs dienraštis *Respublika* nuo pat pirmųjų numerių pradėjo publikuoti didelio formato švelniai ir ryškiai seksualizuotas moterų fotografijas reklamose. Štai odos kremo reklamoje matome nuogą moterį, visiškai atvira krūtine[185] (žr. 2 pav.), „užsieninius, tarybinius, lengvuosius ir kt.“ automobilius reklamuoja iki krūtinės nuoga moteris[186], o Utenos M. Melnikaitės trikotažo ir galanterijos gamybinio susivienijimo reklamoje kartu su šūkiu „Šventė akiai – palaima

183 Laima Nevinskaitė, *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988 – 2000 m.: laikraščių atvejis*, daktaro disertacija, 2006, p. 82.
184 Nuo1989 m. gegužės mėnesio – *Moteris*.
185 *Respublika*, 1989, spalio 11 d. p. 7.
186 *Respublika*, 1989, lapkričio 25 d. p. 7.

kūnui“ matoma seksualizuota poza stovinti, beveik permatomus naktinius marškinėlius dėvinti moteris[187] (žr. 3 pav.).

2 pav. *Respublika*, 1989 m. spalio 11 d., p. 7.

3 pav. *Respublika*, 1989 m. spalio 7 d., p. 7.

Šios reklamos svarbios ne vien dėl atviro kūno vaizdavimo, bet ir dėl jų vietos laikraštyje: jos spausdintos itin dideliu formatu bendruose puslapiuose, šalia politinių, kultūrinių ar buitinių tekstų. Taip seksualizuotas moters kūnas iš specializuotos erotikos, meno ar medicininio švietimo nišos buvo perkeltas į kasdienę spaudos architektūrą, o reklama tapo viena ankstyviausių erdvių, kur nuogumas virto įprasto laikraščio puslapio dalimi.

1989 m. pabaigoje naujai susikūręs laikraštis *Vasario 16* pradėjo leisti priedą *Dvidešimt kapeikų*. Jame buvo publikuojamos švelniai ir ryškiai seksualizuoto pobūdžio nuotraukos, aptariamos „moteriško žavesio paslaptys“, „erotiniai kūno signalai“[188]. Tokio pobūdžio oficialus laikraštis buvo naujiena. Priedas dėl publikuojamų temų, o labiausiai vaizdų, neretai vadintas „pornografiniu“ ir galiausiai 1990 m. Aukščiausiosios Tarybos

187 *Respublika*, 1989, spalio 7 d. p. 7.
188 Pavyzdžiui: *Dvidešimt kapeikų*, 1990, Nr. 18, Nr. 16.

Prezidiumo nutarimu būtent dėl to uždraustas[189]. Netrukus draudimas faktiškai buvo apeitas: leidyba tęsta pakeistu pavadinimu *Dvidešimt centų* (plačiau žr. 6.1 ir 6.2 poskyrius). Specialiajame „Mis Lietuva'89" leidinyje, po dalyvių ir konkurso aktualijų aprašymų, be jokio paaiškinimo pridėtas skyrelis „Tik suaugusiems" su keliomis atvirai nuogomis, ryškiai seksualizuotomis, didelėmis moterų fotografijomis (iš užsienio leidinių), panašu, jokio atgarsio nesukėlė. Tarsi grožio konkurso kontekstas tokius vaizdus savaime *įteisintų.* Taigi naujas buvo ne pats nuogumo faktas, o seksualizuoto vaizdo kontekstų išsiplėtimas. *Nemune* nuogas kūnas vėlyvuoju sovietmečiu buvo įrėminamas kaip meninis aktas, o *Respublikoje* jis tapo reklamos ir vartojimo pažado dalimi. *Vasario 16* puslapiuose seksualizuotas vaizdas atsidūrė greta antikomunistinių, socialinių ir pramoginių tekstų, o *Dvidešimt kapeikų* atveju dėl apskritai naujo bulvarinio laikraščio formato jis buvo pamatytas kaip moralinės tvarkos pažeidimas.

Taigi šiuo laikotarpiu buvo „tikrinama" ne tik tai, kiek kūno galima parodyti, bet ir kokia leidinio reputacija, pobūdis ir puslapio struktūra leidžia tam kūnui pasirodyti viešai. Viena vertus, 1988–1990 m. spaudos seksualizacijos etapą būtų galima laikyti tik iš dalies savarankišku, veikiau parengiamuoju laikotarpiu po Nepriklausomybės atkūrimo prasidėjusiems ryškiems pokyčiams. Kita vertus, šis laikotarpis rodo, kad seksualumo kultūros pokyčiai Lietuvoje nebuvo „importuoti per naktį" atkūrus Nepriklausomybę. Jie pradėjo formuotis dar Sąjūdžio laikotarpio spaudoje, pamažu įgaudami naujas formas, mastą ir auditoriją. Be to, to meto visuomenės reakcija, pavyzdžiui, į laikraštį *Dvidešimt kapeikų*, rodo, kad seksualizuotas turinys buvo matomas ir ryškus. Jei vėlyvuoju sovietmečiu dauguma redakcijų laikėsi principo, kad „galima tik tai, kas akivaizdžiai leidžiama", tai nuo 1988 m. pereita prie principo, kad „galima viskas, kas neuždrausta įstatymo"[190]. Taigi 1988–1990 m. laikotarpį tiksliau suprasti kaip pereinamąjį seksualumo viešėjimo etapą. Seksualizuoti vaizdai ir atviresnė kalbėsena jau pasirodė bendrojoje spaudoje, tačiau dar nesudarė savarankiškos ir stabilios komercinės seksualumo kultūros. Šiuo laikotarpiu jie pirmiausia veikė kaip platesnio viešosios sferos laisvėjimo ženklai, o jų pateikimo normos ir ribos dar tik buvo bandomos.

---

189 LR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, Nutarimas dėl spaudos leidinių ir videofilmų, skatinančių amoralias nuostatas, 1990, Nr. I-461, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.459?jfwid=-owx42ihsu.

190 Laima Nevinskaitė, *Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988 – 2000 m.: laikraščių atvejis*, daktaro disertacija, 2006, p. 82.

1.1.2. Hibridizacijos laikotarpis: vakarietiška forma ir vietinės gėdos ribos (1990–1995)

Atkūrus Nepriklausomybę, *geltonoji* spauda suklestėjo ir tapo vienu populiariausių spaudos žanrų[191]. Itin greitai ir gan chaotiškai pradėti leisti įvairaus pobūdžio bulvariniai, erotiniai, pramoginiai leidiniai[192]. Bulvariniai leidiniai traukė dėmesį naujumu, buvo gausiai skaitomi ir tapo viena pagrindinių ir lengviausiai prieinamų erotinės vizualikos ir seksualaus turinio raiškos erdvių. Tai liudija ir dideli bulvarinių leidinių tiražai. Vis dėlto leidinių kaita dešimtajame dešimtmetyje buvo didelė, dešimtmečio antroje pusėje konkurencija augo, o ekonominės sąlygos neretai apsunkindavo net ir populiarių laikraščių ar žurnalų leidybą.

Nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo buvo siekiama teisiškai kontroliuoti erotizuotos spaudos platinimą. Visuomenė šiuo klausimu taip pat buvo pasidalijusi. 1990 m. atliktame gyventojų nuomonės tyrime buvo klausiama, ar sutinkate, kad „Spauda, kuri spausdina nuogų ir apnuogintų žmonių atvaizdus neturi būti leidžiama Lietuvoje“. Visiškai sutiko 33 proc., abejojo ar nebuvo apsisprendę 12 proc., visiškai nesutiko 55 proc. apklaustųjų[193]. Taigi nuomonės buvo aiškiai poliarizuotos: trečdalis apklaustųjų palaikė tokio turinio draudimą, tačiau daugiau nei pusė (55 proc.) jam nepritarė. Šie duomenys rodo jau 1990 m. egzistavusį konfliktą dėl to, ar nuogo kūno vaizdavimas spaudoje turėtų būti ribojamas. Nepaisant to, tiek kiekybinis, tiek kokybinis seksualumo lūžis tokio pobūdžio spaudoje tapo akivaizdus.

Moterims skirta spauda nuo 1990-ųjų taip pat ėmė plėstis ir įvairėti: *Tarybinė moteris* dar 1989 m. pervadinta *Moterimi*, atsirado *Ieva* (1990), *Laima* (1993) ir kiti leidiniai. Seksualumo temos iš karto tapo šių žurnalų dalimi, tačiau, nepaisant jų didėjančios įvairovės ir kiekybinio augimo, šiuo laikotarpiu temos dažnai buvo plėtojamos atkartojant sovietmečiu moterims skirtos spaudos diskursus. Pavyzdžiui, kalbant apie lyčių santykius, moterys dažniausiai vaizduotos kaip pagrindinės buities, seksualinių, romantinių ir

---

191 Žurnalistikos enciklopedija, 1997, p. 76.

192 *Nelabai įdomus mūsų momentas* (1989–91), *Europa* (1990–98), *Sekmadienis* (1990–92), *Dvidešimt centų* (1990–94), *Vakaro skaitiniai* (1990–95), *Pirmadienis* (1990–98), *Venera* (1995–1997), *Vakaro žinios* (nuo 1999), *Tik Vyrams* (nuo 1990), *Pro rakto skylutę* (1990 – 1993), *Emanuela* (1991 – 1995) ir kt.

193 Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, Visuomenės nuomonės tyrimai Lietuvos istorinio lūžio laikotarpiu: Viešosios nuomonės tyrimų centro tyrimai 1989–1993 metais, Vilnius, 2015, p. 68.

šeiminių santykių ir šeimos gerovės kūrėjos ir palaikytojos[194]. Tuo tarpu seksualinio gyvenimo temos daugiausia nagrinėjamos medicininiu ar fiziologiniu aspektu – gilinantis į nevaisingumo, reprodukcijos, moters ciklo klausimus ir, kaip pastebi sociologė Aušra Maslauskaitė, dažnai taikant schemą „seksualinė problema + eksperto komentaras“[195]. Toks ekspertinis žanras, kai seksopatologai, psichiatrai, ginekologai atsako į skaitytojams/-oms rūpimus klausimus, buvo itin populiarus vėlyvuoju sovietmečiu ir nepriklausomybės pradžioje. Tikėtina, kad tokia medikalizuota kalbėsena viešojoje erdvėje buvo lengviau toleruojama, nes seksas buvo pateikiamas labiau kaip sveikatos ir mokslo klausimas, o ne kaip geismo ar malonumo tema. XX a. dešimtojo dešimtmečio pirmoje pusėje ėmė rastis bandymų įtraukti daugiau psichologinių seksualumo aspektų, „kad dominuotų ne tiek fiziologiniai aspektai, bet psichologiniai, psichoanalitiniai“[196]. Tačiau tokią kryptį vystyti bandė tik keletas specialistų.

Vienas simboliškiausių *naujosios spaudos* ženklų – neheteroseksualių santykių diskurso ir vizualikos iškėlimas iš pogrindžio į viešąją sferą. 1993 m.[197] pradėtas leisti žurnalas *Naglis*, skirtas „gėjams ir jų draugams“, po metų – *Amsterdamas*. 1993 metais panaikintas ir Baudžiamojo kodekso 122 straipsnis, draudęs bet kokius lytinius santykius tarp vyrų. Žinoma, tai nereiškė, kad visuomenėje vyraujanti heteroseksualių santykių norma ėmė sparčiai keistis ar kad šie žurnalai tapo prieinami ir plačiai skaitomi įvairių socialinių grupių, tačiau tai aiškiai žymėjo temų įvairovės plėtrą ir įvedimą į viešą žiniasklaidos diskursą, nors žurnalus savo iniciatyva leido keli aktyvistai, o jų tiražai buvo maži.

Kita reikšminga naujovė – erotinio pobūdžio žurnalai suaugusiesiems, tokie kaip *Tik vyrams*, *Dvidešimt centų*, *Pro rakto skylutę* ar *Vakaro skaitiniai, Pasikalbėkime atvirai*. Jie tapo viena lengviausiai prieinamų seksualumo kultūros raiškos formų. Išsamiau išnagrinėjus kelis iš jų, išryškėja skirtingos raidos kryptys. Pavyzdžiui, *Tik vyrams*, Nepriklausomoje Lietuvoje ilgiausiai leidžiamas erotinio pobūdžio žurnalas (nuo 1990 m. iki šiol), jau pirmajame numeryje skaitytojams žadėjo specializuotą turinį. Žadėta nagrinėti įvairias vyrus dominančias temas: politiką, moterų ir vyrų santykius, istorinius įvykius, „patarimus kaip tapti menedžeriais, savininkais, biznieriais,

---

194 Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija,* 2002, Nr. 4, p. 33.

195 Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija,* 2002, Nr. 4, p. 34.

196 Vitalijus Žukas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Kaunas, 2025 m. balandžio 1 d.

197 Pradėtas leisti dar nepanaikinus Baudžiamojo kodekso 122-ojo straipsnio, draudusio bet kokius lytinius santykius tarp vyrų.

ūkininkais, kaip tobulinti savo sielos ir kūno kultūrą, išvengti venerinių ligų, žilimo, plikimo, impotencijos [...]“[198]. Sovietmečiu vyrams skirtos spaudos faktiškai nebuvo, tad *Tik vyrams* tapo vienu pirmųjų bandymų konstruoti vyriškąjį žurnalą.

Žurnalo viršelių analizė atskleidžia, kad pirmaisiais žurnalo leidimo metais (1990–1994) viršeliuose publikuoti lietuvių fotomenininkų kurti moterų aktai. Tiek viršeliuose, tiek žurnalų puslapiuose publikuojamuose aktuose moterys dažniausiai ne visiškai nuogos, veidas dažnai pridengtas, neryškus ar nepatenka į kadrą, dažnai pozuojama gamtoje. Tokį vaizdą galima priskirti švelniai seksualizuoto vaizdo kategorijai. Seksualizuotos fotografijos žurnale buvo pateikiamos ne kaip iliustracijos šalia tekstų, bet kaip autonominiai meno kūriniai specialiose rubrikose (pvz., *Foto*, *(spec)striptizas*), skirtose būtent erotinei-meninei vaizdų raiškai. Fotomenininkų vaidmuo buvo aiškiai išskirtas: nurodomos pavardės, pateikiami aprašymai, interviu. Analogiška vizualinė strategija pastebima ir kituose to meto leidiniuose, pavyzdžiui, *Jaunimo gretose*[199].

Tokia erotinė vaizduotė iš dalies tęsė XX a. septintojo dešimtmečio *Nemune* publikuotų meninių aktų[200] ir devintojo dešimtmečio menininkų (pvz., Romualdo Rakausko, Rimanto Dichavičiaus) estetinę tradiciją. Šie žurnalai buvo didelė naujovė savo viešumo ir prieinamumo mastu, tačiau jų taikyta moters kūno erotizavimo estetika, grindžiama natūralumu ir meniškumu, rėmėsi dar sovietmečiu susiformavusia vizualine tradicija. *Tik vyrams* siekė sukurti solidaus, vakarietiško, *Playboy* tipo žurnalo įvaizdį, bet, užuot tiesiogiai kopijavęs Vakarų vaizdus, adaptavo jau Lietuvoje įsitvirtinusią meninių aktų tradiciją. Vis dėlto net ir švelniai seksualizuotų vaizdų publikavimas galėjo kelti nepasitenkinimą: dalis visuomenės dešimtmečio pradžioje buvo jautri bet kokiam viešam nuogo kūno vaizdavimui.

Kiti naujai susikūrę erotiniai leidiniai[201] plėtojo kitokią seksualizuoto turinio kūrimo kryptį – iškart ėmėsi kopijuoti Vakarų žiniasklaidą. Neretai tokią kryptį plėtojanti spauda taikė principą „kuo daugiau, tuo geriau“ arba

198 „Leidėjų žodis“, *Tik Vyrams*, 1990, Nr. 1.

199 Pavyzdžiui *Jaunimo Gretose* publikuojami Rolo Šimulio aktai: *Jaunimo Gretos* 1993 Nr. 3, 4 ir kt.

200 Tomas Vaiseta, „‚Miegančių šunų žadinimas‘: ar sovietų Lietuvoje vyko tylioji seksualizacija?“, *Acta Academiae Artium Vilnensis,* 2019, Nr. 95*, https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1586879303522/J.04~2019~1586879303522.pdf.* https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1586879303522/J.04~2019~1586879303522.pdf

201 Pvz., *Dvidešimt centų*, *Pro rakto skylutę*, *Vakaro skaitiniai* ir kt.

„spausdinu, ką turiu“. Vaizdai ir tekstai dažnai buvo kopijuojami (vagiami) tiesiog iš užsienio žurnalų, o toks turinys buvo pikantiškesnis nei kuriamas Lietuvoje. Ankstyvosios bulvarinės spaudos leidėjas, laikraščio *Dvidešimt centų* įkūrėjas ir redaktorius Jaroslavas Banevičius prisimena, kad daugiau kapitalo turėjusios redakcijos dalį straipsnių ir vaizdų galėjo įsigyti arba mokėti agentūroms, žmonėms užsienyje, kad šie surinktų medžiagą iš įvairesnių šaltinių[202]. Nors autorių teisių sąvoka posovietinės Lietuvos leidėjams buvo žinoma, jų dažnai nepaisyta.

Neišgalintieji medžiagos įsigyti taikė išradingesnes strategijas, pavyzdžiui, žurnalas *Naglis* publikuodavo perpieštas užsienio žurnalų nuotraukas, tokiu būdu apeidamas autorių teisių ribojimus. Istoriją apie tai pasakojo *Naglio* redaktorius Stasys Dimbelis:

> „Pirmieji numeriai buvo tik su piešinukais, jokių ten nuotraukų. Vėliau skaitytojai piktindavosi, kodėl nėra Lietuvos gėjų nuotraukų. „Paskelbk konkursą – prisiųs visi.“ Aha, lietuviai prisiųs. Nuotraukos visada buvo tik iš vakarietiškų leidinių. Nors kai buvau konferencijoje Kenterberyje, vienas vokietis man sako: „Tavo žurnale daug nuotraukų yra iš mūsų žurnalo.“ O ten ne nuotraukos, ten – piešiniai. Vienas jaunas dailininkas iš Marijampolės taškučiais perpiešdavo nuotraukas, nes neturėjau teisės jų spausdinti.“[203]

Vakarų imitavimo kryptį plėtojo erotinio pobūdžio laikraštis *Dvidešimt centų*[204]. Nuo pat atsiradimo jis kėlė daug nepasitenkinimo visuomenėje, dalis žmonių laikraštį vadino „tikra pornografija“ ir stebėjosi, kaip jis gali būti laisvai parduodamas. *Dvidešimtcentininkai*, *20 kapeikų, kapeikininkai* tapo šnekamosios kalbos žodžiais, nurodančiais tiek „purvinos erotikos“ spaudą, tiek ją skaitančius ar palaikančius žmones[205].

Pirmaisiais Nepriklausomybės metais nuogų kūnų kupinas leidinys atrodė iššaukiantis vien dėl tokių vaizdų gausos. Vis dėlto analizuojant *Dvidešimt centų* vizualinę medžiagą matyti, kad didelę dalį publikuotų vaizdų galima apibūdinti kaip *natūralistinio* pobūdžio, primenančius hipių ar nudizmo

---

202 Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.

203 Augustas Čičelis, Pokalbis: Stasys, in: *Išgirsti archyvas*, https://isgirsti.lt/archyvas/pokalbis-stasys/.

204 *Dvidešimt centų* leistas 1990–1994. Bet 1989 – 1990 leistas kaip laikraščio „Vasario 16“priedas ir vadinosi „Dvidešimt kapeikų“. Po uždraudimo pervadintas „Dvidešimt centų“.

205 Pavyzdžiui, Rimantas Matulis, interviu pasakodamas ne kartą mini, kad tarkime asmuo X „reiškia, kad jau nepriskirdavom prie tos kompanijos, kur ten už tuos *centus* ten gatvėj pardavinėja“ ir pan.

kultūrą. Išskirtinis bruožas – nors moteris vaizduojama daug dažniau, gana dažnai vaizduojami ir vyrai ar moters ir vyro pora[206]. Tokia vaizdavimo kryptis, nors jau yra nutolusi nuo meninių aktų kūrimo tradicijos, laikraščio kūrimo pradžioje iš dalies išlaikė natūralizmo, kūno sąsajos su gamta idėjas, kurios tarsi švelnino kūno seksualizaciją. Be to, tokia estetika daliai visuomenės galėjo būti net atpažįstama, nes nudizmo ir sveikuoliškumo judėjimai bei jų idėjos buvo žinomi, o kai kurių ir praktikuojami. Kita dalis vaizdų laikraštyje – ryškiai seksualizuotos moterų fotografijos, „įklijuotos“ šalia teksto ir nebūtinai susijusios su straipsnio turiniu. Netrukus laikraštis tapo spalvotas, o vaizdų seksualizacija gerokai sustiprėjo. Panašią raidą Lenkijoje aprašė Anna Dobrowolska: 1989 m. pradėtas leisti natūristų žurnalas *Natura-Naturyzm* po trejų metų ir dvylikos numerių buvo uždarytas, nes nepavyko suderinti siauros natūristų auditorijos ir platesnės erotikos rinkos, o leidėjai pripažino neatlaikę pornografinių žurnalų konkurencijos[207].

Dvidešimt centų rašė įvairiomis *naujomis* seksualumo temomis: apie „homoseksualizmą“, „transvestitizmą“, „lesbianizmą“, modernius kontracepcijos būdus, įvairias netradicines sekso praktikas (seksas po vandeniu, seksas per pietų pertrauką, grupinis seksas, oralinis seksas, nevedybinis seksas ir kt.). Didžioji dalis straipsnių buvo verstiniai, dėl to sunku pasakyti, kiek toks perpublikavimas atliepė tuometinės Lietuvos visuomenės problemas ir socialinę realybę. Praėjus daugiau nei trims dešimtmečiams laikraščio įkūrėjas ir redaktorius Banevičius dabar šių leidinių leidybą pristato kaip atvirumo siekį:

> „Mat aš tik vieną dalyką pastebėjau, kad visada egzistuoja meilė, potraukis. Meilė, jeigu jau širdies meilė, jinai pagimdo kūrybinį reiškinį žmoguje. O pagimdyti kūrybinį reiškinį žmoguje, reikia, kad kažkas įskiepytų, paveiktų.[...] A, bet neparodant žmogaus grožio, žmogaus fizinės prasmės, nenurengiant šiek tiek žmogų, nepasieksi to reiškinio. Mūsų tikslas buvo ne paleistuvystės procesą ugdyti, ne ištvirkavimo reiškinį, bet procesą, kas gali pritraukti žmogų prie žmogaus ir ką jis gali paduoti vienas kitam, savo grožiu, savo poveikiais.“[208]

---

206 Pvz. *Dvidešimt centų*, 1991, Nr. 4 (6), p. 1.

207 Anna Dobrowolska, „‚Happy People of the World, Unite!‘ Nude Activists Making Sense of the Crisis in 1980s and 1990s Poland“, *Contemporary European History*, 2026, t. 35, e74, p. 10–11, https://doi.org/10.1017/S0960777326101714.

208 Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.

Kai kurios laikraščio rubrikos rodo siekį šį tikslą įgyvendinti: spausdinti seksologo ar psichologo patarimai ir atsakymai į skaitytojų klausimus, skirtingoms auditorijoms skirtos rubrikos („Moteris ir seksas“[209], „Jauni tėvai ir seksualinės problemos“[210], „Seksualinis vaiko švietimas“[211], „Lytinė higiena“[212]), aptariami Lietuvoje vyksiantys renginiai, pavyzdžiui, nudistų judėjimo „Saulės bičiuliai“ ar kiti erotiniai renginiai. Tačiau šį retrospektyvų pasakojimą būtina vertinti atsargiai. Jis konstruojamas iš dabarties perspektyvos ir nutyli komercinį motyvą. Ekonominis aspektas buvo itin svarbus – tokie leidiniai atnešdavo didelį pelną. *Dvidešimt centų* buvo tik vienas iš daugelio panašaus pobūdžio leidyklos *Vasaris* leidinių. Redaktorius Banevičius taikė agresyvią platinimo strategiją: leidiniai buvo pardavinėjami ne tik kioskuose, bet ir per samdytus asmenis (kartais net vaikus), strategiškai svarbiose miestų vietose, taip pat vežami į mažesnius miestelius bei kaimus[213]. Taip nuogo kūno vaizdai buvo sparčiai komercializuojami, o pats modelis tapo tipišku posovietinės spaudos verslo pavyzdžiu, kai seksualizuotas turinys veikė kaip greičiausias būdas užsitikrinti pelningumą ir išlikimą konkurencingoje rinkoje.

Toks turinys savo temų ir vaizdų įvairove imitavo Vakarus (tiesiogiai verčiamas turinys), tačiau leidinyje beveik nėra refleksijos ar kuriamos kryptingos pozicijos, seksualumo lauke atspindinčios Lietuvos visuomenės realijas ir aktualijas. Šalia tokių tekstų pateikiamos dažnai nesusijusios ryškiai ir net hiperseksualizuotos moterų nuotraukos. Būtent čia galima ieškoti unikalios seksualumo kultūros formavimosi užuomazgų posovietinėje erdvėje, kai forma vakarietiška, bet kuria visai kitokias reikšmes, prasmes ir reakcijas.

Atrodo, kad nors leidinio temos buvo orientuotos į lytinį raštingumą ir sekso pasaulio naujienas, svarbesni strategijos dėmenys buvo drąsa (tabu temų viešinimas), pramoga, naujumas ir laisvė. 1994 m. paskutiniame savo numeryje[214] redakcija rašė: „20 centų siekė užpildyti ilgus metus draudžiamos, varžomos bei iškraipomos informacijos spragą. Toji informacija paremta keliomis labai paprastomis tiesomis: 1. Nuogas žmogaus kūnas yra gražus 2. Žmonės dauginasi lytiniu būdu 3. Žmonių lytiniai santykiai skirtingai negu

---

209 *Dvidešimt centų*, 1990, Nr. 4 (ir kiti).
210 *Dvidešimt centų*, 1991, Nr. 6(8) .
211 *Dvidešimt centų*, 1991, Nr. 8(10) .
212 *Dvidešimt centų*, 1992, Nr. 2.
213 Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.
214 Laikraštis leidybą nutraukė dėl pridėto papildomo mokesčio „erotiniams leidiniams“. Plačiau žr. 6.1 poskyrį.

gyvulių, yra sudėtinga psichologinių, dvasinių, kultūrinių bei fiziologinių veiksmų visuma, paprasčiausiai tariant – MEILĖ“[215]. Ši redakcijos savireprezentacija svarbi kaip bandymas seksualizuotą leidybą įtraukti į kovos su ankstesniais draudimais naratyvą, pateikiant ją kaip švietimą ir seksualinių santykių bei kūniškumo normalizavimą, nors faktinis laikraščio turinys, kaip rodo ankstesnė analizė, buvo gerokai heterogeniškesnis.

Dvidešimt centų buvo ne vienintelis tokio modelio laikraštis. Nemaža dalis naujai susikūrusių laikraščių ir žurnalų XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje savo turinį ir vizualiką konstravo panašiu principu. Šį spaudos lauko virsmą būtina matyti platesniame posovietinės transformacijos kontekste. Ivano Krastevo ir Stepheno Holmeso teigimu, po 1989 m. Rytų Europą veikė stiprus „imitacijos imperatyvas“[216]: siekis „grįžti į Europą“[217], tapti „normalia“ šalimi ir perimti Vakarų politinius, institucinius bei kultūrinius modelius[218]. Vis dėlto perimtos vakarietiškos populiariosios spaudos formos skleidėsi savitame lokaliame kontekste. Šį spaudos reiškinį tiksliau interpretuoti ne kaip pasyvią Vakarų imitaciją, o kaip hibridizacijos procesą. Sociologas Janas Nederveenas Pieterse'as hibridizaciją apibrėžia kaip globalių ir lokalių kultūrinių formų persipynimą, kuriame atsiranda nauji dariniai[219]. Šiuo požiūriu imitacija ar kopijavimas nėra galutinis hibridizacijos taškas, o tik vienas jos polius[220]. Perimta forma ar turinys, atsietas nuo pirminio konteksto ir sujungtas su vietiniu kontekstu, virsta nauja, savita praktika. Įtampa, kilusi tarp perimtos vakarietiškos formos ir vietinės istorinės, kultūrinės bei socialinės tikrovės, seksualizuotą dešimtojo dešimtmečio spaudą pavertė erdve, kurioje ieškota naujų ribų: ką apie kūną, geismą ir lytiškumą Lietuvoje apskritai galima viešai rodyti ir sakyti.

Apskritai Lietuvoje seksualizuotos kultūros recepcija dar tik kūrėsi: nesant beveik jokios kultūrinės refleksijos viešojoje sferoje tradicijos, vyraujant virsmo, susikaustymo ir neretai pasimetimo nuotaikoms, vien viešas nuogo kūno publikavimas (nepriklausomai nuo jo paskirties, seksualizacijos

---

215 „Atsisveikinimo noktiurnas“ (redakcijos žodis), *Dvidešimt centų*, 1994, Nr. 6, p. 1.

216 Ivan Krastev, Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, London, 2019, p. 8.

217 Ivan Krastev, Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, London, 2019, p. 13.

218 Ivan Krastev, Stephen Holmes, *The Light that Failed: A Reckoning*, London, 2019, p. 24.

219 Nederveen Pieterse J. Globalisation as Hybridisation, *International Sociology*, 1994, t. 9, Nr. 2. p. 171.

220 Nederveen Pieterse J. Globalisation as Hybridisation, *International Sociology*, 1994, t. 9, Nr. 2, p. 172.

intensyvumo ar kt.) galėjo tapti ir tapdavo įtampos tašku, keliančiu klausimą apie tokio atvaizdo ar teksto moralumą. Seksualumo kultūrą spaudoje formavo ne tik finansinis, bet ir kultūrinis nepriteklius (vietinio turinio, viešo seksualumo žodyno ir nusistovėjusių jo reprezentavimo konvencijų stoka) bei žiniasklaidos patirties stygius.

1.1.3. Lituanizacijos laikotarpis: kūno komercializacija ir nacionaliniai kūnai (1995–2000)

Technologinė raida ir drąsesni eksperimentai rinkoje leido kūrėjams seksualizuotą turinį ne tik greičiau *gauti*, kurti, bet ir plačiau, įvairiau jį pateikti vartotojams. Ilgainiui smarkiai išryškėjo nuogo kūno komercializacija. Sparčiai daugėjo vietinio – tiek rašytinio, tiek vaizdinio – turinio, todėl šį etapą galima suvokti kaip nacionalinių kūnų seksualizacijos etapą. Nors ir ankstesnio etapo hibridinė spauda jau rėmėsi vietine, istoriškai susiklosčiusia erotine estetika, šiame etape nacionalinis kūnas vis dažniau iš periferijos persikelia į seksualizuoto vaizdavimo centrą.

Šio etapo pradžią, atrodytų, turėtų žymėti 1996-ieji, kai keitėsi svarbiausias spaudą reguliuojantis Visuomenės informavimo įstatymas, tačiau atlikta spaudos analizė parodė, kad seksualumo kultūros lauke 1995-ieji kaip simbolinis etapo lūžis buvo daug reikšmingesni. Šį lūžį žymi du tuo pačiu metu išryškėję, bet skirtingi pokyčiai: viršelių antraštės liudija leidinių formato komercializaciją, o vietiniai modeliai, garsenybės ir jų istorijos – turinio lituanizaciją. Vienas ryškiausių vizualinių pokyčių – bulvarinių leidinių viršeliuose plačiai pradedamos spausdinti antraštės[221]. Didelė dalis leidinių žvalgėsi į Vakarų rinką[222], todėl nieko keisto, kad keičiantis leidybos ir rinkodaros praktikai ėmėsi tokio viršelio antraščių modelio. Nemenka antraščių dalis tiek bulvariniuose, tiek gyvenimo būdo žurnaluose buvo siejama su seksualumu, lyčių santykiais, o ilgainiui jų kiekis, ryškumas, dydis ir sensacingumas ant viršelio tik augo. Tokį leidėjų sprendimą galime vertinti ir kaip siekį išlikti konkurencingais rinkoje, tačiau jis turėjo ir šalutinį efektą – iš esmės pakito viršeliuose vaizduojamų (dažniausiai) moterų įvaizdis ir recepcija. Iki tol visas žiūrinčiojo dėmesys buvo sukoncentruotas į viršelyje esantį asmenį ir galbūt pagrindinį žurnalo straipsnio pavadinimą ar viršelio

---

221 Pvz., *TV antena*, *Moteris*, *Venera*, *Vyras ir moteris*, *Tik vyrams* ir kt.

222 Lietuvoje kai kurie žurnalai tokią praktiką taikė ir iki 1995 m. (*Panelė*, *Ieva*), tačiau nuo ~1995 m. daugelis žurnalų pradėjo arba ryškiai plėtė tokią vizualumo liniją – antraščių daugėjo, jos ryškėjo ir tapo sensacingesnės. Vakaruose tokio tipo viršeliai su antraštėmis ėmė plisti XX a. 8 deš. viduryje ir įsigalėjo 9-ajame dešimtmetyje. Viršelių antraščių evoliucijai daug įtakos turėjo vis naujesnės techninės spaudos galimybės.

žmogaus interviu citatą, tačiau atsiradus ryškioms antraštėms, pristatančioms ir kitus leidinyje esančius straipsnius, viršelyje vaizduojamo asmens įvaizdis įgijo naujų prasmių. Tokios antraštės kaip „Moters medžioklės ypatumai“, „Moteris pataria vyrams, kaip patenkinti moterį“, „Ar puikus esate meilužis?“, „Sekso istorijos“, „Žmoną pralošiau kortomis“, „Grupinis seksas“, „Rojus lovoje“, „Flirtas darbe“, „Ištekėjusios moterys – lengvas grobis?“ ir kt. vaizdą ir tekstą sulieja į vieną vizualų kūną, bendrą ženklų sistemą. Kitaip sakant, ant viršelio gali būti visai neseksualizuota ar švelniai seksualizuota moters nuotrauka, tačiau antraštės visą žurnalo viršelį ir vaizduojamą moterį gali paversti ryškiai ar net hiperseksualizuota. Toks sprendimas galėjo veikti ir kaip savotiškas kompromisas: išlaikant švelnios seksualizacijos toną fotografijoje, seksualizacijos krūvis buvo perkeliamas į tekstą. Ar tai buvo sąmoninga redakcinė strategija, iš pačių viršelių nustatyti neįmanoma, tačiau rezultatas buvo būtent toks.

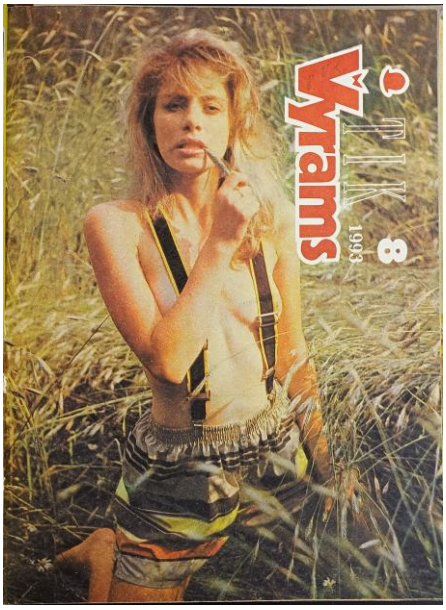

4 pav. *Tik vyrams*, 1993, Nr. 8. Viršelis be antraščių.

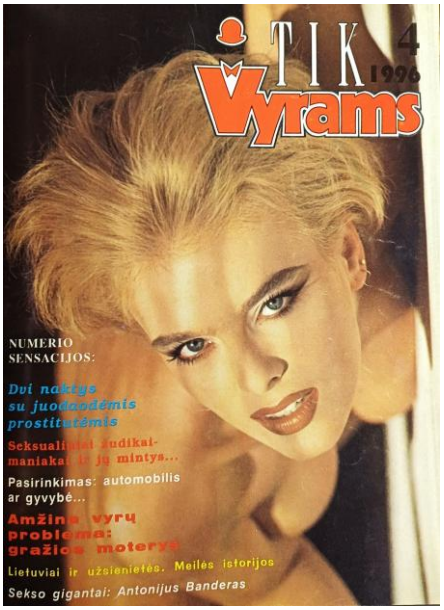

5 pav. *Tik vyrams*, 1996, Nr. 4. Viršelis papildytas antraštėmis.

Ši nebūtinai tarpusavyje susijusių vaizdo ir teksto derinimo tendencija išryškėjo tiek gyvenimo būdo, tiek erotinių-bulvarinių leidinių puslapiuose. Moterų vaizdai iš dalies tapo seksualine dekoracija: moterys bevardės, deindividualizuotos arba, priešingai, antraštėmis joms kuriami nauji įvaizdžiai ir personažai. Toks moters kūno vaizdavimas beveik galutinai nukonkuravo

fotomenininkų aktus, anksčiau mėgtus publikuoti bulvarinėje spaudoje[223]. Kitaip tariant, erotinė-meninė linija (tiek moters kaip meno kūrinio, tiek natūralaus kūno grožio prasme) buvo išstumiama išskirtinai į meno lauką. Kaip ir pirmajame etape, vyrų seksualizacija sunkiai skynėsi kelią į vizualiąją kultūrą, kryptingai seksualizuojamos buvo beveik vien (jaunos) moterys. Vyrų nuogas kūnas vis dar suvoktas kaip ne tam skirtas: „O čia dar ir nuogus vyrus pradėjo rodyti! Vyriškas kūnas tam neskirtas“[224].

Nors šio laikotarpio seksualizuotas turinys plėtotas daugiausia heteronormatyviniuose rėmuose, 1995 m. įvyko dar vienas lūžis, dėl kurio etapo pradžia laikytini būtent šie metai. Lietuvos spaudoje pirmą kartą, neslėpdamos tapatybės, veidų ir vardų, kaip šeima prisistatė gėjų, o vėliau – ir lesbiečių poros[225]. Taigi pradėta kalbėti nebe tik apie bevardžius, mitologizuotus ar žymius užsienio homoseksualius žmones, bet ir apie Lietuvos piliečių situaciją, realias poras, jų patirtis. Žinoma, didelė to dėmesio dalis buvo neigiama, todėl nederėtų 1995-ųjų laikyti homoseksualių žmonių „išlaisvėjimo“ metais. Veikiau tai buvo didėjančio matomumo plačiojoje visuomenėje pradžia.

Iki tol nacionaliniai kūnai spaudoje buvo seksualizuojami rečiau ir švelniau nei *nepažįstami* kūnai. Mieliau importuojamą vakarietišką seksualumo turinį galima sieti ir su tradicija, kai sovietmečiu erotizuotas turinys neretai pasiekdavo iš „supuvusių Vakarų“. Peršasi mintis ir apie nacionaliniam kūnui taikomus aukštesnius moralės, (savi)kontrolės standartus – lietuvaitėms apsinuoginti tuo metu nebuvo įprasta. Galiausiai lėmė ir logistika: pavogti ar nupirkti turinį iš Vakarų leidinio buvo paprasčiau ir pigiau nei organizuoti erotines fotosesijas. Šių kliūčių silpnėjimas leidžia iš dalies paaiškinti ir dešimtmečio vidurio lūžį: per pirmuosius rinkos metus leidėjai sukaupė verslo patirties, o stiprėjant konkurencijai atpažįstamas vietinis kūnas ir lietuviškos garsenybės tapo leidinio išskirtinumo ženklu. Šį poslinkį stiprino 1995 m. transliacijas pradėjusi LNK bei kitos komercinės televizijos, kurios plėtė vietinių garsenybių kultūrą ir kartu poreikį popkultūros lauke atpažinti „savus“. Artūras Tereškinas tokias masines medijas aiškina (ir) kaip erdves,

---

223 Pavyzdžiui: „Jeigu neužmiegate“, *Klaipėda*, 1999 m. kovo 6 d., p. 4.

224 Irmantas Rupeika, „Vienas klausimas Laisvės alėjoje: Ką manote apie nuogo kūno demonstravimą per žiniasklaidos priemones?“, *Laikinoji sostinė*, 1998, kovo 4 d., Nr. 51 (636), p. 3.

225 Audra Telksnienė, „Lietuvos gėjų šeima: kasdien gyvename tarsi scenoje“, *Lietuvos rytas*, 1995-09-16, Nr. 230; Artūras Bytautas, „Rimtai apie homoseksualizmą ir lietuvišką moralę“, *Lietuvos aidas*, 1995-06-24, Nr. 131.

kuriose kuriamas naujas, kasdienis *tautiškumas*[226]. Tačiau Vakarai šiame procese veikė ne tik kaip vaizdų šaltinis, bet ir kaip moralinis matavimo vienetas, pagal kurį vertintas Lietuvos viešosios erdvės „atsivėrimo“ mastas. Šiuo požiūriu iškalbingas 1998 m. *Laikinojoje sostinėje* publikuotas Rimo Kurtinaičio komentaras apie nuogo kūno demonstravimą žiniasklaidoje: „Kartais žiūri televizorių ir galvoji: ar man išeiti, ar vaikus išvyti. Šia prasme Lietuva jau pralenkė JAV“[227]. Ši reakcija rodo, kad Vakarai buvo suvokiami ne vien kaip sektinas modelis, bet ir kaip riba, kurią peržengus seksualinis atvirumas imtas vertinti kaip perteklinis.

Tačiau 1995–2000 m. analizuotuose erotiniuose, bulvariniuose ir gyvenimo būdo leidiniuose galima išskirti vietinių kūnų erotizacijos ir pornografizacijos etapą. Spaudoje išaugo vietinių (ne verstinių) tekstų kiekis, kuriais reiškiama nuomonė apie erotiką ir pornografiją, vis dažniau pradėti publikuoti interviu su Lietuvos populiariosios kultūros žvaigždėmis apie jų intymų gyvenimą[228] ar tekstai iliustruojami seksualiomis jų nuotraukomis, pasirodo seksualizuoto turinio lietuviškos reklamos, laidos televizijoje, visur juntamas jaunystės ir grožio temų kultas. Pavyzdžiui, *Jaunimo gretose* kalbinama lietuvaičių pora, užsienyje dirbanti pornografijos industrijoje[229], o laikraštis *Laikinoji sostinė* leidžia rubriką „Kauno ponios ir panelės“, kurioje pateikiamos erotinės, atviros, intymios moterų fotografijos kartu su trumpais interviu apie jų gyvenimą ar mintis[230]. Seksas viešojoje erdvėje tapo nebe tik ekspertų nagrinėjamu objektu (seksologų, psichologų straipsniai, patarimai ir kt.), bet ir pramoga, o su seksu siejamos paslaugos – labiau prieinamos vis platesnei visuomenės daliai[231].

---

[226] Artūras Tereškinas, „Šalpos valgyklos ir muilo operos: ikoninis tautiškumas, masinės medijos ir popkultūra šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 1999, t. 5, Nr. 3, p. 16–32, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1999.3.6965.

[227] Irmantas Rupeika, „Vienas klausimas Laisvės alėjoje: Ką manote apie nuogo kūno demonstravimą per žiniasklaidos priemones?“, *Laikinoji sostinė*, 1998, kovo 4 d., Nr. 51 (636), p. 3.

[228] Pavyzdžiui: Potencijus Sargauskas, „A. Valinskas: „Nekaltybę praradau būdamas 18-kos...““, *Saugok sveikatą*, 1995, Nr. 4, p. 30.

[229] Petras Jonušis, „Juodosios pornografijos sukūry“, *Jaunimo gretos*, 1995, Nr. 1/2, p. 8–9.

[230] Pavyzdžiui: Markas Zingeris, „Kauno ponios ir panelės: Asta“, *Laikinoji sostinė*, 1996 m. vasario 17 d., Nr. 33 (102), p. 12; Markas Zingeris, „Kauno ponios ir panelės: Evelina“, *Laikinoji sostinė*, 1996 m. vasario 24 d., Nr. 38 (107), p. 12; Mantė Meikerytė, „Kauno ponios ir panelės: Sniegė“, *Laikinoji sostinė*, 1997 m. balandžio 12 d., Nr. 71 (393), p. 16.

[231] Feona Attwood, „Sexed Up: Theorizing the Sexualization of Culture“, *Sexualities*, 2006, t. 9, Nr. 1, p. 82, https://doi.org/10.1177/1363460706053336.

6 pav. Laikinoji sostinė, rubrika „Kauno ponios ir panelės“, 1998.

Jei anksčiau seksualizuoto turinio raiškos formos ir erdvės buvo gana aiškios ((erotiniai) žurnalai, fotoaktų parodos, specializuoti leidiniai), tai maždaug nuo 1995 m. moterų kūnai vis dažniau persikelia į reklamą, televiziją ir ieško naujų formų spaudoje. Seksualizuoti vaizdai ėmė prarasti ryšį su seksualumo temomis ir tapo savarankiški, nereikalaujantys papildomo paaiškinimo. Tokius vaizdus ėmė naudoti net su seksualumu nesusiję prekių ženklai ir paslaugų teikėjai. Pavyzdžiui, nekilnojamojo turto bendrovės (UAB „Viksta“[232]) reklamos esminis ir vienintelis elementas – pusnuogė mergina miške, įamžinta akivaizdžiai gundančioje pozoje, be jokių reklaminių šūkių.

Be to, šiuo etapu išaugo ir vartotojų į(si)traukimas kuriant seksualizuoto pobūdžio turinį spaudoje: fotomenininkai kviečiami rengti personalines aktų parodas žurnaluose (pvz., *Tik vyrams*, *Venera*), plėtojasi pažinčių kultūra: anksčiau gana populiari laiškų ir spausdintų skelbimų forma persikelia į mokamas telefono linijas, o skaitytojai vis dažniau skatinami balsuoti ir rinkti gražiausias, seksualiausias merginas ar Holivudo aktorius.

Kultūros tyrinėtojas Brianas McNairas seksualizaciją įvardina kaip kultūros pornografizaciją, kai vizualioji kultūra ne kuria naujos ar kitokios formos erotinio kūno vaizdavimo, o imituoja pornografijos rinkos tendencijas. Tokio pobūdžio vaizdai, užpildydami vis įvairesnes kultūros sferas, užima vis didesnę paprastų žmonių kasdienybės dalį, t. y. toks turinys tampa pasiekiamas net jo neieškant, nes tampa daugelio kultūros formų, taip pat ir spaudos, dalimi[233]. Kitaip tariant, tai etapas, kai ne tik visi norintys gali lengvai gauti seksualizuotą spaudą, bet ir neieškantys ar net nepageidaujantys savo

232 *Venera*, 1995, Nr. 3, p. 45.

233 Brian McNair, *Porno? Chic! How Pornography Changed the World and Made It a Better Place*, London–New York: Routledge, 2013.

kasdienybėje yra bombarduojami *laisvės* vaizdais: necenzūruojamomis smurto, kriminalinių nusikaltimų scenomis ir seksualizuota kultūra.

1.1.4. Kasdienizacijos laikotarpis: technologinis posūkis ir visuotinė seksualizacija (2000–2005)

Naujasis tūkstantmetis ir 2000 m. pradėjęs veikti pirmasis išskirtinai internetui kurtas elektroninis dienraštis *Delfi.lt* simboliškai žymi naują žiniasklaidos seksualizacijos etapo pradžią[234]. Tuo metu Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija pripažino nebesugebanti susidoroti su erotizuotų vaizdų gausa[235]. Žurnaluose ir laikraščiuose publikuojamos necenzūruojamos, visiškai nuogų moterų nuotraukos, stop kadrai iš erotinių ar pornografinių filmų ar striptizo pasirodymų. Šiuo etapu seksualizuotas turinys masiškai išplito plačiajai auditorijai skirtoje spaudoje, nuogas kūnas tapo smarkiai komercializuotas, hiperseksualizuotas ir išplito į vis labiau kasdienes sritis.

Vakaro žinios, pradėtos leisti 1999 m., skelbėsi, kad „išrengia žvaigždes“ ir kasdien skaitytojams pateikdavo „vis kitą gražuolę“[236], o skiltyje „Pasaulis“ publikuodavo hiperseksualizuotų, iš Vakarų leidinių kopijuotų moterų nuotraukas, su fiktyviomis jų tapatybėmis ir pomėgių aprašymais. XXI a. pradžioje šis dienraštis dažnai save pozicionavo kaip laisvą, atvirą seksualumo klausimams ir įvairovei, aktyviai rašė apie sekso skandalus, prostitucijos klausimus, striptizo klubus, erotinius šou ar homoseksualumą. Vis dėlto šios temos buvo pasitelkiamos pirmiausia siekiant sukelti sensaciją ir sudaryti pretekstą publikuoti kuo daugiau „pikantiškų“, kartais net šokiruojančių vaizdų, taip komercializuojant seksą, nusikaltimus ir skandalus, bet nuošalyje paliekant jų socialinį kontekstą ar pačius istorijų herojus. Panaši tendencija matoma ir viename skaitomiausių šalies dienraščių *Lietuvos ryto* priede *TV antena*[237] (leidžiamame nuo 1997 m.) ir *Laikinojoje sostinėje:* šie leidiniai greitai tapo seksualizuoto užsienio žvaigždžių bei Lietuvos visuomenei gerai pažįstamų vyrų ir moterų vaizdavimo erdve. Taip bulvarinė spauda suformavo vizualinį standartą, kuriame seksualumas (greta kriminalinių istorijų) tapo vienu pagrindinių auditorijos dėmesį pritraukiančių elementų.

---

234 Lrytas.lt pradėjo veikti dar 1997 m. kaip dienraščio Lietuvos rytas internetinis variantas, tačiau naujienų portalo statusą įgijo tik 2006 m. Iki tol ši svetainė pirmiausia veikė kaip popierinio dienraščio turinio pateikimo internete forma.

235 Visuomenės informavimo etikos asociacija, Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2001, http://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai.

236 „Vakaro žinios išrengia žvaigždes“, *Vakaro žinios*, 2000-04-06, Nr. 98, p. 1.

237 Žurnalo tiražas siekė daugiau nei 200 000, pavyzdžiui, 1998 m. gruodžio mėn. – 223 000 egz.

Kai kuriais atvejais seksualizuotas turinys buvo suvokiamas kaip tiesiausias kelias „integruotis į Vakarų kultūrą“[238], o, kaip retrospektyviai įvardija viena respondentė, buvo siekiama: „būti ne blogesniems negu užsieniečiai, negu tie vakariečiai. Tiesiog bandai atsikratyti savo tos posovietinės tapatybės“[239]. Daugėjant franšizinių žurnalų, augo siekis lygiuotis į motininį leidinį. Šis lygiavimasis vyko ne visais lygmenimis vienodai. Kaip liudija 2004 m. Lietuvoje pradėto leisti franšizinio *For Him Magazine* (*FHM*) steigėjas ir redaktorius Aidas Puklevičius, „dizainas ir bendras vaizdas turėjo atitikti motininį modelį“[240]. Lietuviškoji redakcija turėjo orientuotis pagal motininį britišką leidinį, tačiau turinio prasme laisvės būta, o vietinės medžiagos dalis ilgainiui augo (nuo maždaug 40 iki 60 procentų)[241]. Tą patį mechanizmą iš vidaus patvirtina ir buvusi *Cosmopolitan* bei *FHM* mados redaktorė: franšizinis žurnalas planuojamas pagal „labai aiškius nurodymus, kaip kas turi atrodyti“, turi nustatytas rubrikas, o kurdama medžiagą redakcija „pasiima tą motininį žurnalą ir varto jį, ir ten ieško idėjų“[242]. Taigi importuota ir privaloma buvo pirmiausia vizualinė forma, o turinys vis labiau vietinis: motininis leidinys veikė ne tiek kaip kopijavimo šablonas, kiek kaip vizualinis ir norminis standartas.

Šiuo etapu bulvarinė spauda buvo (už)pildoma išpažintiniu, gyvenimo būdą aptariančiu, į žmogaus asmeninę erdvę dėmesį kreipiančiu turiniu[243]. Tai iš esmės reiškė siaurėjančią ribą tarp viešo ir privataus gyvenimo: publikuojami seksualizuoti vaizdai iš *miegamojo*, interviu apie asmeninį gyvenimą, (užsienio) žvaigždžių seksualinių santykių sėkmes ir nesėkmes. Taip seksualizuoto turinio kūrimas iš dalies perleidžiamas patiems turinio vartotojams: į terapinę, išpažintinę formą orientuotos istorijos spaudą pildė įvairesniais asmeniniais seksualumo naratyvais. Įsileidimas į savo arba ėjimas į kito asmeninę erdvę buvo nauja ir įdomi visuomenei žiniasklaidos forma. Vis dėlto šis „asmeniškumas“ dažnai būdavo redakcijos sukurtas. Pavyzdžiui, pramoginio *Panelės* priedo *Maxi* viršelyje[244] skaitytojas įsileidžiamas į tariamai privatų Monikos pasaulį: sužino jos vardą, amžių, pomėgius, „augintinį“ (ant rankos gulintį gyvą skorpioną) ir ateities planus pozuoti erotiniams žurnalams užsienyje. Tačiau šią istoriją kuria ne ji, o redakcija –

238 Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.
239 Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.
240 Aidas Puklevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2026 m. sausio 22 d.
241 Aidas Puklevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2026 m. sausio 22 d.
242 Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.
243 Feona Attwood, „Sexed Up: Theorizing the Sexualization of Culture“, *Sexualities*, 2006, t. 9, Nr. 1, p. 82, https://doi.org/10.1177/1363460706053336.
244 *Maxi Panelė*, 2004, Nr. 1.

greta nuogos krūtinės viršelyje nurodoma ir jos apimtis centimetrais. Be to, toks intymumas niekuo neišsiskiria iš viso kito turinio, nes tame pačiame viršelyje jis pateikiamas šalia horoskopų, kryžiažodžių, gandų ir testų. Būtent ši sandūra ir rodo kasdienizaciją, kai tiek nuogas kūnas, tiek tariamai asmeniška istorija tampa įprasta pramogos medžiaga, neišsiskiriančia iš likusio turinio.

7 pav. Maxi Panelė, 2004, Nr. 1.

Tuo pat metu žiniasklaida ėmė pati agresyviau veržtis į žmonių, pirmiausia viešų asmenų, privačią erdvę. Daugėjo *paparacinio* pobūdžio sekso ir kitų skandalų, kai spauda ne tik viešino gautą informaciją, bet ir aktyviai jos ieškojo ar net provokavo situacijas. Tokia „skandalo ekonomika“ tapo esmine bulvarinės žiniasklaidos dalimi, kai provokacijos ir viešos konfrontacijos buvo naudojamos kaip sąmoninga auditorijos pritraukimo strategija. Vienas ryškiausių ir galbūt radikaliausių tokių pavyzdžių buvo 2000 m. *Vakaro žinių* straipsnių ciklas „Juos vadina gėjais“. Cikle buvo „atskleisti“ (angl. *outed*) keliolika visuomenei gerai pažįstamų vyrų. Į sąrašą pateko ir nieko bendra su LGBT bendruomene neturėję vyrai. Kiekviename numeryje buvo pateikiamas konkretus asmuo, didelė jo nuotrauka ir įvairūs pasakojimai, neva „įrodymai“, gandai, paskalos, anoniminiai liudijimai apie jo seksualinę orientaciją. Pirmajame puslapyje raganų medžioklės stiliumi skelbta: „Rytoj skaitykite – kas kitas?“[245]. Ciklas tęsėsi porą mėnesių ir sukėlė itin stiprias ir įvairias reakcijas visuomenėje.

Vakaro žinios aktyviai gynė ir propagavo idėją, kad „tauta turi teisę žinoti“ viešų asmenų seksualinę orientaciją, ir jie ją turėtų deklaruoti panašiai, kaip deklaruoja turtą ar pajamas[246]. Vyriausiasis redaktorius Ričardas Jarmalavičius tikino, kad straipsnių ciklas turėjo neabejotinai teigiamą vertę ir siekė „priartinti diskusiją visuomenėje dėl seksualinių mažumų priėmimo į savo tarpą, kad jie galėtų jaustis normalūs tarp normalių ir kad jiems nereikėtų gyventi priešiškoje aplinkoje“[247]. Atremdamas advokatų ir žurnalistų argumentus, kad tokiu būdu laikraštis pažeidė žmonių teisę į privatumą, jis pabrėžė nesakęs, kad „jie yra gėjai“, o tik, kad „juos vadina gėjais“. Tokia neva gerais norais grįsta, tačiau savo esme ir pasekmėmis homofobiška akcija Lietuvos žurnalistikoje buvo neįprasta, nauja ir netikėta. Iš esmės *Vakaro žinios* griebėsi sensacijos monetizavimo ir taip reklamavo naują laikraštį (o galbūt turėjo ir papildomų politinių motyvų).

Be to, ši istorija atskleidžia spaudoje daugiau spalvų įgaunantį homoseksualumo diskursą. Pavyzdžiui, daliai LGBT bendruomenės žmonių toks bulvarinis leidinio stilius tik dar kartą priminė, kad jie nėra saugūs. Vienas sąraše atsidūrusių asmenų kreipėsi į teismą dėl privataus gyvenimo

---

245 „Vakaro žinios įvardija garsiausius Lietuvos gėjus“, *Vakaro žinios*, 2000 m. sausio 4 d., Nr. 2 (26), p. 1.

246 Tadas Mekas, „Gėjai išeina į dienos šviesą“, *Vakaro žinios*, 2000 m. sausio 21 d., p. 6.

247 Rytis Juozapavičius (ved.), „Kiek gali sau leisti bulvarinė spauda?“, *Paskutinė kryžkelė*, 2000 m. sausio 1 d., https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000301080/paskutine-kryzkele?time_start=140.

pažeidimo, laimėjo ir prisiteisė moralinę žalą[248]. Tačiau kai kurie gėjų bendruomenės nariai ar žurnalistai (pvz., S. Valiulis, S. Dimbelis) iš dalies palaikė tokią iniciatyvą, esą *Vakaro žinios* „visuomenės labui padarė daugiau nei visos Lietuvos gėjų organizacijos per pastarąjį dešimtmetį“[249]. Nors jie ir kritikavo *Vakaro žinių* skandalingą toną, palaikė mintį, kad viešas atsiskleidimas yra būtina visuomenės tolerancijos sąlyga. Kitaip sakant, šiuo etapu spaudoje pradeda ryškėti ir skirtingos LGBT bendruomenės nuostatos emancipacijos ir privatumo klausimais.

2001 m. pradėtas leisti žurnalas *Tik moterims*. Nors specializuoto turinio moterims tradicijų būta tiek tarpukariu, tiek sovietmečiu, seksualaus turinio formatas išskirtinai moterų auditorijai buvo naujiena. Tai reiškė, kad visuomenėje bandyta kurti seksualizuotą turinį, kuris būtų skirtas būtent moterims. Iki tol vyravęs formatas „viskas apie seksą, bet ne tik vyrams“[250] moteris kviesdavo pasmalsauti seksualumo temomis tik svečio teisėmis. Žurnalas buvo leidžiamas kaip tęstinio erotinio pobūdžio žurnalo *Tik vyrams* atitikmuo. *Tik moterims* publikavo švelniai ir ryškiai seksualizuotas vyrų nuotraukas, plakatus, fotosesijas, straipsnius. Vis dėlto, atidžiau išnagrinėjus, akivaizdu, kad vyrų nuogumas buvo toleruojamas tol, kol nesimatė lytinių organų (jie išmoningai pridengiami pozuojant arba maketuojant).

Pradiniuose *Tik moterims* numeriuose dominavo aiškiai seksualizuoti vyrų atvaizdai, ir tai atitiko leidinio koncepciją (tuo pat laikotarpiu *Tik vyrams* viršeliuose publikuojamos seksualizuotos moterų nuotraukos). Tačiau jau penktajame *Tik moterims* numeryje viršelyje pasirodo pora – vyras ir moteris. Viršelių vizualumas tampa vis labiau seksualizuotas: poros poza, nuogumo lygis, veido išraiškos, artumas, įspėjimas „karštas“ bei antraštės „Spermos skonis“, „Seksas su negru“, „Ko nori vyras?“, leidžia atpažinti hiperseksualizacijos lygį. Nuo 2002 m. Nr. 3 viršeliuose publikuojamos jau tik moterys. Toks nuoseklus perėjimas – vyras → pora → moteris – rodo besikeičiančią redakcinę strategiją, tačiau vien iš leidinio turinio neįmanoma nustatyti jos motyvų.

---

248 Loreta Čekanauskaitė, *Žurnalistinio tyrimo ribos asmens teisės į privatų gyvenimą kontekste*: magistro baigiamasis darbas (Vilnius: Vilniaus universitetas, 2010), p. 37.

249 Stasys Dimbelis, „Gėjus – ne keiksmažodis“, *Vakaro žinios*, 2000 m. vasario 9 d., p. 9.

250 Įžanginis redaktoriaus žodis „Mieli skaitytojai...“, *Venera*, 1995, Nr. 3, p. 2.

8 pav. Tik moterims, 2001, 2001, 2002.

Viena galimų interpretacijų – redakcija ieškojo platesnei auditorijai patrauklaus formato, o pirminė seksualizuotų vyrų koncepcija nepasiteisino. Be to, šis pavyzdys atskleidžia, kaip masinėse medijose konstruojamas *žvilgsnis*: vyro žvilgsnis kreipiamas išskirtinai į moterį, o moters žvilgsnis kreipiamas trimis kryptimis – į vyrą, kitas moteris ir į save[251]. Tokią spaudos strategiją galima sieti su ryškiai augančiu moters saviseksualizacijos lygiu. Žurnalas leistas tik apie dvejus metus: nors jo pasirodymą galima laikyti tam tikru kultūriniu lūžiu, pirminės koncepcijos netrukus atsisakyta. Tai galima sieti ir su vyrų hiperseksualizuotų vaizdų nepriimtinumu ir dar nesusiformavusia tokio vizualumo tradicija. Be to, pereidamas prie hiperseksualizuotų moterų vaizdų, žurnalas galėjo prarasti savo išskirtinumą ir auditoriją, supanašėdamas su kitais leidiniais, kurie taip pat nagrinėjo lyčių santykius, seksualumą ir dažniau akcentavo moterų seksualumą iš moterų žvilgsnio perspektyvos.

Jei dešimtmečio pradžioje ryškiai seksualizuotų Lietuvos piliečių atvaizdų spaudoje buvo nedaug, tai 2000-ųjų pradžioje jų skaičius gerokai išaugo. Pagrindiniai bulvariniai ir gyvenimo būdo žurnalai (*Laima*, *Moteris*, *Cosmopolitan*, *Panelė, FHM* ir kt.) skyrė vis didesnį dėmesį mados fotografijai ir fotožurnalistikos sritims. Kai kurie leidiniai (pavyzdžiui, *Panelė)* išsiskyrė ir savita estetika. Šiuose žurnaluose vis dažniau pasirodydavo tiek kryptingai erotinės fotosesijos, tiek mados fotosesijos, kurių vizualumas įgijo ryškios seksualizacijos bruožų. Tuo metu (savi)seksualizacija spaudoje ir apskritai kultūroje buvo ryški. Kaip prisimena

[251] Adrienne Evans, Sarah Riley, Avi Shankar, „Technologies of Sexiness: Theorizing Women's Engagement in the Sexualization of Culture", *Feminism and Psychology*, 2010, t. 20, Nr. 1, p. 116, https://doi.org/10.1177/0959353509351854.

viena respondentė, 2000-ųjų pradžioje dirbusi mados redaktore ir fotosesijų organizatore keliuose žurnaluose (*Ieva*, *Cosmopolitan*, *FHM*):

> „Vis tik tuo metu esi pakankamai jaunas žmogus. Man asmeniškai visas tas erotinis laukas, man siejosi vis tiek su emancipacija ir kažkokia moters jėga ir autonomija [...] man tuo metu nekilo jokių moralinių klausimų, atrodė, kad išsilaisvinimas ir nieko tokio. Matomai buvo sunku suprasti tą, nu kažkokį, lytiškumą arba tą seksualumo kažkokią laisvę ir atskirti, kad ta moteris yra objektyvizuojama ir iš esmės daro kažką, kaip atrodyti. Žvelgimas ir į save yra toks kitų akimis, užkolonizuota ta tokia sąmonė.“[252]

Technologijų kaita, ypač mobiliųjų telefonų išpopuliarėjimas, smarkiai paskatino buitinio kūno demonstravimą spaudoje ir pakeitė vizualinio bei tekstinio turinio atrankos principus. *Tik vyrams* žurnalo analizė rodo, kad maždaug nuo 2002 m. skaitytojų įsitraukimas tapo itin svarbus ir aktyviai skatinamas. Jei anksčiau buvo kviečiama rašyti klausimus seksualumo temomis, dalyvauti profesionaliose erotinėse fotosesijose ar siųsti žinutes pažinčių skilčiai, dabar skaitytojai SMS žinutėmis balsuoja už „gražiausią užpakaliuką“, o moterys kviečiamos siųsti savo kūno dalių nuotraukas konkursams[253]. Dauguma tokių nuotraukų – itin prastos kokybės, buitiniu būdu darytos, dažnai itin ryškiai seksualizuotos. Vienose matomi moterų veidai, kitose tik atskiros kūno dalys. Žurnalą užpildo *namų gamybos* turinys, nurungiantis kokybiškesnį profesionalų kuriamą turinį. Toks pokytis leidžia spręsti, kad skaitytojų bendruomenės įsitraukimas (ir šio įsitraukimo monetizavimas) ir hiper(savi)seksualizacija tapo svarbesni už vaizdo ar turinio kokybę.

---

252 Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.

253 Nors nuotraukos atrodo *namų gamybos*, tikrų moterų siųstos, nežinome realios situacijos. Gali būti, kad dalis nuotraukų yra fiktyviomis tapatybėmis, redakcijos narių rastos internete, užsienio žurnaluose ar pan. Pavyzdžiui: „Kitoks žvilgsnis“, *Tik vyrams*, 2004, Nr. 9, p. 53; „SMS flirtas“, *Tik vyrams*, 2005 m. Nr. 2, p. 41.

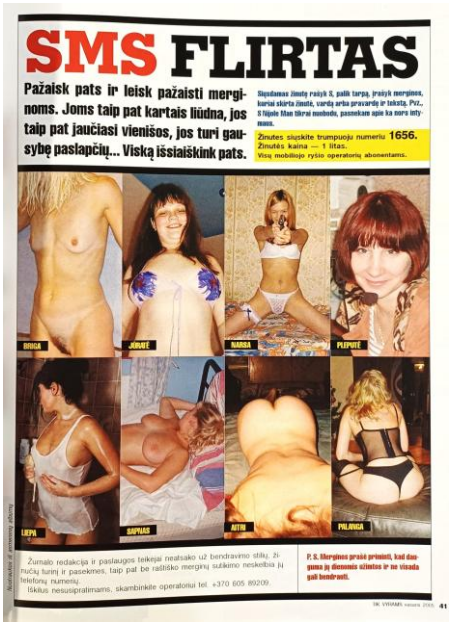

9 pav. Tik vyrams, 2005, Nr. 1 ir Nr. 2.

Šie procesai atskleidžia ir vykstančią kultūrinę ar mentalinę desovietizaciją, kuri įgyja labai specifines formas. Yrant sovietinei kultūrai Lietuvoje, kūnas iš kolektyvinio (partijos, liaudies, tautos) tapo vis labiau individualizuojamas, suvokiamas kaip *aš* – savojo seksualumo, pažinimo, reprezentacijos vieta. Tačiau kartu vyksta ir atvirkštinis procesas, kai kūnas (ar atskiros jo dalys) deindividualizuojamas, ypač bulvarinėje spaudoje. Moterų kūnų (dalių) fotografijos grupuojamos, fragmentuojamos, maketuojami koliažai, pradeda rastis hiperseksualizuotų, dehumanizuotų kūnų fono fenomenas.

Grįžtant prie skyriaus pradžioje iškelto klausimo, ar spaudos seksualizacija buvo evoliucija, ar revoliucija, aptarti keturi etapai rodo, kad tai nebuvo vienas tolygus procesas. Jis nebuvo tolygus ir tarp pačių spaudos puslapių: erotinėje bei bulvarinėje spaudoje jis vyko anksčiausiai ir intensyviausiai, dienraščiuose ir gyvenimo būdo leidiniuose – vėliau ir santūriau. Be to, dvi seksualumo kultūros pusės – vaizdas ir kalbėjimas apie jį – kito ryškiai skirtingu greičiu. Tiksliausias atsakymas būtų „ir viena, ir kita“: vaizdo lygmeniu vyko revoliucija, o kalbėjimo – lėta ir netolygi evoliucija. Vaizdo pokytis iš tiesų buvo revoliucinis savo mastu: per mažiau nei dešimtmetį nuogas ir seksualizuotas kūnas iš ribotų, specifinių kontekstų viešumo formų persikėlė į kasdienę spaudą, reklamą ir televiziją. Kalbėjimo kaita, priešingai, buvo daug lėtesnė. Ji nebūtinai reiškė pažangą ar nuoseklų liberalėjimą, o veikiau

prieštaringą normų kismą, kuriame nauji kalbėjimo būdai radosi šalia nutylėjimo, medicininio ir moralinio kalbėjimo, jų neišstumdami.

Tokiam atotrūkiui įtakos turėjo ir patys medijų veikimo principai. Vaizdą buvo paprasčiau perimti, tiražuoti ir komercializuoti: vakarietiškos fotografijos, erotizuoti viršeliai, sensacingi kadrai iš erotinių renginių ir nuogo kūno demonstravimas iškart veikė kaip dėmesio ir pelno pritraukimo priemonės. Tačiau kalbėjimas apie seksualumą reikalavo daugiau: naujo žodyno, naujų ekspertinių autoritetų, žurnalistinių įgūdžių ir viešų erdvių, kuriose tokios temos apskritai galėtų būti svarstomos.

Posovietinėje visuomenėje, kurioje seksualumas ilgai buvo nutylimas arba įrėminamas kaip moralinis, medicininis ar deviacinis klausimas, toks kalbėjimas negalėjo susiformuoti taip greitai kaip vizualinė kultūra. Kitaip tariant, seksualumas pirmiausia pasirodė kaip reginys ir tik vėliau bei daug sunkiau – kaip tai, apie ką imta viešai kalbėti ir mąstyti. Taigi spaudos seksualizaciją Lietuvoje tiksliausia suprasti kaip dviejų greičių procesą: vaizdo revoliuciją, aplenkusią kalbėjimo evoliuciją. Kaip rodo kitas poskyris, šis atotrūkis ryškiausiai atsiskleidė lytiškumo ugdymo lauke: seksualizuoti vaizdai spaudoje tapo kasdienybės dalimi, o nuoseklus, socialiai priimtinas edukacinis kalbėjimas apie kūną, seksą, santykius ir atsakomybę formavosi kur kas sunkiau.

1.2. Lytinis švietimas: spaudos savišvietos diskursai

„Pirma reikia išspręsti daug socialinių problemų, o seksą palikime pabaigoje“[254]

Skaitytojo laiškas žurnalo *Jaunimo gretos* redakcijai, 1988 m.

Formalaus lytiškumo ugdymo neapibrėžtumo sąlygomis jaunimo spauda tapo viena iš erdvių, kurioje seksualumo klausimai buvo aptariami nuosekliau nei mokykloje. Toliau analizuojamos dvi skirtingus laikotarpio etapus žyminčios iniciatyvos – *Jaunimo gretų* rubrika „Meilės paslaptys“ (1988–1992) ir *Panelės* „Raudonasis puslapis“ (nuo 1994 m.; šiame tyrime – iki 2005 m.). Jų analizė leidžia stebėti, kaip greta neįvykusios nuoseklios formalios lytiškumo ugdymo reformos spaudoje kūrėsi alternatyvus, tačiau taip pat normatyvus jaunimo seksualinio žinojimo laukas.

1.2.1. Tarp tylos ir informacijos: neįvykusi lytiškumo ugdymo reforma

Sovietmečiu nuoseklios lytinio švietimo[255] programos mokyklose nebuvo. Nuo devintojo dešimtmečio pradžios dalyje mokyklų vestos šeimos gyvenimo pamokos. Vis dėlto spaudoje dažnai rašyta, kad mokytojai neišmano lytinio švietimo temų, o į pamokas kviečiami medikai nemoka jų tinkamai paaiškinti pagal mokinių amžių[256]. Panaši padėtis buvo visoje SSRS. Igorio Kono teigimu, Rusijoje devintojo dešimtmečio pradžioje bandytas įvesti specialus kursas neprigijo, nes mokytojai nenorėjo jo dėstyti[257]. Vėlyvuoju sovietmečiu moksleiviai galėjo tikėtis tik pavienių pamokų apie žmogaus fiziologiją, reprodukcinę sistemą ar higieną, o spaudoje – pavienių straipsnių apie lytiškai plintančias ligas, santuoką, menstruacijas ar seksualinio gyvenimo sutrikimus. Istorikai Vaiseta ir Klumbys paneigė mitą, esą sovietmečiu apie lytiškumą visai nekalbėta, pabrėždami, kad bent jau nuo septintojo dešimtmečio pabaigos viešojoje erdvėje informacijos apie seksualumą netrūko[258]. Vis dėlto didžioji dalis tokios informacijos buvo pateikiama medikalizuotai, techniškai,

---

254 *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 6, p. 22.

255 Sovietmečiu dažniausiai vartoti terminai buvo *lytinis auklėjimas* ir *seksualinis švietimas*.

256 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022, p.139.

257 Igor S. Kon, „Sexual Culture and Politics in Contemporary Russia“, in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 113.

258 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje, Vilnius: Baltos lankos, 2022, p. 137.

fragmentiškai ir vengiant platesnių atvirų diskusijų. Be to, informacijos ne apie higieną, menstruacijas ar ligas, o būtent apie seksualinį gyvenimą dažniausiai buvo galima rasti tik specializuotuose leidiniuose ar knygose[259]. XX a. devintajame dešimtmetyje vienu ryškiausiu tokių neoficialių „vadovėlių“ tapo latvių gydytojo Janio Zaličio knyga *Meilės vardu* (1985)[260], kuri to meto kontekste išsiskyrė atvirumu: aptarė ne tik biologinius, bet ir psichologinius intymių santykių aspektus, kalbėjo apie malonumą bei pateikė konkrečių patarimų, kaip jį pasiekti[261]. Daliai skaitytojų ši knyga išliko vienu pagrindinių informacijos apie seksualinį gyvenimą šaltinių ir XX a. dešimtajame dešimtmetyje.

Dar 1988 m., pedagogei Meilei Lukšienei vadovaujant, buvo sukurta „Tautinės mokyklos koncepcija“. Joje akcentuojama, kad šeimos pareiga yra suteikti vaikui sveikatos, dorovės, kultūros pamatus, o „tautos švietimo sistemoje turi būti numatytas būsimų motinų ir tėvų rengimas toms pareigoms atlikti“[262]. Tad atkūrus Nepriklausomybę lytinio švietimo klausimą bandyta svarstyti iš naujo, ieškant „lietuviško“ kelio. Tačiau gana greitai dėl skirtingų vertybinių nuostatų lytiškumo klausimu susiformavo dvi ryškios kryptys: rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo. Viena seksualumą pirmiausia siejo su rengimu šeimai, doroviniu ugdymu, susilaikymu ir natūraliu šeimos planavimu (rengimo šeimai), kita daugiau dėmesio skyrė seksualinės ir reprodukcinės sveikatos informacijai, kontracepcijai, rizikos mažinimui ir individualiam apsisprendimui (lytiškumo ugdymas). Šių krypčių negalima paprastai sutapatinti su terminais „lytiškumo ugdymas“ ar „lytinis švietimas“, nes analizuojamu laikotarpiu pačios sąvokos buvo nestabilios ir skirtingų veikėjų vartotos nevienodai.

Sąvokos „lytiškumo ugdymas“ ir „lytinis švietimas“ čia vartojamos atsižvelgiant į jų istorinį kontekstą, o ne kaip griežti analitiniai terminai. Analizuojamu laikotarpiu jos nebuvo nei stabilios, nei neutralios ir kiekviena

---

259 Pavyzdžiui, *Nauja knyga apie vedybinį gyvenimą*, R. Noibertas (1972); *Mergaitėms apie mergaites*, V. Kobilecka (1981); *Lytinio gyvenimo psichohigiena*, K. Imielinskis (1979).

260 1987 m. sociologai atliko bibliotekų ir knygynų apklausą, kuri atskleidė, kad Zaličio *Meilės vardu* yra viena perkamiausių. Be to, tarp 12 deficitinių knygų sąraše esančių knygų ji užėmė pirmą vietą. Žr. Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022, p. 137.

261 Plačiau žr. Rasa Navickaitė, „In the Name of Love? Sexuality, Gender, and Soviet Morality in the Late Soviet Baltic States“, *Themenportal Europäische Geschichte*, 2023, https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-116915.

262 Tautinė mokykla, Lietuvos vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos koncepcija, Vilnius: Žinija, 1989, p. 11.

galėjo įgauti skirtingą reikšmę, atsižvelgiant į tai, kas ir kokiu tikslu ją vartojo. Šis terminologinis daugiabalsiškumas nebuvo atsitiktinis. Jis atspindėjo esminius ideologinius nesutarimus dėl seksualumo sampratos ir lytiškumo ugdymo vietos mokyklinėje erdvėje. Giniotaitė šią situaciją apibūdina kaip „terminologinę nesantaiką“[263] – padėtį, kai ginčijamasi dėl sąvokų, tačiau iš tiesų nesutariama dėl turinio. Šios nesantaikos šaknys siekia devintojo dešimtmečio pabaigą. Švietimo ministerija nuosekliai teikė pirmenybę „lytiškumo ugdymui“, argumentuodama, kad ugdymas formuoja vertybes, o ne vien teikia techninę informaciją. Tačiau tą pačią sąvoką lygiai taip pat aktyviai vartojo ir nevyriausybinės organizacijos, besiremiančios visapusiško seksualumo ugdymo (angl. *comprehensive sexuality education*) kryptimi ir suprantančios ją iš esmės priešingai. Taip ta pati sąvoka tarnavo radikaliai skirtingoms programoms – tiek susilaikymu grįstam „rengimui šeimai“, tiek į žmogaus teises ir sveikatą orientuotam lytiškumo ugdymui. Būtent šis paradoksas yra vienas ryškiausių analizuojamo laikotarpio lytiškumo ugdymo diskurso bruožų.

1993 m. AIDS centro atlikto tyrimo duomenimis, 90,9 proc. moksleivių teigė, kad „seksualinis švietimas“ mokyklose yra nepakankamas[264]. Vykstant švietimo reformai būta lūkesčių lytiškumo ugdymą įtraukti į atnaujinamas programas, tačiau jis nebuvo išskirtas kaip atskira disciplina ar visuotinė programa. Visą dešimtąjį dešimtmetį lytiškumo ugdymo temos daugiausia buvo fragmentiškai integruojamos į sveikatos ir dorinio ugdymo sritis. Švietimo plėtotės centre (ŠPC)[265] lytiškumo ugdymo klausimus kuravo Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros bei Dorinio ugdymo komisijos, kurios vertino įvairių institucijų, organizacijų ir pavienių asmenų teikiamą metodinę medžiagą, projektus bei programas ir sprendė, ar jas galima rekomenduoti mokykloms ir Švietimo ministerijai.

Kadangi lytiškumo ugdymas nebuvo nuosekliai įtvirtintas švietimo sistemoje, mokyklos šį klausimą dažnai sprendė savarankiškai, pasitelkdamos įvairias išorines iniciatyvas. Skirtingos organizacijos, institucijos ir pavieniai lektoriai siūlė seminarus, paskaitas ar metodines programas apie lytiškumą,

---

263 Akvilė Giniotaitė, „Lytiškumo ugdymas: esamos ir galimos tapatybės. Nuo postmodernizmo posthumanizmo link“, *Acta Paedagogica Vilnensia*, 2018, t. 40, p. 166, https://doi.org/10.15388/ActPaed.2018.0.11894.

264 „Moksleivių žinios apie AIDS ir jų seksualinis elgesys“, *AIDS centras*, 1993, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 41, l. 16.

265 Švietimo plėtotės centras (ŠPC), valstybinė biudžetinė švietimo įstaiga, vykdanti bendrojo ugdymo turinį reglamentuojančių dokumentų bei metodinės medžiagos rengimą ir diegimą, švietimo sistemos monitoringą ir švietimo plėtotės modeliavimą. 2001 m. ŠPC reorganizuotas iš Pedagogikos instituto.

reprodukcinę sveikatą, AIDS prevenciją ar priklausomybes. XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje tokia praktika tapo gana įprasta. Tai leidžia teigti, kad aiškios ir nuoseklios švietimo politikos trūkumas nebuvo neutralus: jis sudarė sąlygas formuotis fragmentuotam lytiškumo ugdymo laukui, kuriame veikė įvairios ideologinės, religinės ir nevyriausybinės iniciatyvos.

Šiame lauke aktyviai veikė katalikiškos organizacijos[266], nevyriausybinės organizacijos, taip pat naujai susikūrusios edukacinės ar konsultacinės įstaigos. Archyviniai dokumentai rodo, kad tarp šių iniciatyvų neretai pasitaikydavo organizacijų ar pavienių lektorių, neturinčių jokio pedagoginio ar medicininio pasirengimo, ir kontroversiškai vertinamų judėjimų, pavyzdžiui, scientologų ar „Tikėjimo žodžio“[267].

Ši problema Lietuvos istoriografijoje iki šiol nagrinėta itin fragmentiškai. Menkai tyrinėti Švietimo plėtotės centro archyvai leidžia geriau rekonstruoti, kaip formavosi šis nevienalytis lytiškumo ugdymo laukas. Pavyzdžiui, 2000 m. VšĮ „Renovizija“ („Tikėjimo žodžio“ įmonė) Švietimo ministerijai siūlė programą, apimančią paskaitas „Meilė, seksas ir tiesa“, „Reprodukcinė sveikata: abortas, jo žala ir pasekmės“, „Evoliucija ir sukūrimas“[268]. Nors ekspertų komisija, identifikavusi organizacijos sektantinį pobūdį, rekomendavo šių programų netvirtinti ir mokykloms rekomenduoti jų „neįsileisti“, pati organizacija nurodė jau surengusi 72 renginius ir 113 paskaitų švietimo įstaigose[269]. Šis atvejis iliustruoja, kad formalių standartų nebuvimas sudarė sąlygas ideologiškai angažuotiems veikėjams įsitvirtinti švietimo erdvėje, kol valstybės institucijos dar nespėjo reaguoti. Visuotinio lytiškumo ugdymo modelio nesukūrusi švietimo sistema paradoksaliai prarado ir galimybę šią erdvę nuosekliai kuruoti ir kontroliuoti.

Komisijų posėdžių protokolų analizė rodo, kad poreikis mokyklose kalbėti apie lytiškumą iš esmės buvo pripažįstamas, tačiau faktiškai lytiškumo ugdymo klausimai komisijų darbotvarkėse užėmė marginalią vietą. Diskusijose ryškėjo aiški vertybinė kryptis – „rengimo šeimai“ modelis, grindžiamas susilaikymu ir natūraliu šeimos planavimu. Šios krypties buvo laikomasi nuosekliai, atrenkant metodinę medžiagą ir vertinant išorines

---

266 Daugiau žr. Teresė Nijolė Liobikienė, „Lietuvos katalikiškųjų šeimos centrų programos“, *Soter*, 2006, t. 18 (46), p. 89–108.

267 Švietimo plėtotės centro Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisijos posėdžio protokolas, LVNA, f. 222, ap. 4, b. 56, l. 5.

268 Viešosios įstaigos „Renovizija“ prašymas Lietuvos Respublikos švietimo ministerijai „Dėl leidimo organizuoti renginius mokyklose“, 2000 m. gruodžio 20 d., LVNA, f. 222, ap. 4, b. 56, l. 19.

269 Viešosios įstaigos „Renovizija“ prašymas Lietuvos Respublikos švietimo ministerijai „Dėl leidimo organizuoti renginius mokyklose“, 2000 m. gruodžio 20 d., LVNA, f. 222, ap. 4, b. 56, l. 19.

programas. Pavyzdžiui, 2003 m. Švedijos lytinio švietimo asociacija RFSU, viena seniausių ir įtakingiausių tokio pobūdžio organizacijų Europoje, Baltijos šalims siūlė bendrą projektą. RFSU atliko lytinio švietimo situacijos analizę, rizikų vertinimo tyrimą ir sudarė ilgalaikę programą. Tačiau Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisija nutarė nesutikti ir tokiame projekte nedalyvauti[270], argumentuodama, kad siūlomos nuostatos neatitinka Švietimo įstatymo reikalavimo „ugdyti tvirtas dorovines nuostatas“[271]. Komisija pabrėžė, kad „[m]okyklose prevencinės programos turi remtis rizikos šalinimo, o ne rizikos mažinimo programomis“[272], t. y. vietoj informacijos apie kontracepcijos būdus, saugius lytinius santykius, realias rizikas buvo siūloma akcentuoti susilaikymo svarbą, plėtoti „vaisingumo pažinimą, natūralius šeimos planavimo metodus, nurodyti nepageidaujamą kontraceptinių priemonių poveikį tiek fizinei sveikatai, tiek dvasiniam bendravimui“[273].

Rengimo šeimai kryptį smarkiai palaikė įtaką atgavusi Katalikų Bažnyčia, konservatyvesni visuomenės veikėjai, politikai. Anot Zimmermano, griuvus Sovietų Sąjungai, Rytų Europoje Bažnyčia galėjo ne(be)varžoma dalyvauti diskurse apie lytiškumo ugdymą mokyklose[274]. Vatikanas sistemingai smerkė visapusišką lytiškumo ugdymą kaip nesuderinamą su katalikiškąja etika, tapdamas svarbiu ideologiniu atramos tašku konservatyvioms iniciatyvoms visame regione[275]. Lietuvoje jau pirmosios vyriausybės švietimo ir kultūros ministras Darius Kuolys uždavė toną kritikuodamas AIDS prevencijai skirtą „Prezervatyvų šventę“ (1991), teigdamas, jog „ministerija nemano, kad sąvoka „saugus seksas“ būtų galima suderinti su pradėtąja Lietuvos švietime vykdyti dorinio ugdymo programa, kuri remiasi baltiškąja skaistos bei

---

270 RFSU tinklalapio duomenimis, 2003–2004 m. Baltijos šalyse vyko bendras lytiškumo ugdymo projektas. Vis dėlto iš turimų šaltinių neįmanoma nustatyti, ar ir kokiu mastu Lietuva jame dalyvavo – tai reikalauja atskiro tyrimo.

271 Švietimo plėtotės centro Sveikatos ugdymo ir kūno kultūros ekspertų komisijos posėdžio protokolas Nr. 29, 2003 m. sausio 29 d., LVNA, f. 222, ap. 4, b. 92, l. 32.

272 Švietimo plėtotės centro raštas Lietuvos biologijos mokytojų asociacijos pirmininkui R. Darafėjui „Dėl lytinio švietimo mokyklose“, 2003 m. vasario 10 d., Nr. 43, LVNA, f. 222, ap. 4, b. 92, l. 34.

273 Švietimo plėtotės centro raštas Lietuvos biologijos mokytojų asociacijos pirmininkui R. Darafėjui „Dėl lytinio švietimo mokyklose“, 2003 m. vasario 10 d., Nr. 43, LVNA, f. 222, ap. 4, b. 92, l. 34.

274 Jonathan Zimmerman, *Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education*, Princeton University Press, 2015, p. 128–129.

275 Jonathan Zimmerman, *Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education*, Princeton University Press, 2015, p. 116–117.

ištikimybės samprata ir krikščioniškąja etika“[276]. Tačiau kitaip nei Lenkijoje, kur Katalikų Bažnyčios įtaka pasireiškė griežtu katalikiškosios moralės įteisinimu įstatymuose (pvz., 1993 m. panaikinta plati aborto prieiga)[277], Lietuvoje ji veikė labiau kaip religinė-tautinė vertybinė retorika švietimo lauke.

Tokia kryptis palaikyta ir parlamentiniu lygmeniu. 2003 m. Seimo posėdyje švietimo ministras Monkevičius, atsakydamas į klausimą dėl Švedijos lytinio švietimo asociacijos siūlomų metodikų, pabrėžė: „Šiandien pas mane kaip tik ateina Bažnyčios hierarchai ir mes su jais kalbėsime, bet mes negalime užsidaryti, mes būsime Europos Sąjungoje“[278]. Tais pačiais metais Degutienė, grįždama prie Rengimo šeimai ir lytinio ugdymo programos rengimo, ministro klausė, ar darbo grupė, kaip buvo žadėta, bus papildyta naujais nariais ir ar „švediškos programos toliau nebus diegiamos“[279]. Ministras atsakė, kad „[i]š tikrųjų ir lytinis gyvenimas, ir brendimas, ir rengimas šeimai – visa tai suderinama, ir ta darbo grupė buvo papildyta Vyskupų konferencijos pasiūlytu atstovu, katalikiškos mokyklos direktoriumi. Mes nemanome, kad tai darbo grupei reikėtų bijoti kitokių nuomonių“[280].

Šie epizodai rodo, kad lytiškumo ugdymas buvo ne tik sveikatos ar pedagogikos, bet ir vertybinės politikos klausimas. Lauke konkuravo skirtingos seksualumo, rizikos, šeimos ir jaunų žmonių autonomijos sampratos: RFSU siūlyta rizikos mažinimo kryptis susidūrė su Lietuvoje instituciškai įtakinga rengimo šeimai ir rizikos šalinimo kryptimi. Ministerija bandė jas derinti, į darbo grupes įtraukdama skirtingų interesų atstovus. Tačiau visą tiriamąjį laikotarpį valstybės institucijos, nors ir atsargiai vertindamos, vis dėlto ideologiškai artimesnėmis laikė „rizikos šalinimo“ paradigmas nei tarptautines, sveikatos ir žmogaus teisių principais paremtas programas. Tas pats „tradicijų ir vertybių“ modelis, kuriuo švietimo institucijų atstovai grindė

---

276 Miglė Maminskaitė, „Reiškinys – Sargis, siaubas ir AIDS“, *Žmonės.lt*, 2017, https://zmones.15min.lt/naujiena/sargis-siaubas-ir-aids-645gqOK7QoZ

277 Žr. Agnieszka Kościańska, *To See a Moose: The History of Polish Sex Education*, trans. P. Palmer, New York: Berghahn Books, 2021.

278 Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 390, stenograma, 2003-06-12, Lietuvos Respublikos Seimas, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.212901.

279 Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 457, stenograma, 2003-12-18, Lietuvos Respublikos Seimas, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.223976

280 Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis, Nr. 457, stenograma, 2003-12-18, Lietuvos Respublikos Seimas, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.223976

pasipriešinimą lytiškumo ugdymo pokyčiams, lygiagrečiai veikė ir kitose valstybės institucijose, kurios aktyviai siekė riboti seksualizuotą turinį viešajame lauke (plačiau žr. III dalies 6 skyrių). Šį procesą galima suprasti ne (tik) kaip vienakryptį lytiškumo ugdymo „stabdymą“, bet ir kaip konkurenciją dėl to, kas ir kokiomis vertybinėmis prielaidomis turi teisę apibrėžti lytiškumo ugdymo turinį. Neretai išryškėdavo nuostata, kad valstybė yra kompetentingesnė už pavienį pilietį spręsti seksualumo klausimus.

Visu tiriamuoju laikotarpiu Lietuvos švietime taip ir nebuvo sukurta ir įgyvendinta jokia nuosekli, visuotinė lytiškumo ugdymo ar rengimo šeimai programa. Būta atskirų iniciatyvų, sukurta keletas neprivalomų mokymo programų[281], tačiau šios programos nebuvo įgyvendinamos veiksmingai. Mokytojoms (-ams) trūko kompetencijos, laiko ir galimybės lytiškumo ugdymą integruoti į dėstomą dalyką, o kai kuriems pedagogams (-ėms) naujai įgytos žinios „sukėlė tam tikrą sumaištį, nes vertė keisti įprastas vertybines nuostatas ir požiūrį į kontracepciją, abortą ir „saugų seksą““[282].

Pirmoji oficiali „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa“ buvo patvirtinta tik 2007 m., tačiau ir jos nuosekliai įgyvendinti nepavyko. Diskusijų turinys rodo, kad daugiausia ginčytasi ne dėl informacijos kokybės ar pedagoginio veiksmingumo, o dėl to, kokia seksualumo samprata laikytina „tinkama“ mokiniams. Tokiame kontekste jaunimo spauda įgijo papildomą reikšmę: ji tapo viena iš nedaugelio erdvių, kuriose buvo galima aptarti realias seksualines patirtis ir tikėtis ne tik moralizavimo, bet ir praktiškų atsakymų.

Latvijos ir Estijos raida leidžia tiksliau įrėminti Lietuvos atvejį. Estija išsiskyrė ankstyvu formaliu ugdymu. 1996 m. į naująją mokymo programą lytiškumo ugdymo temos pirmą kartą buvo įtrauktos kaip privalomas ugdymas pagrindinėse mokyklose. Be to, šalyje dar nuo 1991–1992 m. veikė jaunimo konsultavimo centrai seksualinės sveikatos klausimams[283]. Latvijoje formalizacija buvo vėlesnė ir daug siauresnė. Lytiškumo ugdymas į mokyklinę programą buvo įtrauktas 1998 m. per sveikatos ugdymo programą[284], iki tol jis laikytas šeimos atsakomybe. Tačiau praktikoje jis

---

281 „Paauglio žvaigždės“ (1996); „Gyvenimo kryžkelėje“ (1997); „Universaliosios sveikatos ugdymo ir rengimo šeimai bei lytiškumo ugdymo“ (2000).

282 Stasė Ustilaitė, Aušra Kalinkevičienė, Vida Juškelienė, „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimo situacija Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose“, *Pedagogika*, 2009, t. 96, p. 109.

283 Kai Haldre, Kai Part, Evert Ketting, „Youth Sexual Health Improvement in Estonia, 1990–2009: The Role of Sexuality Education and Youth-Friendly Services“, *European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*, 2012, t. 17, Nr. 5, p. 351–362, https://doi.org/10.3109/13625187.2012.696751.

284 Karolina Beaumont, Marcia Maguire, *Policies for Sexuality Education in the European Union*, European Parliament, Policy Department C, 2013, p. 22.

sudarė itin mažą programos dalį ir smarkiai priklausė nuo mokyklų išteklių[285]. Nei Latvijoje, nei Estijoje Bažnyčia neturėjo tokios stiprios įtakos lytiškumo ugdymo lauke.

1.2.2. „Meilės paslaptys“: kas turi teisę formuoti jaunų žmonių žinojimą?

Atkūrus nepriklausomybę, su lytiškumu susijęs turinys pradėjo rastis įvairiuose periodiniuose leidiniuose: *Moteris*[286], *Ji*, *Sveikata*, *Šeima* ir kt.[287] Nors šie leidiniai formaliai buvo skirti suaugusioms moterims, tikėtina, kad juos skaitė ir paaugliai, ieškodami prieinamos informacijos lytinio gyvenimo temomis[288]. Tuo pat metu ėmė plėstis seksologų ir seksologų-psichoterapeutų tinklas. Jų tematiniai straipsniai, klausimų ir atsakymų žanras tapo įprasta populiarių leidinių dalimi. Tačiau net pripažinus, kad transformacijos laikotarpiu informacijos lytinio raštingumo temomis buvo galima rasti, ji buvo skirta suaugusiesiems – vaikai ir paaugliai liko paraštėse.

Šiame kontekste itin reikšminga tapo 1988 m. žurnale *Jaunimo gretos* pirmą kartą pasirodžiusi gydytojo psichiatro Levo Kovarskio rubrika „Meilės paslaptys“[289]. Pasak redakcijos, rubrikos atsiradimą paskatino nuolatiniai skaitytojų prašymai ir noras plačiau kalbėti apie intymų bei seksualinį gyvenimą[290]. Rubrika nagrinėjo bazines seksualumo temas: lytiškumo sampratą, brendimo procesus, pirmuosius lytinius santykius, kontracepciją ir ankstyvuosius nėštumo požymius, taip pat pateikė pagrindinių sąvokų žodynėlį (masturbacija, klitoris, erotika, seksas, reprodukcija ir kt.).

---

285 International Planned Parenthood Federation European Network, *Sexuality Education in Europe: A Reference Guide to Policies and Practices*, 2006, p. 58–59, https://www.dge.mec.pt/sites/default/files/Esaude/sexuality_education_in_europe.pdf.

286 Dar sovietmečiu *Tarybinės moters* priede *Pagrandukas* pasirodydavo su lytiškumu susijusių temų, tačiau jos dažniausiai būdavo siejamos su motinyste ir reprodukcija, intymiu šeimos gyvenimu.

287 Lina Šumskaitė, Gražina Rapolienė, „Motinystės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose“, *Information & Media*, 2019, t. 86, p. 139, https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30; Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, p. 29.

288 Statistikos duomenimis, 1992 m. populiariausią žurnalą Lietuvoje *Moteris* per pastaruosius 6 mėnesius skaitė ar vartė net 36 % respondentų. Žr. Vladas Gaidys, Danutė Tureikytė, *Visuomenės nuomonės Lietuvos tyrimai istorinio lūžio laikotarpiu. Viešosios nuomonės tyrimų centro tyrimai 1989–1993 metai*, Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2015, p. 135.

289 Nors skiltį vedė Levas Kovarskis, joje rašyti ir atsakyti į klausimus skyrelio vedėjas kvietė kitus specialistus: ginekologes, vaistininkes, psichoterapeutes. Skelbė vertimus iš užsienio šalių knygų lytinio švietimo tema ir pan.

290 *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 2, p. 17.

Sprendžiant iš turinio, rubrika siekė realistiškai atliepti faktines skaitytojų žinias, užuot rėmusis abstrakčiais normatyviniais lūkesčiais. Skaitytojai galėjo siųsti jiems rūpimus klausimus ir sulaukti atsakymų vėlesniuose numeriuose[291]. Skaitytojų susidomėjimas buvo itin didelis: per kelis mėnesius po pirmojo rubrikos pasirodymo redakcija gavo apie 500 laiškų su pritarimo žodžiais, pageidavimais ir klausimais, tad į visus atsakyti nebuvo įmanoma.

Tokio pobūdžio turinys jaunimui skirtame žurnale buvo naujovė. Rubrika skyrė nemažai dėmesio tarpasmeniniams santykiams, savęs pažinimui ir brandos temoms, tačiau vengė moralizavimo. Ikivedybinis ar nevedybinis seksas nebuvo demonizuojamas, priešingai nei iki tol dominavusioje literatūroje, kurioje lytiniai santykiai buvo aptariami mediciniškai ir išskirtinai šeimos gerovės ir reprodukcijos kontekste[292]. Nors dalis pateikiamos informacijos iš šiandienos perspektyvos gali atrodyti pasenusi, žurnalas išsiskyrė empatišku tonu, dėmesiu individo patirčiai ir suvokimu, kad seksualiniai santykiai reikalauja sąmoningo elgesio, mokymosi ir praktikos, o ne tik bauginimo neigiamomis pasekmėmis (nėštumu, abortu ar venerinėmis ligomis). Nevengta pateikti ir konkrečios, net „techninės“ informacijos, kurios kitur tuo metu gauti buvo beveik neįmanoma. Pavyzdžiui, aptariant pirmąją seksualinę patirtį išsamiai nagrinėti ne tik jausmai, kurie gali kilti (baimė, nerimas), bet ir pateikti aiškūs, konkretūs patarimai ir veiksmai:

> Žinokite, kad „pirmąją naktį“ visai nebūtina atlikti koitusą, nebūtina įkišti varpą į makštį. Šį ir dar kelis kartus jūs galite apsiriboti glamonėmis, petingu ir net šitaip patirti orgazmą. Geriau vienas kitą pažinsite, apsiprasite. <...> Vėliau, petingo metu galima pabandyti ranka įstatyti varpą į makštį, bet vėlgi, neįstumiant jos giliau, leisti moteriai ir sau pačiam apsiprasti su naujais potyriais.[293]

Reakcija į tokius techninius patarimus buvo ryški. TSRS Filosofų draugijos Lietuvos skyriaus etikos sekcijos biuro ir Lietuvos TSR pedagogų draugijos komunistinio auklėjimo sekcijos iniciatyva buvo suburta diskusinė teisininkų, pedagogų, medikų grupė[294]. Tik vienas iš diskutantų, filosofas Nikodemas Juršėnas, pasisakė palankiai: pabrėžė jaunimo poreikį gauti lytinio raštingumo

---

291 Aktualiausios klausimų grupės: pastojimas (ar galima pastoti pirmo lytinio akto metu? Ar galima pastoti sėklai išsiliejus ant lytinių lūpų? Ar gali moteris pastoti, jei yra nėščia?), mergystės plėvė (kaip elgtis, kad neskaudėtų? Ar mergystės plėvė gali užgyti?), taip pat psichologiniai klausimai (apie pavydą, ištikimybę, prisirišimą).

292 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Baltos lankos, 2022, p. 146.

293 *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 5, p. 22.

294 „Nuomonių kryžkelėje“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 9, p. 22–23.

informaciją ir pritarė tokiam jos pateikimo būdui. Kiti, net pripažindami lytinio švietimo svarbą, abejojo, ar „tikslinga pateikinėti šį aspektą populiariame žurnale, o ne tam skirtoje rimtoje brošiūroje“[295]. Diskusijoje daug dėmesio skirta nuostatai, kad svarbiau „formuoti dorovinę asmenybę ir kelti dvasingumą“[296], o ne aiškinti technikos klausimus. Kai kurie tokius straipsnius apskritai laikė „seksualiniu barbarizmu ir viešu pornografijos skelbimu“ ir siejo su didėjančiu smurtu, abortais ir ankstyvais nėštumais[297]. Redakcija susilaukė ir kai kurių skaitytojų nepasitenkinimo. Šie piktinosi tariamu „Lietuvos tvirkinimu“:

> Jūsų žurnalo numeryje didelę dalį užima sekso tema. <...> Kol niekas nemokė tokių dalykų ir nepilnametės negimdė. O kas dabar darosi? Nejau jūs, protingi žmonės, nesuprantate, kad paaugliai, prisiskaitę Jūsų siūlomų „lytinio sujaudinimo būdų ir technikos“, užsinorės išbandyti tai praktiškai.[298]

Šie pavyzdžiai patvirtina, kad tiek vėlyvuoju sovietmečiu, tiek transformacijos laikotarpio pradžioje seksualumo tema buvo griežtai medikalizuota, lytinis švietimas laikytas išimtinai gydytojų kompetencijos sritimi, o viešas kalbėjimas galimas tik specializuotuose, „rimtuose“ leidiniuose. Tokia nuostata ne tik ribojo informacijos sklaidą ir įvairovę, bet ir aiškiai reglamentavo, kas turi teisę apie tai kalbėti, taip užtikrinant tik institucionalizuotą seksualumo diskursų sklaidą.

Analizuojant ryškėja du vienas kitam iš dalies prieštaraujantys, tačiau kartu veikę diskursai: 1) seksualumo tema šnekėti galima, bet tik specialistams, t. y. sritis rezervuota išskirtinai medikams (net psichoterapeutai yra įtarimo zonoje); 2) informacija jaunimui gali padaryti daugiau žalos nei naudos, todėl juos reikia „apsaugoti“, neteikti jiems jokių „instrukcijų“. Tyla yra kalbėjimo būdas. Abu diskursai turi itin ryškų bendrą vardiklį – nuostatą, kad jauni žmonės nėra pajėgūs savarankiškai apsispręsti ar kritiškai vertinti informaciją. Pirmasis modelis siūlo jiems pateikti tik ekspertų patvirtintą medicininę ir moralinę informaciją, o antrasis – visai nekalbėti, kol jie „nebus pasirengę“, t. y. kol taps suaugusiais.

Tokių nuostatų kontekste Kovarskio vedama rubrika neatitiko nė vienos iš dominuojančių paradigmų ir būtent dėl to kėlė įtampą. Žinių poreikis buvo akivaizdus: skaitytojai (-os) siuntė redakcijai asmenines istorijas, pasakojo,

---

295 „Nuomonių kryžkelėje“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 9, p. 22–23.
296 „Nuomonių kryžkelėje“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 9, p. 22–23.
297 „Nuomonių kryžkelėje“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 9, p. 22–23.
298 *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 6, p. 22.

kaip šie tekstai jiems padėjo, ir reiškė nepritarimą profesionalų pozicijai[299]. Ši įtampa išryškino gilesnį klausimą, kuris nuolat lydėjo lytiškumo ugdymo diskursą analizuojamu laikotarpiu – kas turi teisę formuoti jaunų žmonių žinojimą apie kūną, seksualumą ir intymumą? Rubrika baigėsi 1992 m. Tikslios užbaigimo priežastys iš išlikusių *Jaunimo gretų* numerių nematomos, tačiau tarp galimų veiksnių – pagrindinio rubrikos vedėjo Kovarskio emigracija į Suomiją[300]. Lytiškumo ugdymo temos žurnale buvo tęsiamos, integruotos į žurnalo puslapius be konkrečios rubrikos.

1.2.3. „Raudonasis puslapis“: ryškiausias dešimtmečio lytiškumo ugdymo balsas

1994 m. pradėtas leisti naujas žurnalas merginoms *Panelė* ir netrukus išpopuliarėjo ginekologės Vaivos Eringytės vedama jo skiltis „Raudonasis puslapis“. Galima teigti, kad ši rubrika tapo savitu XX a. dešimtojo dešimtmečio fenomenu[301] ir daugeliui merginų bei vaikinų vienu svarbiausių lytinio švietimo šaltinių, juo labiau kad lygiaverčių alternatyvų tuo metu faktiškai nebuvo. Tarp to meto periodinių leidinių *Panelė* neabejotinai buvo atviriausiai ir nuosekliausiai lytiškumo temą plėtojęs žurnalas, sistemingai reagavęs į skaitytojų klausimus.

Nuoseklumas kartu su atpažįstamu Vaivos balsu pavertė rubriką kultūriniu reiškiniu. Kitaip nei tuo metu dominavęs medikalizuotas ar moralizuojantis diskursas, „Raudonasis puslapis“ kalbėjo apie seksualumą atviriau, konkrečiau, plačiau – ne tik apie ankstyvo nėštumo ir lytiškai plintančių ligų (LPL) grėsmę. „Raudonasis puslapis“ išsiskyrė prieinamumu ir funkciniu progresyvumu. Kiekviename numeryje buvo atsakoma į skaitytojų klausimus, be to, skaitytojos galėjo anonimiškai ir nemokamai pasikonsultuoti su gydytoja telefonu. Informacija buvo pateikiama kuo aiškiau ir konkrečiau, dažnai taip, kad merginos galėtų ją išsikirpti ar išsisaugoti ateičiai. Pagrindinės temos apėmė menstruacinį ciklą, kontracepciją, santykių temas, lytinį aktą, „normalumo“ ribas, abortą ir lytiškai plintančias ligas. Laikui bėgant Eringytė įgavo ne tik ekspertės, bet ir personažo bruožų. Jos balsas buvo empatiškas, ironiškas, kartais griežtas, bet visada prieinamas, o skaitytojos į ją kreipdavosi asmeniškai: „Vaiva, padėk“, „Vaiva, pasakyk...“. Kitaip nei tėvai, mokytojai ar filmai, ji atsakydavo į klausimus, kurie kitur

---

299 Pavyzdžiui, *Jaunimo gretos*, 1989, Nr. 3, p. 28–29.

300 Levas Kovarskis, „Kas aš esu? Apie migraciją ir tapatybę“, *Kultūros barai*, 2019, Nr. 10, p. 2.

301 Tai liudija ir Lauros Stasiulytės sukurtas meno kūrinys „Iš panelių gyvenimo“, 2001, MO kolekcija, https://kolekcija.mo.lt/lt/Art/114945.

likdavo nutylėti. *Jaunimo gretose*, *Moteryje* ir kituose žurnaluose vyravo išsamesni straipsniai arba ilgesni atsakymai į pavienius klausimus. *Panelė* išsiskyrė tuo, kad vienu metu buvo atsakoma į daugybę trumpų, įvairių klausimų[302]. Šumskaitės ir Rapolienės bevaikystės diskurso 1991–1996 m. moterų žurnaluose tyrimas rodo, kad *Panelės* žurnalas dešimtmečio viduryje buvo vienas liberaliausių reprodukcinio pasirinkimo klausimais[303].

Tačiau atidžiau analizuojant klausimų ir atsakymų turinį matyti, kad griežtas tonas, ironija ar šmaikštumas buvo ne vien Vaivos personažo bruožas, bet ir nuoseklus ribų žymėjimas. Pavyzdžiui, į klausimą „Draugės mama kažkaip pastebi, kad dukra turėjo lytinius santykius. Sako, jog atsispindi veide. Ar gali taip būti? Jei gali, tai kas tuomet keičiasi mergaitės veide? Jurga, 16 m.“, Vaiva atsako vienu žodžiu: „Žvilgsnis“[304]. Į klausimą „Kaip mylimam žmogui atsakyti, kad nenori santykiauti, kad jis nesupyktų? Andželika, 16 m.“ atsakoma: „Paprastai.“[305] Tokie atsakymai, nors šmaikštūs, faktiškai palikdavo skaitytojus be atsakymo ir kartu aiškiai nubrėždavo ribą tarp „rimtų“ ir „nerimtų“ klausimų. Svarbu, kad šie klausimai apskritai buvo spausdinami: redakcija galėjo juos tiesiog atmesti, o pasirinkimas juos publikuoti net su ironišku atsakymu pats savaime siuntė žinutę, kad „yra blogų klausimų“.

Visiškai kitaip žurnale buvo kalbama apie abortą. Vaivos pozicija šiuo klausimu buvo aiški ir griežta: ji pasisakė prieš abortus, neretai apeliuodama į skaitytojų sąžinę. Pavyzdžiui, atsakydama į klausimą „Pasidarius pirmą abortą, ar pagimdytas kitas kūdikis nejaus psichinės įtampos, ar neturės žindymo manijos? (Alina, 17 metų)“, Vaiva teigė, kad „nauja gyvybė čia niekuo dėta. Tai tik tavo psichologinės problemos, nes tu žinosi, kad nuostabaus pirmojo mažylio pati atsisakei“[306]. Tokie atsakymai abortą pateikė labiau kaip moralinę klaidą ir asmeninę kaltę nei kaip medicininį ar socialinį sprendimą.

Vaiva aktyviai pasisakė prieš ankstyvą lytinį gyvenimą, skatindama susilaikyti iki pilnametystės, tačiau į nepilnametėms, jau pradėjusioms lytinius santykius, kilusius klausimus atsakydavo ir joms patardavo, šitaip

---

302 Negalima atmesti galimybės, kad dalis klausimų buvo siųsti norint pajuokauti ar sukurti pačios redakcijos. Vis dėlto net ir tokiu atveju jie atspindėjo tai, ką redakcija laikė tipiška skaitytojų patirtimi, ir tai, kokias seksualumo įtampas, normas ar žinias norėjo perteikti skaitytojams.

303 Lina Šumskaitė, Gražina Rapolienė, „Motinystės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose“, *Informacijos mokslai*, 2019, t. 86, p. 133–156, https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30.

304 „Raudonasis puslapis“, *Panelė*, 1999, Nr. 3.

305 „Raudonasis puslapis“, *Panelė*, 1997, Nr. 7, p. 39.

306 „Raudonasis puslapis“, *Panelė*, 1997, Nr. 7, p. 39.

neišstumdama jų už diskurso ribų. Šis požiūris atskleidžia specifinę rubrikos logiką. Moralinis idealas buvo skelbiamas, tačiau nuo jo nukrypusios skaitytojos nebuvo ignoruojamos. Moralinis aborto vertinimas šioje retorikoje veikė kaip įspėjimas, rodantis, kur gali nuvesti „neatsakingi santykiai“. Taip tarp dviejų temų formavosi nuoseklus priežastinis ryšys: ankstyvieji lytiniai santykiai buvo pateikiami kaip rizikos veiksnys, o abortas – kaip jo moralinė pasekmė.

Homoseksualumo (ypač moterų) klausimai XX a. dešimtajame dešimtmetyje lytinio švietimo kontekste beveik nebuvo aptariami. *Panelėje* tokie klausimai[307] buvo ignoruojami, susitelkiama į kitas klausimo detales arba jie interpretuojami kaip tiesiog brandos stoka ir „neperėjimas į aukštesnį bendravimo lygį – draugystę su priešinga lytimi“[308]. Seksologas ir psichoterapeutas Vitalijus Žukas retrospektyviai prisimena, kad homoseksualumo klausimais informacijos vakuumas buvo toks didelis, jog „net nebuvo motyvacijos šnekėti“[309]. Šį paaiškinimą reikia vertinti atsargiai: jis gali liudyti ne tik ano meto informacijos stoką, bet ir vėlesnį pašnekovo bandymą paaiškinti, kodėl ši tema jo paties profesinėje veikloje beveik nebuvo artikuliuojama. Nors *Jaunimo gretos* ir *Panelė* kai kuriais aspektais buvo progresyvios (nedemonizavo masturbacijos ar ikisantuokinio sekso), neheteroseksualus jaunimas liko faktiškai išstumtas iš seksualumo diskurso.

Informacijos vakuumą iš dalies galėjo užpildyti homoseksualams skirti leidiniai *Naglis* ir *Amsterdamas*, kuriuose aptartos higienos, saugaus sekso ir prezervatyvų naudojimo temos, tačiau jų tiražai buvo itin maži, įsigyti juos trukdė socialinė stigma, o turinys buvo skirtas suaugusiesiems. Dėl šių priežasčių neheteroseksualūs paaugliai faktiškai neturėjo prieigos prie patikimos ir jiems pritaikytos informacijos.

---

307 Pavyzdžiui: „Įsimylėjau savo geriausią draugę, bet toji nežino. Vaikinai manęs visai nedomina. Ką man daryti? Dovilė, 13 m.“ Ats.: „Trylikos metų būdamos svetimų žmonių dar nemylime, o tik mokomės draugauti su tos pačios lyties atstovais. Tokių metų daugelį mergaičių priešinga lytis dar ne ypač domina ir yra normalu. Taigi nieko daryti nereikia, o tiesiog reikia tai žinoti, kad „nepridurniuotum““ (1998 m.). „Ilgą laiką draugavau su mergina. Tačiau dabar patinka vaikinas. Kaip jai pasakyti, kad neįžeisčiau. Kurį pasirinkti? Padėk! Jolanta, 15 m.“ Ats.: „Vadinasi, pereini į aukštesnį žmonių bendravimo ir pažinimo lygį – draugystę su priešinga lytim. Abi draugystės viena kitai netrukdo. Nepavyduolė bičiulė tave tikrai supras“ (2004 m.).

308 „Raudonasis puslapis“, *Panelė*, 2004, Nr. 3, p. 60.

309 Vitalijus Žukas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Kaunas, 2025 m. balandžio 1 d.

1.2.4. „Neprovokuokite savo elgesiu ar išvaizda“: kaltė, tyla ir prievarta

Vienas ryškiausių dešimtojo dešimtmečio lytiškumo diskurso bruožų – siauras seksualinės prievartos supratimas ir jos nuvertinimas. Požiūris į prievartą atspindėjo platesnį to meto visuomenės supratimą apie seksualinį smurtą. Tai iliustruoja ir 1995 m. *Panelės* žurnale surengtas konkursas „Ištvirkę mokytojai“, kuriame redakcija kvietė skaitytojas pasidalyti istorijomis, nes „juk mūsų mokytojai ir dėstytojai ne angelai: jų būna – ir piktų, ir isterikų, o kartais – siaubingas dalykas – vulgarių ir patvirkusių!“[310] Geriausiai istorijai buvo žadamas prizas – odinė kuprinė. Į konkursą atsiųsti pasakojimai turėjo aiškių seksualinio smurto, priekabiavimo ir (ar) išnaudojimo bruožų. Tačiau toks elgesys buvo pateikiamas kaip keistenybė, charakterio yda, o ne kaip baudžiamąją atsakomybę užtraukiantis veiksmas. Tai atskleidžia, kad to meto diskurse trūko ne tik kalbos tokioms patirtims įvardyti, bet ir konceptualaus rėmo, kuris leistų jas atpažinti kaip sisteminio pobūdžio smurtą.

Spaudos analizė rodo, kad „pati kalta“ naratyvas, kurį Kareniauskaitė ir Černevičiūtė įvardijo kaip sovietmečio bruožą[311], buvo gajus ir XX a. dešimtajame dešimtmetyje. Lietuvoje atlikti tyrimai liudija ne tik apie didelį seksualinio smurto paplitimą visuomenėje, bet ir apie aukų tylą. 1994 m. Baltijos tyrimų duomenimis, net 20 proc. moterų teigė, kad buvo bandyta jas išprievartauti, o Moterų studijų centro 1996 m. apklausa parodė, kad seksualinį smurtą bent kartą gyvenime patyrė 25,8 proc. moterų, tačiau į policiją kreipėsi vienetai, dauguma bijodamos viešumo ir gėdos[312]. Tarp 15–25 metų merginų šis rodiklis buvo dar didesnis. Seksualinį smurtą, nuo priekabiavimo iki iššaginimo, nurodė patyrusios net 51 proc. apklaustųjų[313]. Kaip pažymi Kareniauskaitė, tokio pobūdžio nusikaltimus nutylėti ir sumenkinti buvo linkę ne tik smurtautojai ir teisėsaugos pareigūnai, bet ir pačios nukentėjusiosios. Kaltės perkėlimas aukai buvo kultūriškai įsišaknijusi norma, o ne išimtis[314].

Tačiau teigti, kad nuo vėlyvojo sovietmečio niekas nepasikeitė, negalima. Moterims skirti žurnalai, ypač *Panelė,* ėmėsi garsiau kalbėti apie smurtą, publikavo išprievartavimų istorijas ir praktinius patarimus, kaip apsisaugoti,

---

310 Konkursas, *Panelė*, 1995, Nr. 4.

311 Sigita Černevičiūtė, Monika Kareniauskaitė, *Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje*, Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.

312 *Smurtas prieš moteris ir vaikus Lietuvoje*, 1997, p. 18.

313 *Smurtas prieš moteris ir vaikus Lietuvoje*, 1997, p. 31.

314 Monika Kareniauskaitė, „Gender-Based Violence in Lithuania During Late-Soviet Period and Post-Soviet Transformation“, *Kriminologijos studijos*, 2019, t. 7, p. 127, https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2019.7.5.

o tai liudija augantį visuomeninį dėmesį šiai problemai. Vis dėlto šis dėmesys dažnai pats reprodukavo kaltės perkėlimą aukai. „Pati kalta“ naratyvas viešojoje sferoje nebuvo atsitiktinis ar marginalus: jį aktyviai palaikė ir legitimavo įvairių sričių ekspertai. Moterims skirti „patarimai“, kaip nebūti išprievartautoms, neretai skambėjo moralizuojančiai (jos buvo skatinamos „neprovokuoti savo elgesiu ar išvaizda“[315]) ir rėmėsi prielaida, kad visiškai atsitiktinės aukos pasitaiko itin retai, o daugeliu atvejų merginos „sąmoningai išprovokuoja nusikaltimą“ arba „nesąmoningai jį skatina įžūliai atrodydamos“[316].

„Raudonajame puslapyje“ dalis merginų dalijosi tokiomis priekabiavimo, išnaudojimo ar išprievartavimo patirtimis. Tačiau atsakymai dažnai apsiribodavo patarimu „pasisakyti mamai“[317] arba buvo formuluojami taip, kad smurto faktas likdavo antrame plane. Tokie atsakymai atskleidžia ir pačios rubrikos galimybių ribas: galimo seksualinio išnaudojimo pobūdis atsakymuose beveik neproblematizuojamas. Tai nebūtinai atspindi sąmoningą norą nuvertinti merginų išgyvenimus, greičiau liudija tuo metu vyravusį specializuotų žinių ir tinkamos kalbos trūkumą. Nepaisant to, praktinis tokių atsakymų poveikis buvo tas pats – smurto patirtis redukuojama į techninį klausimą, o smurto faktas nustumiamas į paraštę. Tai ypač ryškiai iliustruoja 2002 m. atsakymas į aštuoniolikmetės laišką, kuriame ji pasakoja vaikystėje patyrusi kaimyno prievartą:

> „Mane vaikystėje, kai buvau 6 ar 7 metų, išprievartavo kaimynas. Dabar jis jau miręs. Tuomet nesupratau, ką jis daro. Miglotai atsimenu, kad kraujo nebuvo, tik labai skaudėjo. Noriu paklausti, ar aš turiu mergystės plėvę“ Aleksandra, 18 metų. Ats.: „Tikriausiai turi. Pasikalbėk apie tai su savo ginekologu. Iš tavo pasakojimo susidaro įspūdis, jog buvai tvirkinama, bet neišprievartauta.“[318]

Šiuo atveju patirta prievarta vertinama beveik vien pagal fiziologinį kriterijų – *mergystės plėvės* pažeidimą, tarsi tik penetracinis aktas galėtų būti laikomas „tikru“ išprievartavimu. Tokia nuostata buvo giliai įsišaknijusi viešajame

---

315 *Panelė*, 1995, Nr. 8, p. 13.

316 *Panelė*, 1995, Nr. 8, p. 12.

317 Pavyzdžiui: „Man patinka vyresnio amžiaus vyrai. Prieš mėnesį santykiavau su draugės tėvu. Jam 40 metų. Jis nori dar. Ką man daryti? Skubiai atsakyk.“ Birutė, 13 metų. Ats.: „Su drauge nebedraugauti, su jos tėvu nebesantykiauti, pasisakyti savo mamai. Trylikos metų panelei vyresnis vyras gali tik būti svajonių vyro idealo prototipas, o ne lytinis partneris.“

318 „Raudonasis puslapis“, *Panelė*, 2002, Nr. 3.

diskurse ir ilgą laiką įtvirtinta Lietuvos teisės aktuose[319]. Taip rūpestis neretai perkeliamas nuo patirto smurto prie „nekaltybės“ klausimo, kuris tradiciškai siejamas su reputacija, „padorumu“ ir socialine verte. Tariama „nekaltybė“ dažnai tapdavo svarbesnė už prievartos faktą, ir tai atskleidžia platesnę binarinę schemą, pagal kurią moteris skirstoma į „mergaitę“ ir „moterį“. Ši schema buvo itin plačiai paplitusi visuomenėje, o klausimai apie mergystės plėvę ir „nekaltybę“ *Panelėje* sudarė itin reikšmingą dalį visų žurnale užduotų klausimų.

Taigi to, kad 1988–2005 m. Lietuvos mokyklose nesusiformavo nuosekliai veikianti lytiškumo ugdymo sistema, negalima paaiškinti vienu sąmoningu valstybės sprendimu. Šaltiniai rodo nuolatinį programų rengimą, svarstymą ir vertinimą, tačiau kartu konkuruojančias seksualumo, šeimos ir jaunimo ugdymo sampratas, skirtingų institucijų bei organizacijų interesus, neaiškią atsakomybę ir praktinius įgyvendinimo sunkumus. Rengimo šeimai paradigma turėjo stiprių institucinių rėmėjų, tarp jų ir Katalikų Bažnyčios atstovų, tačiau net šiai krypčiai artimos programos nebuvo nuosekliai įgyvendintos. Iki 2005 m. susidariusi padėtis veikiau buvo ideologinių konfliktų, institucinės fragmentacijos, praktinių įgyvendinimo problemų ir politinių prioritetų sankirtos rezultatas. Tokioje sistemoje dalį jaunimo informavimo apie seksualumą funkcijos perėmė spauda ir pavienės iniciatyvos.

Jaunimo spauda suteikė jaunimui prieinamesnės, atviresnės ir praktiškesnės informacijos. „Meilės paslaptys“ ir „Raudonasis puslapis“ išsiskyrė empatišku tonu, konkrečiais atsakymais į skaitytojų klausimus ir suvokimu, kad jaunų žmonių seksualinė patirtis yra reali, nepriklausomai nuo to, ar institucijos ją pripažįsta. *Panelė* XX a. dešimtajame dešimtmetyje buvo vienas liberaliausių žurnalų lytiškumo atžvilgiu. Tačiau ši neformali

[319] 1988–2000 m. Lietuvoje galiojo 1961 m. LTSR priimtas Baudžiamasis kodeksas. Iššaginimas (118 str.) jame suprantamas kaip „Lytinis santykiavimas, pavartojant fizinį smurtą ar grasinimus arba pasinaudojant bejėgiška nukentėjusiosios būkle“. Teisės terminais, iššaginta galėjo būti tik moteris, o „lytinis santykiavimas“ buvo suprantamas siaurai – kaip vaginalinė sueitis, t. y. tik vyro varpos įstūmimas į moters makštį. O 2000 m. priimto (įsigaliojusio 2003 m.) Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 149 str. iššaginimo sąvoka tapo lyčiai neutrali, tačiau LAT praktikoje išaiškinta, kad tai apima tik vaginalinę sueitį, o priverstiniai analiniai, oraliniai ar kitokie lytiniai veiksmai kvalifikuojami atskirai – kaip seksualinis prievartavimas (BK 150 str.). Tad interpretuojama taip, kad iššaginimo atveju lytinė aistra tenkinama *natūraliu* – vaginaliniu – būdu. O seksualinio prievartavimo atveju lytinė aistra tenkinama *nenatūraliu* būdu, o analiniu, oraliniu ar kitokio fizinio sąlyčio būdu. Kitaip sakant, teisės sistemoje atsispindi kultūros suformuotos nuostatos, koks seksas yra „tikras“, o koks ne.

lytiškumo ugdymo erdvė nebuvo laisva nuo normatyvinių apribojimų. Ji reprodukavo heteronormatyvumą, moralizavo abortą ir patvirtino siaurą seksualinės prievartos sampratą. Jaunimo spauda nebuvo alternatyva sistemingam lytiškumo ugdymui: ji buvo jo pakaitalas.

1.3. „Vyrai kilę iš Marso, moterys – iš Veneros“[320]: vyriškumo ir moteriškumo refleksijos spaudoje

XX a. dešimtajame dešimtmetyje vyrai ir moterys spaudoje dažnai vaizduoti kaip itin priešingos būtybės. Gyvenimo būdo ir bulvariniai žurnalai apie moteriškumą ir vyriškumą kalbino psichologus, seksologus, žurnalistus. Plačiai naudoti ir *vox populi* tipo interviu: moteris kalbino apie vyrus, vyrus – apie moteris, santuoką, seksą, laisvę ir pan. Tokie nuomonių kaleidoskopai buvo itin populiarūs tiek vienkartinėse publikacijose, tiek nuolatinėse rubrikose (pvz., „Jis ir ji“ žurnale *Moteris*) ir turėjo atskleisti „vyrišką“ ir „moterišką“ požiūrį į gyvenimą.

Šiame poskyryje nagrinėju, kaip populiarioji spauda apibrėžė moteriškumą ir vyriškumą, kokias elgesio, santykių ir seksualumo normas su jais siejo ir kokius prieštaravimus šie vaizdiniai kūrė. Lyčių vaidmenys čia svarbūs ne kaip savarankiškas tyrimo objektas, bet kaip seksualumo kultūros dalis: jie nustatė, kokio kūno, elgesio ir santykio su kita lytimi tikėtasi iš moterų ir vyrų. Vis dėlto spaudos vaizdiniai nėra tiesioginis visuomenės elgsenos atspindys, nes jų kaita socialinių normų ir praktikų pokyčius galėjo tiek lenkti, tiek nuo jų atsilikti. Tačiau, kaip pabrėžia Liudmila Voronova ir Ekaterina Kalinina, posovietinėse visuomenėse lyčių sampratos pirmiausia kito medijų ir kasdienių diskursų, o ne teisinių ar socialinių reformų lygmeniu, todėl populiarioji spauda yra svarbi šios kaitos stebėjimo erdvė[321].

1.3.1. Nuo Madonos iki supermoters: prieštaringi moteriškumo reikalavimai

1988 m. *Jaunimo gretų* redakcija, ieškodama atsakymo į klausimą, kas yra moteriškumas, apklausė 100 moterų. Ryškiausiais moteriškumo bruožais išskirti šie: švelnumas, kantrumas, atlaidumas, gerumas, motiniškumas, grožis. Moteriškumo stoka laikytas šių savybių neturėjimas, o galimomis priežastimis įvardyti aplaidumas ir prastas lytinis auklėjimas; kai kurių

---

320 Nuoroda į 1992 m. pasirodžiusią John Gray populiariosios psichologijos knygą *Men Are from Mars, Women Are from Venus*, lietuviškai išleistą 1996 m. pavadinimu *Vyrai kilę iš Marso, moterys – iš Veneros*. Knygoje vyrai ir moterys vaizduojami tarsi skirtingų pasaulių gyventojai. Santykių konfliktų sprendimai siejami su gebėjimu atpažinti ir priimti kitos lyties elgesio logiką. Ši schema atspindi poskyryje nagrinėjamą lyčių papildomumo principą. John Gray, *Vyrai kilę iš Marso, moterys – iš Veneros*, iš anglų kalbos vertė Elvyra Žurauskienė, Kaunas: Šviesa, 1996.

321 Liudmila Voronova, Ekaterina Kalinina, „Introduction. Gender and post-Soviet discourses“, *Baltic Worlds*, t. VIII, 2015, Nr. 1–2, https://balticworlds.com/wp-content/uploads/2015/05/BW-1-2-gendertheme.pdf., p. 36–37.

respondenčių teigimu, „negatyvių šiuolaikinės moters savybių priežastis – emancipacija“[322]. Posovietinėje erdvėje vakarietiško feminizmo žodynas, apimantis „emancipacijos“ ir „lyčių lygiateisiškumo“ sąvokas, dešimtajame dešimtmetyje neretai buvo traktuojamas kaip autoritarinio socializmo reliktas[323]. Toks žodynas galėjo veikti kaip stigma, nes tiesiogiai asocijavosi su sovietine „prievartine lygybe“, kuri moterims užkrovė dvigubą profesinių bei šeiminių pareigų naštą ir faktiškai nuvertino jų asmeninę autonomiją[324].

Tuo tarpu vyriškumas tiriamuoju laikotarpiu dažniau buvo aptariamas ne tiesiogiai, o per priešpriešą moteriškumui, t. y. tai, kas nėra moteriška, yra vyriška. Pavyzdžiui, žurnale *Tik vyrams* 1993 m. kaip viena esminių santuokos problemų buvo pateikiamas „vyro ir moters psichinių ypatybių nesutapimas“[325] ir sudarytas šių ypatybių sąrašas:

	MOTERS	**VYRO**
SUVOKIMAS	Didesnis bendras jautrumas. Ypač jautri tokiems trūkumams, kaip netaktiškumas, nevalyvumas, melagingumas ir panašiai.	Mažesnis bendras jautrumas. Jautriai reaguoja į moters išorę.
JAUSMAI	Gilesni, pastovesni, subtilesni, turi daugiau atspalvių. Išoriškai ne taip audringai reiškiami. Sugebėjimas įsijausti.	Ryškesni, audringesni, bet ne tokie gilūs, neilgai trunkantys
MĄSTYMAS	Dažniau konkretus vaizdinis, vientisas, labiau priklausantis nuo jausmų, instinktų	Abstraktesnis, teorinis, kritinis, loginis.
VALIA	Paprastai vidutiniška. Silpna valia nelaikoma trūkumu.	Stipri. Valios stoka – didžiausias trūkumas.
INTERESAI	Siauresni (bet gilesni); vyrauja humanitariniai: domėjimasis žmonėmis, jų santykiais, šeima.	Platesni, daugiausia susiję su gamtos pasauliu, technika, rečiau – su abstrakčiomis problemomis

[322] Rafaelis Musinovas, „Šimtas interviu ieškant moteriškumo“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 3, p. 14–15.

[323] Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 38.

[324] Sud. Karla Gruodis, *Feminizmo ekskursai: moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*, Pradai, 1995. p. 40.

[325] Saulius Urbonavičius, „Vedybinis gyvenimas – lyčių kova ar sąjunga?“, *Tik vyrams*, 1993, Nr. 7, p. 11.

	MOTERS	VYRO
CHARAKTERIO VISUMA	Didesnis plastiškumas, harmoningumas, vientisumas, sugebėjimas keistis, prisitaikyti.	Didesnis apibrėžtumas, tvirtumas; daugelis bruožų neretai yra prieštaringi

10 pav. „Vyro ir moters psichikos ypatumai“. Pateikta Tik vyrams (1993).

Lentelė lyčių skirtumus pateikė ne kaip galimas tendencijas, bet kaip pastovias savybes. Jautrumas, konkretus mąstymas, silpnesnė valia ir domėjimasis šeima buvo susieti su moteriškumu, o abstraktus mąstymas, tvirtumas, stipri valia ir platesni interesai – su vyriškumu. Taip individualūs bruožai buvo sugrupuoti pagal lytį ir pateikti kaip objektyvus žinojimas apie moteris ir vyrus. Lentelė ne tik aprašė tariamus skirtumus, bet ir brėžė normos ribas: nurodė, kokios savybės laikytinos „moteriškomis“ ar „vyriškomis“, o kartu – kokio elgesio iš kiekvienos lyties tikėtasi. Goffmano teigimu, socialinius fasadus „dažniau pasirenkame, o ne susikuriame“, tad individas dažniau renkasi iš jau nusistovėjusių, visuomenės atpažįstamų fasadų[326]. Spauda šiame procese veikė kaip tokių fasadų saugykla, katalogas ir platintoja.

Ši skirtumų samprata tęsė vėlyvajame sovietmetyje įtvirtintą lyčių papildomumo paradigmą. Pasak Rasos Navickaitės, nors formaliai sovietmečiu buvo deklaruojami lyčių lygybės principai, iš tiesų žiniasklaidoje ir edukaciniame bei ekspertiniame diskurse buvo propaguota lyčių papildomumo paradigma – idėja, kad moterys ir vyrai atlieka skirtingas, tačiau „vienodai svarbias“ funkcijas visuomenėje ir šeimoje[327]. Taip konstruojant lyčių (įsi)vaizdavimo normą, bet koks nukrypimas nuo „tikro“ vyriškumo ar moteriškumo galėjo kelti įtarimą, būti traktuojamas kaip grėsmė, nes „neišvengiamai sutrikdo vidinę pusiausvyrą, sukelia psichologinį diskomfortą, stresą“ individo, šeimos ar net visuomenės harmonijai[328]. Ši paradigma ar jos komponentai išliko ryškūs visą XX a. dešimtąjį dešimtmetį ir buvo pritaikyti naujam populiariosios ir pramoginės spaudos laukui. Čia lyčių skirtumai dažnai buvo pateikti ne tik kaip paaiškinimas, kodėl moterys ir vyrai elgiasi skirtingai, bet ir kaip praktinė instrukcija, kaip jie turėtų elgtis ir kurti tarpusavio santykius.

---

326 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, Vilnius: Vaga, 2000, p. 40.

327 Rasa Navickaitė, „Gender complementarity and sexual deviance in late Soviet Lithuanian expert and pedagogical texts“, *Intersections (Budapest)* 10, Nr. 3 (2024), p. 44.

328 Rafaelis Musinovas, „Šimtas interviu ieškant moteriškumo“, *Jaunimo gretos*, 1988, Nr. 3, p. 14–15.

Tokius lyčių vaizdinius palaikyti ir konstruoti padėjo laisvę ir įtaką atgavusi Katalikų Bažnyčia, kurios mokymas taip pat remiasi lyčių papildomumo paradigma. XX a. dešimtajame dešimtmetyje Bažnyčia aktyviai įsitraukė į naujai besikuriančią viešąją sferą, ieškojo naujų būdų įtraukti ir plėsti bendruomenę. Kai kurie dvasininkai dalyvavo ir iki tol Bažnyčiai neįprastuose formatuose: pramoginiuose renginiuose, gyvenimo būdo žurnalų interviu. Pavyzdžiui, žurnale *Panelė* kurį laiką buvo skiltis „Sielos reikalai“, kurioje „Raudonojo puslapio“ principu į rūpimus klausimus jaunimui atsakinėjo kunigas. Kunigas Julius Sasnauskas 2001 m. žurnale *Stilius*, skiltyje „Vyras apie moterį“, rašė:

> „Šiais laikais moterys sulaukia daugiau supratimo ir lygiateisiškumo. Tačiau reikalauti to, kas prieštarauja prigimčiai, yra neprotinga.[...] Aš augau tokioje aplinkoje, kur buvo puoselėjama pagarba moteriai. Ne kaip kitokiam asmeniui, bet jautresniam, trapesniam, gražesniam už mane žmogui. Keista, kad kai kurios moterys tai priima kaip pažeminimą. Reikia pripažinti, kad jos niekada nepadarys to, ką gali vyras ir atvirkščiai, vyras nesugebės būti toks pasiaukojantis, mylintis kaip moteris.“[329]

Šiame pasisakyme lygybė pripažįstama tik tol, kol nepažeidžia tariamai prigimtinių lyčių skirtumų. Tokio modelio ašis – ne asmuo, individualus charakteris, konkretūs jo/s bruožai, būdo savybės ar patirtis, bet būtent lytis. Plėtojamas požiūris, kad kiekvienas žmogus yra „unikumas, tačiau priešingų lyčių psichikos skirtumai itin ryškūs“[330]. Juliaus Sasnausko mintys atskleidžia, kad net ir santykinai liberalūs dvasininkai, ginantys žmogaus teises kitose srityse, lyčių vaidmenų klausimu dažnai laikosi įprastų, tradicinių schemų, kurias lemia ne vien asmeniniai įsitikinimai, bet ir platesnės Bažnyčios doktrininės nuostatos. Vyraujant tokiam požiūriui gyvenimo būdo žurnalai, skirti vyrams ar moterims, dažniausiai kėlė klausimus ne „kaip suprasti žmogų“, bet „kaip suprasti vyrus?“ arba „kaip suprasti moteris?“. Vyriškumo ir moteriškumo reflektavimas kaip radikaliai priešingų būtybių buvo toks stiprus, jog populiariosios spaudos leidiniai veikė kaip savotiški vadovėliai, siūlantys instrukcijas, kaip „suprasti kitą lytį“, kartu pateikdami patarimų, kaip ją/jį suvilioti, sugundyti ar „prisijaukinti“.

---

329 Jūratė Sprindžiūnaitė, „Vyras apie moterį. Julius Sasnauskas“, *Stilius*, 2001, Nr. 6, p. 4.

330 Saulius Urbonavičius, „Vedybinis gyvenimas – lyčių kova ar sąjunga?“, *Tik vyrams*, 1993, Nr. 7, p. 11.

Dešimtojo dešimtmečio pradžioje išpopuliarėjo moters „grįžimo į šeimą“ naratyvas[331]. Sovietinė emancipacija, įpareigojusi moterį ir dirbti, ir rūpintis namais, atkūrus nepriklausomybę dažnai buvo interpretuojama kaip nenatūrali, todėl pasitraukimas iš darbo rinkos galėjo būti pateikiamas kaip išsilaisvinimas[332]. Sociologų teigimu, visuomenėje atgijo namų šeimininkės gyvenimo idealizavimas ir siekis pagaliau patirti sovietmečiu nostalgiją kėlusį „ramų ir idilišką“ šeimos gyvenimą[333]. Feminizmas šiame kontekste buvo atmetamas dvejopai: jo žodynas siejosi su sovietine „prievartine lygybe“[334], o pats judėjimas kartu laikytas vakarietišku importu, svetimu tariamai tradicinei lietuviškai lyčių tvarkai[335].

Maslauskaitės tyrimai rodo, kad maždaug nuo 1995 m. moterims skirtoje spaudoje pradedama ryškiau permąstyti moteriškumo ir vyriškumo sampratas[336]. Daugiau dėmesio skirta namų ruošos ir vaikų priežiūros pasidalijimui, moterų karjerai ir savarankiškumui. Šį spaudos pokytį lydėjo ir moterų nuostatų kaita: 1994–2000 m. vyrų pirmumo teisę į darbą pripažįstančių moterų dalis sumažėjo nuo 54 iki 30 proc., o norinčiųjų dirbti mėgstamą darbą, net ir turint galimybę nedirbti, padaugėjo nuo 36 iki 45 proc. Kito pirmiausia tai, kaip moterys suvokė savo pačių vietą viešajame ir profesiniame gyvenime[337]. Greta motinos ir namų šeimininkės vaizdinio stiprėjo modernios, savarankiškos ir seksualiai patrauklios moters idealas. Iki tiriamojo laikotarpio pabaigos išryškėjusią modernios ir seksualiai patrauklios

---

331 Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 129.

332 Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 38.

333 Sigita Kraniauskienė, „Socialinės brandos žymenys: atsiskyrimo nuo tėvų trajektorijos ir veiksniai“, in: *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2009, p. 277.

334 Meilutė Taljūnaitė, „Gender Mainstreaming as a Strategy for Promoting Gender Equality in Lithuania“, *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, t. 41, Nr. 6, 2005, p. 1046, https://doi.org/10.13060/00380288.2005.41.6.05.

335 Kristina Juraitė, Arnas Zdanevičius, „Lyčių lygybės vertinimai ir Lietuvos viešoji nuomonė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 96, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5978.

336 Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, p. 33.

337 Virginija Šidlauskienė, Rasa Pocevičienė, Liudmila Mecajeva, *Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje 2014: moterų ir vyrų padėties pokyčių visose srityse išplėstinis lyginamasis poveikio vertinimas. Poveikio vertinimo ataskaita*, Kaunas: Socialinių inovacijų fondas, 2014, p. 19.

moters normą ypač tiksliai suformulavo žurnalo *Tik vyrams* redaktorius 2005 m. įžanginiame žodyje:

> „Dabar tokie laikai, kad moterys (merginos) savo elgesiu demonstruoja nepriklausomybę, abejingumą įvairiems moraliniams suvaržymams ir išprusimą sekso srityje. Maža to, nemadinga būti neseksualia, nes aplinkiniai tą gali suprasti kaip išsilavinimo ar net proto trūkumą. [...] Jei paprasčiau, tai žurnale, „Tik vyrams“ gali ir nesifotografuoti, tačiau būti seksuali bei patraukli privalai!“[338]

Šiame pasisakyme moters savarankiškumas ir seksualinis aktyvumas pateikiami kaip modernumo ženklai. Tačiau šis modernumas turi aiškią ribą: moteris privalo išlikti seksualiai patraukli ir atitikti vyro žvilgsnio lūkesčius. Taigi emancipacija čia pripažįstama ne kaip visiška moters autonomija, bet kaip naujas jos patrauklumo ir elgesio standartas. Modernios ir seksualios moters vaizdinys ankstesnių motiniškumo ir šeimyniškumo idealų nepakeitė: jis veikė greta jų, neretai tame pačiame leidinyje ar net tame pačiame numeryje.

Moteriškumo vaizdinys XX a. dešimtajame dešimtmetyje ne tiek buvo perrašomas, kiek plečiamas – moterims imta leisti įkūnyti daugiau „leistinų“ tapatybių: atsiranda moteris karjeristė, biznierė, feministė ir pan. Spauda jas ne tik kartojo, bet ir gretino, ironizavo, o kartais kvietė permąstyti. Moteriškumas tapo daugiabalsis, bet kartu ir paradoksalus. Pavyzdžiui, 1992 m. *Jaunimo gretų* apie savo bendraamžes kalbintas studentas Audrius Steikūnas sakė, kad jam „patinka emancipuotos panos. Su jomis gali jaustis ramiai. Ji žino ko nori, bet tokia niekada nebus mano moteris. Tokios gali būti tik draugės“[339]; Marijonas Mikutavičius 1994 m. interviu teigė, kad „[a]pskritai, aš esu už vyrų ir moterų lygybę, jeigu tik ta lygybė per daug „nenukrypsta“ į moterų pusę. [...] Aš pats galiu daug ką toleruoti, kol su tuo asmeniškai nesusiduriu. Aš galiu toleruoti savo drauges, kurios geria degtinę ar uosto kokainą, nes jos tokie patys visuomenės nariai, kaip ir aš. Bet jeigu taip darytų mano žmona, nežiūrėčiau į tai pro pirštus“[340]. Studentas Giedrius Drukteinis pabrėžė, kad „svarbiausia, kad jos žinotų savo vietą. Jos neturi tapti vyro šuneliu, tačiau tegul niekada nebando įrodyti vyrams, kad moterų mentalitetas yra pranašesnis“[341].

---

338 Edmundas Valaitis, „Mes, moterys ir seksas“, *Tik vyrams*, 2005, Nr. 2, p. 1.
339 *Jaunimo gretos*, specialus priedas „Pažintis“, 1992, p. 14.
340 „Ta pačia tema“, *Moteris*, 1994, Nr. 7, p. 13.
341 *Jaunimo gretos*, specialus priedas „Pažintis“, 1992, p. 14.

Šiuose pasisakymuose moters savarankiškumas priimamas tik ribotai. „Emancipuota“ moteris gali būti draugė, bet ne partnerė ar žmona. Tokią paradoksalią situaciją viena respondentė jau iš laiko perspektyvos įvertino kaip neįmanomumo standartą, apibūdindama jį kaip nuolatinį spaudimą būti „ir labai graži, ir seksuali, ir labai protinga, ir tuo pat metu tokia kaip ir durna, nes tai yra kaip ir *faina* [vyrams], bet tas durnumas yra iš tikrųjų protingumo maskavimas. Tas infantilumas, kuris yra *sexy.* Tau tarsi reikia pagalbos, bet iš tikrųjų nereikia. Žodžiu, ir stumk, ir trauk tuo pačiu metu“[342]. Kitaip sakant, moteris turėjo būti moderni ir savarankiška, tačiau nekelti grėsmės vyro autoritetui.

Šią įtampą galima metaforiškai sieti su Madonos–kekšės dichotomija (angl. *Madonna–whore dichotomy*). Psichoanalizėje ši samprata nusakė polinkį moteris skirstyti į dvi nesuderinamas kategorijas: doras, su motinyste ir šeima siejamas, gerbiamas, bet neseksualizuojamas „Madonas“ ir seksualizuotas, geidžiamas, tačiau nuvertinamas „kekšes“. Feministinė kritika šią dichotomiją perkėlė iš individualios psichikos į kultūros ir medijų analizę, parodydama, kaip moters seksualumas atskiriamas nuo pagarbos, motinystės ir socialinio pripažinimo[343]. Tirtuose spaudos šaltiniuose ši priešprieša veikė ne kaip dvi visiškai atskiros kategorijos, bet kaip sunkiai suderinami reikalavimai tai pačiai moteriai: ji turėjo būti ir dora bei šeimyniška, ir seksualiai patraukli.

Vis dėlto šių reikalavimų negalima aiškinti vien kaip vyrų moterims primestų normų. Juos palaikė įvairūs medijų lauko dalyviai: redaktoriai ir redaktorės, žurnalistai ir žurnalistės, ekspertai/ės, respondentės ir respondentai. Moterims skirtų leidinių patarimų rubrikos kartojo nusistovėjusius moteriškumo receptus, nors, kaip rodo Maslauskaitės analizė, nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio tuose pačiuose leidiniuose jie imti ir kvestionuoti. Vyrų pasisakymai apie „tinkamą“ moterį taip pat buvo publikuojami jaunimo ir moterų auditorijai skirtuose žurnaluose, todėl veikė kaip viešai formuluojamas lūkesčių moterims rinkinys. Taigi lyčių vaizdinius kūrė ne viena aiškiai apibrėžta grupė: juos palaikė ir kartojo visa medijų grandinė.

Goffmano dramaturginė prieiga padeda paaiškinti, kodėl spaudoje šių reikalavimų prieštaringumas tapo ypač ryškus. Gyvenime nesuderinami

---

342 Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.

343 Žr. Orly Bareket, Rotem Kahalon, Nurit Shnabel, Peter Glick, „The Madonna-Whore Dichotomy: Men Who Perceive Women’s Nurturance and Sexuality as Mutually Exclusive Endorse Patriarchy and Show Lower Relationship Satisfaction“, *Sex Roles*, t. 79, 2018, Nr. 9–10, p. 519–532, https://doi.org/10.1007/s11199-018-0895-7.

vaidmenys gali būti atliekami skirtingose situacijose ir skirtingoms auditorijoms. Tačiau keblumų kyla, kai žmogui „tuo pačiu metu tenka pasirodyti prieš skirtingas auditorijas“[344]. Spauda šią auditorijų atskirtį mažino. Motinos, seksualios partnerės ir savarankiškos profesionalės vaidmenys buvo siūlomi tai pačiai skaitytojai vienu metu. Tai, ką kasdienybėje buvo galima bent iš dalies suderinti atskiriant vaidmenis laike ir erdvėje, viešojoje sferoje virto nuolatiniu reikalavimu būti viskuo vienu metu.

Šį prieštaravimą dar labiau sustiprino *supermoters* idealas. Jo ištakos siekia sovietmetį, kai moteriai vienu metu buvo siūlomi du vienas kitam prieštaraujantys modeliai: viešasis darbininkės, darbo pirmūnės, visuomenininkės ir aktyvistės bei privatus tobulos žmonos, motinos, šeimininkės[345]. Dešimtojo dešimtmečio viduryje prie karjeros ir šeimos pareigų prisidėjo modernios, savarankiškos ir seksualiai patrauklios moters scenarijus. Spauda siūlė ne pasirinkimą tarp namų ir profesinio gyvenimo, bet pareigą sėkmingai suderinti abu. Taip Lietuvos populiariojoje kultūroje įsitvirtino veiklios, tarp karjeros ir šeimos įtampos nejuntančios supermoters idealas, kuris Vakarų feminisčių jau buvo kritikuotas kaip nerealistiškas[346].

1.3.2. Naujasis vyras ir senosios normos

Analizuodama 1995–1998 m. moterims skirtą spaudą, Aušra Maslauskaitė šį laikotarpį apibūdina kaip „kultūrinių vyriškumo sampratų humanizacijos pradžią“[347]. Šiuolaikinio vyro idealas įgavo naujų bruožų: prisiimantis atsakomybę, lygiaverčiai dalyvaujantis kuriant santykius, reflektuojantis, emociškai jautrus[348]. Dešimtmečio pabaigoje plito ir įvairesni tėvystės naratyvai, kai vyras pradėtas matyti ne tik kaip „auklėtojas“, bet ir su vaikais emocinį ryšį kuriantis tėvas. Tačiau apie tokius naujuosius vyriškumus daugiau kalbėjo moterys moterims skirtoje spaudoje nei patys vyrai. Kaip modernaus vyro bruožai dažnai buvo pabrėžiami ir verslumas, (finansinis) savarankiškumas, iniciatyvumas. Nors Elena Zdravomyslova ir Anna

---

344 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, Vilnius: Vaga, 2000, p. 158.

345 Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 64.

346 Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 148.

347 Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, p. 33.

348 Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, p. 33.

Temkina parodė, kad profesionalaus ir finansiškai savarankiško vyro idealas (kurio pavyzdžiu laikyti Vakarų masinės kultūros herojai) egzistavo jau vėlyvojo sovietmečio liberaliajame diskurse, tik dešimtajame dešimtmetyje šis idealas tapo realiau pasiekiamu ir viešai deklaruojamu vyriškumo standartu[349].

Apklausų duomenys rodo, kad spaudoje ryškėjanti vyriškumo kaita vyrų nuostatose atsispindėjo gerokai silpniau. 1994–2000 m. vyrų, pripažinusių vyrų pirmumo teisę į darbą, dalis sumažėjo nuo 72 iki 60 proc., o norinčiųjų dirbti, net ir turint galimybę nedirbti, beveik nepakito – atitinkamai 73 ir 70 proc.[350] Ten, kur vyrai kalbėjo patys, vyriškumas dažniau atsiskleidė ne per tiesioginę savirefleksiją, bet per santykį su moterimi: per tai, ko vyras iš jos tikisi, ką toleruoja ir vertina. Artūro Tereškino analizė taip pat rodo, kad vyro vertė tebebuvo siejama su statusu, fiziniu pajėgumu ir heteroseksualumu, o nuo šios normos nutolę vyriškumo modeliai buvo marginalizuojami[351].

Seksualumo kultūros požiūriu ypač iškalbinga 2002 m. apklausoje išryškėjusi vyrų nuostata, kad „normalus vyras turi bet kada patenkinti moterį seksualiai, jei ji to nori“[352]. Vyriškumas čia apibrėžiamas ne per intymumą ar tarpusavio artumą, bet per seksualinį pajėgumą, kurį vyras turi nuolat patvirtinti. Taip gundytojo vaidmenį papildė nuolatinio pasirengimo ir sėkmės reikalavimas – dar viena norma, kurios neįmanoma visada atitikti[353].

Spaudoje vyriškumas dažnai buvo aptariamas ir per tariamai prigimtines vyrų „ydas“[354]. Jos pateiktos kaip sunkiai pakeičiamos, nes esą kyla iš pačios vyriškos prigimties, todėl moteriai siūlyta ne tiek tikėtis jų pokyčio, kiek

---

349 Elena Zdravomyslova, Anna Temkina, „The Crisis of Masculinity in Late Soviet Discourse“, *Russian Studies in History*, 2012, t. 51, Nr. 2, p. 25–26, 29–30, https://doi.org/10.2753/RSH1061-1983510201.

350 Virginija Šidlauskienė, Rasa Pocevičienė, Liudmila Mecajeva, *Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje 2014: moterų ir vyrų padėties pokyčių visose srityse išplėstinis lyginamasis poveikio vertinimas. Poveikio vertinimo ataskaita*, Kaunas: Socialinių inovacijų fondas, 2014, p. 19.

351 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 34, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5972.

352 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 31.

353 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 31.

354 Pvz. „20 vyrų įpročių, kurie trikdo moteris ir kaip su jais kovoti“ (*Moteris ir vyras*, 1996, Nr. 1–2).

išmokti su jomis gyventi, jas suvaldyti ar net „kai kuriuos bjaurius vyrų bruožus paversti patraukliais“[355]. Tokia patarimų logika vyrų elgesį natūralizavo, o atsakomybę už santykių darną iš esmės perkėlė moteriai.

Šios normos veikė ne vien seksualumo ir poros santykių srityje. Jų reikšmę galima atsargiai svarstyti ir platesniame dešimtojo dešimtmečio vyrų socialinio pažeidžiamumo bei mirtingumo krizės kontekste. Po Nepriklausomybės atkūrimo vyrų savižudybių rodiklis Lietuvoje šoktelėjo itin staigiai ir 1994 m. pasiekė aukščiausią kada nors užfiksuotą lygį – 87,7 atvejo 100 tūkst. vyrų. Visą tiriamąjį laikotarpį vyrų savižudybių rodiklis buvo vidutiniškai nuo 5,3 iki 6,2 karto didesnis nei moterų[356]. Šio šuolio negalima paaiškinti viena priežastimi: jis siejamas su staigia posovietine socialine ir ekonomine transformacija, nedarbu, alkoholio vartojimu ir socialinių ryšių silpnėjimu. Vis dėlto ryški lyčių asimetrija leidžia matyti ir norminio vyriškumo reikšmę: vyro vertę siejant su ekonominiu savarankiškumu, šeimos aprūpinimu, kontrole ir emociniu tvirtumu, darbo ar statuso praradimas galėjo būti išgyvenamas ne tik kaip socialinė nesėkmė, bet ir kaip nesugebėjimas atitikti „tikro vyro“ idealo, o ta pati norma ribojo pažeidžiamumo pripažinimą ir pagalbos ieškojimą[357]. Vyrų savižudybių krizę galima interpretuoti kaip vieną iš sričių, kuriose itin skaudžiai išryškėjo lėtai kintančio vyriškumo modelio ir sparčiai pasikeitusių gyvenimo sąlygų neatitikimas.

Tačiau būta bandymų vyriškumo vaizdinį ir paįvairinti. Pavyzdžiui, žurnalas *Stilius* Valentino dienos proga kelerius metus paeiliui skaitytojas „pamalonina netradiciniu viršeliu“, kurio centre atsidurdavo ne moteris, kaip įprasta, bet vyras. Viršeliuose ir fotosesijose žinomi Lietuvos vyrai buvo vaizduojami pusnuogiai, raumeningi, teatrališkomis ar ironiškomis pozomis, o viename viršelyje – su kūdikiu. Šiuos vaizdus lydėjo jų pasisakymai apie meilę, jausmus, santykius ir moteris. Connell teigia, kad dominuojantį vyriškumą dažniausiai įkūnija ne tiesioginiai galios turėtojai, o „pavyzdiniai herojai, tokie kaip kino aktoriai ar fantazijos figūros“[358]. Todėl, mėginant egzistuojančią normą praplėsti, ji buvo peržiūrima pasitelkiant tuos pačius

---

355 „Penki neva netikę, bet apkritai tinkami tipai“, *Cosmopolitan*, 1999, Nr. 5 p. 76.

356 Leslie Pray, Clara Cohen, Ilkka Henrik Mäkinen, Airi Värnik, F. Landis MacKellar (sud.), *Suicide in Eastern Europe, the Commonwealth of Independent States, and the Baltic Countries: Social and Public Health Determinants. A Foundation for Designing Interventions*, Laxenburg: International Institute for Applied Systems Analysis, 2013, p. 17.

357 Rahman Haghighat, „Psychiatry in Lithuania: The Highest Rate of Suicide in the World“, *Psychiatric Bulletin*, 1997, t. 21, Nr. 11, p. 717, https://doi.org/10.1192/pb.21.11.716.

358 Robert W. Connell, *Masculinities*, Berkeley: University of California Press, 2005, p. 77.

pavyzdinius, atpažįstamus vyrų kūnus. Tokios fotosesijos kaip „Angelai ir demonai“[359], „Ar sunku pasakyti myliu?“[360] (žr. 11 pav.) vyrus rodė žaismingose, teatrališkose ir kartais infantilizuojančiose situacijose. Jos siūlė jautresnio, apie meilę ir emocijas kalbančio vyro vaizdinį, tačiau šios „humanizacijos“ ribos išliko aiškios.

11 pav. Valentino dienos progos fotosesijos žurnale Stilius, 1999, Nr. 6 ir 2000, Nr. 6.

Vyrai galėjo būti švelnūs, pažeidžiami, juokingi ar paversti žvilgsnio objektu, tačiau jų heteroseksualumas nebuvo kvestionuojamas. Priešingai, fotosesijos dalyvius jungė „tikėjimas, kad moterys yra nuostabiausias ir labiausiai jaudinantis stebuklas“[361]. Taigi vyriškumo vaizdinys buvo papildytas, tačiau vyras ir toliau buvo apibrėžiamas pirmiausia per jo santykį su moterimi. Ši tendencija ypač ryški vyrams skirtame žurnale *Tik vyrams*. Dešimtmečio pradžioje leidinys dar kūrė solidaus, istorija, politika, ekonomika ir psichologija besidominčio vyro vaizdinį, tačiau artėjant 2000-iesiems jo turinyje vis daugiau vietos užėmė seksualizuoti moterų atvaizdai, o kultūros ir visuomenės temų mažėjo. Vyriškumas čia vis rečiau tapdavo savarankišku svarstymo objektu ir dažniau buvo apibrėžiamas per gebėjimą suvilioti moterį,

359 „Angelai ir demonai“, *Stilius,* 2000, Nr. 6, p. 13–19.
360 „Ar sunku pasakyti myliu?“, *Stilius*, 1999, Nr. 6, p. 14–19.
361 Vilija Valatkienė, *Stilius*, 2000, Nr. 6, p. 3.

seksualinę patirtį ir moterų vertinimą. Vis dėlto pavienių tiesioginių bandymų reflektuoti vyriškumą būta. 2000 m. psichologas Leonas Baikštys žurnale *Tik vyrams* išskyrė tradicinio, naujojo ir „postšiuolaikinio“ vyro tipus: pastarasis turėjo prisitaikyti prie pakitusių lyčių santykių, tačiau kartu išlaikyti pasitikėjimą savimi, iniciatyvumą ir kontroliuojamą agresyvumą[362].

Norminio vyriškumo ribos buvo brėžiamos ne tik priešpriešinant jį moteriškumui, bet ir hierarchizuojant skirtingas vyriškumo formas[363]. Connell vyriškumų hierarchijoje ryškiausias subordinuoto vyriškumo pavyzdys yra homoseksualus vyriškumas, hegemoninėje tvarkoje išstumiamas už „tikro vyro“ ribų. Ši perskyra matoma ir analizuojamame spaudos korpuse. Pavyzdžiui, *Stiliaus* fotosesijose vyrai galėjo būti pusnuogiai, pažeidžiami, žaismingi ar paversti žvilgsnio objektais, tačiau jų heteroseksualumas kartu buvo aiškiai patvirtinamas kalbėjimu apie moteris. Connell teigimu, homofobija nėra atsitiktinis reiškinys, bet vienas svarbiausių hegemoninio vyriškumo įtvirtinimo mechanizmų. Homoseksualumas patriarchalinėje kultūroje tampa „simboline talpykla viskam, kas išstumiama iš hegemoninio vyriškumo sampratos“, todėl jis dažnai tapatinamas su moteriškumu[364]. 2002 m. nuomonių apklausos šią ribą išryškino: 41 proc. vyrų ir 35 proc. moterų teigė, kad jų nuomonė apie viešą asmenį pablogėtų sužinojus apie jo homoseksualumą, o pusė vyrų mėgintų homoseksualų sūnų ar dukterį „pakeisti“[365]. Homoseksualumas šiame poskyryje svarbus ne kaip atskira tema, kuri plačiau nagrinėjama kitose disertacijos dalyse, bet kaip riba, parodanti, kiek galėjo plėstis priimtinas vyriškumas: vyras galėjo tapti jautresnis ar labiau seksualizuotas, tačiau heteroseksualumo norma išliko gerokai stabilesnė.

1.3.3. Lyčių dvikova: kieno gyvenimas lengvesnis?

Gyvenimo būdo ir bulvarinėje spaudoje moteriškumas buvo aptariamas gerokai dažniau ir įvairiau nei vyriškumas. Apie moters išvaizdą, elgesį ir vaidmenis kalbėjo tiek vyrai, tiek moterys, o vyriškumas dažniausiai iškildavo netiesiogiai, per santykį su moterimi ir klausimą, kaip jai „suprasti vyrą“. Šią

362 Leonas Baikštys, „Saugokitės moterų, arba kaip vyrui elgtis feminizmo laikais?“, *Tik vyrams*, 2000, Nr. 1 (99), p. 12–13, 24.

363 Robert W. Connell, *Masculinities*, Berkeley: University of California Press, 2005, p. 78.

364 Robert W. Connell, *Masculinities*, Berkeley: University of California Press, 2005, p. 78.

365 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 34.

asimetriją iš dalies lėmė ir pati spaudos rinka. Gyvenimo būdo leidiniai daugiausia orientavosi į moterų auditoriją, kuri buvo ir pagrindinė kosmetikos, mados ir buities prekių reklamos adresatė, todėl moteriškumas buvo komerciškai patrauklesnė tema. Be to, moteriai dažniau priskirta atsakomybė ne tik už buitį, bet ir už santykių darną, tad jai buvo siūloma daugiau patarimų, kaip derinti šeimą, darbą, išvaizdą ir partnerio poreikius. Vyro elgesys tuo tarpu dažniau pateiktas kaip duotybė, prie kurios moteris turinti prisitaikyti.

Tačiau moterų gausa spaudos puslapiuose nereiškė didesnės jų socialinės galios. Intensyvus moterų matomumas dažniausiai buvo susijęs su jų išvaizdos, kūno ir privataus gyvenimo vertinimu, o ekonominės, politinės ir kultūrinės transformacijos veikėjais pirmiausia buvo vaizduojami vyrai. Šį kontrastą ryškiai iliustruoja Arvydo Stašaičio atsiminimų knyga *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra 1980–2000 m. verslininko istorija* (2021)[366]. Jau pavadinime vartojamas kolektyvinis „mes“ autorių ir jo aplinkos žmones įvardija kaip naujosios ekonominės santvarkos kūrėjus, tačiau pasakojimo veikėjų branduolį sudaro beveik vien vyrai. Knyga savaime neįrodo faktinio moterų nedalyvavimo ekonominėse permainose, bet parodo, kaip šios permainos retrospektyviai buvo pasakojamos kaip vyrų veiklos ir iniciatyvos istorija. Taip išryškėja medijuoto matomumo ir socialinės realybės asimetrija: moterys viešojoje kultūroje buvo itin ryškiai matomos kaip kūnai, vartotojos ir santykių objektai, o vyrai, nors rečiau seksualizuojami, dažniau įvardijami kaip ekonominių ir politinių pokyčių autoriai. Šį neatitikimą patvirtina ir viešosios nuomonės tyrimai: 1994 m. 31 proc. vyrų manė, kad moterys apskritai neturėtų dalyvauti politikoje[367]; 2000 m. šiai nuostatai vis dar pritarė 22 proc. vyrų ir 15 proc. moterų[368]. Nepertraukiamai moterų profesinei karjerai 1995 m. pritarė tik maždaug dešimtadalis respondentų, dauguma rinkosi pertraukiamą moterų užimtumą arba tradicinį namų šeimininkės ir motinos vaidmenį[369]. Tiriamojo laikotarpio pabaigoje lyčių nelygybė tebebuvo matoma ir kasdienėje praktikoje: moterų vidutinis darbo užmokestis

366 Sud. Darius Pocevičius, Algirdo Stašaičio atsiminimų knyga *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra 1980–2000 m. verslininko istorija*, 2021, 331 p.

367 Giedrė Purvaneckienė, *Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje*, Vilnius: Moterų informacijos centras, 2009, p. 21.

368 Virginija Šidlauskienė, Rasa Pocevičienė, Liudmila Mecajeva, *Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje 2014: moterų ir vyrų padėties pokyčių visose srityse išplėstinis lyginamasis poveikio vertinimas. Poveikio vertinimo ataskaita*, Kaunas: Socialinių inovacijų fondas, 2014, p. 48.

369 Jolanta Reingardė, Artūras Tereškinas, „Darbo ir šeimos gyvenimo suderinimas Lietuvoje bei lyčių lygybė: iššūkiai ir galimybės“, in: (*Ne)apmokamas darbas: šeimai palanki darbo aplinka ir lyčių lygybė Europoje*, sud. Jolanta Reingardė, Socialinių tyrimų centras, Vytauto Didžiojo universitetas, 2006, p. 64.

sudarė 81 proc. vyrų uždarbio[370], o namų ūkio ir šeimos priežiūros darbams jos kasdien skyrė dviem valandomis daugiau nei vyrai[371].

Kartu ryškėjo atotrūkis tarp deklaruojamos lygybės ir konkrečių lyčių vaidmenų vertinimo. Remiantis 2004 m. tyrimo duomenimis, bendriems lyčių lygybės principams pritarė net 80,3 proc. gyventojų[372], tačiau reali situacija buvo kitokia: pagal požiūrį į moterų ir vyrų vaidmenis šeimoje daugiau kaip pusė respondentų (52,2 proc.) buvo priskirti tradicinių nuostatų grupei, o liberalių pažiūrų grupė buvo pati mažiausia ir sudarė vos 6,4 proc.[373] Tendenciją, kai vaiko priežiūra suvokiama kaip išskirtinė moters atsakomybė, patvirtina ir socialinės paramos gavėjų tyrimai, atlikti 1999 m.: net 68,7 proc. moterų nurodė vaikų auginimą kaip pagrindinę nedalyvavimo darbo rinkoje priežastį, o tarp vyrų šį paaiškinimą pateikė tik 1,2 proc.[374] Toks vaidmenų pasiskirstymas atsispindi ir skirtingoje vyrų bei moterų savivokoje: iš paramos gyvenantys vyrai dažniausiai save įvardijo kaip „bedarbius“ (63,6 proc.), o moterys buvo labiau linkusios tapatintis su „namų šeimininkės“ statusu (74,3 proc.)[375]. Šie duomenys pirmiausia rodo, kokios savivokos kategorijos buvo kultūriškai prieinamos: socialiai priimtinas „namų šeimininkės“ statusas moterims leido nedarbą įvardyti neutraliau, o vyrams tokio atitikmens nebuvo. Ar už šių įvardijimų slypėjo skirtingas tapatinimasis su viešąja ir privačiąja sfera, iš apklausos duomenų spręsti negalima.

Moterų išvaizda spaudoje buvo vertinama ir aptariama gerokai intensyviau nei vyrų: grožis, patrauklumas moteriai dažnai pateikiamas kaip būtina moteriškumo sąlyga, o vyrui – veikiau kaip papildomas privalumas. Ši asimetrija buvo ne vien spaudos kuriamas vaizdinys, bet ir plačiai visuomenėje įsitvirtinusi norma: 2002 m. net 86 proc. Lietuvos gyventojų pritarė teiginiui, kad fizinis grožis moterims yra daug svarbesnis negu

---

370 2001 m. gyventojų surašymo duomenimis, namų šeimininko statusą nurodė 82,2 tūkst. moterų ir tik 16 tūkst. vyrų, o moterų vidutinis darbo užmokestis sudarė 81 proc. vyrų uždarbio. Rasa Melnikienė, „Tradicinis visuomenės požiūris į moters vaidmenį šeimoje ir socialinė atskirtis“, Tiltai, 2005, Nr. 2, p. 67–68.

371 Aušra Maslauskaitė, „Lytis, globa ir kultūriniai gerovės kapitalizmo barjerai Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 44.

372 Kristina Juraitė, Arnas Zdanevičius, „Lyčių lygybės vertinimai ir Lietuvos viešoji nuomonė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 104.

373 Kristina Juraitė, Arnas Zdanevičius, „Lyčių lygybės vertinimai ir Lietuvos viešoji nuomonė“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 102.

374 Rasa Melnikienė, Tradicinis visuomenės požiūris į moters vaidmenį ir socialinė atskirtis, *Tiltai*, 2005, Nr. 2, p. 68.

375 Rasa Melnikienė, Tradicinis visuomenės požiūris į moters vaidmenį ir socialinė atskirtis, *Tiltai*, 2005, Nr. 2, p. 68.

vyrams[376]. Moteriškumas dažniau buvo apibrėžiamas per kūną ir išvaizdą, o vyriškumas – per būdo savybes, socialinį statusą ir veiklumą. Tokių nuostatų gausą atskleidžia ir spaudos analizė. Pavyzdžiui, 1998 m. žurnale *Neliūdėk* publikuotas vyro pasisakymas: „Moterį vertinu kaip visumą. Be abejo, itin negražią vargu ar galėčiau įsimylėti“[377]. Nors kalbėtojas deklaruoja vertinantis „visumą“, išvaizda vis tiek lieka išankstine sąlyga, nuo kurios priklauso moters galimybė apskritai būti pasirinkta. Tiriamuoju laikotarpiu moters kūnas vis ryškiau buvo pateikiamas kaip jos charakterio, valios ir socialinės vertės ženklas. Gyvenimo būdo spauda nuolat kalbėjo apie „storules“, siūlė radikalias dietas, kalorijų skaičiavimo būdus ir patarimus, kaip ištverti alkį. Kūnas tapo asmenybės atspindžiu. Vyravo *kūdinimosi* kultas, iš Vakarų atėję *heroin chic*, „nulinio dydžio“ (angl. *size zero*) ir kiti kūno idealai, spraudžiantys moters kūną į itin siaurus rėmus. Vyro kūnas spaudoje taip pat nebuvo nematomas. Tereškino teigimu, medijose ryškėjo kieto, raumeningo ir „macho“ kūno idealas. Vis dėlto visuomenės nuostatose vyrų išvaizda išliko gerokai mažiau svarbi: 2002 m. apklausoje patys vyrai seksualinį patrauklumą ir fizinį grožį laikė vienomis mažiausiai reikšmingų žymaus vyro savybių[378]. Taigi estetizuoto ir prižiūrimo vyro kūno vaizdinys spaudoje jau buvo matomas, tačiau dar nekėlė vyrams tokio visuotinio ir kasdienio reikalavimo, koks buvo taikomas moterims.

Kadangi moteriškumas ir vyriškumas buvo suvokiami kaip skirtingi savybių, pareigų ir teisių rinkiniai, spaudoje dažnai rengtos savotiškos lyčių „varžybos“: kuria lytimi geriau gimti, kam lengviau gyventi, kas turi daugiau privalumų? 1994 m. žurnale *Moteris* Marijonas Mikutavičius į klausimą „Kuo geriau gimti – vyru ar moterimi?“ atsakė:

> „Vyru. Kodėl? Lengviau gyventi. Nereikia gimdyti. Mažesnė atsakomybė už pasekmes, bendraujant su priešingos lyties atstove. Apskritai vyrai turi daugiau galimybių reikštis šiame pasaulyje. Jie ima iniciatyvą į savo rankas. Vyrams nereikia plauti indų, valyti dulkių, jeigu jie to nenori. Galų gale vyras gali prisigerti ir niekas į jį nežiūrės taip kreivai kaip į girtą moterį. [...]“[379].

---

376 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 31.

377 Neliūdėk, 1998, spalis, p. 82.

378 Artūras Tereškinas, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, Nr. 3, p. 31.

379 „Ta pačia tema“, *Moteris*, 1994, Nr. 7, p. 13.

Šis atsakymas atvirai įvardija vyrų privilegijas: mažesnę atsakomybę už buitį ir seksualinių santykių pasekmes, platesnes leistino elgesio ribas ir daugiau galimybių veikti viešajame gyvenime. Kartu „iniciatyvos ėmimas“ ir galimybė „reikštis pasaulyje“ nurodo normatyvinį vyriškumo vaizdinį, kai iš jo tikimasi aktyvumo, savarankiškumo, atsparumo ir gebėjimo aprūpinti šeimą. Vis dėlto šie lūkesčiai spaudoje dažniau buvo pateikiami kaip vyro pranašumai ar natūralios savybės, o ne kaip jį ribojanti norma.

Panašia logika rėmėsi ir žurnalo *Panelė* konkursas „Kodėl merginoms/vaikinams viskas geriau?“[380] Skaitytojų atsakymuose moterų tariami pranašumai sieti su gražesniais vestuviniais drabužiais, didesniu „švelnių“ profesijų pasirinkimu, mažesne pareiga išlaikyti šeimą ar galimybe susirasti partnerį neturint automobilio. Vyrų privilegijos apibrėžtos per žmonos atliekamus buities darbus, mažesnius padorumo suvaržymus, menkesnę seksualinio elgesio kontrolę, defloracijos baimės nebuvimą ir tai, kad „sulaukęs 20-ties nebus apšauktas senberniu“[381]. Tokie sąrašai skirtingas teises, pareigas ir suvaržymus pavertė tariamai lygiaverčiais lyčių „privalumais“ ir „trūkumais“. Struktūrinė nelygybė taip buvo perkelta į žaismingą, dažnai komišką konkurencijos kalbą. XX a. pabaigoje – XXI a. pradžioje plėtėsi moteriškumo ir vyriškumo vaizdiniai, tačiau socialiniai vaidmenys visuomenėje išliko gana tradiciniai. Gyventojų nuomonės apklausos rodo, kad, palyginti su 1994 m., Lietuvos moterys tapo tik dar labiau apkrautos buities ir namų ruošos darbais[382]. Šeimų, kuriose kokį nors buities darbą dažniau dirbtų vyrai, buvo labai mažai[383].

Šiame poskyryje pateiktas išvadas ir įžvalgas riboja ir pasirinktas šaltinių korpusas. Gyvenimo būdo ir bulvarinei spaudai lyčių priešprieša buvo komerciškai patraukli. Tokia priešprieša leido nuolat kurti konfliktus ir tuojau pat siūlyti patarimus. Kultūrinėje ar mokslo populiarinimo spaudoje

---

380 „Vieniems linksma, o kitiems liūdna. Lyčių dvikovos suvestinė“, *Panelė*, 1997, Nr. 10.

381 „Vieniems linksma, o kitiems liūdna. Lyčių dvikovos suvestinė“, *Panelė*, 1997, Nr. 10.

382 Statistika iš A. Purvanecko ir G. Purvaneckienės atlikto 1994 ir 2000 m. palyginamojo tyrimo [*Moteris Lietuvos visuomenėje*]. 2000 metų situacija: Tiek moterys, tiek vyrai sutinka, kad net 83% Lietuvos žmonų skalbia ir lygina vienos. Keturiuose penktadaliuose Lietuvos šeimų valgyti dažniau daro moterys. Trijuose ketvirtadaliuose šeimų moterys dažniau tvarko butą. Net kasdienius pirkinius dviejuose trečdaliuose šeimų dažniau perka moterys. Tiesa, dešimtadalyje šeimų kasdienius pirkinius perka dažniausiai vyrai. Visus kitus buities darbus tik 3% Lietuvos šeimų dažniau dirba vyrai, o ne moterys. Apskritai nėra ne ketvirtadalio šeimų kuriose kokį nors buities darbą dalintųsi po lygiai.

383 Andrius Purvaneckas, Giedrė Purvaneckienė, *Moteris Lietuvos visuomenėje: palyginamoji tyrimų analizė*, Vilnius, 2001, p. 50.

(pavyzdžiui, nuo 1991 m. leistame žurnale *Psichologija tau*) lyčių santykiai galėjo būti aptariami kitais būdais ir dažniau problemizuojami. Vis dėlto tirtame šaltinių korpuse stereotipiniai moteriškumo ir vyriškumo vaizdiniai dažniausiai buvo pateikiami kaip savaime suprantami ar ironiški, o kritinis jų permąstymas pasirodydavo tik pavienėse publikacijose ir rubrikose.

Moteriškumo vaizdiniai plėtėsi, tačiau ankstesnių vaidmenų nepanaikino: prie motinos, žmonos ir namų šeimininkės idealų prisidėjo profesinio savarankiškumo, seksualinio patrauklumo ir nuolatinio savęs tobulinimo reikalavimai. Vyriškumo modelis keitėsi mažiau: nors atsirado jautresnio partnerio ir artimesnį ryšį su vaikais kuriančio tėvo vaizdiniai, ekonominio savarankiškumo, iniciatyvumo, heteroseksualumo ir seksualinio pajėgumo normos išliko tvirtos. Lyčių „priešybių logika“ šią asimetriją pateikė kaip natūralų moterų ir vyrų skirtumą. Tačiau kai kurios intymaus gyvenimo praktikos keitėsi greičiau nei tradicinės moterų ir vyrų vaidmenų sampratos: dešimtojo dešimtmečio pabaigoje jau maždaug pusė pirmųjų partneryščių prasidėdavo kohabitacija, nors 1989 m. tokių buvo tik apie penktadalį[384]. Ryškiau keitėsi ir moterų nuostatos apie jų pačių vietą profesiniame ir viešajame gyvenime, o vyrų požiūris į lyčių vaidmenis išliko stabilesnis. Tai iš dalies atitiko ir spaudos lauką: moteriškumas buvo nuolat svarstomas, plečiamas ir peržiūrimas, o vyriškumas rečiau tapdavo savarankišku refleksijos objektu.

Taigi lyčių normų kaita spaudoje vyko nevienodu tempu ir nesutapo su seksualumo liberalėjimu. Moteriškumo normos plėtėsi ne išstumiant ankstesnius vaidmenis, bet prie jų pridedant naujus lūkesčius: greta žmonos ir motinos vaidmenų vis daugiau reikšmės įgijo profesinis savarankiškumas, seksualinis patrauklumas ir nuolatinis rūpinimasis savo išvaizda. Vyriškumo normos keitėsi mažiau ryškiai, o ekonominio pajėgumo ir heteroseksualumo reikalavimai išliko gana stabilūs. Didesnis seksualumo matomumas viešojoje kultūroje savaime nereiškė lyčių hierarchijų nykimo.

[384] Aušra Maslauskaitė, „Kohabitacija Lietuvoje: šeimos formavimo etapas ar „nauja šeima“?“, in: *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2009, p. 56.

2. VIEŠOJI SEKSUALUMO KULTŪRA: REGINIAI IR REIŠKINIAI

2.1. Viešas nuogas kūnas: nuo meninio akto iki queer matomumo

Nuogo kūno (įsi)vaizdavimas, reflektavimas, interpretavimas ir kalbėjimas apie jį – vienas esminių seksualumo kultūros elementų. Vėlyvuoju sovietmečiu nusistovėjusį paradoksalų santykį su nuogu kūnu taikliai nusako fotografo Dichavičiaus prisiminimas: „Tais laikais fotografuoti nuogą kūną buvo laikoma pornografija. Bet mes, dailininkai, nuo antro kurso piešdavome aktus, pas mus ateidavo pozuoti sportininkai, pagyvenę žmonės, panelės“[385]. Akademiniame piešime nuogumas galėjo būti pateisinamas kaip anatomijos pažinimas ir profesinio meistriškumo ugdymas. Fotografijoje tas pats kūnas tapdavo savarankišku atvaizdu, todėl jo rodymas lengviau būdavo siejamas su erotiniu ar „amoraliu“ žvilgsniu. Taigi priimtinumą lėmė ne vien nuogumo ar seksualizacijos laipsnis, bet ir žvilgsnio (angl. *gaze*) bei matomumo tvarka (angl. *regimes of visibility*): kas žiūri, į ką žiūri, kokioje aplinkoje vaizdas rodomas ir kokia reikšmė jam suteikiama.

XX a. šeštajame dešimtmetyje susiformavo estetizuoto ir romantizuoto kūno modelis, ilgainiui tapęs gilia sovietinės vizualinės kultūros tradicija[386]. Viešojoje kultūroje moters nuogumas buvo toleruojamas tik tada, kai atitiko šios estetikos standartus: nuogas kūnas vaizduojamas kaip gamtos dalis, tyras, natūralus, kultūros nepaliestas moters grožis. Meniniai aktai, nors ir negausūs, XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmečiais nuosekliai pasirodydavo kultūrinėje spaudoje, ypač *Nemune*[387]. Nuogas vyro kūnas liko kur kas retesnis ir sunkiau įspraudžiamas į nusistovėjusį estetikos kanoną. Šią padėtį ironiškai paaiškinti bandė Skirmantas Valiulis: „Vyro aktą labai sunku fotografuoti. Jei išeina kažkas estetiško, tai tik iš nugaros. Iš priekio labai kliudo ta biologinė pusė“[388].

Viešas nuogumo vaizdavimas kartu kėlė moralinę įtampą: nuogas kūnas buvo siejamas su gėda, amoraliu elgesiu, o jo reprezentacijos dažnai buvo

---

385 Danutė Jonušienė, *Erotinėmis nuotraukomis išgarsėjusiam Rimantui Dichavičiui vienatvę praskaidrina kaimynės blynai*, in: *lrytas.lt*, 2021 m. gegužės 30 d., https://www.lrytas.lt/gyvenimo-budas/likimai/2021/05/30/news/erotinemis-nuotraukomis-isgarsejusiam-rimantui-dichaviciui-vienatve-praskaidrina-kaimynes-blynai-19521648

386 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Baltos lankos, 2022, p. 47.

387 Tomas Vaiseta, „‚Miegančių šunų žadinimas‘: ar sovietų Lietuvoje vyko tylioji seksualizacija?“, *Acta Academiae Artium Vilnensis,* 2019, Nr. 95, p. 235*,* https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1586879303522/J.04~2019~1586879303522.pdf.

388 *Vakaro žinios*, 2000, Nr. 113, p. 3.

gretinamos su pornografija[389]. Cenzūros sąlygomis diskusijos apie nuogo kūno viešumą paprastai vyko opozicijoje „ar tai menas, ar pornografija?“, tačiau XX a. dešimtajame dešimtmetyje ši dichotomija transformavosi į naują priešpriešą – „pornografija ar erotika?“ (plačiau žr. 6.2.1 poskyrį), į pastarąją sąvoką vis dažniau įtraukiant ir meno lauką. Kas yra erotika, o kas – ne? Kuo erotika skiriasi nuo pornografijos? Ar erotinis menas gali būti nevulgarus? Tokie ir panašūs klausimai tapo svarbūs laisvėjant Lietuvos kultūrai Atgimimo ir nepriklausomybės metais, kai teoriškai daug kas tapo leistina, bet laisvės ribas reikėjo išbandyti praktiškai.

Šiame poskyryje analizuoju nuogo kūno reprezentaciją Lietuvos meno lauke, pirmiausia fotografijoje ir naujajame (tarpdisciplininiame) mene (neapimant tradicinių dailės rūšių, pavyzdžiui, tapybos), nuo vėlyvojo sovietmečio iki 2005-ųjų. Šia analize siekiu parodyti, kaip šiuo laikotarpiu keitėsi visuomenės žvilgsnio kultūra: kaip nuogas kūnas iš draudžiamos, privačios ir išskirtinai meninės sferos persikėlė į viešojo matomumo ir (pop)kultūros lauką, kaip estetizuotas moters aktas buvo palaipsniui komercializuotas ir kodėl moters autorinis žvilgsnis, nuogas vyro kūnas ir aiškiai įvardytas neheteronormatyvus santykis veikė gerokai siauresnėmis matomumo sąlygomis.

2.1.1. Iš sovietinio žvilgsnio besineriantys kūnai: akto legitimacija ir komercializacija

Sovietinį žvilgsnį čia suprantu istorine prasme. Tai sovietiniu laikotarpiu vizualinėje kultūroje susiklosčiusi žvilgsnio praktika, kurioje nuogas (moters) kūnas buvo viešai priimtinas tik estetizuotas, romantizuotas ir priskirtas gamtai. 1987 m. Dichavičiaus viešai pristatytas pirmasis Lietuvoje (ir SSRS) aktų fotoalbumas „Žiedai tarp žiedų“ simboliškai žymi naują, atviresnę kryptį, kai nuogi (moterų) kūnai tapo ryškiau matomi. Meniniai aktai pradėti kurti atviriau, dalis autorių ėmė kurti nebe tik „į stalčių“ ar siauram pažįstamų ratui. Kitaip sakant, XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje jie tapo viešosios kultūros dalimi, o ne išimtimi. Klumbys ir Vaiseta išskiria šio laikotarpio būtent kokybinį, o ne kiekybinį lūžį[390].

Šiandien kartais klaidingai manoma, kad Dichavičius bene vienintelis dar Sovietų Sąjungoje kūrė meninius aktus. Tačiau vėlyvuoju sovietmečiu aktus kūrė Violeta Bubelytė, Aleksandras Macijauskas, Rimaldas Vikšraitis,

[389] Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Baltos lankos, 2022, p. 47.

[390] Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Baltos lankos, 2022, p. 108.

Virgilijus Šonta, Vitas Luckus, Rolas (Rolandas) Šimulis, Snieguolė Michelkevičiūtė, Romualdas Požerskis ir kiti. Prasidėjus Sąjūdžiui cenzūra ir autocenzūra silpnėjo, fotografai galėjo ne tik laisviau kurti, bet ir laisviau eksponuoti savo darbus. Požerskis prisimena: „Galėjai fotografuoti daugelį dalykų ir gana atvirai. Kai kas fotografavo net vaikų aktus ir juos eksponavo parodose“[391]. Šis retrospektyvus liudijimas rodo staigiai prasiplėtusį lauką, tačiau kartu primena, kad tuo metu dar tik formavosi viešo nuogumo vertinimo normos.

Dalis fotografų ir toliau plėtojo klasikinį aktą bei sovietmečiu įsitvirtinusį „natūralaus grožio“ pasakojimą. Jame moters kūnas turėjo atrodyti seksualiai patrauklus, tačiau pati moteris neturėjo aktyviai demonstruoti savo seksualumo: jos poza, žvilgsnis ir aplinka kūrė tariamo savojo seksualumo nesupratimo bei natūralumo įspūdį. Tačiau dar vėlyvuoju sovietmečiu pradėta eksperimentuoti ne tik su nuogo kūno vaizdavimu, bet ir su pačia žvilgsnio kryptimi. Vienas svarbiausių pokyčių buvo vyriškojo žvilgsnio (angl. *male gaze*) monopolio ardymas.

Viena ryškiausių šios krypties autorių – fotografė Violeta Bubelytė. Ji buvo išimtis ta prasme, kad neturėjo tradicijos, į kurią galėtų atsiremti. Tai nereiškia, kad moterų savireprezentacijos precedentų Lietuvos istorijoje iki tol nebuvo: pavyzdžiui, apie 1930 m. autoportretus ir autoaktus kūrė Domicėlė Tarabildienė[392], o Agnė Narušytė Bubelytės autoaktus gretina su Veronikos Šleivytės autoportretais[393]. Tačiau, kaip pabrėžia pati menotyrininkė, Lietuvos fotografijos istorijoje šie atvejai liko vienetiniai – jie „nekuria tendencijos ar reiškinio“[394].

Fotografuodama savo pačios nuogą kūną, Bubelytė perėmė žvilgsnio kontrolę: ji vienu metu užėmė ir stebinčiojo, ir stebimojo poziciją, kurias Bergerio schemoje paprastai skiria lytis. Menotyrinėje literatūroje tai aprašoma kaip kūno virsmas iš objekto į subjektą[395]. Jos kūryba, priešingai nei

---

391 Mindaugas Klusas, „Vyro aktas Baltijos kelyje: laisvės proveržis, kuris šiandien vargiai pasikartotų“, in *LRT Kultūra*, 2019 m. rugpjūčio 9 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1085662/vyro-aktas-baltijos-kelyje-laisves-proverzis-kuris-siandien-vargiai-pasikartotu.

392 Agnė Narušytė, „*Écriture feminine* fotografijoje: Veronika Šleivytė ir Violeta Bubelytė“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 62, p. 84.

393 Agnė Narušytė, „*Écriture feminine* fotografijoje: Veronika Šleivytė ir Violeta Bubelytė“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 62, p. 85.

394 Agnė Narušytė, „*Écriture feminine* fotografijoje: Veronika Šleivytė ir Violeta Bubelytė“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 62, p. 85.

395 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, Photography and Culture, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 290, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

tradiciniai aktai, nuogą kūną ne seksualizavo, o deseksualizavo: autoaktuose nėra nei erotinės ar emocinės viliojimo užuominos, nei gamtos pratęsimo, nei alegorijos elementų[396]. Kaip sako ji pati: „Mano tikslas nebuvo nusirengti ir save demonstruoti. Rūpėjo išsinerti iš bet kokių socialinių bei kultūrinių stereotipų ir kurti savąjį monospektaklį, tapyti šviesa ir savimi“[397]. Pačios menininkės pasirinkta „monospektaklio“ metafora tiksliai nusako įvykusį pokytį. Goffmano dramaturgine prasme Bubelytė perėmė fasado valdymą: tiek scenos, tiek asmeninio fasado, kuris klasikiniame akte priklausė fotografuojančiam vyrui[398]. Panašiai savo darbą apibūdina ir pati menininkė: „Šiame teatre aš atlieku visus pagrindinius vaidmenis – esu ir fotografė, ir režisierė, ir aktorė, ir scenografė, ir apšvietėja“[399]. Monika Krikštopaitytė šį poslinkį aprašo kaip žvilgsnio krypties apvertimą: sutapus modeliui ir autorei, vienintele pasyvia pozicija scenoje lieka žiūrovas, o pati fotografė, menotyrininkės žodžiais, „valdo žiūrėjimo praktiką, nors stebėti pateiktas būtent jos kūnas“[400]. Kartu svarbu neperrašyti menininkės intencijų atgaline data. Bubelytė viešai nesitapatino su feminizmu, nuo feministinio jos kūrybos aiškinimo, kaip pažymi Narušytė, paprastai atsiribojama[401], o kanono kvestionavimas, Krikštopaitytės žodžiais, nebuvo išreikštas verbaliai, jį atliko patys atvaizdai[402]. Vien tai, kad dauguma Bubelytės autoaktų buvo kuriami uždarose, pačios menininkės (o ne gamtos) suformuotose erdvėse, savaime neigė sovietmečiu susiformavusią meninių aktų tradiciją, grindžiamą ne tik estetizuoto, romantizuoto, bet ir itin glaudžiai su gamtišku, *natūraliu* moters kūnu siejamo vaizdavimo norma.

---

396 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 285, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

397 Gediminas Kajėnas, „Fotomenininkės Violetos Bubelytės monospektaklis – nutapyta šviesa ir savimi“, *15min*, https://www.15min.lt/media-pasakojimai/fotomenininkes-violetos-bubelytes-monospektaklis-nutapyta-sviesa-ir-savimi-2302.

398 Erving Goffman, Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime, Vilnius: Vaga, 2000.

399 Gediminas Kajėnas, „Fotomenininkės Violetos Bubelytės monospektaklis – nutapyta šviesa ir savimi“, *15min*, https://www.15min.lt/media-pasakojimai/fotomenininkes-violetos-bubelytes-monospektaklis-nutapyta-sviesa-ir-savimi-2302.

400 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 290, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

401 Agnė Narušytė, „*Écriture feminine* fotografijoje: Veronika Šleivytė ir Violeta Bubelytė“, *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2011, t. 62, p. 85.

402 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 286, 294, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

Bubelytės atvejis nepašalino vyriškojo žvilgsnio vyravimo, tačiau parodė, kad jis nėra nei natūralus, nei vienintelis. Sąjūdžio metais toks žvilgsnis į nuogą moters kūną Lietuvos viešojoje kultūroje dar nebuvo įprastas. Kilusią įtampą gerai liudija 1989 m. *Komjaunimo tiesos* redakcijos gautas pasipiktinimo laiškas dėl Bubelytės parodos:

> „O į jūsų parodas kas gali eiti? Tik paleistuviai, paaugliai, alkoholikai ir huliganai, kad būtų iš ko šaipytis, šlykščiausiai pabliauti, iš tavo nuogo kūno. Juk lietuvaitės iš seno buvo kuklumo, doros, skaistybės ir ištikimybės simbolis. Kiek buvo vaidilučių, vienuolių ir tikinčių mergaičių, kurios, geriau sutiktų mirti, negu nuogos, begėdiškai rodytis viešumoje!“[403]

Tokia retorika rodo, kad nuogo kūno (pa)rodymas buvo suvokiamas ne tik kaip vienos moters reikalas, bet ir kaip griaunantis visų Lietuvos moterų įvaizdį, vertybinį pagrindą ir moralinę kryptį. Reakcijos neapsiribojo retorika: buvo išdaužyti galerijos langai, o menininkė vos neprarado galimybės gauti dirbtuves[404]. Krikštopaitytė kelia prielaidą, kad nepasitenkinimą kėlė ne seksualinis vaizdų turinys, kurio Bubelytės darbuose beveik nėra, bet įprastos schemos „moterį nurengia vyras“ sulaužymas[405], o Klumbys ir Vaiseta tai taip pat sieja su antiromantišku, nusistovėjusio grožio modelio neatitinkančiu kūno pateikimu[406]. Mano manymu, nepasitenkinimą tiksliau paaiškina kitas dalykas. Klasikinis aktas rėmėsi prielaida, kad moteris savo nuogo kūno ir patrauklumo tarsi nemato; būtent toks „nekaltumas“ darė kūną priimtiną. Bubelytė, fotografuodama save, šią prielaidą panaikino: pati pastatė kamerą, pasirinko pozą ir nuspaudė mygtuką.

Kita žvilgsnio krypties problema atsiskleidė fotografuojant vyrus. Skirtingai nei moterų aktai, kurie XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje jau pradėti „legalizuoti“, vyrų nuogo kūno vaizdavimas ilgai išliko nepriimtinas. Fotografas Virgilijus Šonta buvo bene vienintelis vyras, transformacijos laikotarpiu žvilgsnį kreipęs į vyrus. Taip jis peržengė kelias nematomas ribas:

---

403 Atviras laiškas Violetai Bubelytei ir kitiem, *Komjaunimo tiesos* redakcijos archyvas, Nr. 4081, 1989, publikuotas: NDG parodoje *Saldus ateities prakaitas,* 2019.

404 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 283, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

405 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 286, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

406 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Baltos lankos, 2022, p. 77.

vyrišką žvilgsnį nukreipė į vyrą[407], o jo aktuose atsiskleidė ir homoerotinis žvilgsnis, kuris sovietinėje bei ankstyvojoje posovietinėje kultūroje negalėjo būti viešai lengvai įvardytas. Laima Kreivytė rašo, kad „homoerotiški vyrų aktai pajūryje žymi vidinės laisvės ir išorinių suvaržymų įtampą“[408]. Šontos vyrai nėra redukuojami į jėgos ir dominavimo ženklus: jie gali būti drovūs, žaismingi, pažeidžiami ar sąmoningai pozuojantys. Adomas Narkevičius teigia, kad fotografas normatyvinio vyriškumo vaizdus perorientavo į tos pačios lyties geismo ir švelnumo lauką[409].

Vis dėlto XX a. pabaigoje ir XXI a. pradžioje nuogas vyro kūnas viešojoje sferoje, galėtume sakyti, buvo beveik nematomas, nors tiksliau būtų kalbėti apie jo ribotą viešą sklaidą ir silpną interpretavimo tradiciją. Didelė Šontos vyrų aktų dalis plačiau eksponuota tik po jo mirties 1992 m. Didelė jo homoerotinių darbų dalis Lietuvoje pirmą kartą parodyta tik 2022 m.[410], nes archyvas iki tol buvo sunkiai prieinamas[411]. Platesnis institucinis pripažinimas atėjo dar vėliau: pirmoji stambi retrospektyva surengta 2026 m. Nacionalinėje dailės galerijoje[412]. Dėl to homoerotinis fotografijų turinys ilgą laiką galėjo likti neatpažintas, neutralizuotas arba perskaitytas vien kaip formos eksperimentas. Šis atvejis parodo, kad matomumas priklauso ne tik nuo fotografo žvilgsnio: jam reikia ir viešos sklaidos, žodyno bei institucijų, galinčių įvardyti tai, kas matoma.

Fotografė Snieguolė Michelkevičiūtė buvo viena pirmųjų moterų, pradėjusių fotografuoti vyrų aktus. Ji prisimena, kad „tais laikais moteris fotografė buvo kaip anekdotas ir niekas į mane rimtai nežiūrėjo“[413]. Moters

---

407 Apie vyrišką žvilgsnį, nukreiptą į vyrišką kūną, lietuviškame mene plačiau žr. Tomas Vaiseta, „Vyras žiūri į vyrą“, in *Kitas žvilgsnis. MO kolekcija iš skirtingų perspektyvų*, sud. Marius Armonas, Miglė Survilaitė, Vilnius: MO muziejus, 2025.

408 Nuo sutemų iki aušros: *20 LGBT laisvės metų Lietuvoje*, sud. Laima Kreivytė, parodos katalogas, Vilnius, 2013, p. 44.

409 Adomas Narkevičius, „Virgilijus Šonta’s Photographic Worlds of Non-Normative Disobedience“, *As a Journal*, Nr. 4, 2022, https://asajournal.lt/articles/virgilijus-sontas-photographic-worlds-of-non-normative-disobedience/.

410 *Šonta. Iš archyvų*., Kuratoriai Augustas Čičelis, Viktorija Kolbešnikova, Adomas Narkevičius, Išgirsti, 2022.03.25–04.23, https://isgirsti.lt/lgbtq/sonta-is-archyvu/.

411 Adomas Narkevičius, „Virgilijus Šonta’s Photographic Worlds of Non-Normative Disobedience“, *As a Journal*, Nr. 4, 2022, https://asajournal.lt/articles/virgilijus-sontas-photographic-worlds-of-non-normative-disobedience/.

412 *Virgilijus Šonta: „Atsakymas, mano drauge, plaikstosi vėjyje*“, kuratoriai Margarita Matulytė, Gintaras Česonis, LNDM Nacionalinė dailės galerija, 2026 m. kovo 27 d. – birželio 21 d., https://www.lndm.lt/virgilijus-sonta-atsakymas-mano-drauge-plaikstosi-vejyje/

413 Gediminas Kajėnas, *Peržengti tabu – vyrų aktus sovietmečiu fotografavusi Snieguolė Michelkevičiūtė: tai buvo mano oazė*, 15min., https://www.15min.lt/

žvilgsnis fotografijoje dar nebuvo įsitvirtinęs. 1982–1991 m. apie 99 proc. Lietuvos fotografijos meno draugijos narių buvo vyrai[414], todėl jos darbai atsidūrė dvigubame paribyje: dėl savo lyties ir dėl kitokio žvilgsnio. Michelkevičiūtės modeliai nebuvo pateikiami kaip idealizuotos vyriškos galios įsikūnijimai, jų kūnai individualūs, pažeidžiami ir neatitinkantys vieno grožio standarto.

Nors Michelkevičiūtė aktų seriją „Moteris apie vyrus“ pradėjo kurti dar 1977 m., pripažinimo sulaukė tik 1994 m. parodoje „Duona ir druska“[415]. Pirmą kartą aktai parodyti 1991 m. Nidos seminare[416], bet didesnio dėmesio nesulaukė. Autorės prisimenamas epizodas atskleidžia ne tiek sąmoningą atmetimą, kiek pačios moters žvilgsnio į vyrą neįsivaizduojamumą:

> „Visi fotografai kaip ėjo, taip ir praėjo tiek pro mano, tiek ir pro Evaldo [Butkevičiaus – K. B.] darbus. Ir tik vienintelis Virgilijus Šonta stabtelėjo ilgėliau. Jis peržiūrėjo visus darbus ir sustojęs prie maniškių pasakė: „Štai, drąsus fotografas atsirado, kuris vyrų aktus rodo.“ Jis mat manė, kad tai E. Butkevičiaus darbai. Niekas negalėjo pamanyti, kad moteris galėtų fotografuotų vyrų aktus. Tokia buvo realybė“[417].

Šis liudijimas rodo, kad normatyvus žvilgsnio paskirstymas veikė dviem kryptimis: vyro kūnas retai buvo pateikiamas kaip žiūrėjimo objektas, o moteris sunkiai įsivaizduota kaip aktyvi tokio žvilgsnio autorė. Bubelytės, Šontos ir Michelkevičiūtės darbai svarbūs ne vien kaip nuogumo ribų plėtimas: jie keitė pačią žvilgsnio struktūrą – kas gali būti fotografuojamas, kas gali fotografuoti ir kokį geismą ar santykį vaizdas leidžia atpažinti.

Po 1990 m. meno laukas sparčiai atsivėrė: kūrėjai ne tik laisviau fotografavo nuogą kūną, bet ir rengė parodas, leido albumus, dalyvavo tarptautiniuose konkursuose. Spaudos analizė rodo, kad ankstyvuoju

---

media-pasakojimai/perzengti-tabu-vyru-aktus-sovietmeciu-fotografavusi-snieguole-michelkeviciute-tai-buvo-mano-oaze-2102

414 Monika Krikštopaitytė, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, *Photography and Culture*, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 294, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.

415 Paulina Blažytė. Įvairovė kaip šventė: Mildos Vyšniauskaitės fotografijų serija „Boys“, *7 meno dienos*, 2021-01-29, https://www.7md.lt/fotografija/2021-01-29/Ivairove-kaip-svente.

416 Vienas svarbiausių fotografų bendruomenės renginių, organizuojamas Lietuvos fotomenininkų sąjungos (LFS).

417 Gediminas Kajėnas, *Peržengti tabu – vyrų aktus sovietmečiu fotografavusi Snieguolė Michelkevičiūtė: tai buvo mano oazė*, 15min, https://www.15min.lt/media-pasakojimai/perzengti-tabu-vyru-aktus-sovietmeciu-fotografavusi-snieguole-michelkeviciute-tai-buvo-mano-oaze-2102

nepriklausomybės laikotarpiu, maždaug iki 1995 m., aktai tapo itin matoma vizualinės kultūros dalimi. Fotomenininkų darbai buvo spausdinami atskirose „erotinės meninės fotografijos“ rubrikose, nurodant autorius, pateikiant jų pristatymus ar interviu. Algio Krištopaičio, Rolando (Rolo) Šimulio ir kitų fotografijos pasirodydavo *Tik vyrams*, *Jaunimo gretose*, *Moteryje* ir kituose leidiniuose. Pavyzdžiui, Rolas Šimulis – šiandien (nepelnytai) dažniau žinomas tik siaurame profesionalų rate – dešimtajame dešimtmetyje buvo vienas plačiausiai spaudoje matomų aktų kūrėjų. Tai rodo, kad vizualinį kanoną formavo nebe vien meno institucijų pripažinimas, bet ir masinės spaudos tiražuojami vaizdai.

Kartu, kaip minėta 1.1.3 poskyryje, augo ir vartotojų į(si)traukimas kuriant seksualizuoto pobūdžio turinį: fotomenininkai buvo kviečiami rengti personalines aktų parodas žurnaluose (pvz., *Tik vyrams, Venera*), profesionalai ir mėgėjai fotografai kviečiami siųsti autorinius, geros kokybės erotinius aktus[418]. Apie 1995 m. *Laikinoji sostinė* pradėjo rubriką „Kauno ponios ir panelės“, skatinusią moteris siųsti vis „drastiškesnes“ nuotraukas. Čia dalyvavo ir žinomi aktų fotografai, tačiau bendrame kontekste meninė tradicija devalvavosi, erotinis vaizdas vis dažniau tenkino ne estetinį, o komercinį ir seksualinį skaitytojų poreikį. Tokia aplinka nesunaikino meninio akto, tačiau pakeitė jo recepciją: profesionalūs kūriniai, mėgėjiškos nuotraukos ir seksualizuotas pramoginis turinys atsidūrė greta, todėl jų skirtis tapo mažiau aiški.

Svarbų, tačiau šiame kontekste dar menkai ištirtą vaidmenį atliko reklamos ir mados fotografija. Rinkos ekonomikos ir komercinės spaudos plėtra sukūrė naują nuogo bei pusnuogio kūno paklausą. Kaip parodyta ankstesniame skyriuje, jau 1989 m. *Respublika* seksualizuotą moters kūną naudojo odos kremo, automobilių ir trikotažo reklamose. Meninis ir reklaminis kūnas masinėje spaudoje pasirodė ne vienas po kito, o greta. Nuo pirmųjų *Tik vyrams* numerių meniniai aktai cirkuliavo tame pačiame leidinyje kaip komerciniai vaizdai. Taigi masinėje spaudoje meninis aktas neturėjo nuo komercijos izoliuoto etapo.

Apie 2000 m. aktų fotografija bendrojoje spaudoje rečiau buvo pristatoma kaip savarankiškas meno žanras, tačiau periodiškai sugrįždavo kaip garsenybių privataus gyvenimo ir skandalo medžiaga. Viešumoje imta publikuoti archyvines žinomų žmonių aktų nuotraukas, dažnai be jų sutikimo. Pavyzdžiui, 2000 m. *Vakaro žinios* perpublikavo Editos Mildažytės aktus (fotografas Pranas Gudaitis)[419]. Tais pačiais metais kritikas Valiulis, gindamas

[418] *Tik vyrams*, 1994, Nr. 2.

[419] Tadas Merkys, „E. Mildažytė pozavo nuoga“, *Vakaro žinios,* 2000-10-03, p. 7.

nuogo kūno viešumo teisę, pats pozavo Vikšraičiui – tai buvo tarsi bandymas reaktualizuoti akto žanrą[420]. Šie atvejai parodė, kad meninis aktas, ištrauktas iš savo estetinės aplinkos (parodos, kultūrinio žurnalo ar katalogo) ir pateikiamas bulvarinėje ar populiariojoje spaudoje, prarado „meno statusą“ ir, atsidūręs greta kitų seksualizuotų vaizdų, tapo „vulgarios“ vizualikos dalimi ir seksualizacijos objektu.

Taigi 1987–2005 m. akto žanro kaitą tiksliau nusako trys susiję procesai: legitimizacija, viešosios sklaidos išplėtimas ir komercializacija. Ilgai ribotas žanras tapo pripažįstama meno forma, o vėliau ir plačiai tiražuojamu populiariosios kultūros turiniu. Tačiau ši raida nebuvo vienakryptė: didėjantis moters akto matomumas savaime neišplėtė visų kūnų ir žvilgsnių teisės į viešumą. Priešingai, Bubelytės, Šontos ir Michelkevičiūtės atvejai parodė, kad autorystės, lyties ir geismo ribos išliko daug atsparesnės negu pats nuogumo draudimas.

2.1.2. Naujasis menas, naujasis kūnas: performatyvus, deromantizuotas ir negražus

Sąjūdžio metais vizualieji menai drąsiau ieškojo naujų formų, temų, priemonių. Dar XX a. devintajame dešimtmetyje ėmė kurtis tai, ką vadiname šiuolaikiniu, kartais tarpdisciplininiu, konceptualiu, postmoderniu ar tiesiog – naujuoju menu[421]. Svarbiomis naujojo meno dalimis, ypač nepriklausomybės pradžioje, tapo akcijos, hepeningai ir performansai. Tokie meno reiškiniai Vakarų pasaulyje atsirado ir suklestėjo XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintajame dešimtmetyje. Pasak Grigoravičienės, „tai buvo sustiprėjusio visuomenės aktyvumo, politinio maišto ir medijų perversmo metas“[422]. Tokį sustiprėjusį politinį, socialinį ir kūrybinį aktyvumą Rytų Europoje matome žlungant SSRS ir kuriantis naujoms visuomenėms. Būtent kūnas Lietuvos naujajame mene tapo viena pagrindinių raiškos priemonių ir vienu ryškiausių

---

420 „S. Valiulis pozavo aktams“, *Vakaro žinios*, 2000 spalio 18 d. Nr. 113, p. 1.

421 Erika Grigoravičienė, „Kas yra naujasis menas?“ In: *Lietuvos kultūros istorija nuo pokario iki šių dienų*, mmcentras.lt, https://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/daile/xx-a-pabaigos-naujasis-menas/kas-yra-naujasis-menas/6981.

422 Erika Grigoravičienė, „Rimčiau: akcijos ir performansai“, *Lietuvos kultūros istorija nuo pokario iki šių dienų*, mmcentras.lt, http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/daile/xx-a-pabaigos-naujasis-menas/rimciau-akcijos-ir-performansai-/4692 .

naujojo meno bruožų[423]. *Naujajame mene* kūnas tampa *performatyvia medija* (angl. *performative medium*) – jis ne tik rodomas, bet ir veikia, kalba, atsako.

Estetizuotas, meninis, gamtiškumo persmelktas kūnas ir pats meninio akto žanras mene ėmė kelti nuobodulį, o menininkai, pasitelkdami savo ar kito kūną, ieškojo naujų būdų dokumentuoti neromantizuotą tikrovę, kelti socialinius klausimus. Tokia kūno kaip performatyvios medijos samprata leido analizuoti ne vien tai, kaip kūnas atrodo, bet ir ką jis daro, kokią žiūrovo reakciją sukelia ir kokius socialinius santykius išryškina. Pavyzdžiui, Eglė Rakauskaitė savo kūną naudojo kaip esminį kūrybos įrankį, dažnai nuasmenintą. Pasitelkdama skirtingas, dažniausiai natūralias medžiagas (medus, taukai, gėlės) ir savo kūną, Rakauskaitė plėtojo kūniškumo temas[424]. *Meduje* (1996) ant menininkės nuogo kūno pilamas medus. Jos kūno poza priminė kūdikį moters įsčiose, o šlangutė, per kurią buvo kvėpuojama, – virkštelę. Dovilė Ruginytė pastebi, kad „nuogas kūnas kaip meninis objektas funkcionuoja viešojoje erdvėje, tačiau panardintas į organinę substanciją – taukus, medų – jis tarsi tampa artimesnis gamtinei, o ne socialinei plotmei“[425]. Taip, išsivadavus iš nuogo moters kūno estetizavimo ir paradigmos „vyras – kultūra, moteris – gamta“, nuogas kūnas buvo permąstomas iš naujo kaip gamtos, natūros dalis – visai kitomis prasmėmis nei iki tol meniniuose aktuose.

Atkūrus Nepriklausomybę, nuogas kūnas populiariojoje kultūroje tapo vis labiau seksualizuotas ir hiperestetizuotas (žr. 1 skyrių), o meno lauke buvo ieškoma „tikro“, negražiai vulgaraus, bet neseksualaus kūno. Tokiomis paieškomis užsiėmė Vikšraitis, savo fotografijose sujungdamas lyg ir dvi Lietuvos fotografijai gerai pažįstamas temas – kaimo vaizdelius ir nuogą kūną, tačiau jo žvilgsnis fiksuoja kaimo žmones vulgariose pozose, aktuose, nuogi kūnai – nerangūs, seni, *negražūs*, kitaip sakant – tikri (net jei režisuoti). Šį platesnį akto funkcijos pokytį menotyrininkė Tamara Artajeva Pathak, apžvelgdama nuogo kūno vaizdavimo raidą Lietuvos fotografijoje, apibendrina teigdama, kad šiuolaikiniame mene nuogas kūnas tapo „socialinių, sociopolitinių, kultūrinių aktualijų nagrinėjimo teritorija“[426].

---

423 Giedrius Gulbinas, *Socialinės kritikos kaita Lietuvos šiuolaikiniame mene XX–XXI a. sandūroje: ideologinės ir epistemologinės implikacijos*, Disertacija, 2018, p. 25.

424 Eglė Rakauskaitė, in: *MO muziejaus tinklaraštis*, https://mo.lt/tinklarastis/irasai/egle-rakauskaite/.

425 Dovilė Ruginytė, Eglės „Rakauskaitės kūrybos socialiniai aspektai“, *Kultūros barai*, 2001, Nr. 4, p. 37, https://www.lituanistika.lt/content/48055.

426 Tamara Artajeva Pathak, „Nuogo kūno vaizdavimas. Akto žanras Lietuvos fotografijoje“, *Vilniaus galerija*, 2022 m. balandžio 6 d., atnaujinta 2025 m.

Šie pavyzdžiai žymi svarbų nuogo kūno vaizdavimo pokytį. Rakauskaitės performansuose kūnas buvo panardinamas į organines substancijas, izoliuojamas ar verčiamas ištverti fiziškai nepatogią būseną. Vikšraičio fotografijose jis grąžintas į socialinę aplinką, kurioje pasirodė senas, nerangus, apsvaigęs, geidžiantis ar tiesiog neatitinkantis įprasto meninio akto estetikos. Abiem atvejais nuogumas ne tiek kvietė grožėtis, kiek vertė žiūrovą susidurti su kūno materialumu ir savo paties žiūrėjimo įpročiais. Kultūros istorijos požiūriu toks posūkis sutapo su platesne reprezentacijos kaita po sovietinės sistemos žlugimo. Silpnėjant ankstesnėms ideologinėms ir institucinėms meno riboms bei įsitvirtinant naujoms performanso, instaliacijos ir videomeno formoms, kūnas galėjo veikti nebe vien kaip estetiškas vaizdavimo objektas, bet ir kaip priemonė kalbėti apie lytį, pažeidžiamumą, materialumą ir socialinę tikrovę. Kartu šis pokytis vyko tuo metu, kai komercinėje viešojoje kultūroje kūnas buvo vis intensyviau estetizuojamas ir seksualizuojamas. Mene pasirodęs senas, nerangus, fiziologiškas ar į organinę medžiagą panardintas kūnas gali būti suprantamas ir kaip alternatyva abiems anksčiau aptartoms kūno vaizdavimo kryptims: sovietiniam idealizuotam aktui ir naujajam komerciniam seksualizuoto kūno vaizdui.

2.1.3. Pridengtas, bet nepriimtinas kūnas: queer meno išraiškos

Tik maždaug nuo 2000 m. Lietuvos mene atsiranda didesnių, konkrečiai *queer* temas nagrinėjančių projektų. Homoseksualius santykius kriminalizavęs BK 122 str. buvo panaikintas 1993 m., tais pačiais metais pasirodė pirmasis gėjų žurnalas *Naglis*, o 1994 m. – *Amsterdamas*. 1995 m. įkurta Lietuvos gėjų lyga, tačiau ankstyvosios iniciatyvos rėmėsi vos kelių asmenų pastangomis, o platesnė žiniasklaidos diskusija homoseksualumo tema prasidėjo tik apie 1995 m. Vis dėlto teisinė dekriminalizacija nereiškė socialinio pripažinimo, o viešasis diskursas ilgai išliko stigmatizuojantis. Panašų matomumo ir pripažinimo atotrūkį posovietinės Rusijos populiariojoje kultūroje aprašė Brianas Jamesas Baeris: homoseksualumas tapo matomas televizijos reklamoje, spaudoje, roko muzikoje ir populiariojoje literatūroje, nors gėjų ir lesbiečių judėjimas plačios paramos nesulaukė, o pats matomumas savaime nerodė didesnės tolerancijos ar teisinės apsaugos[427]. Sąvoką *queer* čia vartoju

birželio 20 d., https://vilniausgalerija.lt/2025/06/20/nuogo-kuno-vaizdavimas-aktai-lietuvos-fotografijoje/.

[427] Brian James Baer, „The New Visibility: Representing Sexual Minorities in the Popular Culture of Post-Soviet Russia“, in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 193, 204.

retrospektyviai – kūriniams, kurie ardo heteronormatyvias lyties, geismo ir šeimos sampratas, apibūdinti. Toliau aptariami du skirtingi atvejai[428].

2000 metais „Užupio meno inkubatoriuje“[429] Vilniuje pasirodė pirmieji Agnės Griškonytės-Volungės fotografijų ciklo „Kekšės“ (1999–2003) darbai. Cikle dokumentuojamas XX a. pabaigos ir XXI a. pradžios žmonių, to meto viešojoje kalboje dažniausiai vadintų „transvestitais“, kasdienis gyvenimas[430]. Fotografijos teatrališkos ir ekspresyvios, tačiau kūnai jose nėra nuogi. Cikle užfiksuoti vyrai su tuo, kas tradiciškai laikoma moteriškais atributais: papuošalai, makiažas, *moteriški* rūbai. Ciklo pavadinimas koduoja keletą skirtingų prasmių: tai ir pakraščio žmonės, nepriimtieji, *kiti* ir, pasak menotyrininkės Kreivytės, taip vienas į kitą kreipdavosi patys fotografijų herojai, o pavadinimas nurodė „ne veiklos pobūdį, o kuriamą įvaizdį, kuris reiškė iš rutinos rėmų išlaisvintą seksualumą“[431].

Šio ciklo reikšmė šiame tyrime glūdi būtent tame, kad jo kūnai nėra nuogi. Ankstesni pavyzdžiai parodė, kad nuogas moters kūnas galėjo būti kultūriškai legitimuojamas meninio akto, gamtos ar grožio kalba, o Griškonytės-Volungės fotografijose socialinę įtampą kūrė ne atidengtos kūno dalys, bet viešai atpažįstamų lyties ženklų pergrupavimas. Todėl ciklas leidžia atskirti nuogumo ir priimtinumo kategorijas. Tačiau reakcijos į parodą greitai priminė tuometinę Lietuvos įjautrintą ir stigmatizuojančią kultūrą. Vieną pozavusį asmenį išmetė iš darbo, kiti bei pati menininkė sulaukė grasinimų, patyčių, smerkimo. Jauna menininkė nežinojo, ko imtis, kur kreiptis, „žmogaus teisių stebėjimo instituto, jokių organizacijų dar nebuvo“[432]. Šis retrospektyvus liudijimas reikalauja atsargumo, tačiau aiškiai parodo ilgalaikį matomumo poveikį. Po šių patirčių autorė pristabdė savo kūrybą, dangstėsi slapyvardžiais, be to, iki šiol eksponuoja ne visus ciklo darbus, nes kai kurie pozavę jaunuoliai vis dar nesijaučia saugūs.

---

428 Daugiau apie 1993–2013 *queer* meno projektus žr. Nuo sutemų iki aušros: 20 LGBT laisvės metų Lietuvoje, sud. Laima Kreivytė, parodos katalogas, Vilnius, 2013.

429 Tuo metu veikė tik meno galerija „Galera“. Paroda ten ir eksponuota.

430 Daiva Gabrilavičiūtė. „‚Queer‘ temomis kurianti Volungė: už vieną nuotrauką spaudoje – išmetimas iš darbo“, *LRT.lt*, 2024 m. lapkričio 30 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2422579/queer-temomis-kurianti-volunge-uz-viena-nuotrauka-spaudoje-ismetimas-is-darbo.

431 Laima Kreivytė. Aušros Volungės fotografijų paroda, 2013-03-24, https://www.slapeliumuziejus.lt/ausros-volunges-fotografiju-paroda/.

432 Daiva Gabrilavičiūtė. „‚Queer‘ temomis kurianti Volungė: už vieną nuotrauką spaudoje – išmetimas iš darbo“, *LRT.lt*, 2024 m. lapkričio 30 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2422579/queer-temomis-kurianti-volunge-uz-viena-nuotrauka-spaudoje-ismetimas-is-darbo.

Nors panašiu laiku vyko „Mis Travesti“ konkursai (daugiau žr. 2.2.3 poskyryje), *drag* pasirodymai „Men's Factory“ klube, meno paroda galerijoje visuomenei galėjo pasirodyti *arčiau* jų pačių kasdienybės nei rūsyje vykstantys uždari vakarėliai. *Drag'as*, kaip dekonstruojantis visuomenės supratimą apie tai, kas apskritai suprantama kaip vyriška ir moteriška, nepritapo oficialiame meno lauke. Be to, pati kūrinių autorė atsimena, kad to meto visuomenėje praktiškai neegzistavo *drag* kultūros suvokimas, trūko žodyno: „Tais laikais neturėjome žodžių, kaip apibūdinti lytį“[433], įprastas terminas buvo *transvestitai*, tačiau įvairios grupės jam priskirdavo savitas, dažnai neigiamas reikšmes ir įsivaizdavimus.

2004 m. Ugnius Gelguda sukūrė fotografijų ciklą „Gyvenimas kartu. Šiuolaikinė tradicinė/netradicinė šeima“. Juodai baltose fotografijose užfiksuoti įvairiausi Lietuvos ir Latvijos šeimų portretai: heteroseksualios ir homoseksualios poros, anksti susituokusios, vaikų turinčios, bet nesusituokusios, poros su dideliu amžiaus skirtumu, senyvo amžiaus ir pan. Nuotraukos papildytos tekstais – trumpomis istorijomis apie fotografijose vaizduojamus žmones bei jų bendrą gyvenimą. 2006 m. šis ciklas kartu su kitais darbais turėjo būti pristatytas Vilniaus dailės akademijos dėstytojų bei studentų parodoje Juodkrantėje. Tačiau Juodkrantės galerijos kuratorei Kristinai Danilevičienei užkliuvo būtent Gelgudos kurti homoseksualių vyrų portretai. Kuratorė prašė ciklą šiek tiek pamodifikuoti (keisti pavadinimą, pašalinti tekstus po nuotraukomis, dvi nuotraukas atsisakė eksponuoti) motyvuojant tuo, kad kūriniai yra „nepadorūs ir propaguoja homoseksualumą, o galerijos patalpos ribojasi su mokyklos patalpomis“[434]. Taigi prieštaravimą sukėlė ne nuogo kūno vaizdas, bet tos pačios lyties porų pateikimas šeimos ir kasdienio bendro gyvenimo kontekste. Pati Danilevičienė interviu spaudai sakė:

> „Aš išvydau su Lietuvos respublikos įstatymais prasilenkiančią parodą, nes mūsų šalyje nėra įteisintos homoseksualios santuokos. O vieno iš parodos autorių Ugniaus Gelgudos fotografijose vaizduojamos gėjų ir lesbiečių poros pateikiamos kaip norma. Mes galime diskutuoti apie netradicinę šeimą,

[433] Daiva Gabrilavičiūtė. „‚Queer' temomis kurianti Volungė: už vieną nuotrauką spaudoje – išmetimas iš darbo“, *LRT.lt*, 2024 m. lapkričio 30 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2422579/queer-temomis-kurianti-volunge-uz-viena-nuotrauka-spaudoje-ismetimas-is-darbo

[434] Gediminas Kajėnas. „Skandalingi ir cenzūruoti: lietuvių menininkų kūriniai, sukėlę audras ir praplėtę mąstymo ribas“, *15min.lt*, 2022 m. lapkričio 24 d., https://www.15min.lt/kultura/naujiena/vizualieji-menai/skandalingi-ir-cenzuruoti-lietuviu-menininku-kuriniai-sukele-audras-ir-praplete-mastymo-ribas-929-1964110.

> pavyzdžiui apie našlį, auginantį penkis vaikus, bet tai, apie ką kalba U. Gelguda man pasirodė nepriimtina. Šios fotografijos būtų sukėlę skandalą ramiame, konservatyviame žvejų kaimelyje, neigiamai paveikę vaikų supratimą apie šeimą. Paprašiau, kad šokiruojančios fotografijos, nei jų komentarai nebūtų eksponuojami. Tai buvo mano emocinė reakcija“[435].

Gelguda ir VDA dėstytojai šį sprendimą įvardijo kaip seksualinių mažumų diskriminaciją ir meno cenzūrą. Solidariai atsisakę eksponuoti visą parodą, jos dalyviai per numatytą atidarymą surengė kūrinių išmontavimo performansą. Taip pradinis vienos kuratorės sprendimas tapo viešu institucinio autoriteto, meno laisvės ir neheteronormatyvaus matomumo konfliktu.

Gelgudos sukurtose fotografijose nebuvo to, ką galėtume laikyti vizualiai itin provokuojančiais vaizdais: nuogas ar itin seksualizuotas kūnas, vaizduojami (homo)seksualiniai aktai ar pan. Priešingai, nuotraukose vaizduojamos poros – jaukioje namų aplinkoje, apsikabinusios, besilaikančios už rankų ar tiesiog sėdinčios šalia. Iš viso ciklo tik keletas fotografijų vaizdavo homoseksualių žmonių poras. Konfliktą, tikėtina, sustiprino ne vien fotografijos, bet jų pavadinimas ir tekstai, kurie aiškiai įvardijo vaizduojamus santykius ir neleido jų neutralizuoti kaip draugystės ar giminystės. Tai paaiškina ir siūlymą ciklą pervadinti neutraliu pavadinimu „Žmonės“ bei pašalinti komentarus[436]. Šis atvejis iliustruoja, kaip vizualiai mažai kuo išsiskiriančios fotografijos gali tapti „moraline grėsme“, jeigu prie jų pridedamas tekstas, nepaliekantis alternatyvių perskaitymo galimybių.

Anksčiau Vilniuje ir Klaipėdoje ciklas buvo eksponuotas be panašių incidentų. Todėl Juodkrantės atvejo negalima automatiškai laikyti visos vietos bendruomenės ar Lietuvos visuomenės pozicija: pradinis sprendimas priklausė konkrečiai kuratorei. Tačiau jis nebuvo vien privati nuomonė. Kuratorė valdė prieigą prie galerijos, jos sprendimas realiai sustabdė parodą, o vėlesnė polemika spaudoje pavertė įvykį platesniu kultūriniu konfliktu. Vytautas Michelkevičius jį interpretavo kaip „idealios bendruomenės“ vaizdinio, kuriame „nėra vietos tikrajai realybei“, saugojimą[437]. Pats ginčas

---

435 Jurga Petronytė. „Gėjų fotografijos sukėlė skandalą“, *ve.lt*, 2006 m. vasario 24 d., https://ve.lt/naujienos/kultura/kulturos-naujienos/geju-fotografijos-sukele-skandala.

436 „Meno kūrinio cenzūra: Juodkrantėje ne/atidaryta VDA absolventų darbų paroda“, *7 meno dienos*, 2006 m. vasario 24 d., Nr. 697, https://www.7md.lt/archyvas.php?leid_id=697&str_id=5574.

437 „Meno kūrinio cenzūra: Juodkrantėje ne/atidaryta VDA absolventų darbų paroda“, *7 meno dienos*, 2006 m. vasario 24 d., Nr. 697, https://www.7md.lt/archyvas.php?leid_id=697&str_id=5574.

parodo, kaip individuali moralinė reakcija, paremta institucine galia, gali įgyti viešosios normos poveikį.

Aptarti darbai neigiamos reakcijos sulaukė ne todėl, kad būtų radikaliausiai pažeidę nuogumo ribas. Lietuvos mene jau buvo kūrinių, sąmoningai naudojusių šoką ir provokaciją kaip strategiją[438]. Griškonytės-Volungės ir Gelgudos atvejais konfliktą sukėlė tai, kad neheteronormatyvi lyčių raiška ir tos pačios lyties santykiai tapo aiškiai matomi bei įvardyti. Todėl *queer* menas politinį pobūdį galėjo įgyti net ir be deklaruoto aktyvistinio tikslo: cenzūra, grasinimai ar diskriminacija vertė autorius ir institucijas viešai apibrėžti savo poziciją. Heteronormatyvus aktas dažniausiai kritikuotas dėl nuogumo ar erotinio atvirumo, o *queer* kūnas galėjo būti atmetamas net visiškai pridengtas.

Taigi 1988–2005 m. viešo nuogo kūno istorija nebuvo paprastas perėjimas nuo draudimo prie laisvės. Estetizuotas moters aktas buvo legitimuotas, išplito masinėje spaudoje ir įsitraukė į komercinį vaizdų lauką, tačiau ši liberalizacija skirtingų kūnų ir žvilgsnių nepalietė vienodai. Moters savireprezentacija, moters žvilgsnis į vyrą ir homoerotinis vyro vaizdavimas išliko gerokai siauresnėse matomumo ribose. Naujojo meno praktikos kūną pavertė ne tik vaizdu, bet ir kritine medija, o XXI a. pradžios *queer* meno konfliktai parodė, kad visiškai pridengtas kūnas galėjo būti laikomas pavojingesniu už nuogą, jei buvo aiškiai įvardytas kaip neheteronormatyvus. Todėl svarbiausias laikotarpio pokytis buvo ne vien kūno matomumo augimas, bet vis intensyvesnė įtampa dėl to, kieno žvilgsnis laikomas teisėtu, kokiems kūnams leidžiama tapti viešiems ir kokias seksualines tapatybes viešoji kultūra sutinka pripažinti. Grožio konkursai į tą patį klausimą atsakė kitaip nei menas: ne provokuodami matomumo ribas, o jas institucionalizuodami.

2.2. Seksualumo ekonomika: grožio konkursai ir kūno kapitalas

Proto, dvasios ir kūno grožis – neatsiejami. Mes ilgą laiką buvome nuskriausti: teikėme pirmenybę proto ir dvasios grožiui, neteisėtai pamiršdami ir nepastebėdami kūno. Visą laiką jaučiau tą klaidą.

Česlovas Norvaiša, *Komjaunimo tiesa*, Nr. 47, 1989.

[438] Pavyzdžiui 1990 m. Kaune grupės „Post Ars“ Česlovo Lukensko instaliacija „Persižvaigždžiavimas“ iš tikrų kiaulės galvų ir Alekso Andriuškevičiaus instaliacija iš prie vertikalių stulpų prikaltų duonos kepalų. Arba Evaldo Janso neįvykęs ėriuko skerdimo performansas festivalyje „Dimesnija 1“ 2006 metais. Šis kūrinys buvo nutrauktas įsikišus Maisto ir veterinarijos tarnybos pareigūnams bei policijai.

Grožio konkursai šiame skyriuje analizuojami kaip viešosios seksualumo kultūros spektakliai. Spektaklio sąvoką čia vartoju dviem viena kitą papildančiomis prasmėmis. Siaurąja prasme konkursas yra tiesioginis sceninis vaidinimas: jo vidinei sąrangai analizuoti pasitelkiu Ervingo Goffmano dramaturginę perspektyvą, socialinę sąveiką traktuojančią kaip vaidinimą, kurio metu atlikėjai kuria ir valdo auditorijos įspūdį[439]. Grožio konkursas yra reta socialinė forma, kurioje ši dramaturgija veikia ne tik kaip analitinė metafora, bet ir pažodžiui: yra scena ir užkulisiai, žiūrovai, komisija, repeticijos, dekoracijos ir pasirodymo vertinimas. Plačiąja prasme spektaklis atsiranda konkursams persikėlus į televiziją: tada gofmaniškas vaidinimas virsta Thompsono aprašytu medijuotu matomumu, kai atlikėjai/-os nebemato ir nebekontroliuoja (t. y. nebegali tiesiogiai reaguoti, matyti reakcijas, prisitaikyti) savo auditorijos, tačiau vis tiek vaidinimą kuria būtent jai.

Grožio konkursai dažnai organizuojami taip, kad labiau primintų karališkosios šeimos ritualus[440] nei hiperseksualizuotos kultūros apraiškas. Tačiau savo struktūra ir esme jie yra ryški seksualumo kultūros dalis. Viešajame diskurse grožio konkursai neretai pateikiami kaip priešprieša „agresyviai“ seksualizuotiems reiškiniams, pavyzdžiui, *Playboy* kultūrai, tačiau abiem atvejais žvilgsnis nukreipiamas į kūną, vertinant pagal seksualinio patrauklumo kriterijus. Grožio karalienė (dažniausiai moteris) tampa simboline kolektyvinio grožio ir seksualumo reprezentante, atstovaujančia platesnei (miesto, regiono ar nacionalinei) auditorijai[441]. Todėl grožio konkursus galima laikyti formalizuota ir kultūriškai legitimizuota viešo seksualumo raiškos forma, kai seksualumas ne tik demonstruojamas, bet ir vertinamas, norminamas bei įteisinamas kultūriniu, komerciniu ir socialiniu lygmeniu.

Vakarų pasaulyje grožio konkursų fenomenas išpopuliarėjo tarpukariu, o po Antrojo pasaulinio karo įsitvirtino ir tapo tradiciniu, kasmetiniu renginiu daugelyje Vakarų pasaulio miestų, sostinių bei regionų. Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu dar spėta surengti pora grožio konkursų ir

---

439 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, Vaga, 2000, p. 33.

440 Tokį naratyvą puikiai iliustruoja 1989 metais VU istoriko Prano Šabasevičiaus siūlymas 1989 m. grožio konkurso finalui „Mis Lietuva“: „Manau, kad konkursą, reikėtų bent šiek tiek susieti su Barboros Radvilaitės vardu. Juk ji savo laiku buvo pripažinta Europos gražuolė. [..] Būtų labai prasminga ir gražu, kad nugalėtojai „Mis Lietuva“ karūną ir juostą įteiktų aktoriai apsirengę Barboros ir Žygimanto Augusto rūbais. Gal ir karūna kažkuo galėtu priminti Barboros karališkąją karūną“. [*Komjaunimo tiesa*, 1989, Nr. 45].

441 Rebecca Chiyoko King-O'Riain, „Making the Perfect Queen: The Cultural Production of Identities in Beauty Pageants“, *Sociology Compass*, 2008, t. 2, Nr. 1, p. 74, https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2007.00056.x.

Lietuvoje[442], tačiau visuomenės kultūrinėje atmintyje jie neišliko, o sovietmečiu tokio pobūdžio renginiai buvo laikomi ideologiškai nepriimtinais. Vis dėlto paskutiniais Sovietų Sąjungos metais, plečiantis kultūros lauko galimybėms Michailo Gorbačiovo *perestroikos* ir *glasnost* epochoje, buvo pradėti rengti ir grožio konkursai. Pirmas užfiksuotas SSRS grožio konkursas įvyko Sibire 1987 m. – „Mis Irkutskas“[443]. Tačiau šis konkursas menkai žinomas ir prastai dokumentuotas, todėl istoriografijoje ir populiariojoje kultūroje pirmuoju SSRS grožio konkursu dažniausiai laikomas oficialesnis ir didesnis – 1988 m. Maskvoje vykęs „Gražiosios maskvietės“ konkursas[444]. Tais pačiais metais Vilniaus koncertų ir sporto rūmuose įvyko ir pirmasis Lietuvos grožio konkursas „Gražioji vilnietė“. Jis neabejotinai tapo kultūriniu lūžiu, nes pirmą kartą pokario Lietuvoje moters kūno patrauklumas buvo viešai ir formaliai vertinamas scenoje. Tai, kas iki tol egzistavo kaip privati praktika ar neoficialus žinojimas, virto oficialiu viešu spektakliu su komisija, kriterijais ir apdovanojimais.

Renginys sulaukė gausaus žiniasklaidos ir visuomenės susidomėjimo, o savo formatu ir estetika kėlė asociacijas su Vakarų kultūra, vakarietišku grožio ir gyvenimo būdo standartu. Be to, tuo metu Lietuvoje renginių pasiūla ir įvairovė buvo itin ribota, todėl naujas šou formatas iškart pritraukė platesnės auditorijos dėmesį ir kartu tapo simboliniu tašku, pradedančiu naują grožio ir seksualumo kultūros etapą Lietuvoje. Konkursą laimėjusi Ingrida Mikelionytė (vėliau Sabonienė) itin greitai įsitvirtino kaip nepriklausomybės eros grožio ikona, viešai legitimizavusi vakarietiško grožio konkurso idėją.

Grožio konkursai, ypač XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, buvo itin populiarūs ir sulaukė didžiulio spaudos, skaitytojų bei žiūrovų dėmesio. Pavyzdžiui, norą patekti į 1989 m. konkursą Vilniaus sporto rūmuose išreiškė apie 40 tūkstančių įvairių įmonių ir organizacijų atstovų, be to, daugybė pavienių asmenų[445]. Konkursai buvo transliuojami per televiziją, plačiai aprašomi spaudoje ir net specialiuose leidiniuose. Jau 1988 m. spėta surengti ir „Mis Palanga“, „Mis Šiauliai“, „Mis Klaipėda“ ir kt.

---

442 Alvydas Surblys, „Grožio konkursai tarpukario Lietuvoje“, *Graži tu mano*, 2009, https://grazitumano.lnb.lt/wiki/index.php/Gro%C5%BEio_konkursai_tarpukario_Lietuvoje.

443 Melanie Ilic. *Women and competition in state socialist societies: Soviet beauty contests.* In: *Competition in Socialist Society*, Routledge, 2014, p. 17, https://doi.org/10.4324/9781315797175.

444 Konkurso vaizdinę dokumentaciją Žr. :„The First Miss Soviet Union Beauty Pageant, 1988“, *Rare Historical Photos*, https://rarehistoricalphotos.com/first-miss-soviet-union-beauty-pageant-1988/.

445 „Keturi vakarai mįslei įminti“, *Komjaunimo tiesa*, 1989, Nr. 45, p. 1.

Šį poskyrį skirstau ne į chronologiškai uždarus etapus, o į tris persidengiančias kryptis, kurių kiekviena skirtingai veikė grožio konkursų kontekste vyravusį seksualizuotą žvilgsnį į kūną. Pamatinė ir per visą laikotarpį tęstinė yra legitimizacijos kryptis: konkurso kaip „padoraus“, viešai priimtino reginio įtvirtinimas. Antra kryptis, elitarizacija, konkursą įtraukė į statuso ir galios ekonomiką, kurioje kūnas tapo į socialinį bei ekonominį kapitalą konvertuojamu ištekliumi. Trečia kryptis, pliuralizacija ir radikalizacija, veikė kitu lygmeniu, ji nusako, kaip toje pačioje ekonomikoje kito konkursų formos ir stūmėsi ribos: nuo „Mis Lietuva“ iki „Misterio“, nuo kūno dalių, tautinių ir queer variantų iki demonstratyviai radikalių formatų, tokių kaip gražiausios kalinės rinkimai. Taip grožio konkursai seksualizuotą žvilgsnį įteisino, komercializavo ir išplėtė.

2.2.1. Legitimizacija: grožis, matmenys ir statusas

Grožio konkursų idėją į Lietuvą atnešė šokėjai ir visuomenininkai Česlovas bei Jūratė Norvaišai ir įgyvendino kartu su Sporto rūmų direktoriumi Eligijumi Romanovu[446]. Nuo pat pirmųjų bandymų tokie renginiai buvo orientuoti į vakarietišką standartą, tačiau šią naujovę grindė ne vien pramogos, atvirumo ar kultūrinės modernizacijos argumentais. 1989 m. komisijos pirmininkas Algimantas Čekuolis teigė, kad grožio konkursai Lietuvoje pradėti rengti tam, „kad grįžtume prie žmogiškų šaknų. Kad moterys taptų moterimis, o vyrai – vyrais“[447]. Šaltinių analizė rodo, kad toks požiūris atspindėjo vyraujančią laikmečio nuostatą: grožio konkursai buvo suvokiami ne tik kaip naujos pramogos forma, bet ir kaip būdas simboliškai „susigrąžinti“ tradicinį moteriškumą po sovietinio kolektyvizmo ir lyčių vaidmenų niveliacijos, kai moterys „be visų moteriškų priedermių, savanoriškai užsikrovė ir vyriškas pareigas, vyrišką veiklą, vyrišką jėgą“[448]. Todėl moteriškumo demonstravimas grožio konkurso scenoje galėjo būti suvokiamas kaip sovietmečiu pažeistos lyčių tvarkos atkūrimas (žr. šios dalies 1.3 poskyrį). Taigi grožio konkursai jungė du iš pirmo žvilgsnio prieštaringus dėmenis. Savo forma, estetika, komerciniu pobūdžiu ir malonumo pažadu jie orientavo į įsivaizduojamą vakarietišką ateitį, tačiau normatyvinis jų turinys rėmėsi konservatyvia lyčių tvarka, laikyta *natūralia* ir sovietmečiu prarasta. Būtent ši įtampa tarp vakarietiškos formos ir konservatyvaus turinio atskleidžia legitimizacijos mechanizmą. Konkursas įsiteisino kaip „padorus“

446 „Šiandien blondinė, rytoj -.“, *Komjaunimo tiesa*, Nr. 47, 1989, p. 5.
447 Sud. V. Rachlevičius, G. Vainauskas, *Mis Lietuva'89*, Specialus leidinys, 1989, p. 1.
448 „Nieko neatsitiko?!“, *Komjaunimo tiesa*, 1988, Nr. 47.

viešas reginys tiek, kiek atkartojo ir įtvirtino normatyvų „dorą“ kūną bei jį atitinkančią lyčių tvarką.

„Mis Lietuva“ ir kitų konkursų scenarijus dažniausiai kartojosi: trumpi dalyvių prisistatymai (amžius, profesija, pomėgiai, kūno matmenys), maudymosi kostiumų ir vakarinių suknelių demonstracijos. Svarbus buvo ir talento, išskirtinumo, savęs pristatymo elementas. Vienos atlikdavo gimnastikos numerį, kitos pristatydavo savo keptą pyragą ar gėlių puokštę, deklamuodavo eiles, demonstruodavo šukuosenas, šokdavo, dainuodavo ir kt.[449] Tačiau greta šių individualizuotų pasirodymų kaip svarbiausia konkurso dalis buvo viešai pristatomi jų kūno duomenys.

Grožio konkursuose kūnų, ypač moterų, objektyvizacija akivaizdi. Dalyvės turėjo atitikti tam tikrus grožio, ūgio, svorio standartus, o kūno matmenys (liemens, klubų, krūtinės apimtis, ūgis, svoris) dažniausiai buvo skelbiami viešai pristatant dalyvę, nurodant, kad būtent tai yra esminė informacija ir vertinimo kriterijus. Pavyzdžiui, ant „Mis Aukštaitija’90“ balsavimui skirtų kortelių nurodyta tik tokia informacija: dalyvės nuotrauka, vardas, amžius, ūgis, kūno išmatavimai ir miestas[450]. Tokiu būdu kūnas buvo paverčiamas parametrais ar skaičiais, kurie leidžia jį vertinti, lyginti ir hierarchizuoti. Tuo pat metu įsitvirtino 90–60–90 standartas, iš Vakarų atkeliavęs per spaudą ir vizualiąją kultūrą. Šis standartas veikė kaip savotiškas kodas: perimdama vakarietišką matavimo formulę, Lietuvos grožio konkursų kultūra simboliškai prisijungė prie Vakarų seksualumo tvarkos. Kūnas tapo „vakarietiškas“ tada, kai tapo išmatuojamas pagal vakarietišką formulę.

[449] Pavyzdžiui: Mis Lietuva 93, rež. Jūratė Šimkutė. *LRT televizija*, 1994, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000263525/mis-lietuva-93?time_start=477.

[450] *Mis Aukštaitija*, 1990, Specialus leidinys (balsavimo lapeliai).

12 pav. Mis Aukštaitija, 1990, Specialus leidinys (balsavimo lapeliai).

Nors dalyvės meninių pasirodymų metu turėjo galimybę demonstruoti savo asmenybę, šie pavyzdžiai rodo, kad kūnas grožio konkursuose veikė atskirai nuo individualumo. Taip susiformavo paradoksas. Dalyvė turi būti kaip visos, t. y. atitikti matmenų ir grožio standartus (todėl, jei reikia, badauti, sportuoti, tobulinti kūną), tačiau kartu privalo išsiskirti, nes tik išskirtinė asmenybė gali tapti grožio karaliene. Šis dvigubas reikalavimas paverčia dalyves ne tiek individualiomis moterimis, kiek kolektyvinio moteriškumo idealo reprezentantėmis. Tokia žvilgsnio struktūra, prisidengdama

„asmenybės paieškomis“, normalizuoja seksualizuotą žvilgsnį ir įtvirtina jį kaip priimtiną viešosios kultūros formą. Tačiau konkursas veikė ne vien kaip primesta moters kūno redukcija. Daugeliui dalyvių jis buvo ir sąmoningai siektina galimybė, greitas matomumo, mobilumo ar pripažinimo šaltinis pereinamojo laikotarpio visuomenėje. Kūno pavertimas išmatuojamais parametrais čia buvo ir vertinimo šaltinis, ir resursas, kuriuo dalyvės galėjo naudotis.

Nors, žinoma, grožio konkursus stebėdavo ir moterys, komisijų sudėtis atskleidžia ryškų lyčių disbalansą – jose aiškiai dominavo vyrai. Detalaus kiekybinio tyrimo apie komisijų sudėtį nėra atlikta (ir šis tyrimas to nesiekia), tačiau iš surinktos informacijos galima matyti, kad komisijų narėmis dažniausiai tapdavo buvusios dalyvės, scenos menų atstovės ar grožio industrijos specialistės, o vyrai dažnai su šia sritimi tiesiogiai nesusiję, tačiau turintys reikšmingą ekonominį ar socialinį kapitalą. Tarp jų – verslininkai, bankininkai, žurnalistai (pvz., B. Gudelis, A. Sabonis, A. Čekuolis). Taip vyriškas žvilgsnis įsitvirtino kaip „normali“ vertinimo pozicija. Tačiau ne mažiau svarbu, kas apskritai turėjo teisę užimti vietą komisijoje. Kadangi vyrams ji dažniausiai buvo skiriama ne pagal kompetenciją grožio lauke, o pagal socialinę galią, įteisinta vertinimo pozicija atitekdavo tik socialinį ar ekonominį kapitalą reprezentuojančiam žvilgsniui. Todėl vyrai, esantys komisijose, tuo pat metu tapo ir vertintojais, ir vertinamaisiais pagal statusą, galią bei turtą.

Kaip Vakaruose, taip ir Lietuvoje grožio konkursų struktūra istoriškai atkartodavo tradicinę heteronormatyvinę socialinę tvarką: dalyvės buvo skirstomos ne tik pagal amžių ar regioną (pvz., „Mis Kaunas“), bet ir pagal šeiminį statusą. Iki pat paskutinio „Mis Lietuva“ konkurso 2014 m. jis oficialiai buvo „gražiausios netekėjusios merginos“ konkursas, o ištekėjusios moterys varžėsi atskirai „Misis Lietuva“ konkurse. Pavyzdžiui, 1989 m. konkurse dalyvavusi Jolanta Mitraitė prisipažino, kad dėl konkurso atidėjo santuoką. Be to, jos sesuo dvynė konkurse dalyvauti negalėjo, nes jau buvo ištekėjusi[451]. Reikalavimas būti netekėjusiai veikė kaip simbolinis žaidimas, nes žymėjo ne faktinę dalyvės biografiją, potencialą ar „grožį“, o būtent kultūrinį „nekalto“ kūno įsivaizdavimą, kuris ir suteikė titului vertę. Tokia sistema atkartoja santuokos, kaip moters statuso ženklo, reikšmę ir objektyvizuoja moters kūną kaip „turintį ar neturintį“ seksualinį potencialą. Ši logika buvo įtvirtinta ir pasauliniu mastu: „Mis Visatos“ konkursas šeiminio statuso apribojimų (draudimo dalyvauti ištekėjusioms, išsiskyrusioms ar

[451] Daiva Rinkevičiūtė, „Laimėti teisę...neištekėti“, *Komjaunimo tiesa,* 1989, Nr. 46.

vaikų turinčioms moterims) atsisakė tik nuo 2023 m.[452], o amžiaus ribą (18–28 m.) panaikino dar vėliau, nuo 2024 m. sezono[453]. Iki tol moteris, sulaukusi 29-erių, turinti vaikų ar buvusi ištekėjusi, konkurse dalyvauti negalėjo. Be to, „Misis“ konkursai Lietuvoje (ir kitur) dažniausiai buvo daug mažiau populiarūs, sulaukė daug mažiau žiūrovų ir rėmėjų dėmesio, taip patvirtinant, kad tik jaunas ir netekėjęs kūnas vertas *tikros* grožio karalienės titulo.

Tokio pobūdžio konkursai Vakaruose nuolatos susilaukdavo kritikos dėl moterų nuvertinimo, objektyvizacijos, itin siauro „moteriškumo“ suvokimo. Lietuvoje kalbų apie moters žeminimą būta, tačiau po sovietinės kolektyvizacijos patirties, kurioje kūno estetika ir žmogaus individualumas buvo nuvertinami, tokie konkursai suteikė pirmąsias viešas platformas individualiai moterų reprezentacijai. Moterys galėjo ne tik parodyti savo kūną, bet ir komunikuoti pomėgius, talentus, seksualumą, kitaip sakant – būti asmenybėmis. Todėl tarp organizatorių, dalyvių ir konkursams palankioje žiniasklaidoje ryškiai dominavo moterų įgalinimo naratyvas. Kartu konkursai kūrė sistemą, kurioje moterys yra skatinamos žiūrėti į save ir kitas moteris per objektyvizuojantį, seksualizuotą filtrą, tarsi internalizuojant vyriško žvilgsnio logiką[454]. Rita Miliūtė 1989 m. *Respublikoje* kritiškai įvertino vieną iš grožio konkursų ir atkreipė dėmesį, kad merginos aiškiai treniravosi, nes „visos kaip viena įvaldžiusios manierą ala Mikelionytė“ [1988 m. „Gražioji Vilnietė“ nugalėtoja – K. B.][455]. Goffmano terminais, dalyvės perima ne tik standartizuotą „išorę“, bet ir tuos asmeninio fasado elementus, kurie signalizuoja, kokio vaidmens atlikėja imasi[456]. Dalyvės čia atlieka vaidmenis pasitelkdamos „atkurto elgesio“ principą, kuris kartojamus veiksmus žiūrovams leidžia suprasti kaip prasmingus, šiuo atveju – grožio karalienės

---

452 „Miss Universe to Allow Married Women, Mothers to Compete for First Time“, *Fox News*, 2022 m. rugpjūtis, https://www.foxnews.com/entertainment/miss-universe-allow-married-women-mothers-compete-first-time. Pakeitimas įsigaliojo 72-ajame konkurse (2023 m.).

453 „Miss Universe R'Bonney Gabriel Announces the End of Age Restrictions“, *Miss Universe* (oficialus pranešimas), 2023 m. rugsėjis, https://www.missuniverse.com/press-releases/miss-universe-rbonney-gabriel-announces-the-end-of-age-restrictions/. Amžiaus riba panaikinta visiems 2024 m. konkursams.

454 Rosalind Gill, „Postfeminist media culture: Elements of a sensibility“, *European Journal of Cultural Studies*, 2007, t. 10, Nr. 2, p. 151–152, https://doi.org/10.1177/1367549407075898.

455 Rita Miliūtė, „Grožis ir pinigai“, *Respublika*, 1989 lapkričio 22, p. 5.

456 Erving Goffman, *Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime*, 2000, p. 36.

ženklus[457]. Kitaip tariant, dalyvės ne tik atitinka kūno standartus, bet ir aktyviai juos įkūnija.

Šie grožio spektakliai atskleidžia platesnį seksualumo kultūros poslinkį. Sovietmečiu moters kūno seksualizacija nebuvo nei uždrausta, nei nematoma: ją liudija mados tendencijos (pavyzdžiui, trumpų sijonų banga)[458], kino žvaigždžių kultas ar estrados scena. Tokia seksualizacija buvo tyli, bet nebūtinai privati. Anna Rotkirch, remdamasi Elenos Zdravomyslovos darbais, pabrėžia, kad sovietinė kasdienybė netilpo į vakarietišką viešumo ir privatumo skirtį: didelė jos dalis vyko pusiau viešoje sferoje (angl. *semi-public sphere*)[459]. Joje seksualumas buvo matomas ir atpažįstamas, tačiau oficialioje kalboje neįvardijamas. Tačiau nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio kūnas tapo atviru, viešai rodomu, vertinamu ir klasifikuojamu. Grožio konkursų dalyvių ūgis, svoris ir apimtys buvo skelbiami greta jų vardų bei fotografijų, lyginami tarpusavyje ir naudojami viešam vertinimui. Taigi kūno standartai grožio konkurse tapo ne tik individualios išvaizdos vertinimo orientyrais, bet ir formalizuota reginio struktūra: kūnas buvo viešai matuojamas, klasifikuojamas ir hierarchizuojamas. Taip objektyvizacija tapo reglamentuota ir net *ekspertiška*, o vertinimo kriterijai standartizuoti, tikslūs ir viešai matomi.

2.2.2. Elitarizacija: kūnas kaip kapitalas ir tapimo naratyvas

Antroji kryptis, elitarizacija, maždaug nuo 1993 m. grožio konkursą pavertė uždaru, komercializuotu prestižiniu spektakliu. Tais metais pasikeitė „Mis Lietuva“ konkurso formatas, jis tapo pompastiškesnis. Jei anksčiau konkursą galėjo stebėti platesnė visuomenė gyvai, šįkart gyvų žiūrovų vietos buvo skirtos išskirtinai kviestiniams svečiams, o plačioji auditorija jį matė tik per televizijos ekranus[460]. Tai keitė spektaklio žiūrėjimo taisykles. Salėje liko „tikras“, akis į akį vykstantis spektaklis, skirtas uždarai, simbolinį statusą turinčiai auditorijai, o plačiajai visuomenei konkursas tapo prieinamas tik kaip

---

457 Tomas Pabedinskas, Teorinis performatyvumo apibrėžimas ir praktinės analizės kontekstai, *Teatrologiniai eskizai*, 2006, Nr. 3, p. 137, https://www.lituanistika.lt/content/52125.

458 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje, 2022, p. 62.

459 Anna Rotkirch, *The Man Question: Loves and Lives in Late 20th Century Russia*, Helsinki: University of Helsinki, Department of Social Policy, 2000, p. 13, https://doi.org/10.31885/2018.00015.

460 Konkursą organizavo „Lietuvos rytas“, Lietuvos radijas ir televizija, viešbutis „Vilon“ bei UAB „Akademija Femina“.

medijuotas renginys, kuriame dalyvauti galima tik nuotoliu[461]. Elitarizacija vyko perskiriant auditoriją: fizinė prieiga tapo privilegija, o medijuota – masine preke. Šį auditorijos perskyrimą galima sieti ir su didėjančiu televizijos vaidmeniu. Konkursui nebereikėjo didelės gyvos auditorijos, kad jis išliktų masinis: televizijos transliacija leido vienu metu siaurinti fizinę prieigą prie renginio ir smarkiai plėsti jo pasiekiamumą už salės ribų.

Dalyvavimui grožio konkurse buvo skiriama vis daugiau laiko ir lėšų, pavyzdžiui, 1993 m. „Mis Lietuva“ finalui atrinktos merginos net du mėnesius ruošėsi konkursui Palangoje. Kiekvieną dieną merginos mokėsi „valdyti kūną ir koordinuoti judesius, šokti ir bendrauti su publika. Prisitaikyti šukuoseną ir makiažą“[462]. Toks konkursų siužetas ir organizavimo pobūdis primena „Princesės dienoraščio“[463] vystomą naratyvą: Lietuvos merginos buvo pristatomos kaip itin kuklios, paprastos, menkai išmanančios apie madą, makiažą, etiketą ar viešą kalbėjimą, tačiau natūraliai gražios ir geraširdės. Todėl joms reikalingos griežtos „grožio pamokos“, kad ryškiau gebėtų atskleisti savo vidinio ir išorinio grožio harmoniją. Tokia „tapimo“ (angl. *becoming*) dramaturgija atspindi postfeministinę realybę, kai grožis laikomas ne (tik) įgimta savybe, bet nuolatiniu darbu su savimi. Moteris skatinama investuoti į savo kūną, nuolat jį tobulinti, prižiūrėti, keisti ir taip parodyti savo asmenybę, išsilaisvinti, būti nepriklausoma[464].

Visą dešimtąjį dešimtmetį grožio konkursai Lietuvoje buvo suvokiami ir kaip socialinio mobilumo galimybė, tiek pačių dalyvių, tiek organizatorių akimis. Ankstyvieji konkursai ne tik išrinkdavo *gražuoles*, bet ir atverdavo joms kelius į platesnį viešą gyvenimą – pramogų verslą, televiziją, kiną, madą, grožio industriją. Kai kurios sukūrė santykius su aukštą ekonominį ar socialinį kapitalą turinčiais vyrais. Moterys čia galėjo panaudoti iki konkurso ir konkurso metu sukauptą kūno kapitalą. Tačiau, kaip pabrėžia sociologė Ariane Prohaska, „[k]ūno kapitalo vertė grindžiama ne vien išvaizda: moterų

---

461 John B. Thompson, *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*, 1995, p. 13.

462 Mis Lietuva 93, rež. Jūratė Šimkutė. *LRT televizija*, 1994, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000263525/mis-lietuva-93?time_start=477.

463 „Princesės dienoraščio“ knygos (2000 m.) ir filmo (2001 m.) siužetas: nerangi, kukli paauglė Mia sužino, kad yra Genovijos sosto įpėdinė. Mergina intensyviai mokosi senelės organizuojamose „princesės pamokose“, kuriose ji mokosi taisyklingos laikysenos, reveransų, diplomatiškų pokalbių, stalo etiketo, šypsotis, moti ir „gyventi“ kaip princesė.

464 Gill, Rosalind. „Postfeminist Media Culture: Elements of a Sensibility.“ *European Journal of Cultural Studies* 10, 2007, Nr. 2, p. 149; 155, https://doi.org/10.1177/1367549407075898

(liekni ir stangrūs) kūnai liudija investiciją ir discipliną“[465]. Kitaip tariant, moters grožiu *patikima*, nes yra atpažįstamos jos pastangos ir gebėjimas įkūnyti ir išpildyti disciplinuoto moteriškumo standartus (pvz., pozityvumą, pasitikėjimą savimi, kalbėjimo manierą). Tokia galimybė, naudojant savo kūną, tapti matomomis ir reprezentatyviomis buvo išskirtinė, atsižvelgiant į tai, kiek mažai kitų būdų pakilti socialinėmis (ir ekonominėmis) kopėčiomis moterims buvo XX a. dešimtojo dešimtmečio Lietuvoje.

Būtent kūno kapitalas, konvertuotas į simbolinį, socialinį ar kultūrinį kapitalą, kai kurioms merginoms suteikė galimybę pakeisti savo socialinę poziciją. Pavyzdžiui, I. Mikelionytė („Gražioji Vilnietė'88“ laimėtoja) netrukus suvaidino pagrindinį vaidmenį filme (1990 m. „Miškais ateina ruduo“) bei ištekėjo už tuo metu garsiausio šalies krepšininko Arvydo Sabonio, kita 1988 m. konkurso dalyvė Eglė Gomaraska tapo vienu pirmųjų Nepriklausomybės laikų modelių, pradėjusių karjerą užsienyje. Izolda Rukavišnikova („Mis Lietuva'89“ dalyvė) vėliau ištekėjo už verslininko Beno Gudelio ir tapo grožio verslo organizatore bei kartu su vyru perėmė „Mis Lietuva“ konkurso organizavimą.

Kūrėsi ir nauji, Vakaruose atpažįstami porų modeliai ir idealai: gražuolė ir sportininkas, gražuolė ir nusikalstamo pasaulio veikėjas, gražuolė ir verslininkas. Tokie porų idealai rodo, kad statuso ekonomikoje buvo vertinamos ne tik moterys, bet ir vyrai buvo hierarchizuojami pagal šlovę, turtą ar galią. Mikelionytės santuoka su garsiausiu šalies krepšininku atskleidžia abipusę priklausomybę: kaip ji turėjo atitikti grožio standartą, taip ir jos partneriu galėjo tapti ne bet kas. Vyriškasis kapitalas (statusas, sėkmė) čia buvo tokia pati mainų valiuta kaip moteriškasis kūno kapitalas. Apie 2000 m., plečiantis televizijai, internetui, vėliau ir socialiniams tinklams, grožio konkursų įtaka sumenko. Atsiradus naujoms medijoms, moterys viešąjį įvaizdį galėjo kurti pačios, rasdamos daugiau erdvių ir būdų savarankiškai kilti socialiniais ir ekonominiais laiptais.

Grožio konkursai parodė, kaip Lietuvoje formavosi nauja pramogų kultūra, kurioje svarbus vaidmuo teko grožiui, kūnui ir seksualumui. Kartu kūrėsi ir nauja posovietinės Lietuvos ekonomika, kurioje reklama tapo centrine kultūrinės ir komercinės veiklos ašimi. Populiariausiuose konkursuose kiekviena dalyvė turėjo komercinį rėmėją, o įmonės mainais už reklamą žiniasklaidoje teikė paslaugas ir dovanas: sukneles, maudymosi kostiumėlius, kailinius, kosmetiką, aksesuarus, maitinimą, gėrimus, prizus, karūnas, garso

[465] Ariane Prohaska, Marlie Thompson, „Confidence as Capital: Pageantry and Social Reproduction“, *Sociological Spectrum* 45, 2025, Nr. 1, p. 30, https://doi.org/10.1080/02732173.2024.2420865.

techniką ir kt. Grožio konkursai savyje talpino įvairias naujosios Lietuvos kultūros ypatybes: rinkos ekonomiką, ekstensyvią reklamą, seksualizuotą kūną, perteklinį vartotojiškumą, estetiką, asmenybių kultą. Didesni grožio konkursai tapo perteklinės estetikos manifestacija, tikrais grožio spektakliais. Parodomoji prabanga, teatrališkumas ir reginio pompastika įteisino vartotojišką estetiką kaip aukščiausio standarto XX a. dešimtojo dešimtmečio pramogų kultūros dalį[466]. Šiuose renginiuose koncentravosi visas naujosios posovietinės galios tinklas: verslininkai, žiniasklaidos veikėjai, kultūros atstovai ir net nusikalstamo pasaulio figūros, tapusios svarbiais naujos ekonomikos ir pramoginės kultūros veikėjais.

Tačiau šalia perteklinės prabangos egzistavo ir rečiau matoma pusė – finansinis neapibrėžtumas, avantiūrizmas, organizacinis chaosas. Pavyzdžiui, „Mis Lietuva'94" konkurso rengėjai skelbė pagrindinius prizus ir taip reklamavo(si): kelionę į Jamaiką, vieno kambario butą Vilniuje, dalyvavimą „Mis Pasaulis" konkurse Paragvajuje, Fuji videokamerą. Pasak laimėtojos J. Tautkutės: „Vieno kambario butas Vilniuje. Ar įsivaizduojate, ką tai galėjo reikšti 21 metų studentei? Vien dėl to vertėjo dalyvauti konkurse"[467]. Tačiau dėl konkursą organizavusios bendrovės „Lietuvos grožio formulė" (J. Vilimienės įmonė) ir generalinio rėmėjo rietenų[468] laimėtoja negavo nė vieno pagrindinio prizo, išskyrus videokamerą[469]. Be to, kelerius metus vyko ir „Mis Lietuva" konkursų dualizmas, kai vienu metu juos organizavo dvi skirtingos įmonės, o licenciją dalyvauti „Mis Pasaulis" gauti galėjo tik viena. Nei žiūrovai, nei dalyvės taip ir nežinodavo, ar jų pasirinktas konkursas galiausiai ir bus *tas* tikrasis. Kaip situaciją apibūdino LRT reporteris 1996 m. „Mis

---

466 Pavyzdžiui 1993 „Mis Lietuva" finalui buvo specialiai užsakytas liaudies meistro gamintas laimėtojos sostas, dalyvės į renginio sceną „Vilon" viešbučio dirbtinėje tvenkinio saloje, buvo atplukdytos specialiomis valtimis, su specialiai tam aprengtais ir paruoštais irkluotojais. Visa teritorija puošta specialiomis floristų kurtomis puokštėmis, iškeptas ‚pirmą kartą' toks specialus tortas, fejerverkai. Be to viso renginio metu demonstratyviai pilstomas šampanas, demonstruojamos vaišės ir kt. Be to, kiekvienas šis dalykas turėjo būti pristatytas ir pareklamuotas eterio metu.

467 Goda Juocevičiūtė, „Mis Lietuva 1994" J. Tautkutė-Heininga laimę surado Amerikoje. In: *Lrytas.lt*, 2013 m. rugpjūčio 18 d., https://www.lrytas.lt/zmones/veidai-ir-vardai/2013/08/18/news/-mis-lietuva-1994-j-tautkute-heininga-laime-surado-amerikoje-4925927.

468 Goda Juocevičiūtė, „Mis Lietuva 1994" J. Tautkutė-Heininga laimę surado Amerikoje. In: *Lrytas.lt*, 2013 m. rugpjūčio 18 d., https://www.lrytas.lt/zmones/veidai-ir-vardai/2013/08/18/news/-mis-lietuva-1994-j-tautkute-heininga-laime-surado-amerikoje-4925927.

469 Vėliau įsikišus pagrindinio prizo steigėjui – EBSW koncernui, merginai buvo išskirtas kambarys bendrabutyje Naujojoje Vilnioje.

Lietuva“ finale, kas „neturėjo galimybės pasibūti šį kartą, galės tai padaryti kitą mėnesį, nes bus viskas taip pat, tik firma kita“[470].

2.2.3. Pliuralizacija ir radikalizacija: tautiškumas, queer ir radikalus grožis

Trečioji kryptis, pliuralizacija ir radikalizacija, reiškia konkursų formų plėtrą ir ribų testavimą. Atsiradus „Mis Lietuva“ ir miestų ar miestelių gražuolių rinkimams, sparčiai ėmė rastis įvairaus pobūdžio grožio rinkimai, nuo „gražiausio biusto“ iki „gražiausios kalinės“ konkursų. Ši įvairovė atskleidžia platesnį seksualumo kultūros spektrą ir skirtingas kūno matomumo ribas viešojoje erdvėje. „Mis Lietuva“ konkursas buvo nacionalinis, didžiausias ir plačiausiai žinomas, bet tikrai ne vienintelis. XX a. dešimtajame dešimtmetyje grožio konkursai tapo įprasta (pop)kultūros dalimi, tačiau jų formos ir mastas, seksualizacijos lygis įvairavo.

1993 m. Lietuvoje pirmą kartą surengtas gražiausio vyro konkursas „Lietuvos Misteris“[471]. Konkurse akcentuoti ne tik fizinis patrauklumas, bet ir intelektas, asmenybė, vidinio ir išorinio grožio harmonija – taip atkartota moterų konkursuose naudojama retorika. Žurnale *Tik vyrams* misterio rinkimai buvo sutikti itin palankiai, dėmesį kreipiant į drąsą, ryžtą ir pasitikėjimą savimi[472]. Drąsa čia reiškė viešai demonstruoti savo kūną ne kaip jėgos ar sporto įrankį, o kaip estetinį objektą. Toks žvilgsnis į vyro kūną Lietuvoje buvo iš dalies naujas, neįprastas reiškinys, metęs iššūkį tradicinei vyriškumo sampratai. Istoriškai populiarioji vizualinė kultūra veikė principu „vyrai žiūri, o moterys pasirodo“: vyrai dažniau suvokti kaip socialiai aktyvūs subjektai ir žvilgsnio *nešėjai* (angl. *bearer of the look)*, o moterys – kaip pasyvūs objektai, vaizdinys arba tai, „į ką žiūrima“ (angl. *to-be-looked-at-ness*)[473]. Vyrų grožio konkursus organizuojant tokiu pat principu kaip moterų konkursus (kitaip nei, tarkime, kultūrizmo konkursuose), vyrai turėjo *perimti* šį pasyvų vaidmenį.

---

[470] „Mis Lietuva–96“, *Panoramos archyvai*, 1996 m. gegužės 4 d., https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000227837/panoramos-archyvai-mis-lietuva-96?time_start=85.

[471] 1993 m. „Lietuvos misterio“ rinkimų nugalėtoju tapo teisininkas Piotras Gerasimovičius.

[472] Kazys Žilėnas, „Apie misterių antplūdžio grėsmę“, *Tik vyrams*, 1993, Nr. 11, p. 17.

[473] Kalyani Kalyani, „‚Gaze‘ and ‚Bodies‘ in Popular Print: Understanding the Changing Representation of Women in Visual Culture“, *Journal of Media and Communication, 2020,* t. 4, Nr. 1, p. 58.

Šio konkretaus 1993 m. konkurso vertinimo komisiją sudarė vien moterys. Tokia praktika įprasta ir kituose Lietuvoje ir pasaulyje rengiamuose vyrų grožio konkursuose. Viena vertus, tai iliustruoja aptarto tradicinio žvilgsnio inversiją. Jei tradiciškai vyrai žiūri į moteris (angl. *male gaze*), čia moterys vertina vyrus. Kita vertus, tokią praktiką galima interpretuoti ir kaip bandymą užtikrinti, kad dalyviai būtų vertinami per heteronormatyvinį filtrą, išvengiant bet kokių užuominų į neheteroseksualų žvilgsnį ir taip patvirtinant, jog konkurso dalyviai yra „tikri vyrai“. Ši struktūra nebuvo išskirtinai lietuviška ypatybė. Analizuodamas 1998 m. Venesuelos misterio konkursą, semiotikas José Enrique Finolis parodė, kad vien iš moterų sudaryta komisija atlieka ritualinę vyriškumo apsaugos funkciją, užkerta kelią bet kokiai homoseksualumo konotacijai, kuri mačistinėje kultūroje diskvalifikuotų patį renginį[474]. Be to, priešingai nei moterų grožio konkursuose, iš vyrų nebuvo reikalaujama, kad jie būtų nevedę, be vaikų ar tam tikro amžiaus ribose. Ši laisvesnė struktūra rodo, kad vyriškumas, vyriškas seksualumas ir patrauklumas kultūriškai nėra taip stipriai siejamas su šeiminiu statusu ir jo pasikeitimu. Nuo XX a. devintojo dešimtmečio vyrų kūnas Vakarų pasaulyje tapo vis labiau seksualizuojamas žiniasklaidoje, reklamose ir filmuose[475]. Tačiau tiek Lietuvoje, tiek Vakaruose dešimtajame dešimtmetyje vyrai vis dar rečiau tapdavo seksualinio objektyvizavimo taikiniais nei moterys, o tokie renginiai kaip vyrų grožio konkursai, nors ir sulaukė žiniasklaidos dėmesio, neperžengė nišinės pramogos ribų.

Jei „Misteris“ išplėtė konkursų lauką lyties ašimi, kita plėtros kryptis buvo tapatybės ašis. Greta klausimo, *kieno* kūnas gali būti rodomas, iškilo klausimas, *ką* tas kūnas scenoje reprezentuoja. Ryškiausia tokios tapatybinės plėtros forma ankstyvuosiuose konkursuose buvo tautiškumas. Pasirodymai su tautiniais rūbais[476], kaip ir kiti įvairūs tautinės kultūros elementai (liaudies dainos, sutartinės, liaudies meistrų dekoracijos), pasitaikydavo dažnai. Tautiškumo elementas buvo būdingas ne tik Lietuvai, bet ir daugeliui Rytų Europos, posovietinių visuomenių. Organizatoriai neretai pabrėždavo norą ieškoti *lietuviško* grožio konkursų kelio. Lietuviškumas arba regioniškumas dažnai pabrėžiami kaip itin svarbūs tapatybės bruožai. Tokia tapatybė ne tik

---

474 José Enrique Finol, „Masculinity in Men Beauty Pageant“, *Heterogénesis. Revista de artes visuales*, Nr. 29, p. 8, http://www.heterogenesis.com/Heterogenesis-2/Textos/hsv/hnr29/Finol.html.

475 Rosalind Gill, „Bend it like Beckham? The challenges of reading gender in visual culture“, in: P. Reavey (red.), *Visual Methods in Psychology: Using and Interpreting Images in Qualitative Research*, London: Routledge, 2011, p. 29–42.

476 Pvz., *Lietuvos kronika*, 1989 – 08 (1570), https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000160865/lietuvos-kronika-1989-08-1570?time_start=390.

pabrėžiama, bet konkurse yra ir tarsi atstovaujama. Pavyzdžiui, mergina, laimėjusi „Mis Aukštaitija“ konkursą, „Mis Lietuva“ konkurse atstovauja ir reprezentuoja ne tik save, bet ir visą regioną, jo tautinius rūbus, tradicijas.

Grožio konkursai atkurtoje Lietuvos visuomenėje tapo ir viena iš naujų galimų erdvių (at)skleisti savo įvairialypę tapatybę, konstruoti mažumos identitetą. Pavyzdžiui, 1993 m. startavo konkursas „Gražiausia Lietuvos lenkaitė“[477]. Rinkimus organizavo laikraštis „Kurier Wileński“. Šie rinkimai sujungė klasikinį grožio konkursų formatą su tautinių mažumų savireprezentacija. Galime sakyti, kad pats titulas pabrėžė simbolinę reikšmę – „lenkaitė“ kaip kultūriškai skirtinga, bet vis dar „Lietuvos“ moteris. Kaip ir kai kuriuose „Mis Lietuva“ rinkimuose, šiuose merginos pasirodydavo su regioniniais lenkų liaudies kostiumais, atlikdavo pasirodymus pagal tradicinę muziką. Rėmėjai (Lenkijos oro linijos LOT, „Żywiec“ atstovybė) ir Lenkijos ambasados atstovų dalyvavimas konkurse aiškiai signalizavo transnacionalinį ryšį su Lenkija. Greta Lenkijos diplomatų komisijoje dalyvavo ir vietos kultūrinio elito atstovės, „Akademia Femina“ vadovė Jūratė Vilimienė, „Lietuvos ryto“ redaktorė Audronė Telksnienė, „Mis Lietuva’93“ nugalėtoja Jūratė Mikutaitė. Tokia sudėtis rodo, kad renginyje buvo siekiama ne tik išryškinti etninę tapatybę, bet ir ją integruoti į nacionalinę kultūrinę sceną.

Be to, tautiškumo integravimas šiuose renginiuose veikė kaip priemonė sušvelninti jų seksualizacijos lygį. XX a. dešimtajame dešimtmetyje dalis visuomenės jautė ryškų nerimą dėl vis labiau seksualizuojamos kultūros. Erotikos sklaida buvo tiesiogiai siejama su lietuviškų tradicijų, kuklumo ir moralinių vertybių nykimu. Tokiose interpretacijose net ir menkai seksualizuoti vaizdai ar renginiai buvo suvokiami kaip grėsmė, tačiau grožio konkursai, nepaisant pasirodymų su maudymosi kostiumėliais ar ryškiai objektyvizuojančių elementų (pvz., kūno matmenų vertinimo), tokios grėsmės nekėlė. Tautiškumo pabrėžimas šiuo atveju veikė kaip neutralizuojantis veiksnys, jis leido šiuos reginius suvokti ne kaip seksualumo kultūros dalį, o kaip nacionalinės ar regioninės tapatybės reprezentaciją, kultūriškai „padorią“ kūno viešumo formą.

Grožio konkursų laukui plečiantis, ėmė rastis vis naujesnių formų. Viena iš jų – atskirų kūno dalių konkursai, pavyzdžiui, gražiausio biusto, „užpakaliuko“ ar kojų rinkimai. Tokie rinkimai nebuvo unikalus Lietuvos reiškinys, jie sekė Vakarų popkultūros pavyzdžiais, kur nuo XX a. vidurio

[477] XIX edycja konkursu „Dziewczyna Kuriera Wileńskiego – Miss Polka Litwy 2017“. *Kurier Wileński*, 2017 m. vasario 4 d., https://kurierwilenski.lt/2017/02/04/xix-edycja-konkursu-dziewczyna-kuriera-wilenskiego-miss-polka-litwy-2017/.

įvairūs panašaus tipo konkursai tapo įprasta erotizuotos pramogų industrijos dalimi. Lietuvos atveju šis formatas atspindėjo tiek vakarietiškos pramogų kultūros įtaką, tiek vietines pastangas išbandyti „drąsesnes“ seksualumo reprezentacijos formas viešojoje erdvėje. Pavyzdžiui, 1992 m. Šiauliuose pirmą kartą buvo surengtas „Nuostabiausių kojų“ konkursas. Šis renginys netrukus išpopuliarėjo visoje Šiaurės Lietuvoje. Populiarumą sieti reikėtų ir su itin sėkminga „Argo“[478] televizija, kurios kūrėjai ir transliavo šį konkursą. Konkursas buvo išskirtinis tuo, kad renkama buvo ne gražiausia mergina kaip įprastuose konkursuose, bet nuostabiausios kojos. Tokiu būdu merginų tapatybės galėjo likti neatskleistos (bent iki finalo). Vienas iš kūrėjų Aivaras Rusevičius konkurso idėją prisimena kaip ironišką ir kilusią spontaniškai, tarsi pašiepiančią naujai susikūrusį ir sparčiai išplitusį „grožio konkursų“ bumą[479]. Tuo tarpu kitas „Argo TV“ kūrėjas Gediminas Beržinis kilusią idėją apibūdino kaip bandymą „išjudinti“ drovias, kuklias ir susikausčiusias Lietuvos merginas ir paskatinti jas labiau pasitikėti savimi. „Tik kojų“ konkursas turėjo jas paskatinti dalyvauti, nes nereikėjo demonstruoti veido[480].

Tačiau tokie „kūno dalių“ konkursai išryškino moters kūno komercializacijos ir fragmentacijos etapą. Grožio konkursų kontekste kalbame apie pokytį nuo visumos (kūnas, asmenybė, tapatybė) prie bevardės detalės (pvz., koja), t. y. nuo reprezentacijos prie fragmentacijos. Kita vertus, „Nuostabiausių kojų“ konkursas Šiauliuose pritraukė ir organizuoto nusikalstamumo grupuotes, žinomus *Šiaulių princus*. Jų dalyvavimas grožio konkursų lauke rodo, kad seksualizuotas moters kūnas (žiūrėjimas į jį ir jo *turėjimas*) tapo simboliniu kapitalu ir naujos posovietinės galios dalimi. Tokie renginiai liudija, kad posovietinėje Lietuvoje seksualumo kultūra buvo glaudžiai susijusi su naujos ekonominės ir vyriškos galios formavimusi, kai žvilgsnis į moters kūną tapo savotišku socialinio statuso ir viršenybės ženklu.

XXI a. pradžioje klasikinio grožio konkurso formatą pradėjo perimti ir iki tol tokioje viešumo formoje beveik nereprezentuotos *queer* bendruomenės. 2002 m. gėjų klube „Men’s Factory“ įvyko pirmasis gėjų grožio konkursas „Misteris gėjus 2002“[481]. Konkursas buvo uždaras, skirtas tik klubo lankytojams, tačiau spaudoje apžvelgtas plačiai, organizatoriai noriai viešino ir dalijosi renginio detalėmis. Konkurso laimėtojas Donatas vyko į Baltijos šalių ir Rusijos „Mr. Gay Baltija“ rinkimus, kuriuos taip pat laimėjo. Donato

---

478 Iš pradžių vadinosi „Riko TV“.

479 Aivaras Rusevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Šiauliai, 2025 m. kovo 10 d.

480 Gediminas Beržinis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Šiauliai, 2025 m. kovo 10 d.

481 Kviliūnaitė Jurgita. Vilniuje – gėjų grožio konkursas. *Vakaro žinios*, 2002 m. rugpjūčio 29 d.

tapatybė buvo slepiama tiek renginiuose, tiek spaudoje (minimas tik vardas, nuotraukose veidas užtušuotas). Ypač didelis nesutapimas tarp realaus renginio ir jo vaizdinio žiniasklaidoje išryškina matomumo ir prieinamumo paradoksą. Žiniasklaida ir organizatoriai siekė kuo didesnio viešumo, o dalyviai kuo didesnio ar bent dalinio anonimiškumo.

Tais pačiais metais, tame pačiame klube įvyko ir pirmasis Lietuvoje (ir visose Baltijos šalyse) „Miss Travesti Lietuva“ konkursas. Renginį inicijavęs klubo vadovas Terentjevas jį apibūdino kaip „transvestitų karalienės rinkimus“[482]. Nors *drag* pasirodymai šioje erdvėje jau buvo gana įprasti, konkurso formatas – rinkimai su keturiais turais (prisistatymas, muzikinė parodija, erotinis numeris ir vakarinių suknelių demonstracija) – žymėjo žingsnį klasikinių grožio rinkimų link. Pasak Terentjevo, „kiekvieno transvestito tikslas – makiažo, aprangos ir įvairių aksesuarų pagalba pasidaryti kuo panašesniais į dailiosios lyties atstoves – t. y. kuo labiau priartėti prie moteriško grožio idealo[...]“[483]. Šio konkurso užkulisius fiksuoja ir retas šaltinis – žurnalistikos studento projektas. Jis pusmetį tyrė klubo aplinką apsimetęs „Miss Travesti Lietuva“ dalyviu „Shirley“ ir dalyvavo konkurse. Šį šaltinį būtina vertinti kritiškai: tai subjektyvus, slapta (apsimetant dalyviu) parengtas žurnalistinis studento darbas, kuriame ir kitų dalyvių balsai perteikiami paties tyrėjo balsu. Jo reportaže renginys aprašomas kaip repetuotas „iki smulkmenų – kaip tikrame grožio konkurse“[484].

Tokius *drag* pasirodymus galime matyti kaip hiperbolizuojančius stereotipinius moteriškumo ženklus, vyriškumą ir moteriškumą pateikiant kaip kostiumą. *Drag* pasirodymai, ironizuodami kultūrinę „taisyklę“, kad „vyrai veikia, o moterys atrodo“ (angl. *men act and women appear*), iškreipia nusistovėjusią žvilgsnio logiką[485]. Tuo tarpu heteronormatyvioje kultūroje ši performatyvumo logika yra slopinama, moteriškumas laikomas natūraliu ir autentišku. Todėl grožio konkursuose moterys demonstruoja kūną kaip savaime moterišką, o *drag* išryškina dirbtinumą[486]. Paradoksaliai, *drag* konkursai tampa net „moteriškesni“ už tradicinius grožio konkursus, nes hiperbolizuotai išplečia moteriškumo vaidmenį iki parodijos, teatrališko

---

482 Dominyka Žilytė, „Vilniaus transvestitai išsirinks savo karalienę“, *Bulvarinis skaitalas*, 2002 m. lapkričio 16 d., p. 12.

483 Dominyka Žilytė, „Vilniaus transvestitai išsirinks savo karalienę“, *Bulvarinis skaitalas,* 2002 m. lapkričio 16 d., p. 12.

484 „Vyras moters kailyje“, Skirmanto Valiulio fondas, Vilniaus universiteto biblioteka, F. 337.

485 David M. Halperin, *How To Be Gay*, Harvard University Press, 2012, p. 199.

486 Verta Taylor, Leila J. Rupp, „Chicks with Dicks, Men in Dresses: What It Means to Be a Drag Queen“, *Journal of Homosexuality*, 2004, t. 46, Nr. 3–4, p. 131, https://doi.org/10.1300/J082v46n03_07.

kraštutinumo. Minėtame studento tyrime daug dėmesio skiriama būtent įpročių, judesių ir *kūniškumo* pokyčiams. Pasak jo: „Pakeisti išvaizdą yra paprasta, įpročius – sunku“, t. y. aprangą, makiažą ir peruką įsigyti nesunku, o laikysena bei judesiai reikalauja repeticijų. Būtent todėl žurnalistas savaitę mokėsi vaikščioti aukštakulniais[487]. Pasak darbo autoriaus, konkurso dalyviai save apibrėžė įvairiai. Vienas dalyvis, vardu Ala, savo pasirodymą suvokė kaip „parodiją, vaidybą“, pabrėždamas esąs heteroseksualus, turintis žmoną ir dukrą. Kitas dalyvis – profesionalus choreografas – konkursą taip pat traktavo kaip šou programos dalį[488]. Vis dėlto lieka neaišku, ar šio konkurso dalyviai save suvokė kaip metančius iššūkį visuomenės prielaidoms apie lytį ir seksualumą, ar vertino tai tik kaip pramogą, be politinės ir socialinės žinutės.

XXI a. pradžioje Lietuvos viešojoje kultūroje išryškėjo „radikalaus grožio“ tendencija – vis dažniau pasirodydavo hiperseksualizuoti moterų kūnai, fragmentuotos kūno dalys ir vis labiau provokuojantis žiniasklaidos turinys. Pirmasis grožio konkursų populiarumo bumas, siejamas su elegantiška, *karališka* estetika, šiuo laikotarpiu prarado aktualumą. Tiek Lietuvoje, tiek Vakaruose grožio reprezentacijos ėmė radikaliai keistis: nuo santūresnės estetikos prie atviresnio, komercializuoto ir labiau seksualizuoto vaizdavimo. Šį poslinkį lėmė keli veiksniai. Viena iš prielaidų galėjo būti dešimtmečio pabaigoje išaugusi leidinių ir TV kanalų konkurencija dėmesio ekonomikoje, kuri skatino nuolat kelti seksualizacijos ir šoko laipsnį, nes ankstesni vaizdai nebedarydavo įspūdžio, o pigesnės turinio gamybos ir sklaidos technologijos leido vis atviresnį turinį greitai tiražuoti.

Šiame kontekste grožio konkursai įgavo naujus, drastiškesnius pavidalus. Vienas ryškiausių pavyzdžių – 2002 m. LNK televizijos organizuotas „Mis nelaisvė“ konkursas, arba „gražiausios kalinės rinkimai“, vykę Panevėžio moterų kolonijoje (dabar – Panevėžio kalėjimas). Iš 39 norėjusių dalyvauti kalinių atrinktos aštuonios, jaudinantis „dėl per didelės konkurencijos“. Programą sudarė pasiruošimas ir trys teminiai turai: „Mis Holivudas“, „Mis Gracija“ (maudymosi kostiumėliai) ir „Mis Elegancija“ (vakarinių suknelių demonstracija)[489]. Rinkimus laimėjo 21-erių Kristina („Samanta“). Tai, jog konkursas buvo organizuojamas kaip rimtas projektas, rodo komisijos sudėtis:

---

[487] „Vyras moters kailyje“, Skirmanto Valiulio fondas, Vilniaus universiteto biblioteka, F. 337.

[488] „Vyras moters kailyje“, Skirmanto Valiulio fondas, Vilniaus universiteto biblioteka, F. 337.

[489] Michael Wines, „Panevezys Journal; In a Lithuanian Prison, the Beauty Is Unconfined“, *The New York Times*, 2002, lapkričio 26 d., https://www.nytimes.com/2002/11/26/world/panevezys-journal-in-a-lithuanian-prison-the-beauty-is-unconfined.html.

aktoriai Galina Dauguvietytė, Kostas Smoriginas, dizainerė Sandra Straukaitė, Marijonas Mikutavičius, Piliečių gynimo paramos fondo pirmininkas Stasys Kaušinis ir Seimo narys Aloyzas Sakalas[490].

Jau aptartas *tapimo* naratyvas čia įgijo radikalesnes formas. Kalinčios moterys buvo „mokomos“ vėl tapti moterimis: „Mes jas su aukštakulniais mokėm vaikščioti, iš Panevėžio pakvietėme choreografus. Vietoje darbo jos eidavo į sceną“[491], tarsi per kūno discipliną *prisimintas*, naujai išmoktas moteriškumas galėtų tapti jų moralinio atsinaujinimo ir gebėjimo „teisingai“ gyventi už kalėjimo ribų įrodymu. Kontroversija kilo paaiškėjus, kad kelios konkurse dalyvavusios moterys kalėjo už žmogžudystę, nors konkurso rengėjai buvo žadėję, kad „konkurse nebus leista dalyvauti už sunkius nusikaltimus kalinčioms moterims“[492]. Savo atsiminimuose Valinskas konkursą nuosekliai pristato kaip moterims suteiktą pripažinimo, laikino išėjimo iš kalėjimo rutinos ir psichologinio atokvėpio galimybę. Apibendrindamas projektą jis rašo:

> „Nėra vienareikšmiško vertinimo, kad visi realybės šou yra postūmis į geresnį, šviesesnį gyvenimą. Kai kurių, ko gero, ankstesni pasauliai tiesiog nepaleidžia. O televizija gali fiksuoti ne tik ekrane vykstančias dramas, bet ir šalia jų kunkuliuojančius tikrus gyvenimus. Ir kartais – labai skaudžius. „Mis nelaisvė“ man buvo vienas emociškai stipriausių projektų – jį atsiminsiu visą savo gyvenimą. Galutiniu patvirtinimu, kad atlikome prasmingą darbą, man tapo kunigo skambutis.“[493]

Ši retrospektyvi savirefleksija svarbi kaip paties organizatoriaus pateikiamas projekto prasmės paaiškinimas: pramoginis televizijos reginys jo pasakojime derinamas su socialinės pagalbos, pripažinimo ir moralinio prasmingumo argumentais. Tačiau „Mis nelaisvė“ atvejis atspindi ir platesnes laikmečio ypatybes: seksualumo radikalizaciją, skandalo komercializaciją ir šokiruojančių temų pavertimą pramoga, neretai prisidengiant „pagalba“. Tokie grožio konkursai parodo, kaip moters kūno vertinimas tapo neatsiejama

---

490 „Mis nelaisvės“ rinkimuose – netikėta pergalė, *Vakaro žinios*, 2002 m. lapkričio 16 d., p. 7.

491 „Arūnas Valinskas emocingai prisiminė konkursą ‚Mis nelaisvė‘: ‚Vėliau pasidarė baisu‘“, *Lrytas.lt*, 2020 m. kovo 13 d., https://www.lrytas.lt/stilius/karamele/2020/03/13/news/arunas-valinskas-emocingai-prisimine-konkursa-mis-nelaisve-veliau-pasidare-baisu--13937657.

492 „Mis nelaisvė“ rinkimuose – žudikės, *Vakaro žinios*, 2002 m. lapkričio 18 d., p. 6.

493 Arūnas Valinskas, *Valius. Tai buvo kažkas tokio*, užrašė Dalia Linkevičiūtė, Vilnius: Laisvės media group, 2024, e. knyga.

viešojo gyvenimo dalimi: net fiziškai izoliuotas (kalėjime) kūnas išlieka matuojamas, normuojamas ir vertinamas.

Apibendrinant, XX a. dešimtojo dešimtmečio grožio konkursai Lietuvoje tapo ne tik ryškiu seksualumo kultūros reiškiniu, bet ir transformacijos laikotarpio grožio standartų, seksualumo bei lyčių vaidmenų veidrodžiu. Jie legitimizavo žvilgsnį į kūną: tai, kas sovietmečiu egzistavo privačiai, pogrindyje ar neformaliai, buvo perkelta į sceną ir tapo viešai matuojama, lyginama, normuojama. Be to, jie komercializavo kūną, nes kūno kapitalas galėjo tapti į socialinį ir ekonominį kapitalą konvertuojamu mainų objektu. Galiausiai jie perrašė matomumo politiką ir tarp „tautiškai padorios“ estetikos bei „radikalaus grožio“ ar *queer* formų nustatė, kas ir kokiomis sąlygomis gali būti matoma viešumoje.

2.3. Sekso skandalai: matomumo, privatumo ir pripažinimo ribos

Sekso skandalai šiame tyrime nagrinėjami ne kaip pikantiški laikotarpio epizodai, bet kaip konfliktinės situacijos, kuriose išryškėjo seksualumo kultūros veikimo taisyklės: kas gali būti rodoma, apie ką ir kaip leidžiama kalbėti, kam pripažįstama teisė į privatumą, o kada asmens intymus gyvenimas paskelbiamas viešojo intereso objektu. Kasdienybėje šios ribos dažnai lieka nematomos, tačiau skandalas jas iškelia į paviršių, nes priverčia viešai įvardyti pažeistą normą ir jį pažeidusįjį ar pažeidusiąją. Todėl skandalai čia svarbūs kaip epizodai, per kuriuos seksualumo kultūra pati save apibrėžia. Transformacijos laikotarpiu keitėsi ne tik seksualumo vaizdavimo mastas, bet ir pačios skandalizavimo sąlygos. XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje atsiradusi, o amžių sandūroje suklestėjusi bulvarinė žiniasklaida aktyviai ieškojo, kūrė ir ilgino skandalų gyvavimo ciklą. Skandalai tapo ir komerciniu ištekliumi, leidusiu pakartotinai grąžinti istoriją į viešumą, plėsti savo auditoriją ir didinti pelną.

Tačiau ne visos paskalos, paslaptys ar netikėtos naujienos galėjo virsti skandalais. Pasak sociologo Johno B. Thompsono, tam, kad įvykis taptų skandalu, reikia, kad būtų pažeista visuomenėje pripažįstama norma, kad veiksmas iš pradžių būtų slepiamas, o vėliau viešai atskleistas, ir kad jis sukeltų viešą pasmerkimą ar grėsmę kaltininko reputacijai ar socialiniam statusui[494]. Skandalas dažniausiai turi ir savo vystymosi eigą: pažeidimas atskleidžiamas, žiniasklaida jį išplečia į pasakojimą, viešojoje erdvėje reiškiamas pasmerkimas, o pažeidėjas neigia kaltinimą, aiškinasi arba mėgina atkurti savo reputaciją[495]. XX a. dešimtojo dešimtmečio pirmoje pusėje Lietuvoje skandalingumo galėjo pakakti ir pačiam seksualizuoto kūno pasirodymui spaudoje, televizijoje ar reklamoje. Vis dėlto pavienis šokiruojantis vaizdas nebūtinai išsivystydavo į skandalą. Skirtis tarp seksualizuoto vaizdo sukeltos sensacijos ir ilgiau trunkančio skandalo yra svarbi analizuojant tolesnius atvejus.

Šiame poskyryje nagrinėjami keturi tikslingai atrinkti atvejai. Jie grupuojami poromis, kad būtų galima atskleisti ne tik kiekvieno skandalo savitumą, bet ir bendrus jų veikimo principus. Pirmąją porą sudaro du atvejai, susiję su simboline santuokos ritualo erdve: pornografinė fotosesija Vilniaus santuokų rūmuose ir tos pačios lyties poros ceremonija Vilniaus arkikatedroje.

---

494 John B. Thompson, Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age, Cambridge: Polity Press, 2000, p. 13.

495 Lajos Császi, „The Rituals of Popular Media: Gossip and Scandal“, Tabula. A Néprajzi Múzeum online folyóirata, 2020, t. 21, Nr. 1–2, p. 22, https://doi.org/10.54742/tabula.2020.1-2.02.

Antroji pora apima du 2002 m. skandalus: realybės šou „Akvariumas 2“ ir Algirdo Brazausko bei Kristinos Butrimienės santykių paviešinimą. Abu atvejai leidžia nagrinėti skirtingas privataus gyvenimo virtimo viešu reginiu ypatybes.

2.3.1. Pornografinė fotosesija Vilniaus santuokų rūmuose (1996–2000)

Vienas pirmųjų plačiau nuskambėjusių sekso skandalų Lietuvoje kilo 1997 m., kai spaudą pasiekė žinia apie Vilniaus santuokų rūmuose surengtą pornografinę fotosesiją. 1974 m. atidarytas pastatas priklausė sovietmečiu kurtai sekuliaraus gyvenimo ritualų sistemai[496]. Kaip yra parodžiusi Marija Drėmaitė, tokie rūmai turėjo ne tik registruoti teisinį santuokos faktą, bet ir architektūros bei ceremonijų iškilmingumu pakeisti religinėje erdvėje atliekamus ritualus[497]. Todėl pornografinė fotosesija Santuokų rūmų salėje reiškė ne vien netinkamą viešojo pastato panaudojimą. Ji pornografinį vaizdą įkėlė į erdvę, skirtą valstybės pripažįstamai santuokai, ir būtent ši priešprieša suteikė įvykiui skandalingumo.

Istorija iškilo į viešumą, kai užsienyje viešėjęs lietuvis pornografiniame žurnale „Private“[498] atpažino vilniečiams gerai pažįstamą Santuokų rūmų interjerą: liustrinį sietyną, stalą bei Lietuvos herbą[499]. Žinia pasklido spaudoje ir paaiškėjo, kad 1996 m. Vilniaus santuokų rūmų Civilinės metrikacijos skyriaus vedėjas Povilas Mickūnas išdavė leidimą užsienio fotografams pagrindinėje salėje atlikti vestuvinių suknelių kolekcijos fotosesiją[500]. Kaip vėliau paaiškėjo, salėje iš tiesų vyko pornografinio siužeto filmavimas ir fotosesija. Žiniai pasklidus, iš santuokų salės buvo pašalintas stalas, ant kurio vyko fotografavimas ir filmavimas. Žinia sukėlė nedidelį skandalą, tačiau, neatsiradus naujų aplinkybių, jis netrukus nurimo. Fotografijas galėjo pamatyti tik užsienyje leisto ir Lietuvoje neplatinto žurnalo „Private“ skaitytojai.

---

496 Marija Drėmaitė, „Sovietinė ritualinė architektūra – santuokų ir laidotuvių rūmai Lietuvoje“, Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 73, 2014, p. 53.

497 Marija Drėmaitė, „Sovietinė ritualinė architektūra – santuokų ir laidotuvių rūmai Lietuvoje“, Acta Academiae Artium Vilnensis, t. 73, 2014, p. 53.

498 *Private*, Nr. 141, 1997, p. 6.

499 Karolis Žukas, „Kai „Rembo“ žiūrėjome iš vaizdajuostės: Vilniaus videosalonų istorijos“, *LRT.lt*, 2021-06-06, https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1409444/kai-rembo-ziurejome-is-vaizdajuostes-vilniaus-videosalonu-istorijos.

500 Artūras Balys, „Santuokų rūmų orgijos – internete“, *Vakaro žinios*, 2000-10-12, p. 3

13 pav. Private, Nr. 141, 1997, p. 6.

Tačiau 2000 m. skandalas atsinaujino fotografijas paskelbus internete. Netrukus menkai uždengti jų fragmentai buvo perspausdinti ir bulvarinėje spaudoje, todėl auditorijai nebereikėjo pasikliauti vien įvykio aprašymais, ji galėjo pati pamatyti skandalo objektą. Dar daugiau dėmesio sukėlė žinia, kad egzistuoja ne tik fotografijos, bet ir pornografinė vaizdajuostė[501]. Spauda skelbė, jog jos kopijos buvo platinamos Gariūnuose už kainą, gerokai viršijusią tuo metu įprastą pornografinių vaizdajuosčių kainą[502]. Taigi pats 1996 m. įvykis nepasikeitė, tačiau pasikeitė jo viešo patyrimo mastas ir pobūdis: vaizdas tapo nebe vien aprašomu įrodymu, o pagrindine skandalo medžiaga. Internetas pakeitė ne tik fotografijų auditorijos dydį, bet ir jų kontrolės galimybes. 1997 m. vaizdų prieinamumą ribojo fizinis užsienyje leidžiamo žurnalo platinimas, o 2000 m. skaitmeninės kopijos galėjo cirkuliuoti nepaisydamos nacionalinių leidybos ir prekybos ribų. *Vakaro žinios* šį procesą dar labiau išplėtė, internete pasirodžiusius vaizdus

501 Artūras Balys, „Santuokų rūmų orgijos – internete“, *Vakaro žinios*, 2000 m. spalio 12 d., p. 3

502 Tokią vaizdajuostę „Lietuvos ryto“ redakcijai nusipirkti siūlė vilnietis, pats ją pirkęs Gariūnuose už 120 lt. kitos pornografinės vaizdajuostės tuo metu kainavo ~20 lt.; Karolis Žukas, „Kai „Rembo“ žiūrėjome iš vaizdajuostės: Vilniaus videosalonų istorijos“, *LRT.lt*, 2021-06-06, https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1409444/kai-rembo-ziurejome-is-vaizdajuostes-vilniaus-videosalonu-istorijos.

perkeldamos atgal į spausdintą laikraštį. Skandalą atnaujino ne vien internete atsiradę nauji „įrodymai“, bet ir vaizdų judėjimas tarp skirtingų medijų.

2000 m. spalio 12 d., ketvirtadienis

NUMERIO "VINIS"

ŽINIOS 3

Santuokų rūmų orgijos – internete

"VL Vakaro žinios" jau rašė apie tai, kad prieš ketverius metus Vilniaus Santuokų rūmuose slapčia nufotografuotų pornografinių nuotraukų byla niekaip nebaigiama, nors yra aiškūs šios fotosesijos autoriai. Dabar Santuokų rūmų garbei suduotas dar vienas smūgis - orgijų Civilinės metrikacijos rūmuose nuotraukos paskelbtos ir internete.

Artūras BALYS

Nuotraukos - visam pasauliui

Pirmą kartą skandalas dėl Santuokų rūmuose fotografuotų pornografinių nuotraukų kilo 1997 metų liepą, kai pasirodė erotinio žurnalo "Private" numeris, kuriame šalia kitų erotinių nuotraukų buvo išspausdinti ir fotosesijos Vilniaus Civilinės metrikacijos skyriuje rezultatai.

Tačiau tada meilės orgijų vaizdus, fotografuotus ant stalo, ties kuriuo įstūkimybę prisiekia jaunavedžiai, galėjo pasižiūrėti tik šio žurnalo pirkėjai. Dabar šios nuotraukos prieinamos kiekvienam, besinaudojančiam interneto paslaugomis - nuotraukų ciklas atsidūrė viename pornografinių tinklalapių. Tiesa, jis pavadintas "Rusijos žiema", nes nuotraukų autoriai kažkodėl nori įtikinti skaitytojus ir interneto vartotojus, kad veikiamas vyksta Rusijoje, nors nuotraukų fone aiškiai matyti Lietuvos herbas ir pagrindinės Santuokų rūmų salės sietynas. Išspausdinus nuotraukas "Private" žurnalo/grį buvo rašoma, kad orgija vyksta Rusijoje.

Seksas - šalia herbo

Orgija Santuokų rūmuose buvo fotografuota 1996 metų balandžio 4 dieną. Tada į Civilinės metrikacijos skyrių kreipėsi Estijos fotografai, prisistatę prancūzų fotografo Pjero Vudmano, dirbančio žurnale "Private", atstovais. Jie sakė Santuokų rūmuose fotografiuosiantys vestuvinių suknelių kolekciją. Civilinės metrikacijos skyriaus vedėjas Povilas Mickūnas aiškino nematęs nieko blogo, todėl buvo sudaryta sutartis dėl vestuvinių suknelių kolekcijos fotografavimo Santuokų rūmuose.

Fotosesijos dieną prie Vilniaus Santuokų rūmų privažiavo automobiliukas, iš kurio išlipo kelios merginos ir užsieniečiai fotografai. Iškilmingoje Santuokų rūmų salėje iš pradžių jie tikrai fotografavo vestuvinių suknelių kolekciją. Juos stebėjo ir vienas Santuokų rūmų darbuotojas, tačiau vėliau nusprendęs, kad stebėti čia nėra ko, prižiūrėtojas pasišalino.

Tada niekieno nestebimi fotografai ir įsigudrino Santuokų rūmuose nufotografuoti visą ciklą pornografinių nuotraukų. Šios nuotraukos buvo išspausdintos skandalingų erotiniame žurnale. Simpatiškų merginų "nuotykiams" Vilniuje net buvo suteiktas tam tikras standartiškas pornografinių nuotraukų siužetas.

Savotiškame komikse mergi nos iš pradžių pasirodo apsirengusios - jos nufotografuotos šalia Civilinės metrikacijos biuro esančios cerkvės. Paskui veikėmas persikelia į Santuokų rūmus - skandinavų žurnalas šį biurą paverte "Prancūzijos ambasada". Viduje merginos jau demonstruoja tai, ką sugeba - užsiima seksu su "ambasados darbuotoju" tiesiai ant Civilinės metrikacijos stalo.

Po šių nuotraukų išspausdinimo Vilniaus savivaldybėje kilo sambrūzdis. Civilinės metrikacijos skyriuje nedelsiant buvo pakeistas išnešinkitas stalas. Buvo suguešiinta ir tvarka Santuokų rūmuose. Nuo tol niekas neturi teisės fotografuoti nuotraukas ar pristatyti savo kolekcijas be Santuokų rūmų darbuotojų priežiūros.

Savivaldybėje - sambrūzdis

Šias pornografines nuotraukas paskelbus internete, Savivaldybėje vėl prasidėjo kalbos, kaip galėjo atsitikti, kad pornografinės nuotraukos buvo fotografuotos Santuokų rūmuose.

Savivaldybės Teisės departamento vadovas Raivydas Rukštelė sako pornografines nuotraukas internete pamatęs antradienį.

"Iš kur aš sužinojau apie jas - tai jau mano reikalas, - nenorėjo atskleisti, iš kur sužinojo apie pornografiją internete R.Rukštelė. Jis taip pat tvirtino, kad reiketų pamiršti apie tai, kaip fotografai buvo įleisti į Civilinės metrikacijos biurą. "Tai įvyko prieš kelis metus, taigi dabar nubausti P.Mickūno neįmanoma net įstatymiškai", - sake valdininkas.

Prieš trejus metus, vos išėkius į viešumą šiam skandalui, P.Mickūnui buvo pareikštas papeikimas.

Vedėjas vėl susirgo

Santuokų rūmų direktoriaus vakar surasti nepavyko. Jo padėjėja tvirtino, kad P.Mickūnas serga ir darbe nesiroda. Beje, P.Mickūnas ne pirmą kartą iš karto po skandalo suserga. Praėjusiais metais, kai P.Mickūnas buvo įtariamas pasmęs 300 litų kyšį, jis irgi atsigulė į ligoninę. Jam paūmėjo dvylikapirštės žarnos opalige.

Santuokų rūmų atstovas spaudai Gediminas Navaitis patvirtino, kad P.Mickūnas blogai jaučiasi jau sekmadienį, o skandalo atnaujinimas "sveikatos nesustiprino".

G.Navaitis "VL Vakaro žinios" sakė interneto tinklalapyje paskelbtų orgijos nuotraukų dar nematęs.

"Tačiau būtų įdomu pamatyti", - sake G.Navaitis. Jo nuomone, nuotraukų platinimas elektroniniais tinklais didesnės žalos Santuokų rūmams nepadarys. "Internetas yra ta vieta, kur galima rasti bet kokių šiukšlių. Todėl manau, kad visoje toje pornografijos ir pedofilijos jūroje šitos nuotraukos paprasčiausiai išnyks" - sake jis.

G.Navaitį stebina ne tai, jog Vilniaus Santuokų rūmuose fotografuotos pornografinės nuotraukos turi tokį pasisekimą, kad net atsidūre internete, o tai, jog ši byla tolsau vilkinama ir lieka neišturta.

"Santuokų rūmai šioje byloje yra nukentėjusieji, aiškus ir kaltininkas - prancūzų fotografas. Tačiau kažkodėl tyrimas niekaip nebaigiamas", - "VL Vakaro žinios" sakė G.Navaitis.

Fotografo ieško Interpolas

Iš tiesų iki šiol šią bylą tiriantys pareigūnai jokių konkretesnių duomenų apie bylos eigą nepateikia. Vilniaus vyriausiojo policijos komisariato atstove spaudai Dalia Petrauskienė teigė, kad šiuo metu ši byla yra sustabdyta. Anot jos, jau du kartus buvo kreiptasi į Interpolą, siekiant išsiaiškinti šios orgijos dalyvius.

Dabar laukiama latvių pareigūnų atsakymo.

Stoi ka kalbėjo orgijos dalyviai, myledamiesi ant Santuokų rūmų stalo.

"Sveiki, ar pamenate mus? Margaret jūs matėte "Piramidėje", o aš buvau "Moteris-Voras". Dabar mes vėl esame namie, Rusijoje, ir vėl trokštame fotografuotis "Private" žurnalui. Pamėginsime gauti vizą Prancūzijos ambasadoje"

14 pav. Vakaro žinios, 2000 m. spalio 12 d., p. 3.

Vaizdams tapus lengviau prieinamiems, dar labiau išryškėjo fotosesijos vietos reikšmė. Santuokų rūmų pagrindinė salė buvo ritualinė erdvė, kurioje poros valstybės akivaizdoje patvirtindavo savo įsipareigojimus ir pasirašydavo santuokos liudijimą. Dabar tą pačią salę, ceremonijų stalą ir

Lietuvos herbą skaitytojai galėjo pamatyti pornografiniame kontekste. Todėl vieša diskusija apėmė ne tik pačias fotografijas, bet ir valstybės turto bei simbolinės erdvės naudojimo ribas. Kartu iškilo atsakomybės klausimas: kas leido fotosesijai įvykti ir kas turėjo paaiškinti, kaip oficiali ceremonijų salė buvo panaudota priešingai jos paskirčiai? Institucijų reakcija nebuvo visiškai pasyvi: policija pradėjo tyrimą ir, mėgindama nustatyti fotografijų autorius bei dalyvius, kreipėsi per Interpolą, o Santuokų rūmuose buvo sugriežtinta fotografavimo tvarka[503]. Civilinės metrikacijos skyriaus vedėjas situaciją komentavo nedaug, o spauda jo ligą ir atostogas pateikė kaip vengimo atsakyti ženklą[504]. Fotografijose matyto stalo pašalinimą galima interpretuoti kaip simbolinį erdvės apsivalymą, tačiau pašalintas buvo tik materialus skandalo pėdsakas.

Medijuoto matomumo požiūriu svarbiausia tai, kad tas pats įvykis skirtingomis sąlygomis sukūrė du nevienodus skandalus. 1997 m. jis daugiausia cirkuliavo kaip pasakojimas apie sunkiai prieinamas fotografijas ir apgaulės būdu gautą leidimą. 2000 m. internete pasirodę, o vėliau spaudoje perspausdinti vaizdai leido auditorijai pačiai atpažinti ceremonijų stalą, Lietuvos herbą ir Santuokų rūmų interjerą. Tačiau skandalą atnaujino ne vien techninė galimybė dalytis fotografijomis, bet ir bulvarinės žiniasklaidos skandalizavimo naratyvas. Pornografinio vaizdo įkėlimas į valstybės ritualinę erdvę pažeidė simbolinę jos tvarką, o nesugebėjimas nustatyti aiškios atsakomybės tapo savarankiška skandalo dalimi.

2.3.2. „Gėjų vestuvės“ Vilniaus arkikatedroje (1997)

Antrasis šios skandalų poros atvejis leidžia atskirti du dažnai sutapatinamus dalykus – matomumą ir pripažinimą. 1997 m. Lietuvos televizijos „Panorama“ parodė reportažą apie dviejų vyrų vestuvių ceremoniją Vilniaus arkikatedroje. Oficiali santuokos ceremonija nevyko, tačiau vyrai vakarinių mišių metu savarankiškai apsikeitė žiedais ir pasibučiavo[505]. Reportaže ir vėlesnėse spaudos publikacijose daugiausia dėmesio buvo skirta būtent ceremonijos vietai. Kunigas Gintaras Petronis priekaištavo televizijai, esą ši „knaisiojasi po šiukšlyną“, o monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas

---

503 Artūras Balys, „Orgija Santuokų rūmuose niekam nerūpi“, *Vakaro žinios*, Nr. 109, 2000 m. spalio 12 d., p. 3.

504 Artūras Balys, „Orgija Santuokų rūmuose niekam nerūpi“, *Vakaro žinios*, Nr. 109, 2000 m. spalio 12 d., p. 3.

505 „Gėjų vestuvės“, *Panorama*, LTV, 1997 m. lapkričio 26 d., in: *Panoramos archyvai, LRT*, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000390441/panoramos-archyvai-geju-vestuves.

priminė, kad Bažnyčia tos pačios lyties potraukį jaučiančius žmones ragina traktuoti pagarbiai.

Abu 1997 m. skandalai kilo santuokos ritualui skirtose erdvėse, tačiau šios erdvės buvo panaudotos priešingais būdais. Pornografinė fotosesija Santuokų rūmuose civilinės santuokos vietą pavertė komercinio seksualinio vaizdo fonu. Vilniaus arkikatedroje įvykusi ceremonija, priešingai, perėmė atpažįstamą santuokos ritualo scenarijų (žiedų apsikeitimą, bučinį, šampano taurę lauke po ceremonijos), bažnyčios erdvę ir pritaikė jį tos pačios lyties porai. Formali civilinė ar bažnytinė santuoka nebuvo sudaryta, tačiau vyrų veiksmas viešai išreiškė pretenziją į santuokai priskiriamą simbolinį teisėtumą. Taigi skandalą sukėlė ne vien homoseksualaus ryšio pasirodymas bažnyčioje, bet ir mėginimas pasinaudoti ritualu, kuris buvo laikomas išimtinai heteroseksualios poros privilegija.

„Panoramos“ reportažas buvo sudarytas iš kelių dalių. Greta ceremonijos dalyvio pasisakymo pateiktos dviejų dvasininkų, praeivių ir Lietuvos gėjų lygos pirmininko pozicijos apie šį įvykį. Tokia kalbėtojų seka poros ryšį pavertė vertinimo objektu. Klausimas, ar tos pačios lyties porai turėtų būti pripažįstama teisė į tokį ritualą, buvo pateiktas ne kaip teisių, bet kaip nuomonių ir moralinių vertinimų klausimas. Kitaip tariant, pora gavo galimybę būti matoma, bet jos ryšio teisėtumas buvo atiduotas viešam balsavimui.

Gėjų lygos pirmininkas Vladimiras Simonko ceremoniją palaikė ir vylėsi, kad būsimoji integracija į Europos Sąjungą padės mažinti diskriminaciją[506]. Vėlesnė spauda dėmesį perkėlė nuo viešo tos pačios lyties poros ryšio į jų biografijas: pabrėžė vyresniojo vyro ankstesnę santuoką ir viešino jaunesniojo partnerio šeimos reakciją[507]. Taip į skandalo pasakojimą buvo įtraukti ir ceremonijoje nedalyvavę artimieji, o sąjunga pateikta pirmiausia kaip šeimos sukrėtimas. Simonko pasisakymas įvykį įrėmino dar platesniame politiniame kontekste. Europa čia tapo laukiamo pokyčio horizontu, o Lietuva – erdve, kuri dar neatitiko europietiškomis laikomų žmogaus teisių normų. Vieno jaunikio pasakymas apie „supuvusią“ Lietuvą ir Simonko nuoroda į Europos Sąjungą kūrė tą pačią laiko priešpriešą: dabartinė Lietuva buvo vaizduojama kaip atsilikusi, o Europa – kaip būsimo teisinio bei kultūrinio pripažinimo

506 „Gėjų vestuvės“, *Panorama*, LTV, 1997 m. lapkričio 26 d., *Panoramos archyvai, LRT*, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000390441/panoramos-archyvai-geju-vestuves

507 Audra Telksnienė, „Lietuvos gėjus olandę žmoną nutarė iškeisti į santuoką su vaikinu“, *Lietuvos rytas*, 1997 m. lapkričio 29 d., Nr. 280, priedas „Likimai“, p. 3

garantė. Taip intymus dviejų vyrų gestas buvo susietas su platesniu klausimu, kokia politine ir moraline bendruomene siekia tapti nepriklausoma Lietuva.

Vieno ceremonijos dalyvio teiginys, kad Lietuva yra „supuvusi“, parodė, jog ceremonija buvo ne vien privati meilės šventė. Ji veikė ir kaip viešas protestas prieš visuomenę, kurią dalyviai laikė sustabarėjusia ir atstumiančia homoseksualius žmones. Šiuo požiūriu arkikatedra pasirinkta ne atsitiktinai: viešas santuokos ženklų panaudojimas centrinėje katalikų šventovėje leido ne tik parodyti poros ryšį, bet ir užginčyti institucijos monopolį spręsti, kieno sąjunga gali įgyti ritualinę formą.

Skandalas kilo todėl, kad pora nelaukė institucinio pripažinimo, bet pati pasinaudojo santuokos ritualo kalba. „Panoramos“ reportažas šią pretenziją pavertė nacionaliniu moraliniu klausimu, o Bažnyčios atstovų reakcijos siekė aiškiai atskirti poros gestą nuo institucijos valios ir atkurti jos kontrolę ritualinės erdvės atžvilgiu.

2.3.3. Tiesiogiai transliuojamas intymumas ir lyčių asimetrija: „Akvariumas 2“ (2002)

XX–XXI a. sandūroje Vakarų pasaulyje ėmė rastis realybės šou (pirmasis 1999 m. „Big Brother“ Nyderlanduose[508]), kurių esmė yra totalus privataus, kasdienio gyvenimo stebėjimas, imituojamas sekimas, dalyvius „uždarant“ į savotišką panoptikumą[509]. 2002 m. žanras atkeliavo ir į Lietuvą: tais metais parodytas pirmasis Lietuvos realybės šou „Akvariumas“. Tų pačių metų lapkritį, per TV3 rodyto antrojo sezono („Akvariumas 2“) tiesioginio eterio metu, dalyviai Tomas Krivickas-Psichas ir Jolita Višinskytė-Raudona, kaip rašė spauda, „tapo pirmaisiais žmonėmis Lietuvos istorijoje išdrįsusiais televizijos eteryje patenkinti savo kūniškas aistras“[510].

Į transliaciją nedelsdamos sureagavo žiniasklaida, priežiūros institucijos ir politikai. *Vakaro žinios* išspausdino viršelį su antrašte „Lytinis aktas tiesioginiame eteryje“[511], o Žurnalistų etikos inspektorius paskelbė pradėsiantis nagrinėti, ar transliacija nepažeidė įstatymų[512]. „Akvariumas 2“

---

508 Douglas Kellner, *Media Spectacle*, London–New York: Routledge, 2003, https://doi.org/10.4324/9780203166383p. 18, https://doi.org/10.4324/9780203166383.

509 Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, „Vaizdų ir įvaizdžių montažai: transestetizmo sklaida“, in: *Vaizd(ini)ai ir įvaizdžiai: kas ir kaip mus kuria?*, 2021, p. 81.

510 Lina Valantinienė, „Akvanautė‘ Jolita: Psichas siekia sekso, ne širdies“, *Vakaro žinios*, 2002-11-13, Nr. 262, p. 11.

511 „Lytinis aktas tiesioginiame eteryje“, *Vakaro žinios*, 2002-11-13, Nr. 262, p. 1.

512 Lina Valantinienė, „Lytinis aktas TV3 eteryje gali kainuoti licenciją“, Vakaro žinios, 2002 m. lapkričio 15 d. p. 7.

nustelbė ir kitus Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos svarstytus klausimus: vieno komisijos nario teigimu, „pastarosiomis savaitėmis visi įvykiai nuėjo į šalį prieš „Akvariumo“ laidą“[513]. Viešai svarstyta ir galimybė sustabdyti TV3 transliavimo licenciją[514].

Praėjus dviem dienoms po transliacijos, epizodas aptartas Seime. Irena Degutienė jį įvardijo kaip „lytinį aktą stikliniame narve“[515], pabrėžė galimą poveikį paaugliams ir paragino imtis „mūsų visų reakcijos“[516]. Kultūros ministrė Roma Dovydėnienė atsakė, kad galėtų būti svarstomas televizijos licencijos sustabdymas ar net atėmimas[517]. Ypač iškalbingas buvo švietimo ministro Algirdo Monkevičiaus atsakymas: prisipažinęs, kad apie įvykį iki tol nežinojo, jis iš karto pareiškė, jog „tokių dalykų neturi būti“, ir pasiūlė svarstyti galimas sankcijas bei teisines priemones, kurios užkirstų kelią panašiems atvejams[518]. 2002 m. lapkričio 26 d. Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendime Nr. 20 epizodas buvo įvardytas kaip „atviras lytinio akto demonstravimas“ ir „iššūkis visuotinai pripažintoms moralės normoms“[519].

Iš šios reakcijų grandinės galėjo susidaryti įspūdis, kad televizijos eteryje buvo parodytas atviras, aiškiai matomas lytinis aktas. Vis dėlto ekrane buvo matomas tamsoje ir po antklode vykstantis veiksmas, todėl lytinis aktas buvo veikiau numanomas. Tačiau joks įvykis savaime dar nėra skandalas: juo jį paverčia visuomenės įsitraukimas, o čia lemiamas vaidmuo dažnai tenka žiniasklaidai. Būtent žiniasklaida šį įvykį skandalizavo kiekvieną dieną publikuodama neryškias, nekokybiškas filmuotos medžiagos nuotraukas. Šalia vaizdų buvo publikuojami ir straipsniai, komentarai, įvairių visuomenės

---

513 Vaclovo Aliulio fondas, „Darbo Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijoje užrašai“, 2002 m. lapkričio 25 d. posėdis, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-945, ap. 1, b. 60.

514 Lina Valantinienė, „Lytinis aktas TV3 eteryje gali kainuoti licenciją“, Vakaro žinios, 2002 m. lapkričio 15 d. p. 7.

515 Seimo posėdžio stenograma, Trisdešimt penktasis (311) posėdis, 2002-11-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.193369.

516 Seimo posėdžio stenograma, Trisdešimt penktasis (311) posėdis, 2002-11-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.193369.

517 Seimo posėdžio stenograma, Trisdešimt penktasis (311) posėdis, 2002-11-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.193369.

518 Seimo posėdžio stenograma, Trisdešimt penktasis (311) posėdis, 2002-11-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.193369.

519 Žurnalistų etikos inspektoriaus 2002 m. lapkričio 26 d. sprendimas Nr. 20 „Dėl realybės šou „Akvariumas-2“ (TV3, 2002 m. lapkričio 12 d., Tango TV, 2002 m. lapkričio 13 d.) ir šio žanro laidų transliavimo per visuomenės informavimo priemones“, *Žurnalistų etikos inspektoriaus Romo Gudaičio 2001–2002 metų analitinė apžvalga demokratinės visuomenės informavimo kultūros plėtros gairė*s, 2002. p. 61.

grupių nuomonės, kurios kūrė įtampą. Žiniasklaida naudojosi savo galia skandalą ne tik inicijuoti, bet ir valdyti jo dinamiką, išpūsti detales[520]. Taip bulvarinė žiniasklaida vienu metu komercializavo seksualumo matomumą ir moralizavo konkretų seksualinį elgesį.

Ryškiausiai šis skandalas atskleidė nevienodą vyrų ir moterų seksualumo vertinimą. Antraštė „Psichas padarė Jolitą“[521] vyrui priskyrė aktyvaus veikėjo, o moteriai – pasyvaus objekto vaidmenį. Spauda perspausdino ir anoniminių interneto komentarų[522], kuriuose moters seksualinis elgesys buvo vertinamas itin žeminančia kalba: „Jolita visiškai susidirbo gyvenimą, kad mums būtų linksmiau“, „kad bernas tai bernas tas Psichas, bet kad Jolita tai nežinojau. Taip kekšiškai pasielgė“, „Jolita turėtų jaustis kaip skudurėlis prie durų“, „Nežinau kaip panoms atrodo, bet aš į tokią šliundrą net pažiūrėt negalėčiau. Ką ji kekšė, neturi tėvų, ar ką?“[523] Šie komentarai neatspindėjo visos visuomenės nuomonės, tačiau jų atranka ir paskelbimas spaudoje parodo, kokia moterų seksualumą žeminanti kalba buvo perkeliama iš interneto komentarų į platesnę viešąją erdvę. Tokia asimetrija atitinka platesnį modelį, kurį Joshua Gamsonas aprašo analizuodamas moterų viešumą sekso skandaluose: viešai matoma moteris beveik neišvengiamai perskaitoma per savo seksualumą, o pats viešumas jai virsta kaltinimu[524]. Vis dėlto reputacinę žalą patyrė abu dalyviai, o galiausiai abu emigravo iš Lietuvos.

Iš pirmo žvilgsnio šis epizodas neatitinka klasikinio skandalo modelio, pagal kurį slaptas veiksmas išaiškėja tik vėliau ir iš dalies būtent todėl tampa skandalu. „Akvariume 2“ intymus veiksmas vyko iš anksto viešam stebėjimui skirtoje erdvėje. Tačiau tai nereiškė, kad privatumo riba išnyko. Veikiau ji buvo perkelta: televizijos auditorijai suteikta galimybė stebėti erdvę, kuri įprastomis aplinkybėmis būtų laikoma privačia. Kitaip nei pornografiniame filme, kurį žiūrovas/-ė suvokia kaip surežisuotą reginį, realybės šou žadėjo nesuvaidintą tikrų žmonių kasdienybę. Vis dėlto liko neaišku, kiek matomas

---

520 Lajos Császi, „The Rituals of Popular Media: Gossip and Scandal“, *Tabula. A Néprajzi Múzeum online folyóirata* 21, 2020, Nr. 1–2, https://doi.org/10.54742/tabula.2020.1-2.02.

521 Lina Valantinienė, „„Akvanautė“ Jolita: „Psichas siekia sekso, ne širdies““, *Vakaro žinios*, 2002 m. lapkričio 13 d., p. 11.

522 Pamiršta įdomi laikmečio praktika: spaudoje skelbiami anoniminiai komentarai iš įvairių internetinių forumų.

523 Gintaras Grigaliūnas, „Jolita visiškai susidirbo gyvenimą, kad mums būtų linksmiau“, *Bulvarinis skaitalas*, 2002 lapkričio 16 d. p. 19.

524 Joshua Gamson, „Jessica Hahn, Media Whore: Sex Scandals and Female Publicity“, *Critical Studies in Media Communication, 2001, t.* 18, Nr. 2, p. 157–173, https://doi.org/10.1080/07393180128082.

intymumas buvo spontaniškas, kiek jį veikė nuolatinis stebėjimas ir pati laidos dramaturgija.

2.3.4. Privatus gyvenimas kaip politinės atskaitomybės klausimas: Brazausko atvejis (2002)

2002 m. ministras pirmininkas Algirdas Brazauskas išvyko atostogų į Egiptą. Kelionės aplinkybės iš pradžių viešai nebuvo atskleistos, tačiau spauda netrukus paskelbė fotografijų ir kitų duomenų, rodančių, kad premjeras atostogavo ne vienas, o su Kristina Butrimiene[525]. Tuo metu viešai buvo manoma, kad abu tebėra susituokę su ankstesniais sutuoktiniais[526]. Praėjus dešimčiai dienų po pirmosios publikacijos, į Lietuvą grįžę Brazauskas ir Butrimienė susituokė. Skubiai surengtos vedybos sukėlė klausimų, ar nebuvo sutrumpintas įstatyme numatytas vieno mėnesio terminas nuo prašymo įregistruoti santuoką pateikimo[527]. Papildomo dėmesio sulaukė ir paaiškėjusi aplinkybė, kad abu jau buvo oficialiai nutraukę ankstesnes santuokas, nors iki tol tai nebuvo viešai žinoma.

Laikraščiai ir žurnalai įdėmiai sekė visus šios istorijos žingsnius, rašė straipsnius, publikavo interviu, nuotraukas, gandus[528]. Tikėtina, kad šią susekimo akciją planuotai įgyvendino *Lietuvos ryto* žurnalistai. Galbūt tai buvo pirmas kartas, kai Lietuvos žiniasklaidos atstovai elgėsi kaip tikri paparaciai (keliavo į užsienį vien tam, kad gautų kompromituojančių nuotraukų). Šis atvejis iliustruoja, kad buvo perimtos vakarietiškos „skandalo anatomijos“ žinios ir *paparacių* taktikos: kai žiniasklaida ne tik informuoja, bet ir aktyviai veržiasi į žymių asmenų privačią erdvę, siekdama kurti ir palaikyti skandalą.

„Akvariumas“ ir Brazausko istorija parodo dvi priešingas privatumo puses. „Akvariume“ intymumas buvo rodomas tarsi savo noru, o čia, atvirkščiai,

---

525 Rasa Karmazaitė, „A. Brazauskas savo įvaizdį aukoja meilei“, *Lietuvos rytas*, 2002 m. balandžio 13 d., p. 1.

526 Rasa Karmazaitė, „A. Brazauskas savo įvaizdį aukoja meilei“, *Lietuvos rytas*, 2002 m. balandžio 13 d., p. 1.

527 Danas Nagelė ir Lina Valantinienė, „Slaptos A. Brazausko vedybos – už 20 litų“, *Vakarų ekspresas*, 2002 m. balandžio 26 d., https://ve.lt/naujienos/kultura/kulturos-naujienos/slaptos-abrazausko-vedybos---uz-20-litu-.

528 Keli pavyzdžiai: A. Brazauskas, „ženyjasi su meiluže“, *Vakaro žinios*, 2002 m. balandžio 16 d., Nr. 85(534), p. 1.; „A. Brazausko šeimos paslaptis“, *Vakaro žinios*, 2002 m. balandžio 15 d., Nr. 84(534), p. 1.; Rasa Karmazaitė, „A. Brazauskas savo įvaizdį aukoja meilei“, *Lietuvos rytas*, 2002 m. balandžio 13 d., p. 1.; „Piliečiai nepateisino slaptos A. Brazausko kelionės su K. Butrimiene“, *Veidas*, 2002 m. balandžio 24 d., https://www.delfi.lt/archive/pilieciai-nepateisino-slaptos-abrazausko-keliones-su-kbutrimiene.d?id=968226.

privatumą iš politiko išgavo žurnalistai. Skiriasi ir pats skandalo objektas: šįkart tai ir politinis skandalas, kuriame seksualinis bei šeiminis elgesys tapo priemone svarstyti valdžios patikimumą, privilegijas ir atskaitomybę.

Pats Brazauskas vėliau aiškino, kad, pajutęs simpatiją Kristinai, „neardė šeimų vien todėl, kad augo abiejų vaikai“, o be to, jau tada užėmė aukštas pareigas ir nežinojo, kokia būtų visuomenės reakcija[529]. Toks aiškinimas rodo, kad reputacinę riziką jis numatė iš anksto. Brazausko atveju privatus pasirinkimas kirtosi su padoraus šeimos vyro ir patikimo valstybės veikėjo vaizdiniu. Vis dėlto valstybės vadovo atveju santuokos iširimas tebebuvo neįprastas ir stigmatizuojantis: jis kirtosi su norminiu vyriškumu, kuris viešojoje sferoje sutapatina racionalumą, politinį veiksmą ir vyrą, o lytiškai padorų šeimos vyrą paverčia ir tautos tvarumo ženklu[530]. Todėl privatus vadovo pasirinkimas galėjo būti perskaitytas kaip teisėtas viešo vertinimo objektas ir kaip grėsmė „tautos ir šeimos žmogaus“ įvaizdžiui.

Vienintelį kiekybinį pagrindą kalbėti apie platesnę reakciją suteikia „Spinter“ apklausa, savaitraščio „Veidas“ užsakymu atlikta tarp 500 vyresnių nei šešiolikos metų Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Panevėžio gyventojų[531]. Pusė respondentų kelionę vertino kaip politikui nederantį poelgį, o 28 proc. laikė ją asmeniniu reikalu[532]. Šie duomenys rodo ne vieningą pasmerkimą, bet aiškiai pasidalijusį privataus ir viešo intereso vertinimą. Tačiau nusivylusiai visuomenės daliai skaudžiausia buvo ne pats neištikimybės faktas, o dviveidiškumas. Skaitytojai *Delfi* komentavo: „vieną dieną pasisako prieš gyvenimą susimetus, o kitą su meiluže į Egiptą „pirdielina“ išsidūkti“ arba „vieno bijau – kad vieną rytą nesužinotume: Lietuva jau geras pusmetis kaip „išsiskyrusi“ su Europos Sąjunga ir savaitė kaip „ištekėjusi“ už NVS. [...]. Sakysit, neįmanoma, bet kas gali paneigti, kad Brazauskui dar yra kas neįmanoma?“[533] Tokį dėmesio persikėlimą nuo paties

---

529 „Garsiausia nepriklausomos Lietuvos meilės istorija“, *15min.lt*, 2010-06-28, https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/brazauskas/garsiausia-nepriklausomos-lietuvos-meiles-istorija-188-105211.

530 Artūras Tereškinas, „Lyčių melodramos: seksualumas, lytis ir patriarchalinė viešoji sfera“, kn. Esė apie skirtingus kūnus: kultūra, lytis, seksualumas, Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 197.

531 „Piliečiai nepateisino slaptos A. Brazausko kelionės su K. Butrimiene“, *Veidas*, 2002 m. balandžio 24 d., https://www.delfi.lt/archive/pilieciai-nepateisino-slaptos-abrazausko-keliones-su-kbutrimiene.d?id=968226

532 „Piliečiai nepateisino slaptos A. Brazausko kelionės su K. Butrimiene“, *Veidas*, 2002 m. balandžio 24 d., https://www.delfi.lt/archive/pilieciai-nepateisino-slaptos-abrazausko-keliones-su-kbutrimiene.d?id=968226

533 „Piliečiai nepateisino slaptos A. Brazausko kelionės su K. Butrimiene“, *Veidas*, 2002 m. balandžio 24 d., https://www.delfi.lt/archive/pilieciai-nepateisino-slaptos-abrazausko-keliones-su-kbutrimiene.d?id=968226.

poelgio prie jo slėpimo, neigimo ar veidmainystės Thompsonas vadina antriniu pažeidimu (angl. *second-order transgression*)[534]. Būtent antrinis pažeidimas tapo „rimtesniu kaltinimu nei pirminis veiksmas, kuris sukėlė skandalą“[535].

Šaltiniai rodo intensyvų nacionalinės žiniasklaidos dėmesį, tačiau neleidžia teigti, kad istoriją „gyvai sekė visa šalis“. Svarbiau tai, kad spauda siekė išplėsti viešojo intereso ribą: privatus ryšys buvo susietas su politiko moraliniu nuoseklumu, informacijos skaidrumu ir vienodu taisyklių taikymu. Bulvarinėje spaudoje argumentuota, kad viešų asmenų privatus gyvenimas negali būti laikomas vien asmeniniu reikalu, jeigu jis atskleidžia platesnes politines ir socialines problemas[536]. Brazausko istorijoje seksualinis siužetas tapo pretekstu svarstyti politinės valdžios patikimumą.

Sekso skandalai šiuo laikotarpiu veikė kaip ribų nustatymo mechanizmas. Goffmano dramaturginėje perspektyvoje juos galima suprasti kaip situacijas, kuriose tai, kas turėjo likti užkulisiuose, sąmoningai ar priverstinai buvo perkeliama į viešą sceną. Todėl 1988–2005 m. viešos ir privačios erdvės riba ne tiesiog nyko, bet tapo vis intensyvesnių visuomenės derybų objektu, o skandalai parodė, kas ir kokiomis sąlygomis įgyja galią privatų seksualumą paskelbti viešu reikalu. Jie ne tik paviešindavo tai, kas laikyta privatu ar nederama, bet ir suteikdavo viešiems veikėjams (žiniasklaidai, valstybės institucijoms, politikams, Bažnyčiai) galimybę įvardyti, ką konkrečiai matomas veiksmas reiškia, kokią numanomą ribą jis peržengia ir kaip jis turi būti vertinamas. Skandalai taip pat parodo, kad transformacijos laikotarpiu techninės intymumo viešinimo galimybės plėtėsi greičiau negu keitėsi jo vertinimo normos. Todėl didesnis seksualumo matomumas nebūtinai reiškė liberalėjimą, o kai kuriais atvejais net prisidėdavo prie stipresnio, masiškesnio smerkimo ir kontrolės.

---

534 John B. Thompson, *Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age*, Cambridge: Polity Press, 2000, p. 16.

535 Lajos Császi, „The Rituals of Popular Media: Gossip and Scandal“, *Tabula. A Néprajzi Múzeum online folyóirata* 21, 2020, Nr. 1–2, https://doi.org/10.54742/tabula.2020.1-2.02.

536 Asta Martišiūtė, „Ši Brazausko afera verta Nobelio premijos“, *Vakaro žinios*, 2002 m. balandžio 28 d., p. 18.

II DALIS. SEKSUALUMO GEOGRAFIJA

Miestuose ypač ryškiai susikerta seksualumo, geismo ir gėdos vaizdiniai, praktikos bei patirtys. Miesto erdvė traukia galimybėmis, vietų gausa ir anonimiškumo regimybe. Įprastai būtent miestai formuoja ar miestuose formuojasi kolektyvinė seksualumo vaizduotė, įvairios jo formos ir patirčių spektras[537]. Tačiau miesto aplinka čia nelaikoma savaime nulemiančia žmonių seksualinį elgesį. Miesto erdvės sudaro nevienodas sąlygas skirtingoms praktikoms, o pačios yra per jas naudojamos, įprasminamos ir keičiamos[538]. Kartu tai erdvė, kurioje seksualumo reikšmės ir patirtys yra nuolat kuriamos ir perrašomos.

Šioje disertacijoje atsigręžiama į miestus ne tik todėl, kad seksualumo tyrimuose urbanistinės erdvės perspektyva Lietuvoje vis dar menkai išplėtota, bet ir todėl, kad po Sovietų Sąjungos žlugimo pats miestas išgyveno radikalų virsmą. Lietuvos, kaip ir kitų Vidurio ir Rytų Europos miestų, urbanistinę kaitą po socializmo formavo keli persidengiantys procesai: nuosavybės santykių pertvarka ir privatizacija, komercializacija, planavimo sistemos decentralizacija bei gyvenamųjų, prekybos ir paslaugų funkcijų persiskirstymas[539]. Lietuvoje centralizuoto planavimo sistema sovietmečiu buvo glaudžiai susijusi su teritoriniu gyventojų ir ekonominių veiklų paskirstymu, o po 1990 m. gyventojų mobilumą ir miesto raidą vis labiau ėmė veikti rinkos mechanizmai bei individualūs sprendimai[540]. Vienas ryškiausių šio pokyčio pavyzdžių buvo Vilnius, kurio sovietmečiu ribotas teritorinis augimas po nepriklausomybės atkūrimo peraugo į sparčią suburbanizaciją[541]. Keitėsi ir viešosios erdvės: dalis jų buvo privatizuojama ir komercializuojama,

---

537 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 5–6.

538 Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, p. 2.

539 Kiril Stanilov, „Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation“, in: Kiril Stanilov (sud.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht: Springer, 2007, p. 7.

540 Rūta Ubarevičienė, „Introduction: Socio-spatial Change in Lithuania: Depopulation and Increasing Spatial Inequalities“, *A+BE | Architecture and the Built Environment*, 2017, Nr. 9, p. 55, https://doi.org/10.7480/abe.2017.9.3622.

541 Rūta Ubarevičienė, „Introduction: Socio-spatial Change in Lithuania: Depopulation and Increasing Spatial Inequalities“, *A+BE | Architecture and the Built Environment*, 2017, Nr. 9, p. 68, https://doi.org/10.7480/abe.2017.9.3622.

o kartu daugėjo komercinių, formaliai privačių, tačiau viešai naudojamų erdvių[542].

Po nepriklausomybės atkūrimo miestui greitai ir chaotiškai reikėjo atrasti vietos naujiems XX a. dešimtojo dešimtmečio reiškiniams, poreikiams ir eksperimentams. Urbanistiniai pokyčiai formavo kitokį kasdienybės ritmą ir naują seksualumo geografiją, bet kartu ir prie jų taikėsi, atliepė jų poreikius. Seksualumo geografija šiame tyrime suprantama kaip miesto vietų, maršrutų ir erdvinių santykių visuma, per kurią seksualumo praktikos tampa galimos, matomos, slepiamos arba reguliuojamos[543]. Seksualumo geografija čia analizuojama per keturias tarpusavyje susijusias dimensijas: vietos padėtį mieste, jos matomumą ir prieinamumą, santykį su oficialia vietos paskirtimi ir naudojimo laiką. Todėl analizuojant konkrečias vietas svarbu ne tik nustatyti, kur jos buvo, bet ir klausti, kas galėjo jas atpažinti ir jomis naudotis, ar seksualumo raiška buvo oficiali, laikina ar neformali jų funkcija ir kada ši reikšmė atsirasdavo. Toks analitinis skirstymas leidžia vietų iš anksto nepriskirti stabilioms kategorijoms, bet tirti jų reikšmę konkrečiame miesto, socialiniame ir laiko kontekste.

XX a. dešimtajame dešimtmetyje Lietuvos miestų žemėlapiuose ėmė rastis sekso prekių parduotuvės, striptizo ir naktiniai klubai, barai, erotine spauda ir kitomis prekėmis prekiaujantys kioskai, naujos susitikimų vietos, renginiai. Kartu miesto seksualumo geografiją keitė ir medijos: spaudos skelbimai, telefono linijos, SMS paslaugos ir pirmieji interneto forumai leido pirminį kontaktą užmegzti nesant toje pačioje fizinėje vietoje. Tai nepanaikino barų, klubų, parkų, butų ar kitų susitikimo vietų, bet galėjo keisti kontaktų užmezgimo seką. Pažintis prasidėdavo virtualiai, o tęsdavosi konkrečioje miesto vietoje. Todėl šiame skyriuje medijos svarbios tik tiek, kiek jos keitė judėjimo maršrutus, susitikimų organizavimą ir fizinių miesto vietų naudojimą.

Miesto pokyčiai rodo, kad urbanistinės erdvės nėra tik fizinės struktūros, bet ir socialinės bei kultūrinės praktikos, per kurias yra išreiškiamos ir kartu kinta geismo, moralės ir intymumo normos. Miestas čia nagrinėjamas kaip kultūrinis ir socialinis reiškinys, atspindintis platesnius posovietinės

---

[542] Kiril Stanilov, „Democracy, Markets, and Public Space in the Transitional Societies of Central and Eastern Europe“, in: Kiril Stanilov (sud.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht: Springer, 2007, p. 275.

[543] Gavin Brown, Kath Browne, Jason Lim, „Introduction, or Why Have a Book on Geographies of Sexualities?“, in: Kath Browne, Jason Lim, Gavin Brown (sud.), *Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics*, Aldershot–Burlington: Ashgate, 2007, p. 4.

modernizacijos ir seksualumo kaitos procesus. Šiame tyrime analizuojami didžiausi Lietuvos miestai – Vilnius, Kaunas ir Klaipėda, tačiau nesiekiama atlikti išsamios šių miestų lyginamosios analizės ar detalaus vietų „suregistravimo“. Kitų miestų (Šiaulių, Panevėžio, Mažeikių ar Palangos) atvejai pasitelkiami tada, kai leidžia parodyti platesnę reiškinio geografinę sklaidą arba, priešingai, lokalią jo išimtį. Vis dėlto tyrimo empirinį branduolį sudaro Vilnius. Tai lėmė šaltinių išlikimas, jų gausa ir prieinamumas. Šioje dalyje siekiama atskleisti, kaip XX a. dešimtajame dešimtmetyje seksualumas buvo ne tik vaizduojamas, bet ir *gyvenamas* mieste.

Šios dalies analizei sudariau rekonstrukcinį seksualumo geografijos žemėlapį, apimantį šaltiniuose identifikuotas ir lokalizuojamas Lietuvos vietas 1988–2005 m. (daugiausia Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje, taip pat Šiauliuose, Panevėžyje ir Palangoje)[544]. Žemėlapis nėra išsamus seksualumo vietų registras. Vietų pasiskirstymas atspindi ne tik reiškinių geografiją, bet ir nevienodą jų matomumą, šaltinių išlikimą bei tyrimo šaltinių bazės geografiją. Žemėlapio apžvalga ir interaktyvi versija, miestų išklotinės pateikiamos priede Nr. 3.

[544] Kotryna Bėčiūtė, Seksualumo geografija Lietuvoje (1988–2005): žemėlapio duomenų rinkinys, 1.0 versija, Zenodo, 2026, https://doi.org/10.5281/zenodo.24040459. Interaktyvi versija ir žemėlapio aprašas pateikiami 3 priede.

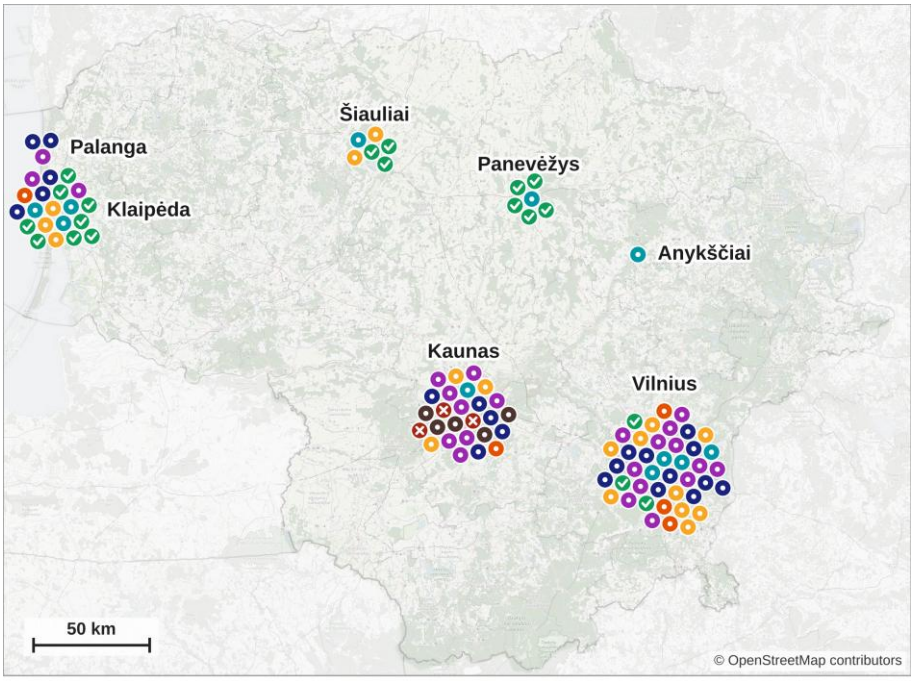

15 pav. Rekonstrukcinis žemėlapis „Seksualumo geografija Lietuvoje (1988–2005)“: 104 taškai aštuoniuose sluoksniuose. Interaktyvi versija pateikiama 3 priede. Autorės sudaryta pagal žemėlapio duomenų bazę (2026 m. lapkričio 7 d. versija); kartografinis pagrindas: © OpenStreetMap contributors.

3. GEIDULINGAS MIESTAS: SEKSUALUMO ERDVIŲ POKYČIAI IR REGULIAVIMAS

Šiame skyriuje keliamas klausimas, kaip geismas, gėda, baimė, rizika mieste įgydavo erdvinę formą. Miesto sandara (gatvių tinklas, pastatų išsidėstymas ir paskirtis, apšvietimas, vietų prieinamumas ir galimybė jose likti (ne)pastebėtam) skirtingoms seksualumo praktikoms, reiškiniams, bendruomenėms sudarė nevienodas sąlygas. Vis dėlto santykis tarp erdvės ir seksualumo čia suprantamas kaip abipusis: miesto aplinka ne tik palengvina ar net įgalina, ar, priešingai, riboja tam tikras praktikas, bet ir pati yra jų

naudojama, perkuriama bei įprasminama. Todėl erdvė nėra nei neutralus įvykių fonas, nei savaiminė žmonių elgesio priežastis.

Kaip rašo miesto sociologė Fran Tonkiss, seksualumo klausimas mieste „nėra vien klausimas apie tai, koks kūnas eina gatve, bet apie socialines ir fizines aplinkas, kuriose šis kūnas gyvena ir kurias atkartoja. Kitaip tariant, pati gatvė gali būti „suseksualinta“ ir „sulytinta“, o ne tik žmogus, kuris ja naudojasi“[545]. Gatvės, parkai, klubai ar kitos miesto vietos savaime nėra nei seksualios, nei įlytintos; tokias reikšmes jos įgyja per socialines praktikas, normas ir galios santykius. Miesto erdvių sandara, paskirtis ir naudojimo taisyklės sudaro nevienodas sąlygas judėti, susitikti, būti matomiems ar likti nepastebėtiems[546].

Šioje tyrimo dalyje pasitelkiama žmogiškosios geografijos (angl. *human geography*) perspektyva, kuri suaktualina *vietos (place)* ir *erdvės (space)* klausimą. *Vieta* čia reiškia konkretų ir materialiai apibrėžtą miesto tašką – parką, klubą, butą, parduotuvę, kavinę ar viešąjį tualetą. *Erdvė* nusako platesnį socialinių santykių, normų, emocijų ir judėjimo galimybių lauką, kuriame toks taškas įgyja reikšmę. Todėl ta pati fizinė vieta skirtingiems žmonėms gali reikšti nevienodus dalykus ir būti naudojama pagal skirtingas, kartais tarpusavyje nesuderinamas taisykles. Philo Hubbardo teigimu, vietos ir erdvės yra „kuriamos ir perkuriamos per žmonių, praktikų, kalbų ir reprezentacijų tinklus“, todėl jų reikšmės nėra pastovios ir yra neišvengiamai susijusios su galios santykiais[547]. Vieta socialiai atpažįstama tampa per patirtis, prisiminimus, pasakojimus ir bendruomenines praktikas[548].

Šią perspektyvą papildo Edwardo Sojos trečiosios erdvės (angl. *Thirdspace*) samprata. Remdamasis Henri Lefebvre'o erdvės triada, Soja siūlė kartu analizuoti materialiąją, įsivaizduojamąją ir gyvenamąją erdvę[549]. Šiam

---

545 Fran Tonkiss, *Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Forms*, Polity Press, 2005, p. 94.

546 Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, p. 3.

547 Philip Hubbard, „Space/Place,“ in *Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts*, ed. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, and Neil Washbourne, London, 2005, p. 47.

548 Lynda Johnston, Robyn Longhurst, *Space, Place, and Sex: Geographies of Sexualities*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2010, p. 15.

549 Edwardas W. Soja, plėtodamas Henri Lefebvre'o erdvės triados sampratą, pasiūlė „erdvinės trialektikos“ modelį. Jis skyrė pirmąją erdvę (angl. *Firstspace*) – materialią, fiziškai suvokiamą ir išmatuojamą erdvę. Antrąją erdvę (angl. *Secondspace*) – konceptualizuojamą, įsivaizduojamą ir įvairiomis reprezentacijomis perteikiamą erdvę. Ir trečiąją erdvę (angl. *Thirdspace*) – gyvenamą erdvę, kurioje materialios sąlygos, vaizdiniai, reprezentacijos ir kasdienės patirtys veikia kartu. Trečioji erdvė nėra paprasta pirmųjų dviejų erdvių

tyrimui svarbiausia ne pati trinarė klasifikacija, bet iš jos kylanti prielaida, kad vietos reikšmės neįmanoma paaiškinti vien jos fizinėmis savybėmis arba oficialia paskirtimi. Konkrečią vietą kartu formuoja jos vaizdiniai, patirtys, prisiminimai ir kasdienis naudojimas. Sojos siūlymas kartu matyti „tikrą ir įsivaizduojamą, daiktus ir mintis“ leidžia analizuoti ir kontrerdvių (angl. *counterspaces*) atsiradimą[550]. Šiame tyrime kontrerdvės sąvoka priskiriama toms erdvėms, kuriose marginalizuotos grupės ne tik naudoja vietą kitaip, nei numatyta, bet ir praktiškai apeina ar ginčija dominuojančią erdvinę tvarką (pavyzdžiui, parkų, skverų ar viešųjų tualetų naudojimas homoseksualių vyrų susitikimams). Todėl ne kiekviena laikinai pakeistos paskirties vieta čia laikoma kontrerdve. Kai kuriais atvejais tikslingiau yra kalbėti apie skirtingą tos pačios vietos gyvenamąją reikšmę (pavyzdžiui, kavinę, kuri tam tikru paros metu tapdavo erotinių filmų peržiūros vieta, ar restoraną, kurio vakaro programa laikinai įgydavo erotinio reginio funkciją).

3.1. (Hetero)seksualus miestas: nuo sekso prekių parduotuvių iki erotinių klubų

Dešimtmečio pradžioje Lietuvos miestų geografiją itin smarkiai pertvarkė besikeičianti ekonominė santvarka. Vėlesniuose atsiminimuose šis laikotarpis neretai įvardijamas kaip *gariūnmetis*[551], pabrėžiant greitą įvairaus pobūdžio firmų, verslų, *biznių*, mažmeninės ir didmeninės prekybos turguose (ir ne tik) laiką. Laisvosios rinkos idėja grindžiama ekonomika atvėrė galimybes kurti ir kopijuoti Vakaruose veikiančias naujo tipo parduotuves, užeigas, paslaugas, prekes. Visa tai sudarė sąlygas daliai seksualumo praktikų iš pogrindžio pereiti į viešesnį lauką ir įgyti legalių ar pusiau legalių praktikų statusą. Su seksualumu siejamos naujos urbanistinės vietos mieste tapo viena ryškiausių posovietinio laikotarpio naujovių: sekso prekių parduotuvės, striptizo klubai, naktiniai klubai, barai, erotinių šou vakarai bei su seksu ir erotika siejami

suma: ši sąvoka skirta jų priešpriešai peržengti ir erdvei analizuoti kaip prieštaringam, kintančiam ir daugiaprasmiam socialiniam dariniui. Soja ją apibūdina kaip perspektyvą, leidžiančią kartu matyti „tikrą ir įsivaizduojamą, daiktus ir mintis“. Gyvenamos erdvės lauke gali formuotis ir kontrerdvės (angl. *counterspaces*) – iš marginalizuotos ar subordinuotos padėties kuriamos erdvės, kuriose ginčijama dominuojanti erdvinė tvarka. Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell, 1996, p. 2, 6, 66–68.

550 Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell, 1996, p. 68.

551 Pavyzdžiui: Arvydas Stašaitis, *Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra Lietuvos verslininko 1980–2000 m. istorija*, parengė Darius Pocevičius, Vilnius: Kitos knygos, 2021.

meniniai, edukaciniai ar komerciniai renginiai keitė ir papildė įprastus miesto maršrutus.

Sekso prekių parduotuvių atsiradimą XX a. pabaigoje galima laikyti ryškiausia ir tiesiogiai su seksu (ne tik *seksualumu*) siejama naujove. Vakaruose sekso prekių parduotuvės atsirado maždaug XX a. septintajame dešimtmetyje ir iš esmės sujungė įvairių daiktų prekybą, kuri iki tol buvo išskaidyta ir vyko skirtingose vietose: specializuotuose knygynuose, vaistinėse, apatinių drabužių parduotuvėse ir kt.[552] Lietuvoje pirmieji legaliai registruoti „seks šopai“[553] atsirado 1992 metais. Vienas pirmųjų įsikūrė Vilniuje, Sodų g. 4, vėliau Pušų g. 10. Kaune tokią parduotuvę rasti buvo galima Savanorių pr. 425 ar Karaliaus Mindaugo pr. 25[554]. Šios parduotuvės prekiavo prezervatyvais, lubrikantais, vibratoriais, apatiniais drabužiais, suvenyrais, afrodiziakais ir įvairiais kremais, o prekes daugiausia gaudavo iš Vokietijos, Lenkijos ar Rusijos.

16 pav. Sekso prekių parduotuvių reklamos spaudoje. Iš kairės: žurnalas „Naglis“ (1993), „Venera“ (1995), „Malonumas“ (1996).

Pirmieji viešai reklamuoti ir spaudoje aprašyti striptizo pasirodymai vyko 1991–1992 m. Tai tikrai nereiškia, kad tokių pasirodymų nebūta anksčiau[555],

552 Baptiste Coulmont, Phil Hubbard, „Consuming Sex: Socio-Legal Shifts in the Space and Place of Sex Shops“, *Journal of Law and Society*, 2010, t. 37, Nr. 1, p. 189, http://www.jstor.org/stable/25622014.

553 XX a. dešimtajame deš. dažnai taip vadinti tiek spaudoje, tiek Lietuvos įstaigų susirašinėjimuose.

554 Vilnius: UAB Adelina (Tilto g. 29), UAB Genta (Sodų g. 4), Sodų g. 2. Sodų g. 6., Kaune: Savanorių pr. 425, Karaliaus Mindaugo pr. 25.

555 Pavyzdžiui: Restorane „Orbita“ ir 7 deš. rodyti erotiniai filmukai, tuo metu žmonių vadinti striptizo pasirodymu, in: Virginijus Mizaras, „Striptizo daigai

tačiau tai svarbus lūžis, kai praktika buvo perkelta į viešesnį, oficialesnį kultūros lauką. 1991–1992 m. striptizo ir erotinių šokių programos buvo rengiamos Vilniaus *Erfurto*, *Dainavos*, viešbučio *Lietuva* naktiniuose baruose[556], *Geluvos* restorane Šiauliuose[557], *Kuršių* kavinėje Klaipėdoje[558] ir kitur. Spaudos aprašymai leidžia manyti, kad bent dalis šių pasirodymų labiau priminė pramoginius šokių pasirodymus su erotikos elementais nei tai, ką klasikine prasme vadintume striptizu[559]. Šou verslo atstovai, restoranų ir barų savininkai bei kai kurie lankytojai, pagrįsdami striptizo poreikį Lietuvoje, jį siejo su visuomenės atvirumu, būdu tapti labiau vakarietiškiems, laisvesniems. Siekta striptizą pristatyti kaip dar vieną meno rūšį, kuri iki tol nepelnytai buvo draudžiama[560]. Pirmieji striptizo ir erotiniai pasirodymai dažniausiai buvo platesnės restoranų vakaro pramoginės programos (varjėtės) dalis.

Spaudoje aprašyta erotinių šokių ir striptizo šokėjų socialinė bei ekonominė padėtis atspindėjo platesnį posovietinės Lietuvos socioekonominį nestabilumą. Jei spręstume iš spaudos, erotinių šokių šokėjomis dažniausiai tapdavo jaunos merginos, kurių kaita buvo didelė, o sprendimas pradėti šokti dažniau buvo nulemtas ne profesinių įgūdžių ar patirties, bet ekonominių poreikių. Minimalios patirties įgavusios šokėjos neretai „sprunka uždarbiauti už tikrą pinigą į užsienius“[561]. Keli tokios situacijos paminėjimai spaudoje savaime neįrodo platesnės praktikos, tačiau jie sutampa su tuo, ką rodo ir

laikinojoje sostinėje“, Laikinoji sostinė, 1995, Nr. 7, p. 7. ; LRT laidoje „Pramogos ir restoranai sovietmečiu: pirmoji striptizo programa, vogtos dainos ir tikros Europos skonis“ (2021 m. vasario 27 d.) dalyviai ir pašnekovai teigė, kad Vilniaus „Erfurto“ naktiniame bare dar sovietmečiu buvo parengta oficiali striptizo programa, kuri, jų pasakojimu, buvo rodoma maždaug savaitę ir buvo pirmoji SSRS. Vis dėlto jokių oficialesnių to laikotarpio dokumentinių ar archyvinių duomenų, patvirtinančių šį faktą, rasti nepavyko. Laidos įrašas: https://www.lrt.lt/naujienos/laisvalaikis/13/1353397/pramogos-ir-restoranai-sovietmeciu-pirmoji-striptizo-programa-vogtos-dainos-ir-tikros-europos-skonis.

556 Laima Žemulienė, „Varjetė: su striptizu ar be jo?“, *Lietuvos rytas*, 1992, Nr. 216, p. 9.

557 Virgis Žlabys, „Striptizas Šiauliuose. Geluvos restoranas“, *Argos TV (Riko)*, II laida (4), 1992, https://www.youtube.com/watch?v=qWfyUriHGkA

558 Aldas Vabuolas, „Ir malonu, ir baugu“, *Klaipėda*, 1991 m. liepos 17 d., p. 6.

559 Pavyzdžiui: Laima Žemulienė, „Varjetė: su striptizu ar be jo?“, Lietuvos rytas, 1992, lapkričio 4 d. Nr. 216, p. 9.

560 Pavyzdžiui: Žydrūnas Damauskas, „Dorovės sietas ar veiklos imitacija?“, *Lietuvos rytas*, 1993 m. liepos 2 d.; Virgis Žlabys, „Striptizas Šiauliuose. Geluvos restoranas“, *Argos TV (Riko)*, II laida (4), 1992, https://www.youtube.com/watch?v=qWfyUriHGkA.

561 Pavyzdžiui: Laima Žemulienė, „Varjetė: su striptizu ar be jo?“, Lietuvos rytas, 1992, Nr. 216, p. 9.

prekybos moterimis tyrimai (žr. 5.1.2 poskyrį): dešimtmečio viduryje seksualinio darbo maršrutai jau buvo transnacionaliniai, o erotinių šokių sektorius galėjo tapti vienu iš įėjimo į tokius transnacionalinius seksualinio darbo maršrutus taškų.

Ankstyvas ir fragmentiškas striptizo kultūros laukas vyravo iki maždaug 1996 m., kai Lietuvoje pradėjo rastis išskirtinai striptizui skirti klubai. Vienas pirmųjų – „Venera“ – atsidarė 1996 m. Kaune (Savanorių pr. 63), o 1999 m. Vilniuje pradėjo veikti „Oldtaunas“ (Rūdninkų g. 14). Perėjimas nuo pasirodymo prie klubo yra ne tik komercinis, bet ir erdvinis pokytis. Restorane ar naktiniame bare striptizo pasirodymas buvo įtrauktas į įvairesnę pramoginę programą, todėl lankytojo/-os buvimas tokioje vietoje išlikdavo nevienaprasmis. Net ir atėjęs būtent dėl striptizo, lankytojas/-a galėjo save pateikti sau ir kitiems kaip eilinį restorano, baro ar varjetės programos lankytoją. Specializuotame striptizo klube tokia socialinio maskavimosi galimybė sumažėjo: pati vietos paskirtis aiškiai įvardijo lankymosi tikslą. Atėjimas į striptizo klubą jau reiškė sąmoningą konkrečios seksualizuotos pramogos pasirinkimą. Taip striptizo klubai pradėjo kurti savarankiškas, santykinai uždaras seksualizuoto vartojimo erdves.

Žinomi vietų adresai kartu rodo, kad komercinė seksualumo geografija nesusiformavo pagal paprastą centro ir periferijos modelį. Sekso prekių parduotuvės ir erotinių pramogų vietos veikė tiek centrinėse ar intensyvaus judėjimo miesto dalyse, tiek nuo reprezentacinio centro nutolusiose vietose. Todėl jų lokalizaciją aiškinti vien seksualumo stūmimu į miesto pakraščius būtų netikslu. Dešimtmečio pradžioje ją veikė ir praktiškesnės aplinkybės: tinkamų patalpų prieinamumas, galimybė naują veiklą prijungti prie jau veikiančio verslo, potencialių klientų srautai ir galimybė kontroliuoti patekimą į patalpą.

Nors radosi naujo tipo vietų, dešimtmečio pradžioje daugeliui paslaugas ar prekes teikusių vietų išsilaikyti buvo sudėtinga, todėl dalis jų veikė kaip mišrios paskirties erdvės, derinančios kelias skirtingas veiklas. Sekso prekių parduotuvės šiuo požiūriu yra iškalbingas pavyzdys. Pavyzdžiui, Vilniuje, Pušų g. 10 esančios parduotuvės iškaba skelbė „Autodetalės“: tame pačiame name vyras prekiavo automobilių detalėmis, žmona – sekso prekėmis, o kitame kambaryje buvo parduodama vokiška avalynė[562]. Dėl panašios situacijos, kai pardavinėjamos ne tik sekso prekės, Sodų g. 4, Vilniuje esančioje parduotuvėje buvo nuspręsta sekso prekes atskirti rožinėmis užuolaidomis ir už įėjimą imti 25 talonų mokestį, nes dalis „klientų“ ateidavo

[562] Lilija Valatkienė, „Slaptinga vieta už rožinių užuolaidų“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 83, p. 22.

ne pirkti, o pasižvalgyti kaip į muziejų[563]. Šiuo atveju viena fizinė vieta buvo padalyta į nevienodo prieinamumo erdves. Lankytojų noras pasižvalgyti kartu rodo, kad seksualumo erdvės nebuvo visiškai normalizuotos ir veikė kaip smalsumo objektas. Be to, galima kelti hipotezę, kad sekso prekėmis dažniau prekiauta ne dėl liberalių nuostatų ar sąmoningo siekio keisti seksualumo kultūrą, bet siekiant papildomo uždarbio.

Sekso prekių parduotuvės tapo ir tam tikra neformalia seksualinės sveikatos pagalbos erdve. Pavyzdžiui, Sodų g. 4 parduotuvė teikė gydytojo ginekologo Leono Malecko konsultavimo paslaugą (už 25 talonus)[564], o AIDS centro darbuotojai čia konsultavo nemokamai[565]. Nesiryždavę kreiptis profesionalios pagalbos klientai/-ės ieškodavo atsakymų ir pagalbos konsultuodamiesi ir su pardavėjais/-omis, išbandydami įvairius jų siūlomus produktus. Šis motyvas – atsikartojantis. Pavyzdžiui, 1993 m. *Lietuvos ryto* kalbinta sekso prekių pardavėja pabrėžė, kad „daug žmonių turi seksologinių problemų. Likę su manimi akis į akį jie daugmaž sugeba jas išsakyti. Aš pardavėja – dažnai esu jiems vienintelė patarėja – ir psichologė, ir gydytoja“[566]. Viena vertus, sekso prekių parduotuvėse apsilankyti drįsdavo nedidelė visuomenės dalis, kita vertus, daliai visuomenės tokia „nauja“, anoniminė galimybė bandyti spręsti savo seksualines problemas atrodė priimtinesnė nei oficialus vizitas pas seksologą, urologą, ginekologą ar kitos srities gydytoją.

Sekso prekių parduotuvės buvo reklamuojamos ir aprašomos įvairiuose žurnaluose, taip pat ir homoseksualiems vyrams skirtame *Naglyje*. Tačiau sekso prekių parduotuvės daliai visuomenės narių ir valstybės institucijų kėlė ne smalsumą, o įtampą. Tiek pačios šių parduotuvių erdvės, tiek jose dirbusios pardavėjos (dažniausiai moterys) neretai buvo vulgarizuojamos, o jų siūlomas prekių asortimentas – įsivaizduojamas kaip daug radikalesnis, nei „normaliam“ seksui reikalinga. Pavyzdžiui, Mažeikiuose nuo 1998 m. veikusioje sekso prekių parduotuvėje 22 metus dirbusi pardavėja prisimena, kad kai kurie galvojo, kad ji pardavinėja „ne tik sekso reikmenis, bet ir save“[567], nors iš tiesų daugumos parduotuvių vienintelė prekė „kasdien turinti

---

563 Lilija Valatkienė, „Slaptinga vieta už rožinių užuolaidų“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 83, p. 22.

564 Eva Butkutė, „Sex schopas'as bankrutuos?“, *Pirmadienis*, 1993, Nr. 3, p. 5.

565 Respublikinio higienos centro raštas Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinei visuomeninei komisijai „Dėl „sekssšopuose“ parduodamų prekių“, 1994 m. lapkričio 10 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 20.

566 Lilija Valatkienė, „Slaptinga vieta už rožinių užuolaidų“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 83, p. 22.

567 Edvardas Kubilius, „Už Vilniaus. Buvusi sekso prekių pardavėja iš Mažeikių: *babulkos* mane negražiai išvadindavo, užsirakinusi verkdavau“, radijo laida, *LRT*,

paklausą“[568] buvo prezervatyvai. Galime daryti išvadą, kad pirmųjų sekso prekių parduotuvių atsiradimo faktas buvo „radikalesnis“ nei pats asortimentas. Pasak Hubbardo, tokį nerimą galime sieti su modernių visuomenių įsitikinimu, kad „seksas yra tai, kas turėtų būti patiriama privačioje ar asmeninėje sferoje, o pasirodęs viešojoje erdvėje – ne tiek jaudina, kiek trikdo“[569]. Todėl tokios naujos, specializuotos, vien seksui skirtų prekių parduotuvės dešimtmečio pradžioje kėlė įtampą ir klausimus: kas gali į jas užeiti? Ką jose galima pardavinėti? Kaip jos turėtų atrodyti ir kaip visa tai reikėtų reglamentuoti?

XX a. dešimtajame dešimtmetyje mieste daugėjo erdvių, neturinčių jokios tiesioginės sąsajos su seksualumo kultūra, tačiau tam tikromis progomis laikinai tokią funkciją įgaudavusių. Tokios erdvės ėmė rastis dar iki oficialaus Nepriklausomybės atkūrimo. Dažniausiai jos buvo laikinos, iš dalies legalios, tačiau ryškiai žymėjo besikeičiančią ribą tarp viešumo ir privatumo. Iliustratyvus atvejis užfiksuotas 1989 m. Užupyje (Užupio g., prie Užupio skvero), kur dieną veikusi kavinė vakarais būdavo paverčiama vieta filmams žiūrėti. Vienas iš tyrimo respondentų[570], dirbęs šioje kavinėje vakarais, pasakoja, kad kavinės savininko iniciatyva, penktadieniais–sekmadieniais po įprasto kavinės darbo laiko čia vykdavo keli filmų seansai: pirmojo (~17 val.) ir antrojo (~19 val.) seanso metu buvo rodomi veiksmo, detektyviniai ar fantastiniai filmai, o trečiasis seansas buvo skirtas erotiniams filmams. Filmų peržiūros buvo reklamuojamos plakatu ant kavinės durų, nurodant filmo tipą, pavadinimą, laiką, kainą. Jei pirmieji du seansai kainavo 1 rublį, tai trečiasis erotinis seansas kainavo 2 rublius ir, anot respondento, „ten jau griežtai būdavo – vaikų neleidi, leidi tik suaugusiuosius“[571]. Respondentas atmena, kad kartais vykdavo ir ketvirtas seansas. Jis, prasidėdavęs apie 22–23 val., buvo skirtas tik suaugusiems pagal iš anksto savininko sudarytą svečių sąrašą

2025, https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000214844/uz-vilniaus-buvusi-sekso-prekiu-pardaveja-is-mazeikiu-babulkos-mane-negraziai-isvadindavo-uzsirakinusi-verkdavau?time_start=36.

568 Eva Butkutė, „Sex schopas’as bankrutuos?“, *Pirmadienis*, 1993, Nr. 3, p. 5.

569 Baptiste Coulmont, Phil Hubbard, „Consuming Sex: Socio-Legal Shifts in the Space and Place of Sex Shops“, *Journal of Law and Society*, 2010, t. 37, Nr. 1, p. 191, http://www.jstor.org/stable/25622014.

570 Respondentas kavinėje buvo atsakingas už visų seansų eigą: bilietų pardavimą, filmo įjungimą, kavos darymą. Kavinės savininkas pats organizuodavo kasečių ir įrangos gavimą. Savininkas sudarydavo ir pornografinio seanso svečių sąrašą. Respondentas R2, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilniaus r., 2025 m. liepos 24 d.

571 Respondentas R2, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilniaus r., 2025 m. liepos 24 d.

(dažniausiai ateidavo poros), organizuojamas konfidencialiai (reklamuojančio plakato ant durų nebuvo): „Ten jau rodydavom tikrai pornografiją – normalią, tikrą“. Tokio tipo seansai kainavo brangiausiai – 3 ar 4 rublius. Šis atvejis konkretina anksčiau aptartą Sojos trečiosios erdvės (angl. *Thirdspace*) sampratą: oficiali vietos paskirtis ir materialios jos savybės savaime nepaaiškina, kaip vieta faktiškai naudojama ir kokią reikšmę įgyja skirtingiems naudotojams. Ta pati kavinė skirtingu paros metu veikė pagal skirtingas naudojimo, matomumo ir prieinamumo taisykles. Čia svarbus ne tiek pasipriešinimas dominuojančiai erdvinei tvarkai, kiek laikinas vietos funkcijos perkodavimas, kai įprasta kavinė tam tikru metu tapdavo seksualizuota erdve, prieinama selektyviai auditorijai.

Atkūrus Nepriklausomybę tokių vietų sparčiai daugėjo. Į šį lauką pateko įvairūs restoranai, barai, kavinės, galerijos ir kitos kasdienės miesto erdvės, kurios vakarais, savaitgaliais ar tam tikromis progomis (pavyzdžiui, Valentino dieną ar per Naujuosius metus) būdavo laikinai perkeičiamos, t. y. jų tiesioginė paskirtis laikinai dingdavo. Tai gerai iliustruoja devyniasdešimtųjų spaudoje publikuoti pramoginių vietų skelbimai, kuriuose kasdienės miesto erdvės pristatomos kaip laikinai seksualizuotos. Pavyzdžiui, restoranas ar baras, įprastai funkcionavęs kaip neutrali viešoji erdvė, Valentino dienos, Naujųjų metų, Helovyno ar savaitgalio vakarais reklamuojamas kaip vieta, siūlanti striptizą, „vaiduoklišką striptizą“, erotizuotas diskotekas ir pan. Tokiuose skelbimuose seksualumas pateikiamas ne kaip pastovi vietos tapatybė, bet kaip trumpalaikis, proginis priedas, aktyvuojamas konkrečiu laiku ir konkrečiai auditorijai. Tai laikinai perkoduotos erdvės, kur būtent laikinumas ir buvo šio tipo erdvių apsauga. Neturėdamos nuolatinės seksualinės tapatybės, jos neturėjo ir to, ką galima būtų kontroliuoti, licencijuoti ar uždrausti.

Nuo maždaug 1996 m. galima stebėti naują seksualumo geografijos etapą. Ryškiai išauga ne tik vietų, bet ir renginių įvairovė, jų kiekis ir reguliarumas. Spaudoje vis dažniau pasirodo kvietimai į striptizo pasirodymus, „šlapių marškinėlių“ konkursus, go-go šokius, erotinius šou, suaugusiųjų kino vakarus, erotinio meno parodas ir kt. Renginių spektras plečiasi nuo „moterų striptizo“, bendro pobūdžio erotinių vakarų iki įvairesnių, nišinių programų (pvz., „aštrių pojūčių mėgėjams speciali lesbo ir sado-mazohistinė programa“). Seksualizuoti renginiai vis dažniau tampa standartine didesnių pramoginių vakarų (pavyzdžiui, Naujųjų metų švenčių) dalimi, greta koncertų, šokių, loterijų ar kitų pramogų. Šiuo etapu keičiasi ne tiek seksualizuotų vietų padėtis mieste, kiek jų matomumas, prieinamumas, santykis su oficialia vietos paskirtimi ir naudojimo laikas. Komercinė seksualumo geografija ir toliau nesutelpa į aiškią centro ar periferijos zoną,

tačiau seksualizuotos pramogos tampa lengviau atpažįstamos ir prieinamos: spaudos reklamose nurodoma konkreti vieta, laikas ir programos pobūdis. Kartu silpnėja ankstesniam etapui būdingas laikinumas. Greta barų, kavinių ar klubų, kuriuose erotinė programa tebėra tik viena vakaro pramogų, atsiranda specializuotų vietų, kurių oficiali paskirtis jau tiesiogiai susijusi su seksualizuota pramoga. Galima kalbėti ir apie laiko dimensijos kaitą, nuo pavienių proginių ar savaitgalio renginių pereinama prie reguliariai kartojamų programų. Taigi svarbiausias antrosios dešimtmečio pusės pokytis buvo ne seksualumo persikėlimas į kitą miesto dalį, o jo didesnis erdvinis ir laikinis pastovumas.

Šiame etape seksualumas vis labiau įsitvirtina kaip komercializuota pramogos forma, orientuota daugiausia į nuogo ar apnuoginto moters kūno eksponavimą. Šį pokytį galima sieti ne tik su augančia reklamos ir pramogų rinka bei didėjančiomis vartojimo galimybėmis, bet ir su platesniu verslumo augimu, per pirmuosius rinkos ekonomikos metus sukaupta verslo patirtimi ir vis geriau pažįstamais bei perimamais Vakaruose veikusiais komercinių pramogų modeliais[572]. Dešimtmečio viduryje ima rastis specializuotos seksualumo erdvės (striptizo klubai, gėjų barai), o jau veikiančios bendros paskirties vietos (barai, kavinės, naktiniai klubai) seksualizuotus renginius vis dažniau įtraukia į nuolatinę savo programą.

3.2. Seksualinė sveikata visiems? „Sargio šventės“ atvejis

XX a. dešimtajame dešimtmetyje greta komercinių ir pramoginių seksualumo erdvių formavosi kitokia seksualumo geografijos kryptis – vieši edukaciniai ir seksualinės sveikatos renginiai. Jų reikšmę miesto seksualumo geografijai lėmė ne tik aptariamos temos, bet ir tai, kur bei kokiu mastu jos buvo iškeliamos į viešumą. Vienas pirmųjų tokių bandymų buvo 1990 m. Kaune surengtas renginys „Rokas prieš AIDS“. Vis dėlto didesnį rezonansą visuomenėje sukėlė 1991 m. įvykusi pirmoji „Prezervatyvo šventė“, skirta AIDS/ŽIV prevencijai ir orientuota pirmiausia į jaunimą[573]. Pats renginio pavadinimas išsiskyrė tam metui neįprasta drąsa viešai vartoti žodį *prezervatyvas*, kuris iki tol viešajame diskurse buvo aptariamas retai ir dažniausiai medicininiame ar intymiame kontekste.

---

572 Kiril Stanilov, „Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation“, in: Kiril Stanilov (sud.), *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht: Springer, 2007, p. 8.

573 Saulius Čaplinskas, Inga Liutkevičienė, *AIDS: geriau žinoti*, 2009, p. 17.

Be to, tokio tipo renginys buvo visiškai naujas bandymas Lietuvoje taikyti Vakaruose jau paplitusius informacijos sklaidos ir prevencijos formatus – šviečiamuosius koncertus, kuriuose edukacinė žinutė buvo derinama su muzika, pramogomis ir jaunimui artimomis kultūrinėmis praktikomis[574]. Kitaip tariant, tai buvo vienas pirmųjų bandymų Lietuvoje su lytiškumu susijusią informaciją pateikti ne tyliai, moralizuojančiai ar mediciniškai uždarai, bet viešai, garsiai ir įtraukiančiai[575]. Tai ypač reikšminga turint omenyje, kad pirmasis ŽIV atvejis Lietuvoje oficialiai buvo diagnozuotas dar 1988 m.[576], tačiau visuomeninė diskusija šia tema ilgą laiką išliko fragmentiška. Renginio metu buvo dalijami prezervatyvai, teikiama praktinė informacija apie jų naudojimą. Pirmojo renginio metu buvo sugalvotas lietuviškas žodis prezervatyvui – *sargis*[577]. Vėliau „Sargio šventė“ vyko kasmet iki 1998 m.

Seksualumo geografijos požiūriu ypač svarbi buvo renginio vieta ir mastas. Pirmosios šventės vyko ne specializuotose medicinos ar švietimo erdvėse, bet didžiausiose Vilniaus viešų renginių salėse – Sporto rūmuose, vėliau Profsąjungų rūmuose. Organizatorių duomenimis, pirmoji „Prezervatyvo šventė“ 1991 m. Sporto rūmuose sutraukė apie 7000 žiūrovų, o vėlesniuose renginiuose kasmet dalyvaudavo maždaug 3000–5000 žmonių[578]. Taip seksualinės sveikatos klausimai bent kelioms valandoms užėmė centrinę miesto kultūros ir pramogų infrastruktūrą. Keitėsi ne vien kalbėjimo apie seksualumą forma, bet ir jo erdvinis statusas: tema, paprastai siejama su privačia ar medicinine sfera, tapo masinio renginio objektu.

Būtent šis seksualumo perkėlimas į masinę miesto erdvę tapo ir konflikto objektu. Jau prieš pirmąją „Prezervatyvo šventę“ 1991 m. renginio organizatoriams teko aiškintis Kultūros ministerijai[579]. 1992 m. renginys sulaukė Vilniaus miesto savivaldybės etikos komisijos dėmesio[580]. 1995 m. Vilniaus meras kartu su valdybos nariu kreipėsi į sveikatos apsaugos ministrą

---

574 Koncertą vedė Vytautas Kernagis, pasirodė BIX, Fojė, Dainos teatras ir kiti to meto atlikėjai. Renginio idėją sugalvojo ir įgyvendino Lietuvos AIDS centras kartu su Artūru Butkevičiumi ir Vytautu Kernagiu.

575 „Pirmoji Sargio Svente“, 1991 m. renginio įrašas, in: *YouTube*, įkelta 2021, https://www.youtube.com/watch?v=ur6P_Lhll7k

576 „Pirmas AIDS atvejis Lietuvoje“, 1988, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 6, l. 35.

577 Pirmosios šventės metu vyko konkursas lietuviškam pavadinimui sugalvoti, jį laimėjo scenos šviesų dailininkas Norvydas Birulis, pasiūlęs žodį „sargis“. *AIDS kronika*, 1992, Nr. 1(20), p. 1.

578 „Sargio šventės istorija“, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 252, l. 6.

579 Miglė Maminskaitė, „Reiškinys – Sargis, siaubas ir AIDS“, *Žmonės.lt*, 2017, https://zmones.15min.lt/naujiena/sargis-siaubas-ir-aids-645gqOK7QoZ.

580 „Sargio šventės istorija“, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 252, l. 6.

ir AIDS centro vadovą, teigdami, kad kovos su AIDS idėja paverčiama „nevaržomo sekso propaganda“[581]. Galiausiai 1996 m. gruodžio 5 d. Seime Krikščionių demokratų frakcija kritikavo AIDS centro masinius renginius, prezervatyvų dalijimą, patį šventės pavadinimą ir „saugiausio Lietuvos žmogaus“ rinkimus kaip nesuderinamus su dorovinio ugdymo tikslais[582]. Ši kritika nebuvo nukreipta prieš ŽIV/AIDS prevencijos būtinybę kaip tokią. Kritikos tašku tapo būtent viešinimo būdas: seksualumo įvardijimas ir šių praktikų perkėlimas į masinį miesto renginį. Kitaip tariant, buvo ginčijamasi ne vien dėl to, ką galima pasakyti apie seksualumą, bet ir dėl to, kur, kaip ir kokiai auditorijai tai galima daryti.

„Prezervatyvo šventė“ neišvengiamai tapo ir homoseksualumo klausimo diskusijų lauku, nes tuo metu didelė dalis visuomenės ligą tapatino su homoseksualiais vyrais ir jų santykiais. Tai ryškiai atsiskleidžia po pirmosios „Prezervatyvo šventės“ 1991 m. laikraštyje *AIDS kronikos* publikuotame žurnalisto Algio Kriščiūno anuometiniame tekste, kuriame jis aprašo renginį ir savo reakciją į matytus vaizdus: „Ekrane nušvinta tas mistinis žodis „AIDS“ [...] Ir staiga, o santamarijabeladona, – du vyrai! Taip taip, du nuogi vyrai eina į krūmus! „Taigi čia pedikai!“ – sušunku. Ir visi tą patį sušunka. Vadinasi, aš neapsirinku, tikrai pederastus rodo“[583]. Nupasakojęs renginio eigą, teksto pabaigoje autorius konstatuoja asmeninį požiūrio pokytį: „Aš pasikeičiau, manęs jau nebegąsdina „žydrieji“, aš supratau, kad jie yra ir nieko čia nepakeisi, jų negalima ignoruoti, kaip negalima ignoruoti prostitučių ir narkomanų“[584].

Pirmiausia svarbu pažymėti, kad šio teksto autorius pats dirbo laikraštyje *AIDS kronika* ir dalyvavo renginio organizavime, todėl publikaciją galime matyti ne kaip neutralią refleksiją, o kaip sąmoningą prevencinės kampanijos dalį[585]. Reikia turėti omenyje, kad renginys vyko Lietuvai dar nepanaikinus BK 122 str., draudžiančio savanoriškus lytinius santykius tarp vyrų. Šis pavyzdys atskleidžia, kaip ankstyvuoju Nepriklausomybės laikotarpiu formavosi paradoksali, iš pažiūros liberalesnė, bet stigmatizuojanti pozicija, kuri leido homoseksualumą pripažinti kaip faktą, bet ne kaip lygiavertę

---

581 Jurga Čekatauskaitė, „Valdžią papiktino ‚Sargio šventė‘“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. lapkričio 24 d., Nr. 276, priedas „Sostinė“.

582 Lietuvos Respublikos Seimo 1996 m. gruodžio 5 d. 10-ojo (neeilinio) posėdžio stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.234544.

583 Algis Kriščiūnas, „Saugok Sveikatą. Aš jau kalbu“, *AIDS kronika*, 1992, Nr. 20, p. 8.

584 Algis Kriščiūnas, „Saugok Sveikatą. Aš jau kalbu“, *AIDS kronika*, 1992, Nr. 20, p. 8.

585 LVNA, f. 193, ap. 1, b. 21. l. 32.

tapatybę. Atviros homofobijos vietą čia užima tariamas „tolerantiškumas“, paremtas ne lygybės, o neišvengiamumo logika. Homoseksualumo klausimas normalizuojamas jį priskiriant kitų „socialinių problemų“ (prostitucijos, narkotikų) kategorijai. Jau šiuo ankstyvu laikotarpiu galime matyti kylančias įtampas tarp AIDS centro, kitų valstybės sveikatos institucijų ir įvairių judėjimų. Pavyzdžiui, Vladimiras Simonko laikraštyje *Amsterdamas* 1994 m. rašė: „AIDS centras atstovauja Lietuvos gėjus įvairiose tarptautinėse konferencijose, bet nesugebu jų neužgauti savo diletantišku „švietimu“ tėvynėje“[586].

„Sargio šventė“ buvo daugiau nei AIDS prevencijos iniciatyva. Keturių šiame skyriuje taikomų erdvinių dimensijų požiūriu jos atvejis rodo išskirtinį seksualumo ir seksualinės sveikatos temų matomumą centrinėse miesto renginių erdvėse. Vietos padėties požiūriu šios temos buvo perkeltos į dideles, lengvai atpažįstamas ir simboliškai reikšmingas Vilniaus vietas (Sporto rūmai, Profsąjungų rūmai). Matomumas ir prieinamumas taip pat buvo dideli ir, nors renginys pirmiausia buvo orientuotas į jaunimą, jo viešumas neapsiribojo viena auditorija. Šventės sutraukdavo tūkstančius žiūrovų, jose dalyvavo žinomi muzikantai, jas stebėjo ir aprašė žurnalistai, o į jų organizavimą ir vėliau kilusius ginčus įsitraukė sveikatos institucijų, savivaldos ir politikos atstovai.

Santykio su oficialia vietos paskirtimi požiūriu „Sargio šventė“ taip pat buvo išskirtinė. Seksualumo ir seksualinės sveikatos temos čia nebuvo slepiamos ar neoficialios: priešingai, jos tapo viešai skelbiamo masinio renginio tikslu erdvėse, kurios ir buvo skirtos dideliems kultūros bei visuomeniniams renginiams. Ypač reikšminga Sporto rūmų erdvė. Čia 1988 m. vyko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas, buvo surengti „Gražioji vilnietė’88“ ir „Mis Lietuva’89“ konkursai, o 1991 m. sausį visuomenė čia atsisveikino su žuvusiais Lietuvos laisvės gynėjais[587]. Taigi seksualinės sveikatos tema pateko ne tik į didelę renginių salę, bet ir į vieną ryškiausių to meto Vilniaus viešojo gyvenimo vietų. Laiko požiūriu šis erdvės naudojimas buvo epizodinis, tačiau pasikartojantis. Seksualumo ir seksualinės sveikatos temos šias erdves užimdavo tik renginio metu, tačiau „Sargio šventė“ buvo rengiama kasmet iki 1998 metų. Prevencinis ir edukacinis renginio pobūdis sudarė sąlygas seksualinės sveikatos temoms reguliariai patekti į itin matomas miesto erdves.

---

586 Vladimiras Simonko, „Homofobija Lietuvoje“, *Amsterdamas*, 1994, Nr. 1. p. 1.

587 Tadas Jansonas, Stanislovas Stonkus, „Vilniaus koncertų ir sporto rūmai“, *Lietuvos sporto enciklopedija*, paskelbta 2023 m. kovo 22 d., redaguota 2024 m. rugsėjo 25 d., https://www.lse.lt/vilniaus-koncertu-ir-sporto-rumai/.

3.3. Seksualumo vieta mieste: kontrolė ir ribojimai

Šio tyrimo šaltiniuose institucinis dėmesys pirmiausia tenka aiškiai su seksualumu siejamoms ir lengvai klasifikuojamoms vietoms: sekso prekių parduotuvėms, erotinės spaudos prekybos vietoms ar striptizo klubams. Barai, klubai ar kavinės, seksualizuojami tik konkrečių renginių metu, institucijų dokumentuose matomi fragmentiškiau, nors juose vykusios programos galėjo būti atviresnės nei specializuotose seksualumo vietose. Kitaip sakant, institucinis dėmesys buvo nukreipiamas ne į tai, *kas* faktiškai vyksta erdvėje, o į tai, kas yra lengvai įvardijama ir klasifikuojama kaip „seksualumo vieta“. Licencijavimas ir miestų zonavimas yra vieni esminių įrankių geografiškai reguliuoti su seksualumu siejamas vietas. Tokia praktika XX a. taikyta ne viename Vakarų pasaulio mieste (Paryžius, Niujorkas, Londonas)[588] ir dažniausiai siekė išstumti seksualizuotas vietas iš gyvenamųjų, švietimo, religinių bei to, kas buvo apibrėžiama kaip „šeiminės“ zonos[589].

1992 m. nutarimu Nr. 722[590] nustatyta, kad erotinio ir smurtinio pobūdžio spauda gali būti pardavinėjama tik miestų (rajonų) savivaldybių nustatytose vietose, bet draudžiama parduoti „greta bažnyčių, parkuose, prie centrinių parduotuvių, švietimo, sveikatos, mokslo įstaigose, sporto aikštynuose“[591]. Taip teisiškai užkoduota, kurios miesto vietos yra moralesnės ir „švaresnės“ nei kitos. Be to, erotinio pobūdžio renginiams organizuoti taip pat buvo privaloma gauti savivaldybės licenciją. Šiuo ir keliais papildomais nutarimais miestų savivaldybėms buvo suteiktos itin plačios sprendimo teisės. Praktiškai tai reiškė, kad savivaldybės sudarinėjo konkrečius leidžiamų prekybos vietų sąrašus. Vilniuje 1993 m. mero potvarkiu buvo nustatytos trys prekybos vietos, kuriose buvo galima pardavinėti erotinio ir smurtinio pobūdžio

---

588 Baptiste Coulmont, Phil Hubbard, „Consuming Sex: Socio-Legal Shifts in the Space and Place of Sex Shops“, *Journal of Law and Society*, 2010, t. 37, Nr. 1, p. 191, http://www.jstor.org/stable/25622014.

589 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 159.

590 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos“, 1992 m. spalio 2 d., Nr. 722, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.9588.

591 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos“, 1992 m. spalio 2 d., Nr. 722, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.9588

leidinius: Vytenio g. 13, Erfurto g. 1 ir Ukmergės g. 221[592]. Panevėžyje nustatyta dešimt prekybos vietų[593], kuriose leidžiama tokia prekyba, kartu papildomai pabrėžiant, kad griežtai draudžiama „prekiauti šiais leidiniais gatvėse“ ir „reklamuoti matomiausioje prekybos vietoje“[594]. Panašūs sąrašai buvo sudaromi ir kituose miestuose[595], faktiškai sukuriant detalizuotą leidimų ir draudimų žemėlapį, apibrėžiantį, kuriose miesto erdvėse erotinio pobūdžio spauda gali būti pardavinėjama, o kuriose griežtai draudžiama.

Sekso prekių parduotuvės nuo pat jų atsiradimo taip pat atsidūrė įvairių valstybinių institucijų akiratyje. Pavyzdžiui, 1993 m. VME komisija, posėdyje svarstydama Pušų ir Sodų gatvėse atsidariusių sekso prekių parduotuvių veiklą, diskutavo, ar medikamentais ir sekso stimuliavimo priemonėmis galima prekiauti komerciniais tikslais ne vaistinėse, ir nutarė šiuo klausimu

---

592 Vilniaus miesto mero potvarkis Nr. 83, „Dėl LR Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimo Nr. 722 vykdymo“, 1993-02-22, Asmeninis R. Matulio archyvas.

593 Vietos: „Lietuvos spaudos“ kioske Nr. 3 Respublikos g.; kioske Nr. 10 Respublikos g.; kioske Nr. 11 Klaipėdos ir F. Vaitkaus gatvių kampe; kioske Nr. 15 Ramygalos g.; kioske Nr. 16 J. Basanavičiaus g.; kioske Nr. 17 Kniaudiškių g.; kioske Nr. 20 J. Basanavičiaus ir Elektros gatvių kampe; kioske Nr. 26 Žemaičių g.; savivaldybės rūmuose ir Filatelijos parduotuvėje Vilniaus g. 1995 m. spalio 19 d. Panevėžio miesto valdybos sprendimu ankstesnis potvarkis buvo panaikintas, o leidžiamų vietų skaičius sumažintas iki penkių: kiosko Nr. 11 Klaipėdos ir F. Vaitkaus gatvių kampe, kiosko Nr. 15 Ramygalos g., kiosko Nr. 18 Šermukšnių g. prie AB „Metalistas“, kiosko Nr. 26 Žemaičių g. ir kiosko Nr. 33, Nemuno g. 77, „Lietuvos spaudos“ agentūros patalpose. LVNA, f. 11, ap. 1, b. 42; Panevėžio miesto valdybos 1995 m. spalio 19 d. sprendimas Nr. 242v, l. 21.

594 Panevėžio miesto valdybos potvarkis Nr. 403v, „Dėl prekybos erotiniais, smurtiniais ir kitais leidiniais“, 1994, 06 13, R, Matulio asmeninis archyvas.

595 Klaipėdoje (1992) prekiauti leista aštuoniose vietose: kioske Nr. 7 Taikos pr. ir Sausio 15-osios g. sankryžoje; kioske Nr. 57 autobusų stotelėje „Pempininkai“; kioske Nr. 8 prie prekybos centro „Bandužiai“, Vingio g. 29; kioske Nr. 11 prie prekybos centro „Vingis“, Vingio g. 14; kioske Nr. 43 prie Valstybinio medienos medžiagų kombinato, Liepų g. 68; kioske Nr. 16 prie Žuvies pramonės gamybinio susivienijimo, Nemuno g. 32; kioske Nr. 69 prie žvejų bendrovės „Baltija“, Nemuno g. 40; parduotuvėje Nr. 1, Taikos pr. 101. Vilniuje (1993) prekiauti leista trijose „Lietuvos spaudos“ parduotuvėse: Nr. 6, Vytenio g. 13; Nr. 7, Erfurto g. 1; Nr. 12, Ukmergės g. 221. Kaune (1993) prekyba drausta Laisvės alėjoje, Rotušės aikštėje, Nepriklausomybės aikštėje, taip pat gatvėse arčiau kaip 100 m nuo bažnyčių ir kitų religinės paskirties objektų bei švietimo įstaigų. Šiauliuose (1993) prekiauti leista trijuose kioskuose: Nr. 6 prie parduotuvės „Gluosnis“, Tilžės g.; Nr. 8 prie parduotuvės „Šalduvė“, Vilniaus g.; Nr. 10 prie daržovių parduotuvės, Tilžės g. 28. (Lietuvos valstybės naujasis archyvas (LVNA), f. 11, ap. 1, b. 42.).

kreiptis į miesto savivaldybės Sveikatos apsaugos skyrių[596]. Itin aktyvų šios komisijos susidomėjimą sekso prekių parduotuvėmis pastebėjusi *Lietuvos ryto* žurnalistė ironiškai konstatavo, kad „po Vilniaus miesto tarybos deputatų uolaus domėjimosi sekso reikmenų parduotuvės veikla Sodų gatvėje, [...] ji tapo populiaresnė negu nemokami pietūs“[597]. Bene iškalbingiausias aktyvaus reguliavimo pavyzdys – 1993 m. VME komisijos prašymas policijos komisarui patikrinti, ar sekso prekių parduotuvėse neprekiaujama erotinio pobūdžio leidiniais[598]. Kadangi VME komisija buvo nustačiusi tik tris galimas tokios spaudos pardavimo vietas, susidarė situacija, kai sekso prekių parduotuvėje buvo galima įsigyti, pvz., vibratorių, tačiau ne erotinį žurnalą. Šis epizodas rodo, kad reguliavimas rėmėsi ne prekės pobūdžiu, o jos pardavimo vieta.

1994 m. Vilniaus miesto savivaldybės Prekybos skyrius kartu su Vilniaus miesto etikos komisija derino sekso prekių parduotuvių licencijavimo ir amžiaus cenzo tvarką bei teikė siūlymus Seimui svarstant Prekybos įstatymą[599]. VME komisija įvairioms institucijoms siūlė „imtis priemonių, kad dabartinėse „seksšopų“ parduotuvėse parduodamos prekės būtų parduodamos tik įstaigose, aprobuotose Sveikatos apsaugos ministerijos“[600]. Be to, teikdama siūlymus rengiamam Visuomenės informavimo įstatymui, komisija siūlė spaudoje drausti „seksualinių priemonių“ reklamą[601]. Sekso prekių parduotuvės, spaudos kioskai tapo lengvesniu valstybės institucijų taikiniu ne tik dėl to, kad tai fizinės, konkrečios vietos mieste, bet ir dėl to, kad buvo parduodamos prekės, o ne paslaugos. Tokiomis sąlygomis materialias prekes lengviau įvertinti, kategorizuoti, klasifikuoti – todėl ir reguliuoti.

Tuo pat metu VME komisija bandė kontroliuoti ir seksualizuotas pramogines praktikas. Pavyzdžiui, 1993 m. VME komisija nutarė uždrausti

---

596 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 6, 1993 m. gegužės 19 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 14–15.

597 Lilija Valatkienė, „Slaptinga vieta už rožinių užuolaidų“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 83, p. 22.

598 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 6, 1993 m. gegužės 19 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 14–15.

599 Vilniaus miesto tarybos Prekybos skyriaus dokumentas „Dėl „seks šopuose“ parduodamų prekių“, 1994, Rimanto Matulio asmeninis archyvas.

600 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinės visuomeninės komisijos posėdžio protokolas Nr. 5, 1994 m. rugsėjo 14 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 14.

601 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinės visuomeninės komisijos posėdžio protokolas, 1994 m. spalio 24 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 26.

striptizo demonstravimą Vilniaus mieste[602], „kai buvo pradėti rodyti vyrų striptizai“, nes komisijos nuomone, „pagal mūsų tautos papročius striptizai mums nepriimtini“[603]. Komisijos nariai net ėmėsi tikrinti Vilniaus miesto restoranų (pvz., viešbučio „Lietuva“ restoranas „Panorama“) vakarines pramogines programas, tačiau striptizo ar erotinių programų neužtiko[604]. Žinome, kad tokie pasirodymai Vilniuje jau vyko, tačiau ar ir kiek toks draudimas turėjo realios įtakos, šaltiniai neatskleidžia. Tačiau tai, kad sprendimas buvo žinomas ir aptariamas, liudija, pavyzdžiui, tai, kad Kaune seksualizuota pramogine programa užsiimančio klubo vadovas teigė, kad „Kauno programų netrikdo jokie biurokratiniai sprendimai“[605]. Šis epizodas rodo, kad laikinos, performatyvios ir epizodiškai atsirandančios seksualumo praktikos buvo gerokai sunkiau suvaldomos nei materialūs objektai ar pastovios prekybos vietos. Dėl savo epizodiškumo ir neapibrėžtos erdvinės formos tokios veiklos praslysdavo pro formalius reguliavimo mechanizmus ir todėl buvo sunkiau licencijuojamos bei kontroliuojamos.

1995 m. Vyriausybė priėmė Mažmeninės prekybos nutarimą, kuriuo nustatė, kad „[s]ekso reikmenimis, išskyrus apsaugos priemones, prekiaujama vadovaujantis miesto (rajono) mero (valdybos) patvirtintomis prekybos šiais reikmenimis taisyklėmis“[606]. Tai rodo, kad buvo nuosekliai kuriamas seksualumo reguliavimo modelis, kuriame savivaldybėms buvo suteiktos plačios galios savarankiškai spręsti, kur ir kokiomis sąlygomis seksualumo kultūra gali būti leidžiama ir matoma miesto erdvėse. Šiomis galiomis aktyviai naudojosi miestų savivaldybės. Pavyzdžiui, 1998 m. Kauno miesto valdyba nusprendė, kad erotiniai leidiniai, erotinio pobūdžio prekės, tarp jų ir sekso reikmenys, negali būti viešai reklamuojami, o parduotuvės iškabą „būtina suderinti su Kauno savivaldybės Urbanistikos ir architektūros skyriumi ir

602 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 3, 1993 m. kovo 9 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 7.

603 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika?“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

604 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas, 1993 m. birželio 17 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 16.

605 Žydrūnas Damauskas, Dorovės sietas ar veiklos imitacija?, *Lietuvos rytas*, 1993 m. liepos 2 d.

606 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl Mažmeninės prekybos taisyklių ir Lietuvos Respublikos prekybos įmonėse pirktų prekių keitimo“, 1995 m. lapkričio 11 d., Nr. 1455, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.95A33BFEA0F8.

Valstybinės kontrolės tarnyba“[607]. Be to, dar pagal 1995 m. Kauno miesto valdybos potvarkį, įmonėms, kurios yra Laisvės al., Nepriklausomybės a., Vilniaus g. ir Rotušės a., nėra išduodamos licencijos įsteigti sekso prekių parduotuves[608]. Tokiu būdu miesto urbanistinis zonavimas ir licencijavimas buvo pasitelkti „išplanuoti“ su seksualumu siejamus verslus, pirmiausia juos išstumiant iš centrinių, reprezentacinių miesto erdvių[609]. Tokie sprendimai leidžia kalbėti apie seksualinės urbanistikos formavimąsi, kai savivaldybės tiesiogiai dalyvauja planuojant, kuriose miesto vietose ir kiek seksualumas gali būti toleruojamas.

Seksualumas viešojoje erdvėje buvo laikomas priimtinu pirmiausia tada, kai jis buvo pateikiamas kaip medicininis, prevencinis, kartais edukacinis klausimas. Tai ryškiai matyti vaistinių pavyzdyje: jose buvo prekiaujama prezervatyvais, lubrikantais, o nuo 1998 m. – ir „Viagra“ (vaistinių atstovai anuomet drąsiai konstatavo: „Susidomėjimas vaistu milžiniškas“[610]). Tuo pat metu sekso prekių pardavimas už vaistinės ribų paradoksaliai kėlė nerimą ir tapo papildomo reguliavimo objektu, net ir tais atvejais, kai buvo prekiaujama tomis pačiomis prekėmis, pavyzdžiui, prezervatyvais ar lubrikantais. Kitaip tariant, problemiškas buvo ne pats seksualinių prekių pobūdis, o jų atsiskyrimas nuo mediciniško ir kontroliuojamo konteksto. Erdvinis seksualumo reguliavimas veikė ne tik miesto plano lygmeniu. Kaip rodo ankstesni pavyzdžiai, vienais atvejais seksualumo vietos buvo geografiškai ribojamos (nustatant konkrečius leidžiamus adresus arba neleidžiant tokioms veikloms įsikurti centrinėse ir reprezentacinėse miesto vietose). Tačiau seksualumas galėjo būti atitraukiamas nuo viešo žvilgsnio ir nekeičiant jo padėties miesto plane. Sekso prekių parduotuvės, seksualinės paslaugos ar seksualizuotos pramogos galėjo veikti cokoliniuose aukštuose, uždarose patalpose, atskirose kambarių dalyse, viešbučių kambariuose, už durų ar užuolaidų. Taigi ta pati vieta galėjo būti geografiškai centrinė, bet vizualiai sunkiai prieinama. Šiuo požiūriu svarbi ne vien vietos padėtis mieste, bet ir jos santykis su gatve, patekimo sąlygos bei galimybė kontroliuoti, kas ir kiek gali matyti jos viduje vykstančią veiklą.

---

607 Vilma Kasperavičienė, „Kaunas bus dorovingesnis“, *Laikinoji sostinė*, 1998 kovo 12 d., Nr. 57 (642), p. 3.

608 LVNA, f. 11, ap. 1, b. 34, l. 35.

609 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 160.

610 Tadas Ignatavičius, „Svetur garsią „Viagra“ vilniečiai drovisi net domėtis“, *Laikinoji sostinė*, 1998, spalio 12 d., Nr. 238 (823), p. 6.

4. NEMATOMAS SEKSUALUMAS: *QUEER* GEOGRAFIJOS

Nematoma seksualumo geografija apima tas miesto erdves ir vietas, kurios egzistuoja miesto kasdienybėje, tačiau lieka už viešo žvilgsnio, oficialios statistikos, politinio ar moralinio pripažinimo ribų. Tokios erdvės nebūtinai iš tiesų yra nematomos (pvz., itin atokios, fiziškai paslėptos), dažniau tai miestiečiams gerai pažįstamos vietos, kurios tampa *kontrerdvėmis* (angl. *counterspaces),* kai žmonių grupė suteikia joms kitą nei suplanuota, suprojektuota ir daugumos išgyvenamą prasmę. Seksualumo geografijos miestų žemėlapiuose dažniausiai tai neheteroseksualių žmonių susipažinimo, bendravimo vietos, nelegalaus seksualinio darbo taškai, seksualinio smurto ir prievartos erdvės.

4.1. Vyrų miesto geografijos kontūrai: homoerotinis miestas

Šiame poskyryje nagrinėjamos homoseksualių, *queer* vyrų susitikimų, bendravimo ir seksualinių kontaktų erdvės. Sovietmečiu ir ankstyvuoju nepriklausomybės laikotarpiu homoseksualūs asmenys buvo išstumti iš viešo visuomenės gyvenimo lauko, o dar tiksliau – jie niekada nebuvo į jį priimti. Sovietinio Baudžiamojo kodekso 122 straipsnis, draudęs savanoriškus lytinius santykius tarp vyrų, tokią nuostatą palaikė teisiškai. Nuteisus pagal šį straipsnį grėsė laisvės atėmimas iki 3 metų. Antra šio straipsnio dalis numatė didesnę bausmę, jei pasitelktas smurtas, grasinimai ar santykiaujama su nepilnamečiu. Retai pasirodanti ir dažnai medikalizuota vieša informacija homoseksualumą siejo su seksualine perversija, patologija, iškrypimu ir palaikė bendruomenės išstūmimą socialiai ir kultūriškai. BK 122 str. Lietuvoje galiojo iki 1993 m. liepos mėnesio[611] (Latvijoje ir Estijoje iki 1992 m.[612]).

Latvijos istorikės Inetos Lipšos teigimu, Lietuvos SSR pagal šį straipsnį nuo 1961 iki 1989 m. buvo nubausti 232 vyrai (Latvijos SSR – 268, Estijos SSR – 185, Rusijos SFSR – 21 683)[613]. Vaisetos teigimu, šie skaičiai savaime neleidžia spręsti apie realią straipsnio taikymo praktiką, nes jie apėmė abi straipsnio dalis: tiek savanoriškus homoseksualius lytinius santykius, tiek seksualinį smurtą, įskaitant prievartą bei santykius su nepilnamečiais. Analizuodamas išlikusius Lietuvos SSR teismų sprendimus, jis kelia hipotezę, kad praktikoje daugiau buvo taikoma antroji straipsnio dalis, o pirmoji

611 122 str. II dalis galiojo iki 2003 metų.
612 *Lesbietės ir gėjai Baltijos šalyse,* Lietuvos gėjų lyga, 2001.
613 Ineta Lipša, *LGBTI people in Latvia: A History of the Past 100 years*, p. 61.

naudota retai ir nenuosekliai[614]. Atkūrus Nepriklausomybę pagal šio straipsnio II dalį buvo nuteista 17 asmenų (1991 m. peržiūrėjus bylą 1 asmens nuosprendis pakeistas į I dalį)[615]. Nepaisant to, istoriografijoje plačiau kalbama apie stipresnę šio įstatymo simbolinę, manipuliacinę reikšmę[616]. Kaip teigia Čičelis, „pats šio įstatymo egzistavimas sudarė palankią terpę grasinimams, persekiojimui ir šantažui (tiek iš civilių, tiek iš pareigūnų), o svarbiausia – bent jau daliai tokių vyrų sukūrė nuolatinės stebėsenos baimės ir savikontrolės atmosferą“[617]. Tą pačią išvadą, remdamasi disidento Viktoro Petkaus byla, formuluoja ir Rasa Navickaitė: kaltinimas homoseksualumu galėjo būti naudojamas ne tiek seksualiniam elgesiui bausti, kiek politiniam veikėjui diskredituoti[618]. Todėl pats 122 straipsnio sukurtas teisinis ir socialinis fonas veikė kaip efektyvi disciplinuojanti priemonė.

Tokiomis sąlygomis kūrėsi alternatyvios homoseksualių žmonių bendravimo, savęs tyrinėjimo, atpažinimo ir draugystės ar seksualinių santykių paieškos vietos, intymių ryšių kūrimo praktikos, kurios buvo priverstos veikti ne oficialiose, o pusiau matomose ar funkciškai „ne tam skirtose“ miesto erdvėse. Čičelio tyrimai apie vėlyvojo sovietmečio *queer* geografijas rodo, kad homoseksualūs vyrai nuosekliai naudojo tam tikras viešąsias ir pusiau viešąsias vietas kaip susitikimų, susipažinimo ir *cruising*[619] erdves.

---

614 Tomas Vaiseta, „Investigating the History of Homosexuality in Soviet Lithuania: Deconstructing Court Verdicts“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2024, Speciālizlaidums (120), p. 26, https://doi.org/10.22364/lviz.120.02.

615 Lietuvos AIDS centro raštas Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministrui J. Brėdikiui dėl Baudžiamojo kodekso 122 straipsnio, 1992 m., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 40, l. 65.

616 Istoriografijoje pabrėžiama ne tiek sisteminga bausmių praktika, kiek straipsnio kaip spaudimo priemonės funkcija: kaltinimas homoseksualumu galėjo būti panaudotas šantažui, verbavimui ar politiniam diskreditavimui. Žr. Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 15; Rasa Navickaitė, „Political Homophobia in Soviet Lithuania Revisited: The Case of the Dissident Viktoras Petkus“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2024, Speciālizlaidums (120), p. 32–58, https://doi.org/10.22364/lviz.120.03.

617 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 15.

618 Rasa Navickaitė, „Political Homophobia in Soviet Lithuania Revisited: The Case of the Dissident Viktoras Petkus“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2024, Speciālizlaidums (120), p. 32–58, https://doi.org/10.22364/lviz.120.03.

619 *Cruising* – potencialių seksualinių partnerių paieškos praktika viešosiose ar pusiau viešosiose erdvėse, paremta judėjimu, stebėjimu ir dažnai neverbaliniais

Lietuvoje tokiomis homoseksualių žmonių susitikimo erdvėmis neretai tapdavo miestų pirtys (pvz., Tilto g., Vilniuje)[620], parkai (dab. Bernardinų parkas, Reformatų parkas, Vingio parkas, Lukiškių aikštė – Vilniuje, Ąžuolyno parkas Kaune, Skulptūrų parkas Klaipėdoje), viešieji tualetai, kai kurios kavinės ir restoranai („Akimirka“, „Tauro ragas“ ir kt.)[621], privatūs butai. Šios vietos nebuvo „netinkamos“ pažintims, priešingai, jos tam ir buvo skirtos. Skyrėsi ne vieta, o veikimo būdas jose: heteroseksualiam lankytojui ar lankytojai pažintis kavinėje nereikalavo nei atpažinimo kodų, nei rizikos įvertinimo, o homoseksualių žmonių bendruomenei ta pati salė buvo padalyta į matomą ir nematomą sluoksnį, egzistuojančius vienu metu. Šiuo požiūriu parkai, viešieji tualetai ar kai kurios kavinės veikė kaip selektyviai atpažįstamos seksualumo erdvės: fiziškai jos buvo viešos ir prieinamos daugeliui, tačiau jų homoseksuali reikšmė buvo suprantama tik žinantiems atpažinimo kodus ir konkrečius naudojimo būdus. Tokiais atvejais galima kalbėti ir apie kontrerdvės formavimąsi – oficialiai kitos paskirties vieta buvo paraleliai pritaikoma marginalizuotos grupės poreikiams, nepanaikinant jos pirminės funkcijos. Šių erdvių pasirinkimas nebuvo atsitiktinis. Būtent tokių viešųjų erdvių perkodavimas homoseksualių vyrų bendruomenei būdingas ir kitų Vakarų pasaulio miestų istorijai, laikotarpiais, kai homoseksualumas buvo kriminalizuojamas ar stigmatizuojamas[622].

Nors atkūrus Lietuvos nepriklausomybę Baudžiamojo kodekso 122 straipsnis buvo panaikintas ne iš karto, nusistovėjusios susitikimų vietos ir maršrutai ėmė kisti reaguojant į sparčius ekonominius ir kultūrinius šalies

---

tarpusavio atpažinimo kodais. *Cruising spot* – vieta, kurioje tokia praktika nuolat ar reguliariai vyksta. Nusistovėjusio lietuviško termino, apimančio šias reikšmes, nėra. Sovietiniame homoseksualių vyrų bendruomenėje tokioms susitikimų vietoms vartotas rusiškas terminas *pleška* (rus. *плешка*). Augustas Čičelis pažymi, kad šį žodį vartojo ir keli jo kalbinti Lietuvos homoseksualūs vyrai, ir tiesiogiai jį aiškina kaip *cruising spot* atitikmenį. Vis dėlto *pleška* buvo ne vien seksualinio partnerio paieškos vieta – ji galėjo atlikti ir bendravimo bei socializacijos funkciją. Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 30; Laurie Essig, *Queer in Russia: A Story of Sex, Self, and the Other*, Durham–London: Duke University Press, 1999, p. 209, https://doi.org/10.1215/9780822379522.

620 „Pokalbis: Algirdas“, interviu su Algirdu Knystautu, in: *Išgirsti* archyvas, https://isgirsti.lt/archyvas/pokalbis-algirdas/.

621 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 18.

622 Pvz. Matt Houlbrook, *Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918–1957*, University of Chicago Press, 2005.

virsmus. Pavyzdžiui, XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje buvo uždaryta didžioji dalis miestų viešųjų tualetų. Dalis likusių tualetų buvo apmokestinti, pradėti nuolat prižiūrėti arba perorganizuoti taip, kad įėjimas į juos nebebuvo nei laisvas, nei anoniminis[623]. Tai reiškė, kad daliai žmonių svarbi (nors hierarchiškai „žemiausia“ ir labiausiai stigmatizuota) homoseksualių susitikimų erdvė tapo sunkiai prieinama. Vis dėlto šie pokyčiai nereiškė staigaus homoseksualių praktikų išnykimo viešosiose miesto erdvėse. Dalis anksčiau naudotų vietų, pavyzdžiui, parkai ir aikštės (tokie kaip Lukiškių aikštė Vilniuje ar Skulptūrų parkas Klaipėdoje), ir toliau išliko naudojamos bei atpažįstamos kaip susitikimų erdvės.

Tuo pat metu ėmė formuotis ir naujos vietos bei maršrutai. Vienas ryškesnių pavyzdžių – dar 1991 m. Vilniaus pakraštyje, name Valakampiuose, pradėti organizuoti kassavaitiniai vakarėliai. Čičelio tyrimo dalyviai juos įvardijo kaip iš dalies viešus renginius ar net pirmąjį „klubą“, nors iš pasakojimų akivaizdu, kad tai buvo privatūs pažįstamų ir „pažįstamų pažįstamų“ susibūrimai. Šiaip ar taip, tai buvo naujo tipo ir pobūdžio susitikimo erdvė, kai nuo viešų žvilgsnių slepiamasi ne „slaptais kodais ar kalba, kiek pačiu mišku, atstumu ir sudėtingu pasiekiamumu iš miesto centro“[624]. Be to, vakarėlių mastas (apie keturiasdešimt dalyvių) skyrėsi nuo ankstesnių, gerokai mažesnių ir fragmentiškesnių susibūrimų.

Apie tokias didžiajai visuomenės daliai nematomas vietas sužinoti buvo sunku. Net jei valstybės institucijos aktyviai nesiekė asmenų bausti pagal BK 122 str., šaltiniai rodo, kad viešoji sfera buvo prižiūrima gana akylai. 1990 m. AIDS centro leidžiamas laikraštis *AIDS kronika* „eksperimentine tvarka“ išspausdino rubriką „homoseksualių žmonių pažinčių klubas“. Laikraštyje buvo paskelbti du homoseksualių žmonių pažinčių skelbimai[625]. Netrukus redakcija sulaukė Prokuratūros įspėjimo dėl šių skelbimų, nes jie prieštaravo Baudžiamajam kodeksui[626]. Redakcija šią rubriką nutraukė, nes „nepanoro sėdėti kalėjime už dar tebeveikiančio LTSR BK pažeidimus“[627]. Todėl žinios apie susitikimų vietas, maršrutus ar bendravimo galimybes dažniausiai sklido iš lūpų į lūpas, o siekiant pamatyti ir atrasti tokias slaptas bendravimo erdves

623 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 41.

624 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 41.

625 „Homoseksualių žmonių pažinčių klubas“, *AIDS kronika*, 1990, Nr. 7, p. 3.

626 AIDS kronikos redakcijos raštas Lietuvos Respublikos prokuratūrai, 1990 m. lapkričio 26 d., Nr. 1-669, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 17, l. 92.

627 „Homoseksualių žmonių pažinčių klubas“, *AIDS kronika*, 1990, Nr. 9, p. 3.

reikėjo gebėti bendrauti atitinkamais kodais. Patekimas į šias erdves dažnai priklausė nuo jau bendruomenės tinkluose esančių žmonių, kurie naują pažįstamą įtraukdavo į platesnį kontaktų ratą. Šį procesą Algirdas Knystautas prisimena kaip nuoseklų ryšių plėtimąsi: „Tai va, paspaudus vieną iš mygtukų, kur jis bebūtų – pirty, viešajame tualete, gatvėje, kavinėje. Susipažįsti su kažkuo ir užsimezga kiti ryšiai – tave pakviečia į svečius, ateini į kompaniją, pasikeiti telefonais, dar kažkuo, pradedi bendrauti ir įsilieji į tą sociumą“[628].

Slaptumo būtinybę ryškiai atskleidžia 1992 m. gegužės 9 d. Vilniuje surengtas pirmasis Lietuvos gėjų ir lesbiečių suvažiavimas. Jame dalyvavo 30 vyrų ir 5 moterys, tačiau renginys buvo uždaras, žurnalistai į jį neįleisti, o vėliau dalyviai kalbinti anonimiškai. Vienas jų pabrėžė: „Nors rizikavome – buvome susirinkę pačiame Vilniaus centre“[629]. Taigi homoseksuali bendruomenė galėjo fiziškai užimti centrinę miesto erdvę, bet negalėjo joje veikti viešai. Tas pats pašnekovas pridūrė, kad „kol kas galime susipažinti tik pirtyse ar viešuose tualetuose. Taip gyvendami atsiduriame aklavietėje“[630]. Ši pastaba rodo, kad viešieji tualetai ir pirtys veikė ne kaip savanoriškai pasirinktos bendruomeninės erdvės, bet kaip vienos iš nedaugelio faktiškai prieinamų, anonimiškumą suteikiančių susitikimų vietų.

Panaikinus Baudžiamojo kodekso 122 straipsnį 1993 m. ir pasirodžius pirmiesiems gėjams skirtiems leidiniams (*Naglis* 1993 m., *Amsterdamas* 1994 m.), iš dalies atsivėrė galimybė nematomas miesto seksualumo erdves padaryti atpažįstamesnes ir prieinamesnes. Gėjų spauda aktyviai prisidėjo prie seksualumo geografijos formavimo, pirmą kartą sistemiškai fiksuodama ir viešindama susitikimų bei *cruising* erdves. Žurnaluose buvo įvardijamos konkrečios vietos: Operos kavinė, Stiklių restoranas, Lukiškių aikštė, Reformatų skveras Vilniuje, Skulptūrų parkas ir viešbučio „Klaipėda“ vestibiulis Klaipėdoje, Smiltynės ir Palangos nudistų paplūdimiai. Tokiu būdu spauda veikė kaip alternatyvus miesto žemėlapis, transformuojantis neformalias ir individualias, iš lūpų į lūpas perduodamas žinias į viešai skelbiamą, nors vis dar siauram ratui skirtą sąrašą.

Gėjų spaudos kuriamame miesto žemėlapyje greta bendruomenės susitikimų vietų atsirado ir valstybinė sveikatos infrastruktūra. *Naglyje* buvo skelbiami anoniminių AIDS kabinetų adresai ir telefonai, o pats jų tinklas pradėtas kurti dar 1990 m. Šie kabinetai pirmiausia buvo skirti anonimiškai

---

628 „Pokalbis: Algirdas“, interviu su Algirdu Knystautu, in: *Išgirsti* archyvas, https://isgirsti.lt/archyvas/pokalbis-algirdas/.

629 Žilvinas Pekarskas, „30 gėjų ir 5 lesbietės. O kur kiti?“, *Jaunimo gretos*, 1992, Nr. 7, p. 26.

630 Žilvinas Pekarskas, „30 gėjų ir 5 lesbietės. O kur kiti?“, *Jaunimo gretos*, 1992, Nr. 7, p. 26.

pasitikrinti dėl ŽIV infekcijos, neatskleidžiant savo tapatybės. Tų metų rugsėjį kabinetai veikė Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Anykščiuose, o 1991 m. *AIDS kronika* skelbė jau šešių kabinetų, įskaitant Panevėžį, adresus[631]. Jie veikė odos ir venerinių ligų dispanseriuose[632]. Seksualumo geografijos požiūriu šios vietos veikė pagal kitokį matomumo modelį nei parkai, viešieji tualetai ar pusiau slapti klubai: neformaliose susitikimų erdvėse buvo slepiama jų seksualinė funkcija, o anoniminiame kabinete adresas ir paskirtis buvo vieši, tačiau slepiama pati lankytojo tapatybė. Taigi tai buvo oficiali miesto erdvė, kurios prieinamumas buvo grindžiamas galimybe likti neatpažintam.

Anonimiškumas nereiškė pasitraukimo iš institucinės klasifikacijos. 1989 m. AIDS prevencijos dokumentuose dar buvo formuluojamas uždavinys „išsiaiškinti homoseksualizmu užsiimančius asmenis“[633]. AIDS centras anonimiškumą laikė būtina sąlyga pasiekti žmones, kurie dėl baudžiamosios atsakomybės ir stigmos vengė oficialių gydymo įstaigų[634]. 1990 m. sveikatos apsaugos ministro sprendimu anoniminis gydymas buvo leistas, tačiau 1993 m. jis vėl uždraustas (t. y. buvo leista tik išsitirti anonimiškai, gydytis – ne)[635]. Tais pačiais metais, svarstant AIDS centro ir venerologinio dispanserio sujungimą, dar labiau išryškėjo du skirtingi prevencijos požiūriai: AIDS centras siekė išlaikyti anoniminę diagnostiką ir gydymą, nes anonimiškumas skatino žmones kreiptis, o venerologai tam prieštaravo, argumentuodami, kad neidentifikavus paciento neįmanoma išaiškinti jo lytinių kontaktų[636]. Taigi ginčas kilo ne vien dėl administracinės procedūros, bet ir dėl pasirinkimo tarp prieinamumu ir pasitikėjimu bei identifikavimu ir kontaktų kontrole grindžiamų prevencijos modelių.

Tuo pat metu atpažįstamesnės ėmė darytis ir pačios bendruomenės kuriamos erdvės. 1993 m. gruodžio 3 d. Vilniaus centre įvykęs pirmojo Lietuvos gėjų klubo *Amsterdamas* atidarymo vakarėlis žymi svarbų lūžį

LVNA, f. 193, ap. 1, b. 13, l. 12; „Peršokęs per duobę nesakyk „op“, o skubėk į anoniminio AIDS pasitikrinimo kabinetą“, *AIDS kronika*, 1991, Nr. 3 (11), p. 4.

632 Rasa Karaliūtė, „Aš – anonimas“, *AIDS kronika*, 1992, Nr. 1 (20), p. 5.

633 Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos raštas Lietuvos TSR sveikatos apsaugos ministrui A. Vinkui „Lietuvos TSR VRM pasiūlymai ruošiant ‚AIDS profilaktikos Lietuvos TSR iki 2000 m.‘ programą“, 1989 m. balandžio 10 d., Nr. 10-15-1163, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 6, l. 12.

634 LVNA, f. 193, ap. 1, b. 13, l. 13.

635 Lietuvos AIDS centro prevencijos politikos apžvalga anglų kalba, 1994 m., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 47, l. 11.

636 Lietuvos AIDS centro raštas sveikatos apsaugos ministrui J. Brėdikiui dėl Lietuvos AIDS centro ir Respublikinio odos ir venerinių ligų dispanserio sujungimo, 1993 m. balandžio 27 d., Nr. 61, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 40, l. 48–49.

posovietinės seksualumo geografijos kontekste. Vakarėlis, surengtas tuometėje Technikos bibliotekoje (dab. Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos bibliotekoje), buvo ne tik naujo judėjimo pradžia[637], bet ir simbolinis erdvinis pokytis. Žurnale *Naglis*, skirtame „gėjams ir jų draugams“, šis renginys apibūdintas kaip „neeilinis įvykis Lietuvoje“, laužantis iki tol įsigalėjusią praktiką gėjams skirtas veiklas organizuoti „lūšnoje miško vidury“[638].

Renginį aprašęs Audrius Mažuolis[639] pabrėžė, kad jame „nesimatė nei „padauginusių“, nei pamiršusių bet kokias padorumo ribas piliečių, kaip įprasta kitose diskotekose“[640]. Šis aprašymas neleidžia patikimai spręsti apie faktinį dalyvių elgesį (bendruomeninei auditorijai skirtame leidinyje publikuotas tekstas galėjo būti ir reprezentacinės strategijos dalis). Tačiau būtent todėl jis svarbus kaip šaltinis, rodantis, kokį viešai pristatomą homoseksualios bendruomenės ir jos kuriamos erdvės vaizdinį buvo siekiama konstruoti – santūrų, „padorų“ ir priešinamą kitų diskotekų kultūrai. Šiuo atveju keitėsi kelios seksualumo geografijos dimensijos vienu metu. Bendruomeninė veikla persikėlė į centrinę miesto dalį ir reprezentatyvesnę aplinką, tapo labiau organizuota ir atpažįstama, tačiau prieinamumas išliko ribotas: bendruomeniniai ryšiai ir žinios apie susitikimų vietas vis dar daugiausia plito per asmeninius kontaktus.

Miesto seksualumo erdvės nėra vienodai laisvos, nematomos ar kontroliuojamos. Jos gali būti suprantamos kaip hierarchiškai išsidėsčiusios pagal matomumo, anonimiškumo ir rizikos laipsnį. Kuo erdvė *nematomesnė* ir labiau marginalizuota (pvz., viešieji tualetai ar parkai), tuo ji anonimiškesnė, o seksualinės praktikos radikalesnės[641]. Viešieji tualetai, parkai ar panašios vietos dažniausiai atsiduria pačioje tokios hierarchijos apačioje. Nors jose anonimiškumas didžiausias, kartu čia kyla ir didžiausia smurto, *išviešinimo* ar šantažo rizika. Tonkiss teigimu, seksas viešose erdvėse „suardo įprastas ribas tarp viešumo ir privatumo, artumo ir anonimiškumo. Seksualiniai susitikimai parkuose, miškuose, skersgatviuose ir panašiose erdvėse sukuria privačias zonas viešuose peizažuose ir tampa intymumo vietomis

637 LGL šią datą laiko savo įkūrimo diena ir gimtadieniu. Renginį organizavo LGL įkūrėjai Vladimiras Simonko ir Eduardas Platovas.

638 Audrius Mažuolis, „1993-ųjų gruodžio 3-ją 20 val. Vilniuje įvyko pirmojo Lietuvoje gėjų klubo „Amsterdamas“ atidarymas“, *Naglis*, 1993, Nr. 6, p. 5.

639 Tikėtina, kad tai slapyvardis.

640 Audrius Mažuolis, „1993-ųjų gruodžio 3-ją 20 val. Vilniuje įvyko pirmojo Lietuvoje gėjų klubo „Amsterdamas“ atidarymas“, *Naglis*, 1993, Nr. 6, p. 5.

641 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 39.

nepažįstamiesiems“[642]. Tokiu būdu viešoji erdvė tampa alternatyvia privatumo „kišene“ tiems, kuriems toks intymumas negalimas „namų privatumo“ sąlygomis. Priešingai, labiau matomos ar pusiau viešos erdvės (klubai ar organizuoti vakarėliai miesto centre) paprastai suteikia didesnį socialinio saugumo jausmą ir sumažina poreikį slėptis, tačiau kartu įveda griežtesnius savidisciplinos reikalavimus. Skirtingų erdvių funkcijos persidengdavo: viešieji tualetai ir kai kurios parkų vietos buvo naudojamos pirmiausia trumpiems, anoniminiams seksualiniams kontaktams, pirtys – ir susipažinimui, ir bendravimui, ir seksualiniams kontaktams, kavinės – susipažinimui ir bendravimui, o butai bei vakarėliai – ilgesnių ryšių ir bendruomeninių tinklų palaikymui.

Tiriamuoju laikotarpiu Lietuvos miestuose veikė įvairaus pobūdžio pusiau viešos, homoseksualioms bendruomenėms skirtos vietos. Dauguma jų buvo laikino ir nestabilaus pobūdžio – tai susibūrimai privačiuose butuose, pusiau vieši vakarėliai namuose ar kitose įstaigose po jų darbo laiko, barai, įrengiami gyvenamosiose patalpose, namuose ar nuošalesnėse miesto vietose. Tokios erdvės balansavo tarp viešumo ir privatumo, siekdamos užtikrinti susitikimo galimybę, bet kartu ir saugumą. Vilniuje iki 1991 m. veikė dar sovietmečiu nusistovėjusi susitikimų vieta – restoranas „Akimirka“. 1993–1994 m. gyvavo gėjų kavinė „Satyras“ (Kalvarijų g. 125), o 1995–1996 m. J. Basanavičiaus gatvėje buvo mėginama išlaikyti „Amsterdamo“ klubo kavinę. Nė viena iš šių vietų neišsilaikė ilgiau. Tam įtakos turėjo ne tik ekonominis nestabilumas, bet ir saugumo stoka. Tik vėliau atsiradusios vietos, tokios kaip pirmasis Lietuvoje gėjų naktinis klubas „Men’s Factory“ (1999), įgijo didesnį žinomumą viešojoje sferoje.

Kaune ryškiausia homoseksualių žmonių susibūrimo vieta buvo baras „Mefistofelis“, veikęs privačiame name Kalniečių rajone[643]. Ši vieta jungė pusiau privačią erdvę su organizuoto naktinio gyvenimo forma ir tapo svarbiu Kauno homoseksualios scenos centru. Apie 2000 m. „Mefistofelio“ vakarėliai savo mastu ir populiarumu galėjo net lenkti Vilniaus sceną – čia lankėsi plačiau žinomi atlikėjai (pvz., Džordana Butkutė), o renginiai pritraukdavo dalyvius ne tik iš Kauno, bet ir iš kitų miestų[644]. Greta „Mefistofelio“ Kaune veikė ir kitos susitikimų vietos, pavyzdžiui, „Kapeika“ ar „Žydroji austrė“,

---

642 Fran Tonkiss, *Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Forms*, Cambridge: Polity Press, 2005, p. 111.

643 Viktorija Kolbešnikova ir Augustas Čičelis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. balandžio 25 d.

644 Viktorija Kolbešnikova ir Augustas Čičelis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. balandžio 25 d.

kurios kartu formavo fragmentuotą, bet funkcionuojantį miesto homoseksualių susibūrimų tinklą.

Klaipėdoje reikšminga vieta buvo baras „Naktinė ledi“, veikęs Šilutės plente. Skirtingai nei Vilniuje ar Kaune, Klaipėdos homoseksualių erdvių dinamika buvo ryškiai sezoninė. Ši vieta ypač suaktyvėdavo vasaros laikotarpiu, kai dalis Lietuvos LGBT bendruomenės persikeldavo į pajūrį, ypač Palangą. Palangos vyrų nudistų paplūdimys veikė kaip sezoninė, nuo kasdienės miesto kontrolės nutolusi homoseksualių vyrų susitikimo ir bendravimo erdvė. Kaip rodo Čičelio tyrimas, vėlyvuoju sovietmečiu ši vieta buvo žinoma ne tik respublikiniu, bet ir platesniu SSRS mastu, o ši praktika tęsėsi ir XX a. dešimtajame dešimtmetyje. Tokias funkcijas atliko ir Smiltynės nudistų paplūdimys, Valakampių *pliažai* Vilniuje bei Panemunės – Kaune. Nors šios vietos formaliai nepriklauso miesto urbanistinei struktūrai, jos veikė kaip miesto seksualumo geografijos tąsa, nes dauguma lankytojų atvykdavo iš miestų tik laikinai. Skirtingai nei viešuosiuose tualetuose ar parkuose, nudistų paplūdimiuose nereikėjo smarkiai perinterpretuoti erdvės paskirties. Nuogumas ir kūniškumas čia jau buvo socialiai toleruojami. Dėl šios priežasties homoseksualūs susitikimai galėjo vykti atviriau, pasitelkiant mažiau slaptų kodų ir gestų, tačiau tokia laisvesnė erdvė buvo smarkiai apibrėžta sezoniškumo ir geografinio atokumo. Todėl nudistų paplūdimiai funkcionavo ne tiek kaip alternatyva miestui, kiek kaip laikinas jo seksualinės geografijos išplėtimas.

Palangos sezoniškumas dešimtmečio viduryje įgijo ir institucinį pavidalą. 1994 m. balandžio 23–24 d. čia vyko 8-oji Tarptautinės lesbiečių ir gėjų asociacijos (ILGA) regioninė konferencija, skirta Rytų ir Pietryčių Europos šalims. Ją organizavo Vilniuje įsikūręs „Amsterdamo klubas“, „Diplomata“ ir Lietuvos judėjimas už seksualinę lygybę, o finansavo Pasaulinės sveikatos organizacijos atstovybė Europai ir Lietuvos AIDS centras. Tai buvo pirmoji šios asociacijos konferencija posovietinėje šalyje, joje dalyvavo dvylikos šalių organizacijų vadovai, o *Lietuvos ryto* dienraštis atskirai pažymėjo, kad baigiamajame posėdyje priekaištauta, jog renginyje nedalyvavo nė viena Lietuvos lesbietė[645]. Tarptautinis renginys vyko ne sostinėje, o kurorte, ne sezono metu ir valstybinės sveikatos įstaigos lėšomis. Palangos atstumas nuo didesnių miestų ir laikinas gyventojų pobūdis galėjo mažinti nepageidaujamą viešumą, tačiau turimi šaltiniai neleidžia nustatyti, ar būtent tai lėmė Palangos pasirinkimą.

[645] Laima Žemulienė, „Įvairių šalių lesbietės ir gėjai susitiko Palangoje“, *Lietuvos rytas*, 1994 m. gegužės 3 d., Nr. 85, p. 37.

Vis dėlto šis perėjimas prie pastovesnių ir atpažįstamų erdvių nereiškė visiško matomumo ar saugumo. Priešingai, daugelis naujai atsiradusių vietų išliko sąmoningai iš dalies nematomos tiek dėl išorinių grėsmių, tiek dėl vidinių savisaugos strategijų. Homofobija, smurto rizika ir vadinamieji „remontai“ (priešiškai, homofobiškai nusiteikusių grupuočių išpuoliai) skatino bendruomenę riboti viešumą, vengti atviros reklamos ir palaikyti selektyvų prieinamumą. Šiame kontekste svarbus sovietmečiu įgytų socialinių įgūdžių tęstinumas. Ilgalaikė patirtis veikti ribojimų sąlygomis (naudoti kodus, neformalius tinklus, neoficialią komunikaciją) padėjo bendruomenei persiorientuoti ir naujomis sąlygomis. Todėl net ir atsirandant formaliai naujoms erdvėms, jos dažnai veikė tik *pusiau viešai,* t. y. buvo žinomos bendruomenės viduje, bet iš esmės nematomos platesniame miesto žemėlapyje. Pavyzdžiui, gėjų klubas „Amsterdamas“ organizavo vakarėlius, leido žurnalą, tačiau spaudoje neskelbė nei tikslaus adreso, nei renginių laiko, informacija buvo perduodama telefonu ar per asmeninius kontaktus. Tai rodo, kad formavosi naujo tipo erdvės, kurios buvo viešos tik tam tikrai auditorijai, tačiau sąmoningai neįsirašė į heteronormatyvinį miesto viešumo lauką.

Ši situacija ryškiai skiriasi nuo dalies Vakarų didmiesčių patirties, kur jau XX a. viduryje ar antroje pusėje formavosi stabilios „gėjų kaimynystės“ ar kvartalai, tokie kaip Schönebergas Berlyne ar The Castro San Franciske. Tai leidžia teigti, kad posovietinėje Lietuvoje homoseksualių žmonių erdvės egzistavo ne kaip aiškiai lokalizuoti miesto „taškai“, bet kaip trapūs, laikinai įsikuriantys ir nuolat perkeliami, mobilūs socialiniai tinklai miesto erdvėje.

4.2. Lesbietiško miesto paieškos

Tai, kad šiame skyriuje iki šiol beveik neaptarta homoseksualių moterų ar kitų neheteroseksualių tapatybių seksualumo geografija mieste, nėra atsitiktinumas. Miesto homoseksualumo geografija tiek šaltiniuose, tiek ankstyvuosiuose Vakarų tyrimuose pirmiausia atsivėrė per vyrų patirtis. Grupės „Išgirsti“ tyrėjų atliktame interviu apie homoseksualių vyrų bendruomenę, susitikimų vietas ir prisitaikymo būdus Lietuvoje sovietmečiu Algirdas Knystautas pabrėžė: „Apie lesbietes absoliučiai nieko nežinojau“[646]. Homoseksualių ir *queer* moterų kasdienybės maršrutai buvo menkiau matomi ne tik heteroseksualioje viešojoje sferoje, bet ir homoseksualių vyrų socialiniuose tinkluose.

[646] „Pokalbis: Algirdas“, interviu su Algirdu Knystautu, in: *Išgirsti* archyvas, https://isgirsti.lt/archyvas/pokalbis-algirdas/.

Taip yra ir todėl, kad homoseksualių moterų situacija sovietinėje Lietuvoje buvo paradoksali. Viena vertus, moterų homoseksualumas nebuvo kriminalizuotas, todėl, kitaip nei vyrų homoseksualumo atveju, liko gerokai mažiau sietinų teisėsaugos ir teismų dokumentų. Tačiau tai, kad moterys dėl santykių nebuvo teisiškai persekiojamos, tikrai nereiškė tokių santykių priėmimo ar laisvės visuomenėje. Veikiau priešingai – lesbietiški santykiai buvo ignoruojami kaip „nesantys“, nereikšmingi arba „netikri“. Tai siejasi ir su platesniu požiūriu į moters seksualumą, ypač sovietmečiu, kai moteris dažnai buvo suvokiama pirmiausia per reprodukcijos ir šeimos funkcijas. Ankstyvieji homoseksualumo geografijos tyrimai Vakarų pasaulyje daugiausia nagrinėjo aiškiai lokalizuojamas ir santykinai stabilias vietas: gėjų barus, komercines įstaigas, gyvenamuosius kvartalus ir kitus atpažįstamus miesto taškus. Gavinas Brownas, Kath Browne ir Jasonas Limas pažymi, kad toks dėmesys fiksuotoms erdvėms yra problemiškas „lesbiečių naudojimosi miesto erdvėmis tyrimui“, nes lesbietiškos vietos rečiau turėjo aiškias nuorodas, pagal kurias vieta būtų atpažįstama kaip homoseksuali[647].

LSSR ekspertiniuose tekstuose homoseksualumą siūlyta gydyti psichiatrinėmis priemonėmis, tačiau šiuo metu nėra pakankamai archyvinių dokumentų ar pačių pacienčių liudijimų, kurie leistų konstatuoti sistemingą homoseksualių moterų psichiatrinio gydymo praktiką. Vienas Navickaitės kalbintas psichiatras teigė gydęs homoseksualius vyrus ir moteris, tačiau kartu pripažino, kad sisteminis homoseksualumo gydymo modelis Lietuvoje nebuvo sukurtas[648]. Svarbiausia Navickaitės išvada yra ta, kad homoseksualumo medikalizavimo ir kasdienio socialinio spaudimo moterims atitikti tradicinius žmonos, motinos ir normatyvinio moteriškumo vaidmenis negalima visiškai atskirti, nes socialinėje tikrovėje šie mechanizmai persidengė. Net XX a. dešimtajame dešimtmetyje, kai informacijos apie homoseksualumą daugėjo ir ji įvairėjo, išliko „dviguba stigma“ – homoseksualumas buvo suvokiamas ir kaip patologija, ir kaip socialinis nusižengimas[649].

---

647 Kath Browne, Jason Lim, Gavin Brown (sud.), *Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics*, Aldershot–Burlington: Ashgate, 2007, p. 7.

648 Rasa Navickaitė, „‚Among the characters from that chapter‘: Soviet medicalization of homosexuality in Lithuanian lesbian oral history narratives“, *Journal of Lesbian Studies*, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 197–198, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.

649 Rasa Navickaitė, „‚Among the characters from that chapter‘: Soviet medicalization of homosexuality in Lithuanian lesbian oral history narratives“, *Journal of Lesbian Studies*, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 194, 206, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.

Tyrėjai pabrėžia, kad moterų galimybes kurti savarankiškas seksualumo erdves mieste ribojo ne tik individualūs pasirinkimai, bet ir struktūriniai veiksniai. Sovietinis „dirbančios motinos“ modelis moterims reiškė dvigubą naštą, t. y. apmokamą darbą ir didžiąją dalį atsakomybės už namų ūkį bei šeimą, todėl laisvo laiko jos turėjo mažiau[650]. Lesbiečių atveju šį spaudimą stiprino žmonos ir motinos vaidmens lūkestis, glaudžiai susijęs su normatyvine „tinkamos“ moters samprata ir homoseksualumo patologizavimu[651]. Šios sovietmečiu susiformavusios lyčių normos neišnyko kartu su politinės santvarkos kaita. Maslauskaitės tyrimas rodo, kad XX a. dešimtojo dešimtmečio Lietuvoje nauji privataus gyvenimo modeliai formavosi persipindami su ankstesniais santuokos, šeimos ir lyčių vaidmenų lūkesčiais[652]. Skyrėsi ir kasdienio judėjimo galimybės: vyrai galėjo lengviau atskirti darbo, namų ir laisvalaikio sritis, judėti tarp jų, o moterų kasdienybėje šios sritys dažniau persidengdavo ir buvo labiau socialiai kontroliuojamos[653]. Massey pabrėžia, kad moterų judėjimą viešojoje erdvėje papildomai ribojo socialinės normos, priekabiavimo grėsmė ir jausmas, kad tam tikrose vietose ar tam tikru metu, ypač naktį, jos yra „ne savo vietoje“[654]. Ši nelygybė atsispindėjo ir seksualumo geografijoje: gėjų vyrų susitikimų vietos galėjo veikti centrinėse aikštėse ir kitose viešosiose miesto vietose, nes pats vyrų buvimas jose paprastai nereikalavo papildomo paaiškinimo[655]. Lesbiečių galimybės kurti analogiškai pastovias ir viešas susitikimų erdves buvo gerokai siauresnės. Taigi skirtingą gėjų vyrų ir lesbiečių matomumą mieste formavo ir skirtingos galimybės naudotis viešąja erdve.

Nepriklausomoje Lietuvoje pirmiausia ryškėjo homoseksualių moterų tarpusavio ryšių ir bendruomenės kūrimas. 1995 m. vasarį oficialiai įkurta

---

650 Francesca Stella, „Same-Sex Sexualities and the Soviet/Post-Soviet Gender Orders“, in: Francesca Stella, *Lesbian Lives in Soviet and Post-Soviet Russia: Post/Socialism and Gendered Sexualities*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, p. 30, https://doi.org/10.1057/9781137321244_2.

651 Rasa Navickaitė, „‚Among the characters from that chapter‘: Soviet medicalization of homosexuality in Lithuanian lesbian oral history narratives“, *Journal of Lesbian Studies*, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 194, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.

652 Aušra Maslauskaitė, *Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje*, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004, p. 5–6, 9–10.

653 Elizabete Elīna Vizgunova-Vikmane, „Lesbian Lives in Soviet Latvia: The Narratives“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2024, Speciālizlaidums (120), p. 124, https://doi.org/10.22364/lviz.120.07.

654 Doreen Massey, *Space, Place, and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, p. 233.

655 Dan Healey, *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*, London: Bloomsbury Academic, 2018, p. 100–101.

lesbiečių organizacija SAPHO, savo programoje numačiusi karštąją telefono liniją moterims, susitikimus skirtinguose Lietuvos miestuose, diskusijas, šokius ir išvykas. Pačios SAPHO organizacijos dokumentuose alternatyviai egzistuojanti „Lietuvos gėjų ir lesbiečių asociacija“ apibūdinta kaip pirmiausia į homoseksualius vyrus orientuota organizacija, nepakankamai atliepusi moterų poreikius[656].

Tų pačių metų pabaigoje įvyko ir svarbus matomumo lūžis. 1995 m. gruodžio 16 d. *Lietuvos rytas* paskelbė išsamų interviu su kartu gyvenusiomis Aušra Chopaite ir Irena Vanglikaite. Dienraštis jas pristatė kaip „pirmąsias Lietuvos lesbietes“, sutikusias didžiausiame šalies dienraštyje skelbti tikrus vardus ir pavardes. Publikacijoje buvo išspausdintos jų nuotraukos, o pačios moterys save viešai įvardijo kaip „lesbiečių šeimą“[657]. Tai buvo ne anoniminis pasakojimas apie homoseksualumą, o sąmoningas viešas prisistatymas. Savo sprendimą pašnekovės taip ir aiškino: „Jei visi homoseksualai tylės, tai niekas ir nežinos mūsų problemų“[658]. Kartu publikacija parodė tokio matomumo kainą: Chopaitė pasakojo, kad pradėjus viešai kalbėti apie savo seksualinę orientaciją darbovietėje jai buvo pasiūlyta ieškotis kito darbo.

Šis atvejis svarbus ne vien kaip homoseksualių moterų reprezentacijos žiniasklaidoje pavyzdys. Viešas matomumas čia buvo tiesiogiai susietas su bendruomenės kūrimu. Chopaitė ir Vanglikaitė pasakojo kartu su kitomis moterimis įkūrusios grupę „Solida“ ir kiekvieną šeštadienį keletą valandų budėjusios prie pažinčių telefono, kad lesbietės galėtų susipažinti. Straipsnyje nurodoma, kad į neseniai įkurtą grupę jau buvo kreipęsi apie penkiasdešimt moterų, o pačios pašnekovės prieš kelerius metus bulvarinėje spaudoje atsiradusius moterų pažinčių skelbimus vadino „tikru išsigelbėjimu lesbietėms“[659]. Susipažinusi su kitomis moterimis, Chopaitė sužinojo ir apie Vilniuje vykusius gėjų bei lesbiečių susibūrimus ir šokius[660].

Navickaitės analizuoti interviu retrospektyviai patvirtina šios naujos ryšių infrastruktūros reikšmę. Jos pašnekovės Karolina ir Stefanija prisiminė pirmuosius laikraščiuose pasirodžiusius moterų pažinčių skelbimus, o Stefanija po 1995 m. *Lietuvos ryto* publikacijos susisiekė su Aušra ir Irena

656 SAPHO, „Introduction“, 1995; SAPHO, „Lesbian Program Goals“, 1995, skaitmeninė kopija: https://sena.gayline.lt/1997/saphointro.html.

657 Audra Telksnienė, „Moteris pasirenka moterį, o meilė vyrui – dviguba išdavystė“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. gruodžio 16 d., Nr. 295, p. 7.

658 Audra Telksnienė, „Moteris pasirenka moterį, o meilė vyrui – dviguba išdavystė“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. gruodžio 16 d., Nr. 295, p. 7.

659 Audra Telksnienė, „Moteris pasirenka moterį, o meilė vyrui – dviguba išdavystė“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. gruodžio 16 d., Nr. 295, p. 7.

660 Audra Telksnienė, „Moteris pasirenka moterį, o meilė vyrui – dviguba išdavystė“, *Lietuvos rytas*, 1995 m. gruodžio 16 d., Nr. 295, p. 7.

ieškodama bendruomenės[661]. Kaip jau minėta, greta bendrosios spaudos XX a. dešimtajame dešimtmetyje Lietuvoje buvo leidžiami ir homoseksualiems žmonėms skirti žurnalai *Naglis* bei *Amsterdamas*, kuriuose buvo skelbiama informacija apie homoseksualumą, bendruomenės gyvenimą, renginius ir pažintis, tačiau jų auditorija ir turinys pirmiausia buvo orientuoti į homoseksualius vyrus. Homoseksualių moterų matomumas juose rėmėsi ne tiek įtraukimo, kiek „neatmetimo“ principu.

Baltijos šalių kontekstas rodo, kad homoseksualių, *queer* moterų tinklai kūrėsi skirtingomis formomis ir skirtingu laiku. Estijoje lesbiečių bendruomenė pradėjo organizuotis jau 1990 m. Kelios moterys susipažino atsakiusios į laikraštyje paskelbtą skelbimą, netrukus pradėjo rengti susitikimus ir vakarėlius bei įsteigė telefono liniją, o 1990 m. spalio 13 d. buvo oficialiai registruota Estijos lesbiečių sąjunga (est. *Eesti Lesbiliit*)[662]. Kartu nuo pat pradžių formavosi intensyvus Talino ir Helsinkio moterų tinklas: abipusės kelionės, seminarai, susirašinėjimai, vakarėliai ir nakvynės privačiuose namuose. Rebeka Põldsam ir Riikka Taavetti šį tinklą apibūdina itin erdviškai. Pasak jų, šios bendruomenės susitikimų erdvė buvo „tarp dviejų šalių“ arba tiesiog ten, kur moterys susitikdavo[663]. Tai rodo, kad bendruomenės erdvę galėjo apibrėžti ne pastovi vieta, o pats susitikimo ir buvimo kartu faktas.

Latvijoje 1990 m. pabaigoje pradėjo formuotis, o 1993 m. oficialiai įregistruota mišri Latvijos seksualinės lygybės asociacija LASE. XX a. dešimtajame dešimtmetyje Rygoje taip pat pradėjo veikti pirmieji gėjų ir lesbiečių barai bei klubai. 1995 m. LASE surengė viešą simbolinę dviejų moterų santuokos ceremoniją Rygos senamiestyje veikusiame kino teatre „Kinogalerija“, o po ceremonijos pora ir jos rėmėjai nuvyko prie Laisvės paminklo miesto centre. Akcija sąmoningai perkėlė homoseksualių moterų santykį į reprezentacinę miesto erdvę ir sulaukė didelio žiniasklaidos

---

661 Rasa Navickaitė, „‚Among the characters from that chapter‘: Soviet medicalization of homosexuality in Lithuanian lesbian oral history narratives“, *Journal of Lesbian Studies*, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 204, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.

662 Rebeka Põldsam, Riikka Taavetti, „Sisters Across the Gulf: Transnational Connections and Frictions in Estonian–Finnish Lesbian Networks of the Early 1990s“, *lambda nordica*, 2024, Nr. 1, p. 20, 25, https://doi.org/10.34041/ln.v29.933.

663 Rebeka Põldsam, Riikka Taavetti, „Sisters Across the Gulf: Transnational Connections and Frictions in Estonian–Finnish Lesbian Networks of the Early 1990s“, *lambda nordica*, 2024, Nr. 1, p. 20, https://doi.org/10.34041/ln.v29.933.

dėmesio[664]. Taigi vieno „baltiško“ ar apskritai „posovietinio“ modelio nebuvo.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ir XXI a. pradžioje, greta komunikacinių bei organizacinių tinklų, pradėjo rastis ir viešesnės fizinės homoseksualioms moterims skirtos susitikimų erdvės. 2000 m. kavinėje „Aktorių namai“ (Gedimino pr. 1, Vilnius) įvyko „pirmasis viešas lesbiečių vakarėlis“[665]. Vakarėlio programa nebuvo niekuo išskirtinė (susipažinimas, užkandžiai, šokiai, pokalbiai). Tačiau renginys sulaukė intensyvaus spaudos dėmesio: bulvarinis laikraštis *Vakaro žinios* jį pristatė kaip miesto centre vykusią „lesbiečių orgiją“[666]. Publikacijoje buvo teigiama, esą „[p]rie tualeto susidarė laukiančiųjų eilutė – pasimylėti. Glamonės prie kriauklės ir veidrodžio užtrukdavo 15-30 minučių. „Reikalo“ prispirtos lesbietės neapsikentusios susisuko kampuose prie baro. Atsisėdusios viena ant kitos viešai glamonėjosi, bučiavosi“[667].

Šis atvejis išryškina kelis dalykus apie homoseksualių moterų matomumą XX a. dešimtajame dešimtmetyje. Pirmiausia, viešajame diskurse jos dažnai hiperseksualizuojamos. Jų seksualumas vaizduojamas kaip itin didelis, perteklinis, nekontroliuojamas, kitaip sakant – „vyriškas“. Antra, šiuo atveju *nematomumas* kuriamas ne per tylą, o per skandalizavimą. Išryškinta, kad *orgija* vyko „po Sąjūdžio būstine“, priešais Arkikatedrą, senovės lietuvių Šventaragio slėnį. Lesbietės, pasirodžiusios nebe privačioje, o pusiau viešoje miesto erdvėje, vaizduojamos kaip nepaisančios tai erdvei priskiriamų elgesio taisyklių: viešai besiglamonėjančios, besibučiuojančios ir neva nesugebančios kontroliuoti savo seksualumo. Toks pasakojimas jų išėjimą į fiziškai matomą miesto erdvę paverčia erdvinės ir moralinės tvarkos pažeidimu. *Vakaro žinios* ne tik aprašė renginį, bet ir ėmėsi kurti „seksualinių mažumų“ geografiją. *Vakaro žiniose* buvo išspausdintas spalvotas žemėlapis: „seksualinės mažumos renkasi pačiame Vilniaus centre“ su pažymėtais dviem taškais (lesbiečių vakarėlis ir „Men’s Factory“)[668].

---

[664] Kārlis Vērdiņš, Jānis Ozoliņš, „The Latvian LGBT Movement and Narratives of Normalization“, in: Radzhana Buyantueva, Maryna Shevtsova (sud.), *LGBTQ+ Activism in Central and Eastern Europe: Resistance, Representation and Identity*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, p. 247–249, https://doi.org/10.1007/978-3-030-20401-3_10.

[665] Tadas Mekas, „Lesbiečių orgija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. gegužės 3 d., p. 6–7.

[666] Tadas Mekas, „Lesbiečių orgija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. gegužės 3 d., p. 6.

[667] Tadas Mekas, „Lesbiečių orgija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. gegužės 3 d., p. 6.

[668] Tadas Mekas, „Lesbiečių orgija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. gegužės 3 d., p. 6–7.

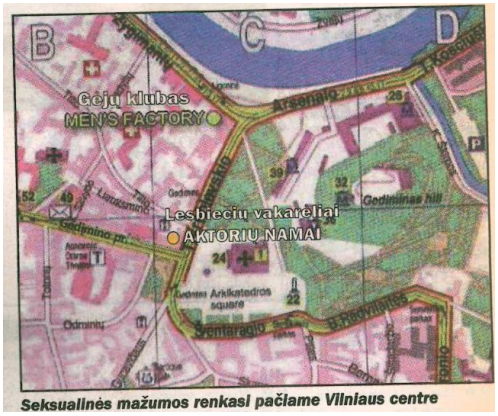

17 pav. Tadas Mekas, „Lesbiečių orgija“, in: Vakaro žinios, 2000 m. gegužės 3 d., p. 6.

XXI a. pradžioje pasirinkimų jau buvo daugiau. Neheteroseksualios moterys lankėsi LGBT draugiškuose klubuose „Relax“ (A. Jakšto g. 12), „Men’s Factory“ (Žygimantų g. 1), kavinėje „Laila“ (Panerių g. 21). Tačiau stabiliausia ir gausiausiai lankoma moterims skirta vieta tapo nuo 2004 m. restorane „Obuolio respublika“ (Šnipiškių g. 3) rengtos diskotekos, vadintos „merginų vakarėliais“[669]. Į jas, anot buvusios organizatorės, moterys „atvažiuodavo iš visos Lietuvos: Klaipėda, Kaunas, Kėdainiai – tik keli plačios lankytojų geografijos pavyzdžiai“[670]. Restorano fizinės savybės – uždaras vidinis kiemas, nuo pagrindinės gatvės nutolęs įėjimas ir cokolinis aukštas – kūrė ir privatumo ir saugumo pojūtį. Taigi net atsiradus stabiliai moterų susitikimų vietai, jos patrauklumas iš dalies rėmėsi galimybe suderinti du prieštaringus poreikius: būti pakankamai matomoms, kad rastų viena kitą, ir pakankamai nematomoms, kad jaustųsi saugios.

Taigi *lesbiečių miesto* problema buvo ne vien vietų trūkumas. Vietos padėties požiūriu moterų susibūrimai nebūtinai vyko miesto periferijoje. Pavyzdžiui, „Aktorių namų“ atvejis rodo, kad jie galėjo patekti ir į patį Vilniaus centrą. Tačiau centrinė vieta savaime nereiškė didesnio matomumo ar prieinamumo. Moterų ryšiai dažniau mezgėsi per pažinčių skelbimus, telefonu, asmeninius kontaktus ir trumpalaikius susibūrimus, o ne per

669 Ingrida Kaltauskaitė, „„Obuolio respublika“ – laisvės židinys homoseksualioms ir biseksualioms moterims“, *15min.lt*, 2016 m. gegužės 22 d., https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/obuolio-respublika-laisves-zidinys-homoseksualioms-ir-biseksualioms-moterims-56-629367

670 Ingrida Kaltauskaitė, „„Obuolio respublika“ – laisvės židinys homoseksualioms ir biseksualioms moterims“, *15min.lt*, 2016 m. gegužės 22 d., https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/obuolio-respublika-laisves-zidinys-homoseksualioms-ir-biseksualioms-moterims-56-629367

stabilias, viešai atpažįstamas vietas. Todėl fiziškai prieinama kavinė ar klubas nebūtinai buvo vienodai prieinami socialiai. Svarbu buvo žinoti ne tik kur, bet ir kada ateiti bei kas konkrečioje vietoje tuo metu vyksta. Santykio su oficialia vietos paskirtimi požiūriu būdinga tai, kad moterų susitikimams dažnai buvo naudojamos jau veikiančios kavinės, restoranai ar klubai, kurie tik tam tikru metu įgydavo kitą socialinę funkciją. Šis tyrimas neatskleidė tiriamuoju laikotarpiu veikusio atskiro, viešai kaip lesbietėms skirta vieta identifikuojamo baro ar klubo, analogiško, pavyzdžiui, „Amsterdamui“ ar „Mefistofeliui“. Todėl ypač svarbi buvo laiko dimensija. Dauguma tokių erdvių susiformuodavo konkretaus vakarėlio, diskotekos metu arba reguliariai, bet tik tam tikromis savaitės dienomis ir valandomis. Tik XXI a. pradžioje reguliariai rengiami „merginų vakarėliai“ „Obuolio respublikoje“ sukūrė pastovesnę moterų susitikimų vietą, tačiau ir jos fizinė aplinka suteikė galimybę likti atokiau nuo tiesioginio gatvės žvilgsnio. Taigi lesbiečių miesto geografiją tiksliau apibūdina ne seksualumo vietų nebuvimas, o kitoks jų kūrimo būdas.

5. PROSTITUCIJA, SMURTAS IR NAKTINIS MIESTAS

5.1. Prostitucija kaip nematoma, bet struktūruota miesto praktika

„Kodėl naudojuosi laikraščiu? Norėdama eiti į barą ir ten paieškoti klientų, aš turiu turėti batelius... Nors, mano manymu, šis darbas visiškai normalus – vieni pardavinėja savo kraują, kiti vogtą mėsą, o aš – save.“

Cit. iš: Dalia Grikšaitė, „Nekasdieniškas pokalbis“, Vakarų ekspresas, 1993[671]

Prostitucijos fenomenas dažnai suvokiamas kaip neišvengiama urbanistinio gyvenimo dalis[672]. Devyniasdešimtaisiais Lietuvoje prostitucija[673] buvo laikoma rimta socialine, ekonomine ir kriminaline problema, tačiau praktiškai funkcionavo kaip tyliai toleruojama miesto kasdienybės dalis. Seksualumo istorijos tyrėjai pažymi, kad būtent po 1989 m. sparčių politinių ir ekonominių pokyčių, socialistinių sistemų žlugimo, seksualinis darbas ėmė ryškėti ne tik kaip lokali, bet ir kaip „plačiai pripažinta regioninė „problema““[674]. Prostitucija, ypač šalyse, pasirinkusiose draudimo politiką (kaip Lietuva), veikė kaip latentinis socialinis reiškinys, t. y. oficialioje statistikoje atsispindėjo tik maža dalis realios situacijos. Dėl šios priežasties prostitucijos mastą galima rekonstruoti tik fragmentiškai, remiantis skirtingų šaltinių duomenimis, leidžiančiais įžvelgti tik bendrus reiškinio kontūrus.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje prostitucija Lietuvoje jau buvo tapusi reikšminga nelegalios ekonomikos dalimi. 1994 m. policijai buvo

---

671 Dalia Grikšaitė, „Nekasdieniškas pokalbis“, *Vakarų ekspresas*, 1993. cit. pagal: Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 412.

672 Phil Hubbard, *Cities and Sexualities*, Abingdon–New York: Routledge, 2012, p. 35.

673 Tiriamuoju laikotarpiu viešojoje erdvėje, teisiniuose dokumentuose ir instituciniuose šaltiniuose vyravo terminas „prostitucija“, todėl jis šiame tyrime vartojamas kalbant apie laikotarpio diskursą, teisinį reguliavimą ir viešosios kontrolės praktikas. Taip pat vartojami terminai „seksualinis (sekso) darbas“ ir „sekso darbuotojai“. Nors „seksualinis darbas“ šiuolaikiniuose tyrimuose dažnai vartojamas kaip platesnė sąvoka, šiame tyrime jis taikomas siauresne prasme – kalbant apie komercinį seksualinių paslaugų teikimą, kuris tiriamuoju laikotarpiu viešajame diskurse buvo įvardijamas kaip prostitucija.

674 Agnieszka Kościańska, Anita Kurimay, Kateřina Lišková, Hadley Z. Renkin (sud.), *The Routledge Handbook of Sexuality in East Central Europe*, London–New York: Routledge, 2025, p. 297, https://doi.org/10.4324/9781003204763.

žinoma apie 40 *firmų*, teikiančių seksualines paslaugas[675]. Dalis merginų šiose firmose buvo atvykusios iš Ukrainos, Rusijos, Baltarusijos[676]. Kai kuriais duomenimis, dešimtmečio viduryje užsienio pilietės iš šių šalių galėjo sudaryti apie 30 proc. visų seksualines paslaugas teikiančių asmenų[677]. 1997 m. policijai buvo žinomos 29 spaudoje besireklamuojančios *firmos*[678] ir skaičiuota, kad visas seksualinio darbo verslo pelnas galėjo siekti apie 50 mln. litų[679]. Lietuvos AIDS centro duomenimis, 2002 m. vien Vilniuje prostitucija galėjo verstis nuo 1 000 iki 3 000 moterų (kai kuriais vertinimais – net iki 5 000), o Vilniaus mieste veikė apie 15–20 nelegalių *firmų*, kurių metinės pajamos galėjo viršyti 6 mln. litų[680]. Daugiau nei pusė visų pajamų atitekdavo nelegalių firmų vadovams ir sąvadautojams, likusi dalis buvo paskirstoma sekso darbuotojoms ir susijusiam aptarnaujančiam personalui (telefonu užsakymus priimantiems, vairuotojams, apsaugai). Manoma, kad maždaug pusė Vilniuje dirbusiųjų buvo susijusios būtent su tokiomis struktūromis[681]. Socialinių ligų konsultavimo kabineto „Demetra“ duomenimis, vien Vilniaus geležinkelio ir autobusų stočių rajone veikė daugiau nei 130 gatvėse dirbančių sekso darbuotojų, kurių „darbo vietas“ kontroliavo nusikalstamo pasaulio atstovai. Šių moterų biografijose dažnai kartojosi ankstyvo seksualinio smurto, priklausomybių ir socialinės atskirties patirtys, o beveik pusė jų buvo gimdžiusios[682].

---

675 „Seimas susidomėjo prostitučių veikla“, *Panorama*, LRT, 1994 m. birželio 2 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000176733/panoramos-archyvai-seimas-susidomejo-prostituciu-veikla

676 „Žaviosios palydovės“, *Panorama*, LRT, 1994 m. rugsėjo 9 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000191579/panoramos-archyvai-zaviosios-palydoves

677 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 25.

„Operacija ‚Paslauga-97‘“, *Panorama*, LRT, 1997 m. gegužės 14 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000286214/panoramos-archyvai-operacija-paslauga-97.

Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“, 2002 m. sausio 17 d., Nr. 62, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EC2210365ED1.

680 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 24.

681 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“, 2002 m. sausio 17 d., Nr. 62, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EC2210365ED1

682 Lietuvos Respublikos Vyriausybė, „Nutarimas dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“, 2002 m. sausio 17 d., Nr. 62, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.EC2210365ED1.

Tačiau visus šiuos duomenis reikia vertinti atsargiai, kaip itin ribotus šaltinius. Pavyzdžiui, Saulius Kibilda, 2005 m. magistro darbe išanalizavęs 2002–2005 m. policijos duomenis apie asmenų, besiverčiančių prostitucija, sulaikymų skaičių, didėjančius rodiklius interpretavo kaip įrodymą, kad šiuo laikotarpiu „vertimasis prostitucija pastebimai didėja“[683]. Vis dėlto sulaikymų ar administracinių nuobaudų skyrimo augimą galima aiškinti ir instituciniais veiksniais, ypač atkreipus dėmesį, kad kaip tik 2002 m. pradėjo veikti prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos programa, kurios metu policija smarkiai didino dėmesį šiai sričiai. Kitaip sakant, duomenys apie *firmų*, baudų ar sulaikymų skaičių daugiau iliustruoja pačios policijos darbo ir veiklos mastą nei paties reiškinio mastą ar jo pokyčius.

Seksualinio darbo praktikos mieste buvo išskaidytos į įvairias erdves: nuomojamus ar nuosavus butus, viešbučių kambarius, trumpalaikės nuomos būstus, taip pat į komercines erdves, kurios formaliai veikė kaip barai, naktiniai ir striptizo klubai, saunos ar masažo salonai. Klaipėdos universiteto sociologų atlikta vietos spaudos skelbimų analizė atskleidė, kad maždaug iki 1994 m. viešojoje erdvėje dominavo individualiai paslaugas teikiančių moterų skelbimai, o nuo dešimtojo dešimtmečio vidurio ryškiai padaugėjo įvairių *firmų* skelbimų. Šis pokytis leidžia pamatyti, kada prostitucijos rinka tapo labiau organizuota ir vis dažniau valdoma organizuotų nusikalstamų struktūrų[684].

Tokią transformaciją lėmė ne vien ekonomikos ir politikos pokyčiai, bet ir ankstesnių neformalių kontrolės mechanizmų irimas[685]. Pavyzdžiui, vėlyvuoju sovietmečiu milicija palaikė neformalius finansinius ir informacinius ryšius su seksualiniu darbu užsiimančiomis moterimis. Atkūrus nepriklausomybę „milicija neteko pinigų“, kuriais galėtų atsiskaityti už informaciją, todėl prarado ir šios grupės kontrolę[686]. Susidariusį vakuumą

---

683 Saulius Kibilda, *Prostitucija ir sąvadavimas. Kriminologinė analizė Vilniaus mieste*, magistro darbas, Vilnius, 2005, p. 44.

684 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 410.

685 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 414.

686 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 406.

gana greitai perėmė organizuotas nusikalstamas pasaulis. Policijos vertinimu, 1998 m. Kauno mieste beveik neliko savarankiškai dirbančių moterų, o bandančias tai daryti (klientų ieškoti baruose, kavinėse) nusikalstamų grupuočių atstovai stabdydavo arba grasindami įdarbindavo savo firmose[687].

5.1.1. Tarp matomumo ir anonimiškumo: prostitucija miesto erdvėje

Lietuvos teisinė sistema nesudarė prielaidų legaliems ar pusiau legaliems „raudonųjų žibintų“ kvartalams formuotis, tačiau jau pirmaisiais Nepriklausomybės metais miestuose ėmė ryškėti neformalios prostitucijos koncentracijos zonos. Jos dažniausiai formavosi intensyvaus judėjimo ir tranzito vietose – prie stočių, uostų ar nuo centro pernelyg nenutolusiose gatvėse. Tokiose zonose persidengdavo skirtingos miesto funkcijos: greta prostitucijos veikė sekso prekių parduotuvės, striptizo ir naktiniai klubai, barai, o šaltiniuose tos pačios teritorijos neretai siejamos ir su kitomis nelegaliomis ar rizikingomis praktikomis – narkotikų platinimu, smurtu, nelegaliais lošimais ar nusikalstamo pasaulio susitikimais. Todėl šių vietų specifiką geriau apibūdina ne abstraktus jų „ribiškumas“, bet funkcijų persidengimas, intensyvus žmonių judėjimas ir nevienodas skirtingų veiklų matomumas. Vilniuje tokios vietos siejosi su Stoties rajonu (Sodų gatve, teritorija šalia viešbučio „Gintaras“, nuo 2003 m. – „Panorama“, aplink „McDonald’s“ restoraną)[688], Pylimo gatve, taip pat Kalvarijų turgaus prieigomis (Kalvarijų ir Lvovo gatvių sankryža[689]). Klaipėdoje prostitucijos praktikos koncentravosi uosto teritorijoje[690], Kaune – geležinkelio stoties prieigose.

Gatvė buvo labiausiai matoma ir bene pažeidžiamiausia seksualinio darbo erdvė. Tačiau ji nebuvo dominuojanti. Kaip pažymi Hubbardas, daugelyje miestų didžiausia dalis seksualines paslaugas teikiančių darbuotojų „yra verčiamos dirbti nematomose erdvėse – ne gatvėje, o viešnamiuose, masažo salonuose ar privačiuose butuose, kur jų seksualumas gali būti paverčiamas

---

687 Ruslanas Arbušauskas, „Praretintos sutenerių ir prostitučių gretos“, *Laikinoji sostinė*, sausio 22 d., Nr. 17 (602), p. 5.

688 Pavyzdžiui: Arūnas Dumalakas, „Stoties prostitutės sulaukė jų teisių gynėjų ir pagalbos“, *Lietuvos rytas*, 1998 m. birželio 6 d., Nr. 110, p. 1, 3.

689 Lietuvos AIDS centro sekso darbuotojų tyrimo ir profilaktikos projekto medžiaga, 1998 m., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 154, l. 3.

690 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 416.

preke beveik be pasekmių“[691]. Pavyzdžiui, Klaipėdoje tokiomis tarpinėmis erdvėmis buvo kai kurios kavinės ir barai (pvz., „Skandalas“, „Marija“, „Undinė“) bei viešbučiai („Klaipėda“, „Lūgnė“, „Jūra“, „Edita“)[692]. Tokiu būdu prostitucija „išnykdavo“ kasdienėje miesto struktūroje. Tą pačią hierarchiją fiksavo ir spauda: viešbučių bei restoranų moterys joje pristatytos kaip atskira, aukštesnė kategorija, o jų sulaikymų pranešimų beveik nefiksuojama[693].

Šią nematomumo matomoje vietoje schemą iliustruoja atvejai, kai seksualinės paslaugos buvo teikiamos legaliai veikiančiose pramogų ar poilsio įstaigose. Viešojoje miesto struktūroje tokios vietos buvo aiškiai matomos ir turėjo oficialią paskirtį, tačiau dalis jose vykusios veiklos galėjo likti neįvardyta ir neprieinama atsitiktiniam lankytojui. Tai rodo ir 2003–2004 m. Klaipėdoje bei Panevėžyje demaskuotų viešnamių atvejai, kai seksualinių paslaugų tinklai veikė legaliai registruotose įstaigose[694]. Taigi seksualinio darbo nematomumas nebūtinai reiškė fizinį pasitraukimą į nuošalias ar uždaras miesto vietas: jis galėjo būti kuriamas ir viešoje, socialiai priimtinoje naktinio gyvenimo ar pramogų erdvėje, kai nelegali veikla buvo pridengiama oficialia vietos funkcija.

Neformalią prostitucijos erdvinę infrastruktūrą palaikė ir tarpininkai, kurie oficialiai nepriklausė *sekso* paslaugų rinkai, tačiau buvo esminiai jos veikėjai. Vieni svarbiausių iš jų – taksi vairuotojai. Kaip liudija pačių sekso darbuotojų pasakojimai, „nuo senų laikų prostitučių versle Vilniuje aktyviai dalyvauja ir taksistai – beveik kiekvienas taksistas gali pasakyti, kur užsisakyti, ar netgi parūpinti prostitutę“[695]. Tokios praktikos žinomos ir kituose Lietuvos

---

691 Phil Hubbard, „Sex Zones: Intimacy, Citizenship and Public Space“, *Sexualities*, 2001, t. 4, Nr. 1, p. 58, https://doi.org/10.1177/136346001004001003.

692 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 416.

693 Ovidijus Lukošius, „Prostitucija Vilniuje: pogrindžio verslas sėkmingai klesti ir keroja“, *Lietuvos rytas*, 1997 m. sausio 25 d., Nr. 20, p. 2.

694 Pavyzdžiui: „Klaipėdoje demaskuotas viešnamis“, *Lietuvos rytas*, 2003 m. rugsėjo 20 d., p. 5; „Demaskuotas didžiausias uostamiesčio viešnamis“, *Respublika*, 2003 m. rugsėjo 20 d., p. 7; „Panevėžietei turtus krovė viešnamiai“, *Panevėžio rytas*, 2004 m. kovo 3 d., p. 1–2.

695 Gintaras Grigaliūnas, „Prostitucija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. kovo 10 d., p. 4–5.

miestuose[696]. Šią situaciją patvirtina tiek AIDS centro tyrimo duomenys[697], tiek socialinių ligų konsultavimo kabineto „Demetra“ vadovė Barabanova, kuri taip pat pabrėžė, kad „taksistai visada būdavo tarsi tarpininkai“[698]. Taksistai veikė kaip mobilūs informacijos taškai mieste – jie ne tik fiziškai perveždavo klientus ar sekso darbuotojas, bet ir perduodavo informaciją apie „žinomas vietas“, saugias ar pavojingas zonas, veikiančias firmas. Skirtingo pobūdžio šaltinių sutapimas leidžia teigti, kad ši praktika buvo žinoma ir atpažįstama, tačiau neleidžia nustatyti nei jos masto, nei taksistų dalyvavimo dažnumo.

Prostitucijos fenomenas paradoksalus tuo, kad nors oficialiajame miesto žemėlapyje prostitucija tarsi neegzistavo, viešoji erdvė buvo prisotinta nedviprasmiškų seksualinių paslaugų reklamų, o žiniasklaidoje ši tema aptariama išsamiai ir neretai skandalizuojama. Žiniasklaida beveik visą dešimtąjį dešimtmetį buvo esminis žinių apie seksualines paslaugas šaltinis. Todėl susidarė situacija, kai apie prostituciją Vilniuje, Kaune ar Klaipėdoje žinojo visi, „bet ji nėra matoma“[699].

„Palydovių firmų“ ir individualių sekso paslaugų reklamų atsiradimas laikraščiuose ženklino svarbų poslinkį miesto seksualumo geografijoje. Dešimtmečio pradžioje[700] spaudoje pradėję rastis seksualines paslaugas siūlantys skelbimai transformavo iki tol vyravusio prostitucijos lauko taisykles. Dalis skelbimų buvo akivaizdūs:

- „Paslaptingoji Ledi, Jeigu jūsų svajonė – žavi ir paslaptinga o gal... linksma ir nerūpestinga vakaro draugė dar neišsipildė, paskambinkite mums!“

---

696 Pvz. Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 417.

697 Lietuvos AIDS centro sekso darbuotojų tyrimo ir profilaktikos projekto medžiaga, 1998 m., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 154, l. 3.

698 Gintaras Grigaliūnas, „Prostitucija“, *Vakaro žinios*, 2000 m. kovo 10 d., p. 4–5.

699 Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 400.

700 Pvz. Klaipėdoje (*Vakarų ekspresas* ir *Klaipėda*) nuo 1992 m. gruodžio pradedami spausdinti pirmieji seksualines paslaugas reklamuojantys skelbimai, o prostitucijos tema plačiau pradėta diskutuoti po 1995 m. Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 410.

- „Tik pas mus! Firmoje „Eskort-girls“ jūs galėsite gerai praleisti laiką su nuostabia palydove. Jums padarys euromasažą. Skambinti visą parą“
- „Ponai, jei jus kankina liūdesys ir vienatvė, jei jūs pavargote nuo begalės rūpesčių – mūsų merginos tikrai praskraidins Jūsų nuotaiką“
- „Mūsų vaikinai ir merginos padės turiningai leisti laisvalaikį. Visą parą.“
- „Firma „Žavi akimirka“. Ištisą parą“

Kitų skelbimų kalba buvo „subtilesnė“: seksualines paslaugas galėjo maskuoti tokie pasiūlymai kaip gėrimų pristatymas visą parą į namus ar masažas. Skelbimai tapo ne tik informacijos šaltiniu ieškantiems paslaugų, bet ir

nuolatiniu priminimu visiems skaitytojams, kad seksualinių paslaugų rinka yra integrali miesto kasdienybės dalis.

Ypač pirmaisiais Nepriklausomybės metais spaudos skelbimai, regis, suteikė galimybę įvairiau ir savarankiškiau veikti toms moterims, kurios dar nebuvo įtrauktos į organizuotų „firmų“ struktūras. Žurnalistės Dalios Grikšaitės 1993 m. kalbinta mergina sakė: „Kodėl naudojuosi laikraščiu? Norėdama eiti į barą ir ten paieškoti klientų, aš turiu turėti batelius... Nors, mano manymu, šis darbas visiškai normalus – vieni pardavinėja savo kraują, kiti vogtą mėsą, o aš – save“[701]. Šiuo atveju laikraštis leido apeiti viešas, dažnai rizikingas miesto erdves ir perkelti seksualinį darbą į mažiau matomas, individualiai pačios moters kontroliuojamas erdves. „Bateliai“ čia veikia kaip ryškus viešosios miesto erdvės simbolis. Jų nereikalaujantis laikraštis sumažina pasiruošimo ir atpažinimo riziką.

Nors valstybės institucijos ilgą laiką bandė riboti tokio pobūdžio skelbimus spaudoje, šios pastangos buvo menkai veiksmingos. Reikšmingesnis lūžis įvyko tik apie 2000 m., priėmus Lietuvos Respublikos reklamos įstatymą, kurio 9 straipsnis uždraudė bet kokia forma reklamuoti įstatymų uždraustą ar neteisėtą veiklą; po šia norma pateko ir seksualinių paslaugų skelbimai[702]. Panašiu metu didelė dalis reklamos persikėlė į internetą.

Sekso paslaugas teikiančių moterų judėjimas mieste XX a. dešimtajame dešimtmetyje buvo prieštaringas. Viešajame diskurse naktinis miestas dažnai buvo vaizduojamas kaip pavojinga erdvė, iš kurios „normalios“ moterys turėtų pasitraukti. Tuo tarpu sekso darbuotojoms jis funkcionavo kaip pagrindinė darbo aplinka. Dėl to jų kasdieniai maršrutai apėmė erdves, kurios kitoms moterims dažnai buvo socialiai neprieinamos, laikomos pernelyg rizikingomis: naktiniai barai darbo dienų vakarais ir naktimis, įvairūs vakarėliai ar prastai apšviestos miesto zonos, viešbučiai. Tačiau toks mobilumas nebūtinai reiškė daugiau laisvės ar saugumo. Priešingai, jis dažniau buvo grindžiamas moterų pažeidžiamumu. Net ir tais atvejais, kai *firmose* dirbančios moterys turėjo formalią „apsaugą“, tie patys asmenys neretai tapdavo ir smurto ar išnaudojimo šaltiniu.

---

701 Dalia Grikšaitė, „Nekasdieniškas pokalbis“, *Vakarų ekspresas*, 1993; cit. pagal: Liutauras Kraniauskas, Arūnas Gedutis, Arūnas Acus, Sigita Kraniauskienė, Jolita Viluckienė, Eduardas Spiriajevas, *Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012, p. 412.

702 Lietuvos Respublikos reklamos įstatymas, 2000 m. liepos 18 d., Nr. VIII-1871, *Valstybės žinios*, 2000, Nr. 64-1937, 9 str.

5.1.2. Tarp draudimo ir legalizavimo: prostitucijos kontrolė

Iš visų Baltijos šalių Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje prostitucija teisiškai buvo (ir išlieka) kontroliuojama griežčiausiai[703]. Tiriamuoju laikotarpiu sąvadavimas buvo draudžiamas Baudžiamuoju kodeksu, o vertimasis prostitucija baudžiamas administracine bauda. Tuo tarpu už naudojimąsi prostitucijos paslaugomis atsakomybė nebuvo numatyta. Tokia teisinė sistema lėmė, kad prostitucija mieste atsidūrė tarpinėje erdvėje. Už prostituciją buvo nei rimtai baudžiama, nei nebaudžiama, ji buvo nei grynai vieša, nei visiškai privati, nei aiškiai matoma, nei visiškai nematoma.

Tik 2005 m. Administracinių teisės pažeidimų kodekso 182^{1} straipsnis buvo pakeistas nustatant administracinę atsakomybę ne tik už vertimąsi prostitucija, bet ir už atlygintinį naudojimąsi prostitucijos paslaugomis[704]. Už abi veikas nustatyta vienoda bauda – nuo 300 iki 500 litų, o už pakartotinį pažeidimą – nuo 500 iki 1 000 litų arba administracinis areštas iki trisdešimties parų[705]. Kitaip sakant, iki 2005 m. Lietuvoje teisiškai galiojo nuostata, kad prostitucijos problemos ašis yra tuo užsiimantys, o ne to ieškantys asmenys. Toks valstybės požiūris į prostitucijos problemą dar vadinamas *dviveidišku* (angl. *two-faced*), nes valstybė kelia skirtingus moralinius lūkesčius paslaugos teikėjams ir gavėjams. Pagal tokią prostitucijos politiką abi piniginio sandorio

---

703 Tiriamuoju laikotarpiu 1990–2005 m. Lietuvoje taikytas prohibicionistinis seksualinio darbo reguliavimo modelis, kuriame pati prostitucija nebuvo kriminalizuota, tačiau sąvadavimas buvo baudžiamas pagal Baudžiamąjį kodeksą, o vertimasis prostitucija – administracine tvarka. Latvijoje formavosi reguliacinis modelis, leidęs sekso paslaugų teikimą, tačiau numatęs sveikatos kontrolę, savivaldybinį reguliavimą ir draudęs viešnamius bei sąvadavimą. Estija laikėsi abolicionistinės krypties, orientuotos ne į pačios prostitucijos draudimą, bet į jos organizacinių formų eliminavimą – kriminalizuojant sąvadavimą, patalpų suteikimą, nepilnamečių įtraukimą ir prostitucijos reklamą. Latvijos ir Estijos modelių apžvalga: Marion Pajumets, *Prostitution – a Social Problem? The Views on Prostitution's Nature, Causes and Effects in the Baltic States and North-Western Russia*, 2004.

704 Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso 21, 26, 27, 35, 119, 121, 122, 136, 143, 154^{3}, 154^{4}, 154^{5}, 154^{6}, 154^{7}, 154^{8}, 182^{1}, 221, 224, 225, 228, 241^{2}, 246, 259^{1}, 269, 270, 281, 320, 324, 325, 328, 329 straipsnių pakeitimo ir kodekso papildymo 110^{1}, 117^{2}, 117^{3}, 117^{4}, 152^{14}, 154^{9}, 154^{10}, 163^{14} straipsniais įstatymas, 2005 m. birželio 16 d., Nr. X-249, *Valstybės žinios*, 2005, Nr. 83-3040, 24 str., https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.AFAD46A92851?.

705 Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso 182^{1} straipsnio redakcija, pakeista 2005 m. birželio 16 d. įstatymu Nr. X-249: už vertimąsi prostitucija arba atlygintinį naudojimąsi prostitucijos paslaugomis nustatyta bauda nuo 300 iki 500 litų; už pakartotinį pažeidimą – nuo 500 iki 1 000 litų arba administracinis areštas iki trisdešimties parų. *Valstybės žinios*, 2005, Nr. 83-3040, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.258940?.

pusės vertinamos kaip atliekančios iš esmės skirtingus veiksmus etiniu ir teisiniu požiūriu[706]. Analogiškas požiūris vyravo ir viešojoje sferoje. Spaudoje, televizijos laidose ar Seimo diskusijose, iškilus prostitucijos klausimui, dėmesys beveik išimtinai buvo sutelkiamas į sekso paslaugų teikėjas (dažniausiai moteris). Viešajame diskurse jos dažnai vaizduotos ambivalentiškai – viena vertus, kaip aukos, pasirinkimo neturinčios asmenybės[707], kita vertus, kaip pavojingos figūros, galinčios „išvesti iš kelio“ net ir dorus vyrus, todėl keliančios grėsmę socialinei tvarkai ir šeimos institutui[708]. Tuo tarpu prostitucijos paslaugų pirkėjas (dažniausiai vyras) viešajame diskurse buvo beveik nematomas arba vaizduojamas kaip siekiantis patenkinti „natūralius“ biologinius poreikius, o kadangi tokių paslaugų pirkimas teisiškai nebuvo baudžiamas, tai toks veikimas buvo perkeliamas į privačios sferos lauką, todėl – viešai neaptariamas[709].

Lietuvos nacionalinėje spaudoje sekso darbuotojos nebuvo vertinamos vienodai. Viešbučiuose ir restoranuose dirbančios moterys vadintos „damomis“ ar „elitu“, o pranešimų apie jų sulaikymą beveik nefiksuojama[710]. Gatvėje ir stočių prieigose dirbusios moterys tuose pačiuose leidiniuose vadintos „padugnėmis“, „vėjavaikėmis“, „lengvabūdėmis“, neretai viešintos jų nuotraukos ir sulaikymo aplinkybės[711]. Darbo vieta veikė kaip vienas iš skirties ženklų, tačiau šių skirtumų negalima aiškinti vien miesto erdve. Kartu su darbo vieta skyrėsi ir klientų pobūdis, jų ekonominis ir socialinis statusas ir darbo organizavimo pobūdis. Viešbutis ar restoranas reiškė ne tik kitą vietą, bet ir aukštesnio statuso, mažiau viešai kontroliuojamą prostitucijos lauką, o gatvė ir stoties prieigos – didesnį matomumą, pažeidžiamumą ir stigmatizaciją. Iškalbingas ir vienas dažniausių spaudoje bei televizijoje

---

706 Marion Pajumets, *Prostitution – a Social Problem? The Views on Prostitution's Nature, Causes and Effects in the Baltic States and North-Western Russia*, 2004, p. 58.

707 Ona Voverienė, „Laisvė ištvirkauti“, *Lietuvos aidas*, 1995 m. liepos 12 d., Nr. 142, p. 14.

708 Marija Zabukaitė, „Agresyvūs, įžūlūs – palydovių vaikai be priežiūros“, *Lietuvos aidas*, 1996 m. birželio 29 d., Nr. 127, p. 1, 3.

709 Marion Pajumets, *Prostitution – a Social Problem? The Views on Prostitution's Nature, Causes and Effects in the Baltic States and North-Western Russia*, 2004, p. 58.

710 Ingrida Vėgelytė, „Kovą su asocialiais reiškiniais policininkai laiko bergždžia“, *Lietuvos aidas*, 1999 m. lapkričio 4 d., Nr. 216, p. 17.

711 Pavyzdžiui: Ovidijus Lukošius, „Prostitucija Vilniuje: pogrindžio verslas sėkmingai klesti ir keroja“, *Lietuvos rytas*, 1997 m. sausio 25 d., Nr. 20, p. 2; Butkevičius, „Prostitucija: kelio atgal nėra (1)“, *Lietuvos aidas*, 1996 m. liepos 27 d., Nr. 146, p. 10.

vartotų pavadinimų – „palydovė“[712]. Jis veikė kaip eufemizmas: seksualinė paslauga kalboje buvo perkeliama į lydėjimo ir draugijos sritį, todėl jos seksualinis turinys sušvelninamas. Kartu pats pavadinimas moterį apibrėžė per santykį su klientu, kaip tą, kuri jį lydi ir jam teikia paslaugą. Taigi tariamai neutralesnis įvardijimas ne panaikino šio santykio hierarchiją, o veikiau suteikė jai socialiai priimtinesnę formą.

2004 m. atliktas Baltijos šalių lyginamasis spaudos tyrimas atskleidė, kad tarp Baltijos valstybių Lietuvos spaudoje (dienraštyje *Lietuvos rytas*) sekso darbuotojos buvo stigmatizuojamos dažniausiai, o prostitucijos problema nuosekliai buvo siejama su sekso darbuotojų ir visuomenės prastėjančia morale[713]. Prostitucija viešajame diskurse dažniausiai nebuvo suvokiama kaip savarankiškas reiškinys, bet kaip „mazgas“, prie kurio buvo pririšamos kitos socialinės baimės – organizuotas nusikalstamumas, šešėlinė ekonomika, narkotikai, ligos ir moralinė „degradacija“.

Vyrų, kaip darbuotojų, dalyvavimas prostitucijos lauke egzistavo, tačiau buvo beveik nematomas. Pavyzdžiui, 1998 m. Vilniuje išaiškintas firmos „Afroditė“ atvejis. Paaiškėjo, kad joje dirbo 25 moterys, „trys homoseksualistai ir keli vyrai, vykdę moterų užsakymus“[714]. Taigi nors vyrai akivaizdžiai dalyvavo prostitucijos infrastruktūroje, jų vaidmenys buvo apibrėžiami kaip antriniai, pagalbiniai ar išimtiniai, o ne kaip struktūrinė šio verslo dalis. Prostitucija viešajame diskurse ir teisėsaugos praktikoje pirmiausia buvo siejama su moterimis, o vyrų vaidmuo šiame lauke buvo siejamas išskirtinai su sąvadautojo vaidmeniu. Tokią dinamiką iliustruoja 1998 m. *Laikinojoje sostinėje* užfiksuotas atvejis, kai pirmą kartą Lietuvoje už sąvadavimą buvo sulaikyta moteris[715]. Pareigūnai tokį įvykį komentavo teigdami, kad „sąvadavimas ne atsitiktinai tampa moteriška profesija“[716]. Aiškinama buvo tuo, kad sulaikyta sąvadautoja lengvai gali apsimesti „juodadarbe prostitute“, o už tai gresia tik menka bauda, o ne atsakomybė pagal Baudžiamąjį kodeksą. Pareigūnų teigimu, vyrams taip „išsisukti

712 Pavyzdžiui: „Žaviosios palydovės“, *Panorama*, LTV, 1994 m. rugsėjo 9 d., LRT archyvas.

713 Marion Pajumets, *Prostitution – a social problem? The views on prostitution's nature, causes and effects in the Baltic states and north-western Russia,* 2004, P. 27.

714 Arūnas Dumalakas, „Kol policija ginčijasi, prostitucija klėstėte klesti“, Laikinoji sostinė, 1998, sausio 31 d., Nr. 25 (610), p. 16.

715 Ruslanas Arbušauskas, „Praretintos sutenerių ir prostitučių gretos“, Laikinoji sostinė, 1998, sausio 22 d., Nr. 17 (602), p. 5.

716 Ruslanas Arbušauskas, „Praretintos sutenerių ir prostitučių gretos“, Laikinoji sostinė, 1998, sausio 22 d., Nr. 17 (602), p. 5.

praktiškai neįmanoma“[717]. Čia matome ne tik besikeičiantį sąvadavimo tinklo modelį, kai įsitraukia vis daugiau moterų, bet ir ribotą pačių teisėsaugos institucijų vaizduotę, kurioje prostitucija siejama išimtinai su moterimis.

Kad reguliavimo sistema veikė fragmentiškai, liudija pačios ją administravusios institucijos. Pavyzdžiui, 1994 m. birželį Seime aptariant prostitucijos situaciją, buvo įvardinta, kad kliūtis yra ne normų trūkumas, o neįmanomas jų taikymas[718]. Be to, spaudos pranešimai apie konkrečius reidus rodo, kad sulaikymas veiklos nenutraukdavo, ir neveiksmingumą kaip savo darbo apibūdinimą formulavo patys pareigūnai[719]. Administracinės nuobaudos sekso darbuotojoms buvo taikomos nei nuosekliai, nei masiškai. Tokią situaciją galima vertinti kaip palankią selektyviam teisės taikymui ir galimoms korupcinėms praktikoms teisėsaugos struktūrose. Nors tikriesiems korupcijos mastams nustatyti būtų reikalingas specialus, metodologiškai sudėtingas tyrimas, viešajame diskurse nuolat pasirodydavo teiginių apie neformalius ryšius tarp sekso darbuotojų, policijos ir nusikalstamų grupuočių[720]. Tokie neformalūs ryšiai galėjo lemti tam tikrų grupių ar vietų „nematymą“. Be to, viešojoje erdvėje taip pat buvo kalbama apie galimas neoficialias atsiskaitymo su policija formas – ne tik piniginius kyšius, bet ir administracinių baudų už vertimąsi prostitucija „apmokėjimą“ sekso

---

717 Ruslanas Arbušauskas, „Praretintos sutenerių ir prostitučių gretos“, Laikinoji sostinė, 1998, 1998, sausio 22 d., Nr. 17 (602), p. 5].

718 Lietuvos Respublikos Seimo 1994 m. birželio 1 d. posėdžio stenograma, Vyriausybės valanda, J. Prapiesčio ir R. Vaitekūno pasisakymai, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35727&p_k=1&p_a=sale_fakt_pos&p_fakt_pos_id=-499083; Lietuvos Respublikos Seimo 1994 m. birželio 22 d. posėdžio stenograma, Vyriausybės valanda, A. Paulausko pasisakymas, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.238840

719 Leonas Peleckis-Kaktavičius, „Į kovą su prostitucija buvo įsitraukę visi komisariato padaliniai“, *Lietuvos aidas*, 1997 m. birželio 11 d., Nr. 112; Ingrida Vėgelytė, „Kovą su asocialiais reiškiniais policininkai laiko bergždžia“, *Lietuvos aidas*, 1999 m. lapkričio 4 d., Nr. 216, p. 17; Arūnas Dumalakas, „Kol policija ginčijasi, prostitucija klėstėte klesti“, *Laikinoji sostinė*, 1998, sausio 31 d., Nr. 25 (610), p. 16.

720 Pavyzdžiui: Betti Rudkienė, „Policija saugo prostitutes“, *Laikinoji sostinė*, 1995 m. Nr. 23, p. 4.; Diana Labokaitė, „Policijos tardytojai kovai su prostitucija norėjo taikyti asmeninius pastebėjimus?“, *Lietuvos rytas*, 1994 m. gruodžio 12 d., Nr. 262, p. 5; Arūnas Jonušas, „Policijos komisarai prostitutes dalijosi su banditais“, *Lietuvos rytas*, 1998 m. kovo 26 d., Nr. 69, p. 1, 3; „Prostitučių voratinklyje – policininkai“, *Lietuvos rytas*, 2000, Nr. 284; „Prostitučių ir policijos draugystė – amžina“, *Lietuvos rytas*, 2000, Nr. 295; Audris Kutrevičius, Audrius Lingys, „Saugumo pasala prostitutės lovoje“ (3), in: *Respublika*, 1998 m. liepos 25 d., Nr. 170, p. 3.

paslaugomis[721]. Todėl dažnai tokiomis sąlygomis administracinė atsakomybė už vertimąsi prostitucija veikė ne kaip nuoseklus kontrolės mechanizmas, siekiant sumažinti prostitucijos mastą, o labiau kaip „pagal pareikalavimą“ taikoma priemonė, aktyvuojama tik konkrečiais atvejais, kai to reikalaudavo situaciniai, ekonominiai ar asmeniniai interesai. Ši praktika leidžia brėžti paralelę su homoseksualių santykių tarp vyrų kriminalizavimo įstatymo taikymu, kai draudžianti norma egzistavo ne tam, kad būtų sistemingai įgyvendinama, bet tam, kad prireikus galėtų būti pasitelkta kaip antrinė galios, spaudimo ar šantažo priemonė. Policijos ir kitų teisėtvarkos institucijų neveiksmingumas šiuo atveju nėra žinių ar informacijos stygiaus rezultatas – veikiau tai rodo sąmoningą pasirinkimą įstatymą taikyti selektyviai, išlaikant jį kaip instrumentą, kurį galima aktyvuoti „reikalui esant“.

Viešojoje sferoje nuolat diskutuota apie efektyvesnes prostitucijos reguliavimo priemones, o vienas dažniausiai pasikartojančių siūlymų buvo prostitucijos legalizavimas. Daugumoje jų pagrindinis legalizavimo argumentas buvo ekonominis: dalis visuomenės esamus draudimus vertino kaip „kovą su vėjo malūnais“[722], todėl legalizavimas suvoktas kaip galimybė perkelti šią veiklą į kontroliuojamą lauką ir generuoti pajamas per mokesčių sistemą[723]. Policijos pareigūnai spaudoje nuosekliai pasisakė už legalizavimą remdamiesi darbo patirtimi: aprašant 1997 m. operaciją „Paslauga-97“ *Lietuvos aide* konstatuota, kad iškart po reido ta pati firma priiminėjo užsakymus, ir tuo pagrįsta vyresniojo komisaro nuomonė, jog legaliai veikiančią prostituciją būtų lengviau kontroliuoti[724]. Tuo pačiu metu sostinės meras Algirdas Čiučelis viešai pareiškė, kad „leisti reiškia skatinti“[725]. Viena iš politinių jėgų, stipriausiai pasisakiusių prieš prostitucijos legalizavimą, buvo Lietuvos krikščionių demokratų partija (toliau – LKDP), kurios

[721] Pavyzdžiui: Arūnas Jonušas, „Policijos komisarai prostitutes dalijosi su banditais“, *Lietuvos rytas*, 1998 m. kovo 26 d., Nr. 69, p. 1, 3; Diana Labokaitė, „Policijos tardytojai kovai su prostitucija norėjo taikyti asmeninius pastebėjimus?“, *Lietuvos rytas*, 1994 m. gruodžio 12 d., Nr. 262, p. 5.

[722] „Kiek kainuoja palydovės?“, *Panorama*, LRT, 1994 m. gruodžio 1 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000203762/panoramos-archyvai-kiek-kainuoja-palydoves

[723] „Prostitucija“, *Prieštarauk*, TV laida, 1995-04-06 23:00, https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000366040/priestarauk-prostitucija.; Arvydas Šovinis, „Seimo nariai apie prostituciją Lietuvoje“, *Lietuvos aidas*, 1995 11 04, Nr. 223, p. 10.

[724] Leonas Peleckis-Kaktavičius, „Į kovą su prostitucija buvo įsitraukę visi komisariato padaliniai“, *Lietuvos aidas*, 1997 06 11, Nr. 112.

[725] Aida Marteckaitė, „Sostinės meras – prieš prostituciją“, *Respublika*, 1997 02 21, Nr. 43, p. 6.

valdybos pareiškime, išspausdintame *Respublikoje* 1995 m., prostitucija buvo įvardijama „žmogaus asmens išniekinimu“[726].

Prostitucijos legalizavimo klausimas viešajame diskurse taip pat buvo glaudžiai siejamas su miesto erdvių organizavimu. Televizijos diskusijų laidoje „Prieštarauk“ (ved. Rimvydas Paleckis) už legalizavimą pasisakantys dalyviai svarstė galimybę prostituciją lokalizuoti tam tikrose miesto vietose. Pavyzdžiui, įsteigiant specialią gatvę ne senamiestyje ar „gražiausiose miesto vietose“, bet prie uostų, stočių ar kitų tranzitinių zonų[727]. Tokios diskusijos atskleidžia siekį prostituciją erdviškai suvaldyti, išstumiant ją iš reprezentacinių miesto erdvių ir paverčiant administruojamu objektu.

Sekso darbuotojų nematomumas mieste buvo itin sąlyginis. Kaip aptarta anksčiau, didžioji dalis seksualines paslaugas teikiančių asmenų dirbo *firmose* ir veikė tariamai „privačiose“ erdvėse: viešbučiuose, nuomojamuose butuose, automobiliuose. Tačiau, kaip rodo tyrimai, šios erdvės retai kada iš tiesų likdavo už valstybės, teisėsaugos ar žiniasklaidos žvilgsnio ribų[728]. Spaudos pranešimuose apie sulaikymus ar *firmų* demaskavimą dažnai skelbti pilni moterų vardai, pavardės, gimimo metai, publikuotos veido ar viso kūno nuotraukos. Televizijos reportažuose (pvz., LTV „Panoramoje“) rodyti nufilmuoti dirbančių moterų vaizdai iš gatvių, sulaikymų butuose ar net slapta filmuota policijos medžiaga[729]. Tokiuose siužetuose moterų veidai neužtušuoti, pateikiami stambiu planu, tyčia priartinant rodomi jų asmeniniai daiktai ar rasta „papildoma“ medžiaga, pavyzdžiui, erotinės nuotraukos. Tokiuose vaizdeliuose, jei šalia yra vyrų, jų veidai slepiami, užtušuojami[730]. Tokia ryški išviešinimo praktika rodo, kad sekso darbuotojų privatumas nebuvo suvokiamas kaip saugotinas. Išviešinimas čia veikė ne kaip

---

726 „Krikdemai – prieš prostitucijos legalizavimą...“, *Respublika*, 1995-09-25, Nr. 225, p. 2.

727 „Prostitucija“, *Prieštarauk*, TV laida, 1995-04-06 23:00, https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000366040/priestarauk-prostitucija.

728 Phil Hubbard, „Sex Zones: Intimacy, Citizenship and Public Space“, *Sexualities*, 2001, t. 4, Nr. 1, p. 65, https://doi.org/10.1177/136346001004001003.

729 „Žaviosios palydovės“, *Panorama*, LRT, 1994 m. rugsėjo 9 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000191579/panoramos-archyvai-zaviosios-palydoves

730 Pavyzdžiui: „Operacija ‚Paslauga-97‘“, *Panorama*, LRT, 1997 m. gegužės 14 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000286214/panoramos-archyvai-operacija-paslauga-97; „Žaviosios palydovės“, *Panorama*, LRT, 1994 m. rugsėjo 9 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000191579/panoramos-archyvai-zaviosios-palydoves; „Palydovės“, *Panorama*, LRT, 1996 m. sausio 21 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000454171/panoramos-archyvai-palydoves; Audris Kutrevičius, Audrius Lingys, „Saugumo pasala prostitutės lovoje“ (1), in: *Respublika*, 1998 m. liepos 23 d., Nr. 168, p. 3; (2), 1998 m. liepos 24 d., Nr. 169, p. 3; (3), 1998 m. liepos 25 d., Nr. 170, p. 3.

konkretaus asmens demaskavimas, bet kaip simbolinis viso prostitucijos lauko ištraukimas iš „nematomos zonos“, kartu paliekant neįvardytus ir nematomus kitus šio tinklo dalyvius. Be to, ši asimetrija rėmėsi ir tuo, kad iki 2005 m. administracinį teisės pažeidimą darė tik paslaugą teikiantis asmuo, o jos pirkėjas formaliai nepadarydavo *nieko baudžiamo*, todėl reportaže identifikuojamas buvo tik tas, kurį buvo galima nubausti.

Prostitucijos geografija neapsiribojo Lietuvos miestais. Pasibaigus Šaltajam karui prostitucijos ir seksualinio darbo geografija Vidurio ir Rytų Europoje vis labiau peržengė atskirų miestų ir valstybių ribas. Vietines seksualinio darbo rinkas su kitomis valstybėmis jungė migracijos, įdarbinimo ir tarpininkavimo tinklai, o kartu vis ryškesne regionine problema tapo prekyba žmonėmis, ypač moterimis[731]. Naujausi tyrimai rodo, kad šiuo laikotarpiu Vidurio ir Rytų Europos šalys „sulaukė tarptautinio dėmesio kaip besiplečiančios regiono pornografijos industrijos dalis, kaip nauji Vakarų Europos sekso darbo lauko dalyviai, taip pat kaip tarptautinės prekybos žmonėmis aukos“[732].

Maždaug nuo 1993 m. Vakarų Europos, JAV, Australijos ir Japonijos pažinčių ir vedybų paieškos įmonėse ėmė rastis ne tik moterų iš Tailando, Filipinų ir kitų Azijos šalių, bet ir iš Rytų Europos anketos[733]. Tokių skelbimų buvo apstu ir Lietuvos dienraščiuose, o pavieniai aptinkami jau nuo 1991 metų[734]. Kviečiama „išbandyti laimę užsienyje“, siūloma padėti „tapti modeliu/susirasti vyrą/darbą/sponsorių/firmą išsilavinimui remti“[735]. Tokiomis įvairiomis legaliomis ir pusiau legaliomis praktikomis plėtėsi tarptautinė seksualumo geografija.

---

731 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 7.

732 Agnieszka Kościańska, Anita Kurimay, Kateřina Lišková, Hadley Z. Renkin (sud.), *The Routledge Handbook of Sexuality in East Central Europe*, London–New York: Routledge, 2025, p. 297, https://doi.org/10.4324/9781003204763.

733 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 8.

734 „Kas, kur, kada?“, Klaipėda, 1991, liepos 25 d. p. 7.

735 Pavyzdžiui: *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 217, p. 27; *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 222.; *Lietuvos rytas*, 1992 m. lapkričio 3 d., Nr. 215, p. 7.; *Dvidešimt centų*, 1992, Nr. 20–21.; Lietuvos rytas, 1992-11-07, Nr. 219, p. 14.; *Lietuvos rytas*, 1992-11-27, Nr. 233, p. 9.

18 pav. Skelbimai kurti šeimą ar ieškoti laimės užsienyje (1991–1993)

Dešimtajame dešimtmetyje prekybos žmonėmis problema Lietuvoje buvo gana siaurai įrėminta. Prekybos moterimis klausimas Lietuvoje aktyviau pradėtas kelti apie 1995 m., kai spaudoje ėmė plisti pirmieji aukų pasakojimai, o Vidaus reikalų ministerija (VRM) pradėjo gauti duomenis apie nelegaliai užsienyje dirbančias Lietuvos pilietes[736]. Tais pačiais 1995 m. Lietuvos Seimas ratifikavo JT Konvenciją „Dėl moterų visų diskriminacijos formų panaikinimo". Konvencijos 6 straipsnis įpareigojo valstybes imtis priemonių likviduoti visų formų prekybą moterimis ir moterų prostitucijos

[736] Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 13.

išnaudojimą[737]. Tačiau šis tarptautinis įsipareigojimas atsirado anksčiau nei atskira nacionalinės baudžiamosios teisės kategorija: Baudžiamasis kodeksas 131^3 straipsniu „Prekyba žmonėmis“ papildytas tik 1998 m., o norma įsigaliojo liepos 29 d.[738]. Pirmieji trys šio nusikaltimo atvejai oficialiai užregistruoti 1999 m.[739] Todėl dešimtmečio viduryje problema jau buvo įvardijama viešajame diskurse ir tarptautinių Lietuvos įsipareigojimų lygmeniu, tačiau valstybė dar neturėjo atskiros baudžiamosios teisės kategorijos, pagal kurią ją būtų galima nuosekliai registruoti.

Prekybos žmonėmis mechanizmai dešimtajame dešimtmetyje įvairėjo ir dažnai maskavosi tuo metu būdingomis socialinėmis svajonėmis: darbu užsienyje, „vakarietiško“ vyro pažadu, modelio, šokėjos ar aktorės karjera, galimybe mokytis, keliauti ir užsidirbti. Merginos neretai buvo viliojamos gerai apmokamu darbu užsienyje, neatskleidžiant tikrojo veiklos pobūdžio, o vėliau, atėmus pasą, per prievartą verčiamos užsiimti seksualiniu darbu. Dalis jų iš abstrakčių darbo pasiūlymų numanydavo, koks darbas jų laukia, tačiau sutikdavo neįsivaizduodamos grėsmės, smurto ir galimų pasekmių masto[740]. Duomenys rodo, kad net iki dviejų trečdalių merginų sąvadautojams buvo „parduotos“ savo draugų ar pažįstamų[741]. Pagrindinės prekybos žmonėmis kryptys buvo Izraelis, Vokietija, Olandija, Jungtinė Karalystė, Ispanija ir kitos valstybės. 2001 m. atlikto tarptautinio tyrimo duomenimis, Lietuvoje prekybos žmonėmis į užsienį mastai buvo didžiausi tarp Baltijos valstybių[742].

---

737 Lietuvos Respublikos įstatymas dėl Jungtinių Tautų konvencijos dėl visų formų diskriminacijos moterims panaikinimo ratifikavimo, *Valstybės žinios*, 1995, Nr. 76-1764.

738 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 8^1, 25, 32, 35, 45, 47^1, 53^1, 54, 55, 131, 239, 241, 242, 306, 321^2 straipsnių pakeitimo ir papildymo bei papildymo 131^3, 310^1 straipsniais įstatymas, 1998 m. liepos 2 d. Nr. VIII-849, *Valstybės žinios*, 1998, Nr. 67-1937; 131^3 str. „Prekyba žmonėmis“, įsigaliojo 1998 m. liepos 29 d., https://www.e-tar.lt/rs/legalact/TAR.811A8AA14BD1/.

739 Simonas Nikartas, „Prekyba žmonėmis“, Gintautas Sakalauskas, Margarita Dobrynina, Svetlana Justickaja, Vaidas Kalpokas, Sonata Mališauskaitė-Simanaitienė, Simonas Nikartas, Aušra Pocienė, Salomėja Zaksaitė, *Registruotas ir latentinis nusikalstamumas Lietuvoje: tendencijos, lyginamieji aspektai ir aplinkos veiksniai*, Teisės instituto mokslo tyrimai, t. 7, Vilnius: Eugrimas, 2011, p. 100.

740 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 21.

741 Dalia Leinartė, Rima Praspaliauskienė, *Prekyba moterimis ir prostitucija*, Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 19.

742 Pavyzdžiui Vokietijos federalinės kriminalinės policijos (Bundeskriminalamt) statistika: 1999 m. Vokietijos policija sulaikė 88 prekybos žmonėmis aukomis tapusias Lietuvos pilietes – tai buvo 4,5 proc. daugiau nei ankstesniais metais ir sudarė 11,5 proc. visų tais metais Vokietijos policijos registruotų prekybos

Be to, Vidurio ir Rytų Europa tapo ne tik emigracijos regionu, bet ir nedokumentuotų migracijos srautų iš Rytų valstybių koridoriumi. Iš trijų Baltijos šalių Lietuva buvo laikoma labiausiai pažeidžiama ir dažniausiai naudojama kaip tranzitinė valstybė nedokumentuotai migracijai[743], o dalis tokių migrančių čia užsiimdavo prostitucija[744]. XX a. dešimtajame dešimtmetyje prekyba žmonėmis tapo viena pelningiausių organizuoto nusikalstamumo tinklų veiklos sričių, ypač dėl sudėtingo kaltės įrodymo. Kaip pažymima viename tyrime: „Vartotojų paklausa, regis, yra beribė; pelno maržos didelės, o rizika maža – prekyba žmonėmis užsiimantys asmenys retai patraukiami baudžiamojon atsakomybėn, o net ir tokiu atveju jie retai atsiduria kalėjime“[745].

Prostitucijos geografija XX a. paskutinio dešimtmečio Lietuvos miestuose formavosi ten, kur buvo galima derinti judėjimą, anonimiškumą ir ribotą matomumą. Todėl svarbios tapo stotys, uosto prieigos, viešbučiai, kavinės, striptizo klubai, saunos, masažo salonai ar kitos vietos, kurių oficiali paskirtis leido seksualines paslaugas įterpti į kasdienį miesto gyvenimą jų tiesiogiai neįvardijant. Gatvėje paslaugos teikėja turėjo būti matoma, kad būtų atpažinta potencialaus kliento, tačiau toks matomumas kartu reiškė ir didžiausią policijos, praeivių bei visuomenės kontrolę. Spaudos skelbimai ir telefono numeriai šį ryšį su konkrečia vieta silpnino, nes kontaktą buvo galima užmegzti prieš susitinkant, todėl pati susitikimo vieta tapo mažiau svarbi. Miestai buvo jungiami su platesniais migracijos ir seksualinio darbo maršrutais. Lietuvoje dirbo iš Ukrainos, Rusijos ar Baltarusijos atvykusios moterys, o Lietuvos pilietės tuo pat metu patekdavo į Vakarų Europos miestus. Todėl Vilniaus, Kauno ar Klaipėdos negalima suprasti kaip uždarų prostitucijos rinkų. Daliai šio lauko dalyvių jie buvo tarpiniai taškai platesniame judėjimo tinkle.

5.2. Naktinis miestas: smurtas ir prievarta

Devyniasdešimtaisiais miestas, ypač naktinis, galėjo būti pavojinga erdve. Suaktyvėjus organizuotam nusikalstamumui, smulkioms vagystėms ir smurto

moterimis atvejų. Pagal šį rodiklį Lietuva užėmė ketvirtą vietą po gerokai gyventojų skaičiumi didesnių Ukrainos (21,7 proc.), Lenkijos (14,4 proc.) ir Rusijos (11,4 proc.).

743 International Organization for Migration, Tr*afficking in Women and Prostitution in the Baltic States: Social and Legal Aspects,* 2001, p. 9.

744 Linas Eriksonas, „Prekeiviai moterimis atrado Rytų ir Vidurio Europą“, *Lietuvos rytas*, 1997 m. gruodžio 3 d., Nr. 283, p. 1, 3.

745 International Organization for Migration, *Trafficking in Women and Prostitution in the Baltic States: Social and Legal Aspects*, 2001, p. 16.

protrūkiams, bendras nesaugumo jausmas išaugo, ypač dešimtmečio pradžioje, kai policijos pareigūnams trūko tiek ekonominių, institucinių, tiek socialinių resursų spręsti smurto atvejus. Šį jausmą formavo ne tik realūs nusikaltimai, bet ir staigus viešojo diskurso pokytis. Jei sovietmečiu nusikaltimų neviešinimas dažnai kūrė iliuzinį saugumo jausmą, tai po 1990 m. kriminalinės statistikos ir nusikaltimų kronikos tapo nuolatine viešosios erdvės dalimi. Staigus smurto matomumo išaugimas sukėlė savotišką moralinį šoką ir dar labiau sustiprino nesaugumo jausmą[746]. Tačiau reikia turėti omenyje, kad miestas nėra tolygiai pavojingas visiems. Skirtingos socialinės grupės mieste juda nevienodai, skirtingais maršrutais ir skirtingu paros metu, sezonais. Tos pačios miesto erdvės vieniems gali būti neutralios, kitiems – itin pavojingos. Didelė dalis šių rizikų yra tiesiogiai susijusios su lytimi ir seksualumu. Vyrų patiriamas nesaugumas dažniau siejamas su fiziniu smurtu ar vagystėmis, o moterų – su seksualiniu priekabiavimu, seksualine prievarta, smurtu artimoje aplinkoje, vagystėmis.

Oficialioji seksualinio smurto statistika išsiskiria iš bendros XX a. dešimtojo dešimtmečio nusikalstamumo dinamikos. 1990–1993 m. Lietuvoje užregistruotų nusikaltimų skaičius išaugo nuo 37 tūkst. iki daugiau kaip 60 tūkst. Ypač smarkiai daugėjo sunkių nusikaltimų ir kai kurių smurtinių nusikaltimų, tačiau iššaginimų ir pasikėsinimų iššaginti kasmet registruota panašiai, apie 190–200[747]. Šie skaičiai, žinoma, parodo tik teisėsaugai žinomus ir oficialiai užregistruotus atvejus. Kareniauskaitės tyrimas atskleidė vėlyvuoju sovietmečiu milicininkų taikytą praktiką dalies nusikaltimų neregistruoti, siekiant dirbtinai palaikyti „geresnius“ statistinius rodiklius ir nuslėpti nusikalstamumo augimą[748]. Be to, seksualinių (ir ne tik) nusikaltimų aukos dažnai buvo įkalbinėjamos apskritai nesikreipti į teisėsaugą ar atsiimti jau pateiktus pareiškimus. Nors atkūrus Nepriklausomybę šios praktikos formaliai pradėjo keistis, jos elementai išliko ir XX a. dešimtojo dešimtmečio

---

746 Monika Kareniauskaitė, „Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu ir posovietinės transformacijos metu“, *Kriminologijos studijos*, 2019, Nr. 7, p. 128, https://www.lituanistika.lt/content/84200.

747 Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, *Nusikalstamumas: statistikos rinkinys*, Vilnius, 1994, p. 9, 13, 16. 1990–1993 m. bendras registruotų nusikaltimų skaičius išaugo nuo 37 056 iki 60 378; 1993 m. oficialiame rinkinio komentare konstatuota, kad tyčinių nužudymų, palyginti su 1992 m., padaugėjo 56 proc., pasikėsinimų – 73 proc., iššaginimų ir pasikėsinimų – 3 proc.

748 Monika Kareniauskaitė, „Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu ir posovietinės transformacijos metu“, *Kriminologijos studijos*, 2019, Nr. 7, p. 118, https://www.lituanistika.lt/content/84200.

pradžioje[749]. Todėl galima kelti hipotezę, kad realus seksualinio smurto mastas ankstyvaisiais 1990-aisiais galėjo didėti kartu su bendru smurtinio nusikalstamumo augimu, tačiau, didelei šių nusikaltimų daliai apskritai nepatenkant į oficialią apskaitą, statistikoje toks pokytis galėjo neatsispindėti. Turimi duomenys neleidžia nustatyti nei galimo augimo masto, nei jo dinamikos. Kartu ankstesnė patirtis, kad kreipimasis į teisėsaugą nebūtinai reiškė nusikaltimo registravimą ar veiksmingą pagalbą, galėjo būti vienas iš veiksnių, stiprinusių moterų nesaugumo jausmą viešojoje miesto erdvėje.

Reali ir numanoma smurto rizika ribojo moterų galimybes laisvai judėti mieste. Nors viešoji erdvė formaliai buvo prieinama visiems, moterų judėjimą joje praktiškai veikė paros metas, gatvių apšvietimas ir konkrečios vietos matomumas. Šis nesaugumo režimas buvo ir sezoniškas: rudenį ir žiemą, kai sutemdavo anksčiau, kasdienės miesto erdvės ilgesnę paros dalį buvo patiriamos kaip potencialiai pavojingos. 1997 m. Purvaneckienės atliktas tyrimas atskleidė miesto erdves, kuriose moterų (18–74 m.) saugumo jausmas itin mažas. Tyrimo rezultatai parodė, kad 68 proc. moterų jaučiasi labai neramiai arba neramiai eidamos sutemus savo gyvenamojoje vietoje, 70,9 proc. sutemus laukdamos visuomeninio transporto, 66,7 proc. vienos laukdamos lifto ar lipdamos laiptais vėlai vakare. Iš viso nesaugiai kurioje nors iš išvardytų vietų jautėsi 75,3 proc. apklaustųjų[750]. Šie duomenys rodo, kad moterys nesaugiai jautėsi ne (tik) gerai žinomose nesaugumu ir smurtu pasižyminčiose vietose mieste (pvz., Stoties rajonas naktį, naktiniai barai ir t. t.), bet ir kasdienėse (t. y. neišvengiamose), dieną neutraliose erdvėse. Be to, šis tyrimas atskleidžia išskirtinę miesto reikšmę, nes nustatyta, kad viešose vietose mažiausiai saugiai jaučiasi „didmiesčių moterys“[751]. Žurnalo *Moteris* vox populi apie seksualinį priekabiavimą respondentės ne kartą minėjo troleibusus, gatvę ir darbovietę, taip pat vadovų, kolegų ar nepažįstamų vyrų seksualizuotus komentarus ir nepageidaujamą lietimą[752]. Tai leidžia seksualinio nesaugumo geografiją matyti plačiau, kaip kasdienėse judėjimo bei darbo erdvėse patiriamą reiškinį.

---

749 Monika Kareniauskaitė, „Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu ir posovietinės transformacijos metu“, *Kriminologijos studijos*, 2019, Nr. 7, p. 128, https://www.lituanistika.lt/content/84200.

750 Giedrė Purvaneckienė, „Smurtas prieš moteris: viktimologinio tyrimo ataskaita“, in: Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, p. 128.

751 Giedrė Purvaneckienė, „Smurtas prieš moteris: viktimologinio tyrimo ataskaita“, in: Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, p. 129.

752 Jolanta Vazbutaitė, „Ar jums teko patirti seksualinių priekabių?“, *Moteris*,1998, Nr. 8, p. 32–63.

Tyrimas taip pat atskleidė, kad dažniausia moterų taktika – vengimas. Pavyzdžiui, tik 7,3 proc. apklaustųjų teigė ėjusios tiesiausiu keliu, kai jis nėra apšviestas. Kitaip tariant, dauguma moterų tamsiu paros metu mieste judėjo eidamos ratais, aplinkkeliais, apeidamos išgėrusių vyrų ir paauglių kompanijas, rinkdavosi labiau apšviestą maršrutą ar apskritai vakarais stengėsi niekur neiti[753]. Kaip pažymi miesto sociologė Fran Tonkiss, santykis tarp buvimo matomai ir nematomai mieste yra esminis ne tik moterų laisvei, bet ir jų saugumui[754]. Moterims miesto erdvėse matomumas dažnai reiškia pažeidžiamumą, todėl nematomumas neretai tampa savisaugos taktika, tačiau ji kartu riboja ir judėjimo laisvę. Tai nereiškia, kad mieste nesaugiai jautėsi tik moterys. Vyrai taip pat patyrė plėšimus ir fizinius užpuolimus, o vyrai, neatitinkantys „vyriškumo normos“, – ir tikslinius išpuolius. Tačiau aptariamos apklausos buvo skirtos smurtui prieš moteris tirti ir vyrų patirčių nefiksavo. Todėl šiuo atveju negalime palyginti nesaugumo masto.

Miesto erdvių (ne)saugumas devyniasdešimtaisiais nebuvo stabili ar nuosekliai apibrėžta būsena, bet veikiau situacinė, nuolat kintanti patirtis. Tų pačių vietų (parkų, viešojo transporto stotelių, barų ar skersgatvių) rizikos lygis galėjo kisti priklausomai nuo paros meto, sezono ar net oro sąlygų. Tačiau viešajame diskurse moterų nesaugumo problema dažnai buvo perkeliama į jų pačių elgesio reguliavimą, pabrėžiant moterų atsakomybę „tinkamai“ rinktis maršrutus, laiką ir judėjimo būdus. Tai aiškiai atskleidžia 1997 m. Loretos Skučas atlikta jaunimo (18–23 m.) apklausa apie požiūrį į seksualinę prievartą. Tyrimas parodė, kad jaunuoliai buvo plačiai perėmę seksualinę prievartą legitimizuojančius mitus. Pavyzdžiui, teiginiui, jog „išprievartavimas yra nekontroliuojamas aistros ir geismo nusikaltimas“, pritarė net 88,5 proc. apklaustųjų, o moterys su šiuo teiginiu sutiko dažniau nei vyrai (atitinkamai 91,9 ir 84,1 proc.)[755]. Tai rodo, kad seksualinė prievarta buvo suvokiama ne kaip sąmoningas smurtinis veiksmas, bet kaip emocijų ar instinktų „perteklius“, menkinantis nusikaltėlio atsakomybę. Dar ryškesnis kaltės perkėlimo mechanizmas atsiskleidė vertinant aukos erdvinius pasirinkimus. Respondentams buvo pateiktos kelios situacijos, tarp jų ir istorija apie Mildą, kuri vakare viena grįžo namo viešuoju transportu ir,

---

753 Giedrė Purvaneckienė, „Smurtas prieš moteris: viktimologinio tyrimo ataskaita“, in: Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, p. 130.

754 Fran Tonkiss, *Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Forms*, Polity Press, 2005, p. 95.

755 Loreta Skučas, in: Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, p. 28.

trumpindama kelią per kiemus, patyrė seksualinę prievartą[756]. Nors absoliuti dauguma apklaustųjų pripažino, kad aprašytas įvykis yra išprievartavimas (98,7 proc.), beveik ketvirtadalis respondentų (24,7 proc.) manė, kad „Milda kalta dėl to, kas atsitiko, nes ėjo namo viena per tamsius kiemus“[757].

„Pati kalta“ naratyvas viešojoje sferoje nebuvo vienkartinis. XX a. dešimtajame dešimtmetyje aukos elgesį sureikšminantis seksualinės prievartos aiškinimas kartojosi tiek ekspertiniuose, tiek žiniasklaidos tekstuose. Nors kai kuriuose leidiniuose, pavyzdžiui, žurnale *Panelė*, buvo siekiama laužyti tylą apie seksualinę prievartą, kartu buvo reprodukuojamas diskursas, perkeliantis atsakomybę aukai. Tai ypač ryškiai matyti iš prokuratūros tardytojo pateiktų „prevencinių“ patarimų jaunuolėms, kuriuose saugumas mieste konstruojamas kaip individualios savikontrolės klausimas. Rekomenduojama „nevaikščioti vienoms vėlai vakare tamsiomis gatvėmis, nuošaliomis vietomis, parko takais. Barai, restoranai – padidinto pavojingumo zonos, o tegul ir lengvas apsvaigimas nuo šampano – dar vienas rizikos faktorius. Pavojinga užmegzti ryšius su nepažįstamais, flirtuoti [...], priimti kvietimą pavažiuoti kartu. Neprovokuokite savo elgesiu ar išvaizda. [...]. Paprašykite draugų jus palydėti iki pat namų“[758]. Kitaip tariant, jaunuolėms buvo siūloma nedaryti nieko, kas yra įprasta jaunų žmonių gyvenimo dalis.

Dar aiškiau ši logika matyti seksologo Vitalijaus Žuko 1994 m. žurnale *Moteris* publikuotame atsakyme išprievartavimą patyrusiai skaitytojai. Žukas teigė, kad „dalis kaltės tenka pačioms panelėms ir moterims“, o jei moteris nėra apsvaigusi ar apsvaiginta ir priešinasi, „vienas vyras jos išprievartauti negali“[759]. „Gilumines“ išprievartavimo priežastis jis aiškino lyčių „nesusikalbėjimu“, skirtingu vyrų ir moterų siunčiamų signalų supratimu bei sąmoningu ar nesąmoningu moters koketavimu, kuris esą gali išprovokuoti vyro seksualinį susijaudinimą. Tokioje schemoje seksualinė prievarta pirmiausia tampa nesėkmingos lyčių komunikacijos ir moters elgesio problema, o smurtautojo sprendimas nepaisyti jos valios pasitraukia į antrą planą. Šios interpretacijos tęstinumą atskleidžia ir interviu su pačiu straipsnio

---

[756] Pilna formuluotė: „19.00 Milda važiuoja troleibusu namo iš darbo. Išlipusi iš troleibuso, ji iškarto pasuka namų link, trumpindama kelią eina per kiemus. Staiga kažkas pačiumpa ją iš už nugaros ir nusitempia į siaurą skersgatvį. Vyras laiko peilį jai prie kaklo ir reikalauja, kad ji gultųsi ant žemės. Milda grumiasi ir šaukia: „Ne“, tačiau nepaisydamas to, jis nuplėšia jos pėdkelnes ir kelnaites ir išprievartauja“

[757] Loreta Skučas, in: Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, p. 42.

[758] „Nusikaltimai, apie kuriuos tylima. Seksas per prievartą“, *Panelė*, 1995, Nr. 8, p. 13.

[759] Vitalijus Žukas, „Tarp ‚taip‘ ir ‚ne‘“, *Moteris*, 1994, Nr. 1, p. 32.

autoriumi. Praėjus daugiau kaip trims dešimtmečiams paklaustas, ar šiandien savo anuometinį atsakymą vertintų kitaip, Žukas teigė, kad moteris gali „nesąmoningai išprovokuoti, o paskiau kažkokiu momentu nori sustot“; kartu jis sutiko, kad žmogus turi teisę bet kuriuo metu persigalvoti, o kita pusė tokiu atveju privalo sustoti[760]. Interviu leidžia matyti ne tik pavienę 1994 m. formuluotę, bet ir ilgesnį šio ekspertinio seksualinės prievartos aiškinimo modelio tęstinumą bei dalinį jo persvarstymą. Šie pavyzdžiai rodo, kad toks seksualinės prievartos aiškinimas viešojoje sferoje nebuvo marginalus. Spaudoje nuolat kartojami teiginiai, kad „[d]aug atvejų kai, pačios merginos tiesiog prašosi išprievartaujamos“[761], ar retoriniai klausimai: „Ko tikisi suaugusios merginos, naktį eidamos girtuokliauti į nepažįstamo vyriškio butą?“[762] iš dalies pateisino smurtą ir įtvirtino naratyvą, kuriame pačios moters elgesys mieste tapo pagrindiniu seksualinės prievartos veiksniu.

Tačiau net ir sąmoningai renkantis apšviestus maršrutus, vengiant nuošalių vietų ar kitų rizikingomis laikytų situacijų, pavojaus nebuvo galima visiškai susieti su konkrečia miesto vieta. Jis galėjo būti ir mobilus. 1995 m. *Panelėje*, aptariant seksualinės prievartos atvejus, buvo minima, kad merginos būdavo „prievarta nusivežamos automobiliais“[763]. Tokiu atveju smurtas prasidėdavo ne būtinai vietoje, kuri iš anksto buvo suvokiama kaip pavojinga: mergina galėjo būti užkalbinta ar prievarta įsodinta į automobilį eidama gatve, laukdama transporto ar grįždama namo, o pats automobilis leisdavo ją perkelti į nuošalesnę vietą. Tai komplikavo savisaugos „taisykles“: rizika nebebuvo susieta su konkrečia vieta.

Dar radikalesnė šio diskurso forma matyti 2004 m. vyrams skirtoje spaudoje, kur seksualinės prievartos problema buvo apversta. Žurnalo *Tik vyrams* straipsnis „Atsarga gėdos nedaro. Saugokis: kaltinimas išprievartavimu“ pradedamas klausimu, kodėl merginos tvirtina buvusios išprievartautos, jei „iš tiesų viskas vyko [...] abiem šalims sutinkant ir laisva valia“, ir perspėjimu, kad „daug vaikinų yra užkibę ant šio kabliuko“[764]. Tekstas parašytas familiariu, vietomis ironišku tonu, tačiau jame pateikiami konkretūs patarimai, kaip vyrui sumažinti galimo kaltinimo pasekmes.

---

760 Vitalijus Žukas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Kaunas, 2025 m. balandžio 1 d.

761 Vytautas Žutautas „Pagalbos šauksmas tyruose. Arba kas apgins moteris?“, Vasario16, 1990, vasario 16-kovo 5, p. 4.

762 Vytautas Žutautas, „Pagalbos šauksmas tyruose. Arba kas apgins moteris?“, Vasario16, 1990, vasario 16-kovo 5, p. 4.

763 „Nusikaltimai, apie kuriuos tylima. Seksas per prievartą“, *Panelė*, 1995, Nr. 8, p. 12.

764 Jolanta U. (pilna pavardė nenurodyta), „Atsarga gėdos nedaro. Saugokis: kaltinimas išprievartavimu“, *Tik vyrams*, 2004 m. Nr. 8, p. 24–25.

Seksualinės prievartos priežastys ar sutikimo ribos čia nėra svarstomos. Žurnale siūlomas konkretus veiksmų planas. Pavyzdžiui, tuo atveju, jei po lytinių santykių moteris pastotų ir vyrą apkaltintų išprievartavimu, tačiau sutiktų atsiimti pareiškimą mainais į pažadą ją vesti, vyrui patariama pateikti prašymą civilinės metrikacijos biurui, sulaukti, kol pareiškimas policijoje bus atsiimtas, „o kai merginos pareiškimas apie išprievartavimą jau bus tavo rankose, drąsiai žygiuok į civilinės metrikacijos biurą ir atsiimk savąjį“[765]. Taip pat rekomenduojama, kad jei yra „bent menkiausias įtarimas, kad lytinis aktas bus traktuojamas kaip išprievartavimas [...] (ypač jei kalbama apie defloraciją), geriausia iš anksto pasirūpinti liudytojais“, pavyzdžiui, draugais gretimame kambaryje, kad vėliau prireikus jie galėtų liudyti teisme. Vyrams siūlyta ne tiek aiškintis, ar seksualiniams santykiams buvo aiškiai pritarta, kiek iš anksto pasirengti galimam kaltinimui ir susikurti aplinkybes, kurios vėliau leistų abejoti moters parodymais arba apskritai atgrasytų ją nuo kreipimosi[766]. Taip greta moterims nuolat kartoto reikalavimo „saugotis“, kad nebūtų išprievartautos, atsirado ir vyrams skirtas raginimas „saugotis“, kad nebūtų apkaltinti išprievartavimu.

Naktinis miesto nesaugumas devyniasdešimtaisiais neapsiribojo moterų patirtimis. Seksualinį smurtą, smurtą dėl lyties ar orientacijos patyrė ir homoseksualūs žmonės, netradiciškai atrodantys vyrai, ypač tie, kurių išvaizda, elgsena ar buvimas tam tikrose miesto erdvėse buvo atpažįstami kaip nukrypstantys nuo hegemoninio vyriškumo normų[767]. *Queer* žmonių susitikimų vietos (parkai, skverai, barai ar paplūdimiai) nuolatos būdavo ir rizikos erdvėmis. Pavieniai asmenys ar *remontininkų* grupės puldinėdavo šiose vietose besilankančius vyrus[768]. Tokios praktikos rodo, kad miesto erdvės nebuvo neutralios ar vienodai prieinamos visiems. Miestas reikalavo nuolatinio budrumo, savikontrolės ir taktinio judėjimo bei sprendimų, kada būti (ne)matomam.

---

765 Jolanta U. (pilna pavardė nenurodyta), „Atsarga gėdos nedaro. Saugokis: kaltinimas išprievartavimu“, *Tik vyrams*, 2004 m. Nr. 8, p. 24–25.

766 Jolanta U. (pilna pavardė nenurodyta), „Atsarga gėdos nedaro. Saugokis: kaltinimas išprievartavimu“, *Tik vyrams*, 2004 m. Nr. 8, p. 24–25.

767 Artūras Tereškinas, *Vyrai, vyriškumo formos ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje*, Vilniaus universiteto Lyčių studijų centras, 2004, p. 15–16.

768 Augustas Čičelis, *Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania*, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011, p. 39.

III DALIS. SEKSUALUMO REGULIAVIMAS: INSTITUCIJOS IR VIEŠIEJI DISKURSAI

Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje viešojo seksualumo reguliavimas ir viešieji diskursai apie seksualumą veikė kaip tarpusavyje susiję procesai: valstybės ir savivaldybių institucijos per teisės aktus, klasifikavimą ir ekspertizę įtvirtino tam tikras seksualumo sampratas, o viešosios diskusijos, interesų grupės ir politiniai veikėjai spaudė institucijas keisti reguliavimo ribas. Kito ir reguliavimo pagrindimo logika. Ankstyvaisiais nepriklausomybės metais sprendimuose ryškūs moralės, tautinių ir religinių vertybių argumentai, o XXI a. pradžioje vis svarbesnė tapo nepilnamečių apsaugos ir „neigiamo poveikio“ kryptis. Kartu intuityvus turinio vertinimas palaipsniui buvo formalizuojamas administraciniais kriterijais. Ši raida leidžia analizuoti ne tik seksualizuoto turinio kontrolę, bet ir platesnes spaudos laisvės, demokratinės savireguliacijos bei žmogaus teisių ribų derybas.

Pirmojoje disertacijos dalyje analizuotos seksualumo normos, vaizdiniai ir viešosios kultūros reiškiniai, antrojoje – jų erdvinė raiška ir miesto seksualumo geografija. Trečiojoje dalyje dėmesys kreipiamas į veikėjus, institucijas ir diskursus, apibrėžusius, klasifikavusius ir ginčijusius seksualizuoto turinio bei platesnes seksualumo kultūros ribas. Pirmasis skyrius skirtas instituciniam reguliavimui, antrasis – viešiesiems diskursams. Institucijų dokumentai analizuojami klausiant, kaip juose suprantamas seksualumas, kam suteikiama teisė spręsti ir (į)vertinti turinį, kokios grėsmės įvardijamos ir kokiais argumentais grindžiami ribojimai. Šiuo požiūriu remiamasi Normano Fairclough siūloma teksto, diskurso praktikos ir sociokultūrinės praktikos skirtimi: svarbu ne tik tai, kas pasakoma, bet ir kas, kokioje institucinėje padėtyje ir kokiomis aplinkybėmis gali tai pasakyti, kaip šios formuluotės įsitvirtina institucijų praktikoje ir pereina į viešąją erdvę bei iš jos grįžta[769]. Kritinė diskurso analizė čia nėra taikoma kaip savarankiška lingvistinė metodika, bet esminiai jos principai padeda susieti šaltinių kalbą su instituciniu ir istoriniu kontekstu.

[769] Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London/New York: Longman, 1995, p. 2, 9–11.

6. LAISVĖS ILIUZIJA? EROTIKOS IR PORNOGRAFIJOS REGULIAVIMAS NEPRIKLAUSOMYBĘ ATKŪRUSIOJE LIETUVOJE

Jei ši disertacija būtų išleista ir pardavinėjama knygynuose, leidykla tikriausiai pasirūpintų ne tik jos akademiniu pristatymu, bet ir imtųsi atsargumo priemonių apsaugai nuo neigiamo poveikio nepilnamečiams. Tikėtina, knyga būtų paženklinta „S“ raide ir suvyniota į permatomą plėvelę, kaip nutiko Valdemaro Klumbio ir Tomo Vaisetos *Mažajam O*, „turbūt pirmajai mokslinei knygai Lietuvoje, paženklintai S raide“[770]. Toks atsargumas šiandien veikia ir už knygų lentynos ribų. 2024 m. MO muziejaus parodos „Šito pas mus nėra“ lankytojai prie įėjimo buvo informuoti, kad „parodoje yra vaikams jautraus turinio – erotinio pobūdžio kūrinių“[771]. Kultūrinio ar akademinio pobūdžio LRT tinklalaidės, kuriose aptariamas intymumas, seksualumas ar erotika, taip pat neretai ženklinamos „S“ indeksu, net kai jų turinys nėra erotinis tiesiogine prasme, o analitinis – nagrinėjantis erotikos ar seksualumo istorijos, kultūros temas[772]. Šiuos pavyzdžius sieja viena aplinkybė: visi jie kalba apie seksualumą.

Šiandieninė turinio žymėjimo ir nepilnamečių prieigos ribojimo tvarka remiasi 2002 m. rugsėjo 10 d. priimtu „Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo

---

770 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2022. Knyga reklamuojama ir parduodama kaip „pirmoji mokslinė knyga Lietuvoje, paženklinta S raide“, „Amžius -18+“– žr. leidėjo informaciją: https://www.baltoslankos.lt/mazasis-o-seksualumo-kultura-sovietu-lietuvoje.

771 Paroda „Šito pas mus nėra. Intymumas, normos ir troškimai Baltijos šalių mene“, MO muziejus, 2024-03-09–2024-09-08; kuratoriai Inga Lāce, Adomas Narkevičius, Rebeka Põldsam. Įspėjimo formuluotė: „MO muziejus įspėja, kad parodoje yra vaikams jautraus turinio – erotinio pobūdžio kūrinių. Nepilnamečiai asmenys į parodą bus įleidžiami tik su lydinčiu suaugusiuoju“ – cit. iš MO muziejaus tinklaraščio, 2024-02-27, https://mo.lt/tinklarastis/irasai/atidaroma-paroda-sito-pas-mus-nera/.

772 Pvz. Tinklalaidė *Buvo nebėra*, „Erotikos perteklius ir gražuolių rinkimai: uždrausti vaisiai 90-ųjų Lietuvoje“, LRT, 2025-10-06, https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000516063/erotikos-perteklius-ir-grazuoliu-rinkimai-uzdrausti-vaisiai-90-uju-lietuvoje.; *Kūno kultūra*, „Kiek mūsų kūnai iš tiesų priklauso mums?“, LRT, 2026-05-07, https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000731087/kiek-musu-kunai-is-tiesu-priklauso-mums?time_start=38.: *Mažoji studija. Kultūra ir religija*, „Pokalbis apie seksualumą mene su rašytoja Sandra Bernotaite“, LRT, 2025-01-19, https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000385323/pokalbis-apie-seksualuma-mene-su-rasytoja-sandra-bernotaite?time_start=63; *Pirmas sakinys*, „Pirmas sakinys su Egle Frank. Mūsų geismai literatūroje“, 2023-09-07, *LRT*, https://www.lrt.lt/radioteka/irasas/2000292452/pirmas-sakinys-su-egle-frank-musu-geismai-literaturoje ir kt.

viešosios informacijos poveikio“ įstatymu[773] ir vėlesnėmis jo redakcijomis. Tačiau ši sistema neatsirado staiga. Jos ištakos siekia dar pirmuosius nepriklausomybės metus, kai valstybė pradėjo kurti erotikos ir pornografijos klasifikavimo, platinimo ir priežiūros mechanizmus. Pornografinio turinio kontrolė visą tiriamąjį laikotarpį veikė ir baudžiamosios teisės lygmeniu, todėl viešosios informacijos administravimas buvo tik viena platesnės reguliavimo sistemos dalis. Dėl šios sistemos šiandien kūrėjai ir leidėjai dažnai turi rinktis vieną iš dviejų strategijų: savo „eksponatą“ apibūdinti kaip žalingą nepilnamečiams arba paneigti, kad jis apskritai liečia intymumo temą.

Šio skyriaus tikslas – rekonstruoti seksualizuoto viešojo turinio reguliavimo raidą ir parodyti, kaip iš sporadiškų pirmųjų nepriklausomybės metų kontrolės priemonių susiformavo nuoseklesnė klasifikavimo, priežiūros ir nepilnamečių apsaugos sistema. Reguliavimo raidą skirstau pagal tvarkos kaitą: kas priėmė sprendimus, kokiu instituciniu lygmeniu jie buvo įgyvendinami ir kokiais argumentais grindžiami. 1992–1996 m. laikotarpis analizuojamas plačiausiai, nes tuo metu susiformavo aiškiausia institucinė kontrolės struktūra ir išliko gausus bei nuoseklus jos veiklos šaltinių korpusas.

Šio skyriaus objektas nėra visa valstybės seksualumo politika. Reprodukcijos, prostitucijos, lytinio švietimo ir kitų sričių reguliavimas įtraukiamas tik tiek, kiek tiesiogiai susikerta su viešosios informacijos, erotikos ar pornografijos kontrole. Nors pagrindinė disertacijos chronologija baigiasi 2005 m., reguliavimo raida čia sekama iki 2006 m. kaip institucinis epilogas. Tais metais naujoje Visuomenės informavimo įstatymo redakcijoje erotinio, pornografinio ir smurtinio turinio ekspertinis vertinimas perduotas Žurnalistų etikos inspektoriui[774]. Taip baigėsi 1996 m. Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos pradėtas klasifikavimo etapas.

Ši raida rodo, kad viešojo seksualizuoto turinio reguliavimas nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo vien sovietinės cenzūros liekana. Jį formavo naujos valstybės institucijos, besikeičianti žiniasklaidos rinka ir viešieji moralės konfliktai. Institucijų sprendimus čia analizuoju pirmiausia kaip moralinio reguliavimo kalbos ir jos ribų liudijimą, ne kaip veiksmingos kontrolės įrodymą. Todėl šiame skyriuje klausiama ne tik, kaip buvo

[773] Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, 2002-09-10 Nr. IX-1067, 5 str. 1 d. 2 p. ir 5 str. 2 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.180810.

[774] Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 2006 m. liepos 11 d. Nr. X-752, *Valstybės žinios*, 2006, Nr. 82-3254, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.280580.

reguliuojama erotika ir pornografija, bet ir kaip seksualizuotas turinys tapo viešosios tvarkos, moralinės rizikos ir institucinės ekspertizės objektu[775].

6.1. Sporadiškų draudimų ir moralinio–tautinio nerimo laikotarpis (1990–1992)

Atsikurianti valstybė turėjo puokštę skubiai spręstinų politinių, teisinių ir ekonominių klausimų, tačiau seksualinis turinys greitai buvo suvoktas kaip reikalaujantis griežtos valstybės priežiūros ir keliantis nerimą. Viešosios sferos seksualizacijos apraiškos sovietmečiu buvo apmąstomos keliant klausimą, *ar* tam tikras tekstas ar vaizdas yra menas, *ar* pornografija. Tokią skirtį (menas / *pornografija)* galime matyti tiek XX a. septintojo dešimtmečio *Nemune* publikuotų fotografijų klausimu[776], tiek, pavyzdžiui, Rimanto Dichavičiaus, Violetos Bubelytės ar kitų menininkų aktų tuometinėje percepcijoje, jų pačių atsiminimuose[777]. Tokios skirties taikymas nebuvo išskirtinis SSRS bruožas: panašius procesus galime matyti ir XX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečių Didžiojoje Britanijoje, kai veikė nepadorumo įstatymai (angl. obscenity laws)[778].

Sovietų Rusijoje diskusijos ir bandymai praplėsti tokio modelio ribas, įvedant erotikos kategoriją, atsirado *glasnost* laikotarpiu. Pradėtas kurti ekspertų tinklas, plačiausiai veikęs teismuose, kuris galėtų atskirti erotiką nuo pornografijos[779]. Lietuvoje erotikos kategorija į teisinį ir administracinį lauką pateko jau atkūrus nepriklausomybę. Vietoj ankstesnės *meno / pornografijos* skirties vis svarbesnė tapo *pornografijos / erotikos* opozicija, į pastarąją kategoriją neretai įtraukiant ir meną. Šiam tyrimui svarbiausia ne tai, kada

---

775 Dalis šio skyriaus medžiagos paskelbta straipsnyje: Kotryna Bėčiūtė, „Erotikos ir pornografijos reguliavimas viešojoje sferoje nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje: Vilniaus atvejis (1990–1996)“, *Information & Media*, 2024, t. 100, p. 52–69, https://doi.org/10.15388/Im.2024.100.4.

776 Tomas Vaiseta, „‚Miegančių šunų žadinimas‘: ar sovietų Lietuvoje vyko tylioji seksualizacija?“, Acta Academiae Artium Vilnensis, 2019, Nr. 95, p. 246.

777 Pavyzdžiui: Jonušienė, D. „ Erotinėmis nuotraukomis išgarsėjusiam Rimantui Dichavičiui vienatvę praskaidrina kaimynės blynai“, *Lrytas*, 2021, Gegužės 30, https://www.lrytas.lt/gyvenimo-budas/likimai/2021/05/30/news/erotinemis-nuotraukomis-isgarsejusiam-rimantui-dichaviciui-vienatve-praskaidrina-kaimynes-blynai-19521648.

778 Gary Needham, „‚Not on Public Display‘: The Art/Porn Debate“, in: Clarissa Smith, Feona Attwood, Brian McNair (sud.), *The Routledge Companion to Media, Sex and Sexuality*, Abingdon–New York: Routledge, 2018, p. 163.

779 Paul W. Goldschmidt, „Legislation on Pornography in Russia“, *Europe-Asia Studies*, 1995, t. 47, Nr. 6, p. 915, https://doi.org/10.1080/09668139508412297.

erotikos sąvoka apskritai atsirado viešojoje kalboje, bet tai, kad nuo 1991 m. ji tapo teisės ir administravimo kategorija.

1990 m. vasarį priimtame Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatyme pornografijos kūrinių skelbimas buvo įrašytas tarp draudžiamos informacijos kategorijų kaip ir kita neskelbtina medžiaga (pvz., kurstanti karą, nacionalinę, religinę nesantaiką, smurtą ir kt.)[780]. Pats įstatymo tekstas šio draudimo negrindė tautinės ar moralinės grėsmės argumentais; tokia argumentacija ryškėja vėlesniuose politiniuose pareiškimuose ir teisėkūros diskusijose. Todėl ankstyvasis laikotarpis svarbus tuo, kad teisinis pornografijos draudimas egzistavo anksčiau, nei susiformavo aiškūs erotikos ir pornografijos klasifikavimo kriterijai. Ankstyvą valstybės bandymą dorotis su seksualizuoto turinio sklaidos problema atskleidžia LR Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko Vytauto Landsbergio 1990 m. rugpjūtį paskelbtas nutarimas dėl spaudos leidinių ir videofilmų, skatinančių „amoralias“ nuostatas:

> Pastaruoju metu pasirodo vis daugiau leidinių, kurių platinimas pažeidžia visuotinai priimtas moralės normas. Štai Kauno „Aušros“ spaustuvėje spausdinamas „Vasario 16“ laikraščio priedas „Dvidešimt kapeikų“, kuriame atvirai propaguojama žema moralė, spausdinamos nešvankaus pobūdžio medžiagos. Toje pačioje spaustuvėje dideliu tiražu rengiamasi atspausdinti leidinį „Daugybos lentelė dviems“, kurio iliustracinė medžiaga gali būti suvokiama kaip pornografinė.[781]

Šiuo nutarimu minėtų leidinių gamyba ir platinimas buvo sustabdyti nedelsiant, o pats sprendimas sulaukė visuomenės (tiek skaitytojų, tiek įvairių sričių ekspertų, leidėjų) atgarsio. Dalis sprendimą palaikė, dalis piktinosi atsinaujinusia cenzūra, viršytais Atkuriamojo Seimo įgaliojimais[782], laisvo žodžio nepaisymu ir laikėsi nuomonės, kad „laisvoje, demokratinėje valstybėje ir tokia spauda turi teisę egzistuoti“[783].

Po šio incidento vidaus reikalų ministro įsakymu buvo sudaryta komisija iš švietimo, meno, medicinos atstovų, kuri nusprendė, kad šie kūriniai vis

---

780 LR įstatymas, Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas, 1990 02 09, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18858?jfwid=.

781 LR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, Nutarimas dėl spaudos leidinių ir videofilmų, skatinančių amoralias nuostatas, 1990, Nr. I-461, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.459?jfwid=-owx42ihsu.

782 Pavyzdžiui: Kuzmickaitė J. „Dvidešimt kapeikų“: Ačiū už reklamą, in *Kauno tiesa*, 1990 09 21, p. 8.

783 A. Astaška, „Uždraudė net neskaitę“, *Vasario 16*, 1990 08, p. 4.

dėlto nėra pornografiniai[784]. Šią, kad ir vienkartinę, komisiją galime laikyti pirmąja, kuriai nepriklausomoje Lietuvoje buvo patikėta nuspręsti, ar aptariama medžiaga yra pornografinė. Šis atvejis iškalbingas: ekspertinis vertinimas atsirado ne kaip išankstinė sprendimo sąlyga, o kaip reakcija į jau priimtą politinį draudimą. Be to, šis incidentas liudija, kad tol, kol nebuvo konkretaus nutarimo erotikos klausimu, pavienių reiškinių sporadišką draudimą kai kurie valstybės atstovai matė kaip neišvengiamą. Šaltiniai neleidžia nustatyti, ar ši išvada turėjo teisinių padarinių Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimui. Šaltinių apie formalų draudimo atšaukimą neaptikau, o leidėjas leidybą tęsė pakeistu pavadinimu.

Netrukus, tobulinant įstatyminę bazę, 1991 m. įteisintas laikinas nutarimas, reguliuojantis erotinio pobūdžio filmų ir videoprogramų, renginių transliavimo tvarką. Jis įtvirtino erotinio pobūdžio spaudos ir renginių apmokestinimą; nustatytas erotikos turinio prieinamumas nuo 16 metų ir transliavimo laikas po 23 valandos[785]. Svarbu, kad šiuo nutarimu į teisinį lauką oficialiai įvedamas iki tol nenaudotas erotikos terminas. Erotikos sąvokos įvedimas iš pirmo žvilgsnio galėtų atrodyti kaip žingsnis liberalizacijos link, leidžiantis atskirti draudžiamą pornografiją nuo legalaus seksualizuoto turinio. Tačiau dokumentų analizė rodo priešingą logiką: erotika į teisinį lauką pateko ne kaip laisvės, o kaip reguliavimo kategorija. Ji veikė kaip tarpinė zona tarp leidžiamo ir draudžiamo turinio – nebe kriminalizuojama kaip pornografija, bet vis tiek žymima, ribojama, apmokestinama ir administruojama.

Pildant Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą, 1992 m. pavasarį Aukščiausiojoje Taryboje iškilo ir seksualizuoto turinio klausimas. Svarbu, kad tai vyko paskutiniais Atkuriamojo Seimo kadencijos mėnesiais, kai daugumą tebesudarė Sąjūdžio remti deputatai, o pati Sąjūdžio stovykla jau buvo suskilusi. Seimo stenogramų analizė rodo, kad seksualinio turinio reguliavimas radosi vis dėlto ne kaip apgalvota seksualumo politikos dalis, o kaip chaotiškas ir sunkiai valdomas teisėkūros procesas. Greta procedūrinio siūlymo Vyriausybei pavesti nustatyti erotinio pobūdžio medžiagos platinimo ir rodymo tvarką, atsirado gerokai griežtesnė draudimo kryptis. Deputatai Vytautas Puplauskas ir kunigas Alfonsas Svarinskas, abu išrinkti 1990 m. su Sąjūdžio parama, siūlė įstatyme įrašyti: „neleidžiama informacija, kurstanti

[784] A. Astaška, „Uždraudė net neskaitę“, *Vasario 16*, 1990 08, p. 4.

[785] LR Vyriausybė, Nutarimas spaudos leidinių, turinčių erotinį pobūdį, apmokestinimo, taip pat erotinio pobūdžio kino filmų bei videoprogramų, kitų renginių viešo rodymo ir prekybos alkoholiniais gėrimais tvarkos, 1991, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9062E875A650.

karą, smurtą, nacionalinę, religinę nesantaiką, taip pat draudžiama gaminti, platinti ir rodyti erotinius ir pornografinius kūrinius“ (pabraukta – K. B.)[786].

Diskusijos eiga atskleidžia, kad daliai deputatų nebuvo aiškios nei vartojamos sąvokos, nei pats reguliavimo objektas. Dalis jų iš esmės abejojo draudimo logika. Vytenis Povilas Andriukaitis klausė:

> „ar mes eisime tuo nepasitvirtinusiu draudimų keliu? Siūlant šitokią formuluotę reiktų pagalvoti, juk ir taip 50 metų buvo vien draudimų sistema, buvo viskas draudžiama, bet tai visai neapsaugojo nuo filmų rodymo, nuo to, ką mes turime. Aš visiškai nesuprantu pasiūlymo autorių, ar jie iš tikrųjų tiki, kad draudimais šitą problemą galima išspręsti?“[787]

Deputatas Rolandas Paulauskas taip pat kėlė klausimą dėl skirtingų reiškinių suplakimo: „Man visiškai nesuprantama, kaip galima į vieną straipsnį sujungti erotinį kūrinį ir smurtą?“[788]. Tačiau Svarinskas griežto draudimo poreikį grindė ne teisine, o moraline-tautine argumentacija: „Jaunimas tiktai pasinėrė į pornografijos liūną ir visiškai nesidomi nei tautinėm, nei dvasinėm vertybėm. [...] Kas dabar kovos prieš šitą draudimą, tas pasirodys, kas yra iš tikrųjų ir ko jis nori Lietuvai“[789]. Šioje argumentacijoje pornografija suvokiama kaip grėsmė tautiniam ir dvasiniam valstybės projektui. Kitaip tariant, seksualizuoto turinio klausimas perkeltas iš žiniasklaidos reguliavimo lauko į platesnę patriotiškumo, tautinės ateities plotmę. Todėl draudimo kritiką čia buvo bandoma paversti ne diskusija dėl spaudos laisvės, o įtarimu dėl paties kritiko santykio su Lietuva ir naujos valstybės ateitimi.

Kiti deputatai mėgino diskusiją grąžinti prie sąvokinių skirtumų. Vytautas Plečkaitis, remdamasis Bostone išleista Lietuvių enciklopedija, viešai skaitė erotikos ir pornografijos apibrėžimus ir pabrėžė: „Aš specialiai perskaičiau, kad žmonės pradėtų skirti, kas yra pornografija ir erotika. Žinoma, aš negaliu pritarti, jeigu erotika, pornografija ir smurtiniai veiksmai suplakami į vieną vietą“[790]. Platesnį palaikymą Svarinsko ir Puplausko pataisa įgijo tik jiems sutikus išbraukti žodį „erotinius“ ir palikti tik „pornografinius kūrinius“.

---

786 LR Aukščiausiosios Tarybos posėdis, Nr. 105, 1992-03-26, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.

787 LR Aukščiausiosios Tarybos posėdis, Nr. 105, 1992-03-26, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.

788 LR Aukščiausiosios Tarybos posėdis, Nr. 105, 1992-03-26, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.

789 LR Aukščiausiosios Tarybos posėdis, Nr. 105, 1992-03-26, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.

790 LR Seimo rytinis posėdis, Nr. 105, 1992-03-26, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.

Galutiniame variante erotika nebuvo prilyginta pornografijai: pornografija liko draudžiama, o erotika legali, tačiau Vyriausybės nustatyta tvarka reguliuojama kategorija, teisės akte siejama ir su smurtinio pobūdžio turiniu.

Taigi 1990–1992 m. laikotarpis žymi ankstyvą nepriklausomos Lietuvos seksualizuoto viešojo turinio reguliavimo etapą. Seksualizuotas turinys buvo suvokiamas kaip naujos demokratinės viešosios erdvės problema, o jo reguliavimas grindžiamas draudimo, moralės ir kai kurių politinių veikėjų tautinės apsaugos argumentais. Platesnė šių argumentų sklaida ir jų santykis su viešaisiais seksualumo diskursais analizuojami kitame III dalies skyriuje. Šiame etape išryškėjo trys vėlesniam reguliavimui svarbios problemos: pornografijos ir erotikos sąvokų neapibrėžtumas, ekspertizės poreikis ir nuostata, kad seksualizuoto turinio sklaida negali būti palikta vien rinkai ar individualiam vartotojo pasirinkimui.

6.2. Valstybinis erotikos kontrolės modelis (1992–1996)

1992 m. Aukščiausioji Taryba pakeitė Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą, erotinio ir smurtinio pobūdžio turinio sklaidą priskirdama valstybės reguliuojamai sričiai. Šio pakeitimo pagrindu Aleksandro Abišalos vadovaujama Vyriausybė 1992 m. spalio 2 d. nutarimu Nr. 722 „Dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių“[791] nustatė konkrečią erotinio ir smurtinio pobūdžio medžiagos platinimo tvarką: erotinio pobūdžio renginiams reikėjo savivaldybių leidimų, spaudą registravo Spaudos kontrolės valdyba (toliau – SKV), o savivaldybėms buvo palikta teisė nustatyti prekybos ir viešo rodymo vietas. Taip seksualizuoto turinio priežiūros funkcijos buvo paskirstytos valstybės ir vietos savivaldos institucijoms. Nutarimas Nr. 722 buvo priimtas pačioje Abišalos Vyriausybės ir Aukščiausiosios Tarybos kadencijos pabaigoje. Po 1992 m. Seimo rinkimų politinė dauguma pasikeitė ir VI Seime dominavo LDDP[792], tačiau 1992 m. sukurtas seksualizuoto turinio kontrolės mechanizmas nebuvo panaikintas ir veikė toliau. Taigi ankstyvojo

[791] LR Vyriausybė, Nutarimas dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos, 1992 spalio 2 d. Nr. 722, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.9588.

[792] Alvidas Lukošaitis, „Parlamentarizmas, parlamentas ir parlamentinė demokratija Lietuvoje 1990–2020 m.“, in: *Parlamentarizmas Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020, p. 112, https://www.lituanistika.lt/content/115080.

reguliavimo modelio tęstinumas peržengė jį sukūrusios politinės valdžios kadenciją.

Nors nutarimas Nr. 722 galiojo visoms savivaldybėms, išsamiausiai šiame skyriuje analizuojamas Vilnius. Čia buvo sukurta atskira komisija, o jos veikla paliko gausų ir nuoseklų dokumentų korpusą, leidžiantį rekonstruoti ne tik formalius sprendimus, bet ir jų argumentaciją. Kitų miestų pavyzdžiai įtraukiami palyginimui ten, kur šaltiniai leidžia matyti skirtingą to paties nutarimo įgyvendinimą. Vilnius nelaikomas reprezentatyviu visos Lietuvos modeliu: šio atvejo vertė yra šaltinių tankis, o ne prielaida, kad visos savivaldybės veikė identiškai.

Vilniaus miesto taryboje erotiniam turiniui prižiūrėti (įgyvendinant 1992 m. spalio 2 d. Vyriausybės nutarimą Nr. 722) sukurta Vilniaus miesto etikos komisija (veikė iki 1996 m.)[793] buvo sudaryta iš tarybos deputatų, kurie keitėsi gana dažnai[794]. Interviu su komisijos pirmininku Rimantu Matuliu leidžia aiškiau suprasti ir paties komisijos pavadinimo pasirinkimo logiką. Jis prisiminė: „Galvojau, kaip pavadint, reiškia, gal komisija, nu, pradėjo man sakyt, ką čia komisija, jau mes Tarybų Sąjungoj jau tų komisijų visokių žinom. Reiškia, tai tada šitą, aš sugalvojau, aha, čia yra viešoji etika. […] Nu toks labai neapkaltinsi, tai koordinacinė reiškia bus komisija, vieni pritars, kiti nepritars, susitarsim“[795]. Šis retrospektyvus liudijimas padeda rekonstruoti Matulio savivoką ir pirminį komisijos formavimo etapą, tačiau ne formalią jos sudarymo procedūrą. Todėl VME komisija čia vertinama ne kaip reprezentatyvi „visuomenės nuomonės“ institucija, bet kaip vietos valdžios sudarytas politinis ir ekspertinis darinys, kuriame didelę reikšmę galėjo įgyti aktyviausių narių pozicijos.

Spaudos kontrolės valdyba (SKV) buvo valstybinė žiniasklaidos priežiūros institucija, prižiūrėjusi Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymo laikymąsi ir registravusi leidinius bei leidėjus. 1992 m. jai pavesta registruoti erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudą, o valdyboje sudaryta ekspertų komisija sprendė dėl konkrečių leidinių priskyrimo kategorijoms.

---

793 Ši komisija ne kartą keitė pavadinimą. Aiškumo dėlei disertacijoje nuosekliai vadinama Vilniaus miesto etikos komisija. Pavadinimo pokyčiai: 1) Komisija LR vyriausybės 1992 m. nutarimas Nr. 722 vykdyti 2) Vilniaus miesto etikos komisija 3) Vilniaus miesto viešosios etikos nuolatinė komisija.

794 Daugiausiai dalyvavę veikloje: Pirmininkas visuomenininkas Rimantas Matulis, televizijos žurnalistė Nijolė Baužytė (vėliau tapusi pirmininke), aktorė Dagnė Jakševičiūtė, pedagogas Jonas Kvederaitis, fotomeninkas Rimantas Dichavičius, neurologas Česlovas Grizickas, edukologas Juozas Uzdila, kino centro „Skalvija“ vadovas Vladas Turčinavičius, gydytoja Auksė Narvilienė, kultūros veikėjas Edmundas Žalpys ir kt.

795 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

Taigi nacionaliniu lygmeniu veikė SKV ekspertų komisija, o vietos lygmeniu – savivaldybių struktūros, tarp jų VME komisija. Jų kompetencijos nebuvo hierarchiškai aiškiai atskirtos ir erotinės spaudos srityje persidengė[796]. Šią komisiją sudarė įvairių profesijų atstovai[797]. Šios dvi institucijos (VME komisija ir SKV) tapo pagrindinėmis institucijomis, prižiūrinčiomis, reguliuojančiomis ir kontroliuojančiomis pornografinį ir erotinį lauką Vilniuje. VME komisija ir SKV buvo platesnio kontrolės mechanizmo dalis: Seimas ir Vyriausybė nustatė teisinio lauko taisykles, SKV ir savivaldybės klasifikavo bei administravo turinį, o platinimo priežiūroje dalyvavo policija. Galimi pornografijos atvejai galėjo pereiti ir į baudžiamosios teisės lauką. Nuo 1996 m. klasifikavimo funkciją vykdė ŽLEK, į kurią dėl konkrečios medžiagos kreipdavosi policija, muitinė ir kitos institucijos.

Analitiškai reikšminga ir komisijų profesinė sudėtis: medikai, pedagogai, psichologai, fotografai, žurnalistai, kultūros veikėjai ir teisininkai. Ji rodo ne tiek visuomenės grupių reprezentaciją, kiek to meto ekspertizės sampratą: seksualizuotas turinys buvo laikomas klausimu, kuriam tinkama sveikatos, auklėjimo, kultūros ir teisės kompetencija. Teisininkai sudarė tik dalį narių, o specializuota seksualumo tyrimų kompetencija nebuvo išskirta kaip savarankiška ekspertizės sritis. Todėl komisijų sudėtį interpretuoju ne kaip „visuomenės nuomonės“ atspindį, o kaip institucijų pasirinkimą, kokio pobūdžio žinojimas laikytas legitimiu sprendžiant erotikos ir pornografijos ribas.

Formaliai tokia sudėtis turėjo užtikrinti platesnį požiūrį, tačiau praktikoje erotikos, pornografijos, seksualumo klausimai dažnai buvo sprendžiami remiantis ne specializuotomis seksualumo žiniomis, o intuityviais argumentais. Seksualumo klausimais viešojoje erdvėje kalbėjo medikai, psichiatrai, neurologai ir seksologai, tačiau šis medicininis žinojimas netapo pagrindine institucine erotikos ir pornografijos vertinimo atrama. Kitaip nei Lenkijoje, kur, kaip rodo Agnieszka Kościańska, XX a. antroje pusėje seksologų ekspertų tinklas įgijo ryškesnes viešas, edukacines formas[798], Lietuvoje šis laukas buvo siauresnis ir menkiau institucionalizuotas. Interviu metu seksologas Vitalijus Žukas, 1978 m. įgijęs seksologijos specializaciją

---

796 Lietuvos valstybės naujasis archyvas (toliau – LVNA), f. 11, ap. 1, b. 3, l. 14.

797 SKV viršininko pavaduotoja Ana Bernotienė (sekretorė), teisininkas Justinas Aleksandravičius, fotomenininkas Rimantas Dichavičius, gydytojas Vytautas Klimas, fotožurnalistas Liudvikas Ruikas, psichologė Mirolanda Trakumaitė ir gydytojas Algimantas Trečiokas.

798 Agnieszka Kościańska, *Gender, Pleasure, and Violence: The Construction of Expert Knowledge of Sexuality in Poland*, Indiana University Press, 2021, p. 13–14.

Leningrade, prisimena, kad tuo metu Lietuvoje analogiškai pasirengusių specialistų buvo „kokie trys“, tarp jų įvardydamas psichiatrą-seksologą Zenoną Buslių ir neurologą Česlovą Grizicką[799].

Institucinė seksualizuoto turinio klasifikavimo praktika dar tik formavosi. Ne visada buvo aišku, kuri institucija kompetentinga priimti konkretų sprendimą, o erotinės spaudos srityje SKV ir VME komisijos funkcijos persidengė: SKV veikė nacionaliniu, VME komisija – Vilniaus miesto lygmeniu. Pagal nutarimą erotinę spaudą registravo SKV, tačiau kontroliavo ir ribojo abi komisijos. Nors jos turėjo gana plačias galimybes spręsti (pvz., tam tikro leidinio likimą), išteklių prižiūrėti, ar (ir kaip) jų sprendimų laikomasi, turėjo itin nedaug.

Atsižvelgiant į aptariamojo laikotarpio spaudos, ypač bulvarinių, leidinių, reklamų gausą, naujų televizijos kanalų radimąsi, įvairių institucijų siunčiamas užklausas komisijoms – darbo krūvis buvo neaprėpiamas. Institucijų darbo krūvį didino tai, kad klasifikavimas buvo atliekamas objektas po objekto. Komisijos vertino atskirus žurnalų numerius, vaizdajuostes, plakatus, kortų kalades ar renginių programas. Kraštutinį šio modelio smulkmeniškumą rodo 1996 m. policijos komisariatų SKV siųsti kramtomųjų gumų „Bikini Baby“, „Lovely Girls“ ir kitų pakuočių lipdukai, prašant nustatyti, ar jie laikytini erotinio pobūdžio spaudiniais[800]. Instituciškai reikšminga ne pati objekto komiškumo detalė, o procedūra: tam pačiam ekspertinio klasifikavimo mechanizmui buvo pateikiama ir profesionali vaizdo produkcija, ir vienas kramtomosios gumos lipdukas. Tai rodo, kaip plačiai buvo suprantama kategorija „erotinio pobūdžio“.

[799] Vitalijus Žukas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Kaunas, 2025 m. balandžio 1 d.
[800] Pavyzdžiui: LVNA, f. 11, ap. 1, b. 44.

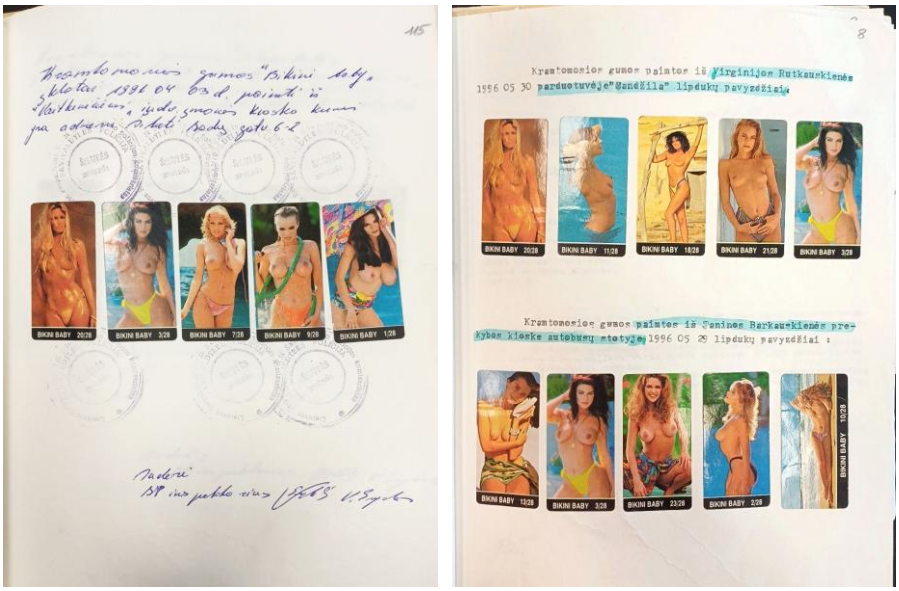

19 pav. LVNA, f. 11, ap. 1, b. 44, l. 115, 8.

1993 m. vasario 10 d. Vilniaus miesto tarybos sprendimu priimta, kad Spaudos kontrolės valdyboje užregistruotus erotinio ir smurtinio turinio leidinius Vilniuje bus galima platinti tik šiose parduotuvėse, priklausančiose „Lietuvos spaudai“: Vytenio g. 13, Erfurto g. 1 ir Ukmergės g. 221[801]. Kitose Lietuvos savivaldybėse 1992–1996 m. erotinio turinio prekybos vietos buvo apibrėžtos pagal panašią logiką, tačiau skirtingu mastu ir intensyvumu. Klaipėdos miesto mero 1992 m. gruodžio 7 d. potvarkiu erotinio bei smurto pobūdžio spaudinių platinimas leistas aštuoniose konkrečiose „Lietuvos spaudos“ agentūros prekybos vietose, tarp jų – autobusų stotelėje „Pempininkai“ ir kioskuose prie pramonės įmonių (medienos kombinato, Žvejų bendrovės „Baltija“)[802]. Kauno miesto valdyba 1993 m. įvedė draudimą prekiauti Laisvės alėjoje, Rotušės ir Nepriklausomybės aikštėse, taip pat 100 m zonoje apie bažnyčias, religinius pastatus ir švietimo įstaigas; SKV užregistruoti erotiniai leidiniai privalomai turėjo būti pardavinėjami

801 Vilniaus miesto valdybos Kultūros skyriaus raštas Spaudos kontrolės valdybos viršininkui Š. Vipartui ir valstybės įmonės „Lietuvos spauda“ direktorei R. Kšanienei „Dėl erotinio ir smurtinio turinio spausdinių platinimo vietų Vilniuje“, 1993 m. vasario 18 d., Nr. 09-9-077, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 15, l. 6.

802 Klaipėdos miesto mero potvarkis „Dėl erotinio bei smurto pobūdžio spaudinių platinimo valstybinės spaudos prekybos įmonės ‚Lietuvos spauda‘ Klaipėdos agentūros kioskuose“, 1992 m. gruodžio 7 d., Nr. 827, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 42, l. 9.

specialiuose vokuose, kad matytųsi tik pavadinimai[803]. Panevėžio miesto valdyba 1995 m. leido prekybą tik penkiuose miesto kioskuose, kartu panaikindama du ankstesnius platesnius leidimus, t. y. judėjo nuo platesnio leidimo prie siauresnio[804]. Šiaulių miesto valdyba įgyvendinimo tvarką patvirtino jau 1992 m., Kultūros skyriui pavesdama išduoti leidimus po raštiško konsultantų grupės pritarimo[805]. Šie variantai rodo, kad nutarimas Nr. 722 paliko itin platų sprendimo lauką savivaldybėms. Tokia prekybos tvarka rėmėsi ne vien amžiaus cenzu ir pilnamečių gebėjimu pasirinkti: kai kuriose miesto erdvėse erotinio turinio sklaidą siekta maksimaliai apriboti arba padaryti kuo mažiau matomą.

SKV ir VME komisijų santykiai buvo konkurencingi, kupini nepasitikėjimo ir apskritai komunikacijos trūkumo. Skaitant susirinkimų protokolus akivaizdu, kad dalis klausimų svarstyta kelis kartus, skirtingose komisijose, remiantis skirtingais argumentais, priimant skirtingus sprendimus. Pavyzdžiui, VME komisija siekė riboti arba nutraukti homoseksualiems vyrams skirtų leidinių Naglis ir Amsterdamas platinimą, o SKV 1995 m. juos priskyrė erotinio pobūdžio leidiniams ir leido platinti pagal bendrą erotinės spaudos tvarką. Tad nors nauja tvarka buvo teisiškai reglamentuota, sąvokos ir vertinimo kriterijai nebuvo apibrėžti. Todėl seksualizuotos kultūros diskurse šios komisijos bandė diegti savąsias taisykles, kurias analizuodami galime stebėti, kaip erotinis turinys viešojoje erdvėje buvo (ne)suprantamas ir kokia buvo jo reikšmė.

6.2.1. Įtampos taškas: erotika ar pornografija?

Pasak medijų eksperto Gary Needhamo, esminės diskusijos dėl meno ir pornografijos skirties dažniausiai vystomos trijų disciplinų rėmuose: estetikos, filosofijos ir teisės[806]. Pastarąją galime vertinti kaip kompleksiškiausią, nes kitaip nei diskutuojant estetinėje ar filosofinėje plotmėje, ši reikalauja realių institucijų įsitraukimo (teismas, komisija, policija), o iš to kyla ir itin konkrečių apibrėžimų, nutarimų poreikis, lemiantis

---

803 Kauno miesto valdybos potvarkis „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 10 12 nutarimo Nr. 722 4 p. įgyvendinimo tvarkos“, 1993 m. gruodžio 7 d., Nr. 1498-v, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 42, l. 17.

804 Panevėžio miesto valdybos sprendimas „Dėl prekybos erotiniais ir smurtiniais leidiniais“, 1995 m. spalio 19 d., Nr. 242v, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 42, l. 21.

805 Šiaulių miesto valdybos potvarkis „Dėl kino ir videofilmų bei erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos“, 1992 m. lapkričio 27 d., Nr. 587, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 42, l. 16.

806 Gary Needham, „‚Not on Public Display‘: The Art/Porn Debate“, in: Clarissa Smith, Feona Attwood, Brian McNair (sud.), *The Routledge Companion to Media, Sex and Sexuality*, Abingdon–New York: Routledge, 2018, p. 164.

tiek realų žmonių gyvenimą, tiek seksualumo diskursą visuomenėje. Nagrinėjant komisijų veiklos dokumentus, tokios tendencijos pastebimos ieškant skirties tarp erotikos ir pornografijos. Nuo pat komisijų darbo pradžios posėdžiuose pirmiausia keliamas teisinio pornografijos sąvokos apibrėžimo klausimas. Tikėtasi, kad apsibrėžus pornografijos sąvoką, taps lengva atpažinti nepornografiją, t. y. erotiką.

Abi komisijos siūlė savo variantus[807], tačiau per visą tyrinėjamą laikotarpį šios sąvokos nebuvo oficialiai įteisintos. Tai reiškia, kad šios komisijos įstatymu yra įpareigotos reguliuoti erotiką (t. y. nustatyti, kad filmas, tekstas, leidinys, renginys yra erotinio pobūdžio) ir įvertinti, kuri medžiaga yra pornografinė (draudžiama BK), tačiau įrankiai, sąvokos, kriterijų bei priemonių nustatymas paliktas pačių institucijų savarankiškam sprendimui.

Sąvokų neapibrėžtumas reiškė ir tai, kad konkrečiuose svarstymuose erotikos ir pornografijos skirtis lengvai išnykdavo. Tai matyti svarstant Jurgos Ivanauskaitės romaną *Ragana ir lietus*: Rimantas Matulis teigė, kad sprendžiant, ar knyga erotinė, jos nebūtina perskaityti visos, tačiau toliau tą patį svarstymą siejo su „etinių vertybių griovimu“ ir pornografijos plitimu[808]. Taigi praktiniame komisijos darbe teisiškai skirtingos erotikos ir pornografijos kategorijos galėjo susilieti į bendresnį moralinio nepriimtinumo vertinimą.

Sąvokų ir reikalavimų nebuvimas kėlė įtampas tarp kultūros kūrėjų ir komisijų. Pavyzdžiui, Jaroslavas Banevičius, leidęs tokius bulvarinio pobūdžio laikraščius kaip „Europa“, „Dvidešimt centų“, „Vasario 16“ ir kt., nuo draudimų nukentėjo dar 1990 m., kai dar nesant jokių erotinio turinio priežiūros nutarimų buvo uždraustas jo 110 000 egz. tiražu spausdintas laikraštis „Dvidešimt kapeikų“. Vėliau šis leidėjas ir redaktorius abiejų komisijų ne kartą buvo įspėtas apie pavojingą savo laikraščių turinį, o laikui bėgant didelė dalis jo leidinių ne tik priskirti prie erotinio pobūdžio spaudos, bet ir vadinami „žemo meninio lygio“ leidiniais, kuriuose „spaudos laisvė neturi atsakomybės“[809], ir „šie laikraščiai tokie nemalonūs, kad jų nesinori

---

807 SKV ekspertų komisija siūlė: „Pornografija – tai lytinių organų demonstravimas veiksme.“. VME komisija siūlė kelis pornografijos apibrėžimo variantus: 1. Lytinio akto ir įvairių lytinių iškrypimų demonstravimas 2. Lytinių organų ir nuogo kūno demonstravimas, skirtas seksualiam sudirginimui.

808 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

809 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, smurtinio ir erotinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 7, 1995 m. spalio 25 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 18.

paimti į rankas“[810]. Banevičius, apeliuodamas į patį 1992 m. nutarimą dėl erotinio pobūdžio leidinių kontrolės, kėlė klausimą dėl viršijamų SKV komisijos įgaliojimų[811] ir kvietė juos išaiškinti bei nurodyti, „kokių reikalavimų privalome laikytis, kad spaudinys nebūtų pripažintas erotiniu“. Jis atkreipė dėmesį, kad nėra jokio norminio akto, apibrėžiančio erotinio spaudinio sąvoką, tačiau konkretaus atsakymo nesulaukė[812].

Interviu metu Banevičius ne kartą pabrėžė SKV komisijos įtaką ir jos keliamus trukdžius leidybos verslui: „Ir kas įdomiausia, kad spaudos kontrolė buvo pavesta valdininkams spręsti. Vot, va vadovas buvo Vipartas [...] tuo laikotarpiu jisai labai didelę įtaką turėjo [...] Jisai buvo vadas ir buvo ypatinga tuo, kad jisai vienas galėjo spręsti uždaryt, atidaryt laikraštį, drausti“[813]. Tačiau Banevičiaus liudijimas atskleidžia ir konkrečias kai kurių leidėjų strategijas apeiti administracinius ribojimus: nežymiai pakeitus leidinio pavadinimą, buvo galima tęsti iš esmės panašaus turinio leidybą. Taip, pavyzdžiui, *Europa* tapdavo *Europa plius* ar *Europiete*, o *Dvidešimt kapeikų – Dvidešimt centų* ar *Keturiasdešimt centų*. Pats Banevičius neslėpė ir paradoksalaus komercinio draudimų efekto: „Kai tiktai uždraudžia, tai iš karto antplūdžiai [pirkėjų]“[814]. Šis liudijimas rodo, kad administracinė kontrolė ne tik ribojo leidybą, bet ir skatino apeinamąsias taktikas bei kartais net didino draudžiamo ar ribojamo turinio komercinį patrauklumą.

VME komisija kelerius metus bandė įteisinti erotikos ir pornografijos sąvokų apibrėžimus kreipdamasi į LR Seimą, Spaudos kontrolės valdybą, kitas institucijas, nes „be šių sąvokų nustatymo valstybės lygmeniu komisijai labai sunku dirbti“[815]. Tačiau iki pat 1996 m., kai keitėsi žiniasklaidos kontrolės modelis ir SKV buvo panaikinta, šios sąvokos Lietuvos teisėje nebuvo apibrėžtos. Viena vertus, sąvokų neapibrėžtumas apsunkino komisijų

---

[810] Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, smurtinio ir erotinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 7, 1995 m. spalio 25 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 18.

[811] UAB „Laikraštis Vasaris“ raštas Spaudos kontrolės valdybos prie Teisingumo ministerijos viršininkui Š. Vipartui, 1993 m. kovo 30 d., Nr. 71, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 15, l. 17.

[812] Koncerno „Vasaris“ raštas Spaudos kontrolės valdybos prie Teisingumo ministerijos viršininkui Š. Vipartui, 1995 m. sausio 4 d., Nr. 5, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 34, l. 3.

[813] Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.

[814] Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.

[815] Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas, 1993 m. spalio 13 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 24.

darbą, kita vertus, teoriškai toks neapibrėžtumas komisijoms suteikė itin plačią veiklos autonomiją reguliuojant ne tik tam tikrą medžiagą, bet ir kultūros kūrėjus, tam tikrus leidėjus ar leidyklas.

Kad tai nebuvo vien VME komisijos vidinė problema, liudija ir paties Seimo veiksmai. 1993 m. balandžio 14 d. Seimo Švietimo, mokslo ir kultūros komitetas, vadovaujamas Bronislovo Genzelio, priėmė sprendimą, kuriame tiesiogiai pripažino, kad „juridiniuose dokumentuose neaptartos ir nediferencijuotos sąvokos „pornografija“, „erotika“, „smurtas“. Tai apsunkina minėto Vyriausybės nutarimo vykdymą“[816]. Komitetas paskyrė konkretų terminą – 1993 m. birželio 1 d. – iki kurio Teisingumo ministerija turėjo sudaryti ekspertų komisiją šiems terminams nustatyti. Šio termino nesilaikyta. Sąvokos liko neįteisintos iki 2005–2006 m., kai Žurnalistų etikos inspektoriaus rekomendacija pirmą kartą pateikė kriterijus, o atnaujinus Visuomenės informavimo įstatymą (2006 m.) jos buvo įtvirtintos teisiškai.

Tačiau svarbiausia atrodo tai, kad iš pirmo žvilgsnio didžiausiu įtampos tašku tapusi skirties tarp pornografijos ir erotikos paieška neretai pasirodo reikšminga tik formaliai. Nagrinėjant komisijos narių viešus ir posėdžių metu užfiksuotus pasisakymus paaiškėja, kad komisijų pasirenkami argumentai dėl erotikos dažnai yra beveik tokie patys kaip kalbant apie pornografiją. Kitaip sakant, nors komisijų darbas yra atskirti medžiagą, įvardinti, ar ji erotinė, ar pornografinė, reguliuoti sklaidą, tačiau panašu, kad moraliniu atžvilgiu erotika ir pornografija dažnai buvo priskiriama tai pačiai kategorijai (amorali, vulgari, nešvari, antilietuviška), o nuogas kūnas, jo matomumas viešoje erdvėje iškeliamas kaip esminė problema. Pavyzdžiui, Nijolė Baužytė, kalbėdama apie VME komisijos darbą reguliuoti erotinio pobūdžio medžiagą, teigė: „mes siekiame, kad nebūtų platinama tokia literatūra, kurią mes vadiname pornografine. Seimas galų gale turi priimti įstatymą ar mes leidžiame laisvai pardavinėti, platinti, žiūrėti pornoprodukciją, ar imamės kokių nors priemonių, kad tą nešvarų srautą sulaikytume“[817]. Tokie pasakymai nebuvo itin išskirtiniai; jie rodo, kad formaliai ieškoma skirtis ne visiems komisijos nariams buvo svarbi ir šie žodžiai vartojami kaip sinonimai, argumentuojant tuo, kad moralės požiūriu tai – tas pats, tad abiejų kategorijų atžvilgiu siekiama draudimo, eliminavimo, griežto ribojimo.

---

816 Lietuvos Respublikos Seimo Švietimo, mokslo ir kultūros komiteto sprendimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimo Nr. 722 vykdymo kontrolės“, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 14, l. 65.

817 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

6.2.2. Tarp komisijų paskirties ir intencijos: reguliuoti ir eliminuoti

VME komisijos veikloje nuo pirmųjų posėdžių matyti tendencija išplėsti nutarimu Nr. 722 suteiktą administracinę kompetenciją į platesnę moralinės ir kultūrinės priežiūros sritį. Komisija neapsiribojo leidimų, platinimo vietų ar transliavimo laiko klausimais. Pavyzdžiui, 1993 m. spalį nutarta rašyti į Seimą, kad televizijoje „būtų transliuojama šeimos laida, auklėjanti žiūrovus doros ir fizinės stiprybės dvasia“[818]. Dar siūlyta penktadienį ir šeštadienį po 24 val. transliuoti ne erotinio ir ne smurtinio pobūdžio laidas (nors tik toks transliacijos laikas joms galimas pagal įstatymą), o, pavyzdžiui, „Discovery“ ar pan.[819] Tai jau ne vien esamos tvarkos administravimas, o mėginimas nustatyti pageidaujamą viešosios kultūros turinį ir iš esmės išplėsti komisijos kompetencijas.

Abiejų komisijų veiklos analizė rodo, kad į erotikos plitimą kultūroje žvelgta ne per spaudos, žodžio laisvės, demokratizacijos prizmę – jai keliami papildomi moralumo, padorumo, kokybės, švietėjiškumo kriterijai. Komisijų veikloje pastebimas leitmotyvas, kad tik šiuos kriterijus atitinkanti medžiaga yra *teisinga* Lietuvos piliečiams, nes „mūsų tautai būdingas padorumas“[820]. Nors šių komisijų darbo tikslas ir uždavinys nebuvo vertinti erotinės medžiagos meninę, moralinę vertę, teksto ar vaizdo kokybę, didžiajai daliai komisijų narių tai atrodė neatskiriama ar net pagrindinė darbo dalis, nes erotikos priežiūra buvo suvokiama kaip moralės priežiūra. Kitaip sakant, komisijos save suvokė ir kaip moralės, dorovės prižiūrėtojus, skatintojus valstybėje, ir vadovavosi prielaida, kad Lietuvos piliečiams seksualumo, kultūros erotizacijos klausimas yra per didelis (iš)spręsti patiems. Galbūt todėl dažnai ir patį turinį buvo renkamasi veikiau sistemingai eliminuoti, nei reguliuoti ar kontroliuoti.

---

818 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas, 1993 m. spalio 13 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 25.

819 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 6, 1993 m. gegužės 19 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 15.

820 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos komisijos narių pareiškimas Lietuvos Respublikos Seimo Švietimo, mokslo ir kultūros komiteto pirmininkui B. Genzeliui, LRTV valdybos pirmininkui G. Ilgūnui ir LRTV generaliniam direktoriui L. Tapinui, 1994 m., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 9; pavyzdžiui, SKV komisijos posėdyje 1995 m. remiantis šiais principais nagrinėti leidiniai „Europa“, „Vakaro skaitiniai“, „Europa plius“. Posėdyje „Visi kalbėjusieji pažymėjo šių leidinių erotinį pobūdį, žemą estetinį ir meninį lygį, straipsnių primityvumą, tendencingą bendražmogiškų ir humanizmo vertybių iškraipymą, pagarbos žmogui menkinimą“ (LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 18).

Interviu VME komisijos pirmininkas Matulis komisijos tikslą apibūdino ne kaip siekį sukurti naują draudžiamąją teisę, bet kaip pastangą „stabdyt“ ir „kaip nors neleisti“ seksualizuoto turinio plėtros[821]. Eliminavimas buvo suvokiamas kaip viešosios erdvės tvarkymo praktika. Svarbus ir asmeninės valios elementas, kurį pats Matulis interviu įvardijo tiesiogiai: *„Aš per jėgą jau taip kūriau tą komisiją“*[822]. Jo pabrėžiamas asmeninis vaidmuo svarbus kaip veikėjo savireprezentacija, tačiau jo nereikia paversti vieninteliu komisijos atsiradimo paaiškinimu: institucinį mandatą jai suteikė miesto taryba, įgyvendindama Vyriausybės nutarimą Nr. 722.

Būtina pasakyti, kad ne visi šių komisijų nariai vadovavosi aptartais argumentais ir mąstymo strategijomis. Pavyzdžiui, trumpą laiką Vilniaus miesto etikos komisijos nare buvusi „Moters“ žurnalo redaktoriaus pavaduotoja S. Tomaševičienė teigė, kad „iš pradžių nieks net nekalbėjo, kad bus uždraustas toks žurnalas kaip „Jaunimo gretos“, bus pradėta taršyti grožinė literatūra. Nusivyliau komisijos darbu, nes ji per daug užsikrovė ant savo pečių. Ji perlenkė lazdą.“[823] SKV komisijos narė, psichologė Mirolanda Trakumaitė ne viename posėdyje kreipė dėmesį į edukacinę kai kurių erotinių žurnalų naudą ir svarbą, Algimantas Trečiokas komisijai primindavo, kad „draudimu neišspręsime visų problemų“[824]. Vis dėlto šaltiniai atskleidžia, kad sprendimai dažniausiai buvo priimami daugumos nuomone, o neretai kai kurios proaktyvios iniciatyvos suplanuojamos ir įvykdomos itin aktyvių komisijos narių (pvz., Baužytė), kitiems pritariant ar bent kategoriškai neprieštaraujant. Toliau išskiriamos argumentavimo schemos yra analitinės, o ne pačių komisijų suformuluotos kategorijos. Tradicijų ir vertybių bei intuityvaus klasifikavimo argumentai aptinkami abiejų komisijų medžiagoje, o homoseksualumo kaip grėsmės modelis ryškiausias VME komisijos veikloje. Šios schemos leidžia palyginti, kodėl turinys laikytas pavojingu, kaip jis klasifikuotas ir kokios seksualumo formos laikytos problemiškiausiomis.

6.2.3. Tradicijų ir vertybių argumentas

Tik susibūrusi Vilniaus miesto etikos komisija priėmė sprendimą dėl erotikos ribojimų Vilniaus mieste. Sprendime nurodoma, kad ribojama erotinio

---

821 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

822 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

823 J. Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

824 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, erotinio ir smurtinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 02, 1993 m. spalio 6 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 13, l. 4.

pobūdžio medžiaga laikytini tokius laikraščius, žurnalus, knygas ir „nepadoraus turinio rašinius bei vaizdines priemones, propaguojančias vulgarią erotiką, žadinančias žemus seksualinius jausmus, vedančius į begėdystę ir palaidumą, nuogo kūno demonstravimą fotografinėje reprodukcijoje ir kino juostose“[825]. Priėmus tokį sprendimą, tą pačią dieną komisija išsiuntė ryšių ir informatikos ministrui prašymą naktimis nebetransliuoti TV programų, kurios „neatitinka mūsų tautos ir valstybės dorovinėms normoms“[826]. Sudaromas įspūdis, kad dauguma Lietuvos piliečių turi vienareikšmę, visuotinę ir nusistovėjusią nuomonę apie abstrakčius reiškinius ir procesus (tokius kaip begėdystė) ir gali atpažinti ir atskirti, kada yra pažeidžiamos tautos *dorovinės normos* konkrečiame leidinyje ar renginyje, ar kur kitur viešojoje erdvėje. Tad, viena vertus, VME komisija lyg ir aktyviai ieškojo būdų, kaip teisiškai apibrėžti erotikos ir pornografijos sąvokas, kad galėtų jomis remtis savo veikloje, kita vertus, šie terminai ir procesai tarsi laikyti savaime suprantamais ir atpažįstamais intuityviai.

Atsikartoja kultūros autentiškumo paieškų motyvas – jis aktyviai naudotas kaip argumentas siekiant mažinti erotikos veržimosi į viešąją erdvę mastus. SKV komisijos posėdyje, sprendžiant dėl užsienyje leidžiamo žurnalo *Playboy* kelių numerių[827], Justinas Aleksandravičius teigė, kad „nebūtinai Lietuvoje turi būti kaip kitur. *Playboy* ne mūsų leidinys ir mums tokių šiukšlių nereikia“[828]. Naujai besikuriančios demokratinės kultūros kontekste siekis būti savarankiška, autentiška valstybe nėra stebėtinas, tačiau toks požiūris demonstruoja viltį, kad pasitelkus reikiamas priemones (draudimus), įvairių, ypač vakarietiškų, (pop)kultūros reiškinių atėjimą į Lietuvą galima visiškai sustabdyti. Tokioje retorikoje galime įžvelgti ir tebegyvuojantį sovietinį palikimą, kai siekiama apsisaugoti nuo „supuvusių“ Vakarų, o iš Rytų atkeliaujantiems leidiniams ir kitai erotinei ar pornografinei medžiagai nėra skiriamas išskirtinis dėmesys.

---

825 Vilniaus miesto komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti sprendimas Nr. 1 „Dėl ribojamų erotinio ir smurtinio pobūdžio leidinių Vilniaus mieste“, 1993 m. kovo 31 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 10.

826 Vilniaus miesto komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti pirmininko R. Matulio raštas Lietuvos Respublikos ryšių ir informatikos ministrui G. Žinteliui, [1993 m.],VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 11.

827 Šiame posėdyje spręsta dėl 1993 m. Nr. 7 ir Nr. 8.

828 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, erotinio ir smurtinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 02, 1993 m. spalio 6 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 13, l. 4.

Vienas pagrindinių argumentų, aptinkamų komisijų darbe, siekiant riboti ar drausti, – erotikos keliama grėsmė tiek valstybės mastu (tradicijoms, vertybėms), tiek asmeniniu mastu (žmogaus psichinei ir fizinei sveikatai). VME komisijos pirmininkas Matulis, svarstydamas dėl 1993 m. Vilniuje vykusios Claude'o Fauville'o fotografijų parodos, konstatavo: „Lietuvoje pastaraisiais metais sparčiai griaunamos etinės tradicinės vertybės. Tai daroma per spaudą, televiziją, kai kuriuos grožinės literatūros kūrinius (Ivanauskaitės *Ragana ir lietus*), fotografiją". Toliau pirmininkas konstatavo, kad „bendra tendencija demonstruoti erotiką, pornografiją ir smurtą skatina kriminologinės padėties blogėjimą. Klodo Fovilio eksponuojami aktai žeidžia lietuvių etinį jausmą. Esant dabartinei blogai kriminogeninei situacijai, tokio pobūdžio parodos netoleruotinos"[829]. Taip erotika susiejama ne tik su smurtu, bet ir su antitautiniu, antimoraliniu naratyvu. Plėtojama mintis, kad kitokiomis aplinkybėmis būtų galima diskutuoti, tačiau šiuo šaliai sunkiu metu erotika kelia grėsmę, yra nepriimtina. Tokie ir panašūs svarstymai atveria dviprasmišką nišą, kai legalūs erotinio pobūdžio leidiniai, vaizdiniai ir renginiai *neformaliai* traktuojami kaip nelegalūs, draustini. Įdomiausia, kad į šį posėdį buvo pakviesti Skirmantas Valiulis (Fotografijos draugijos atstovas), Stanislovas Žvirgždas (Fotografijos draugijos atstovas) ir Vitalijus Butyrinas (fotografas), kurie buvo pasipiktinę, kad etikos komisija apskritai atėjo į parodą su tikslu ją vertinti. Tokio tipo posėdis kuria moralinio teismo įspūdį – teisiškai nei nusikaltimo, nei pasekmių nėra, tačiau valstybinėje institucijoje yra priimamas sprendimas, kad tokia veikla smerktina ir kone antivalstybinė.

Kita panaši niša formuojama paternalistiniais argumentais, siekiant neva apsaugoti moteris. Pavyzdžiui, Dichavičius teigia, kad „Moteris yra šventa, mes visi turėjom motinas. Tiek kūniška, tiek dvasiška meilė yra gamtos surėdyta. <...> Bet dažnai tas gražumas, natūralumas perteikiamas su įvairias iškrypimais"[830]. Paradoksalu, kad pats menininkas, sovietmečiu kritikuotas dėl skandalingo moters nuogumo demonstravimo savo fotodarbuose, palaiko tik *natūralų, tyrą* nuogumą, moterį suvokdamas (tik) kaip reprodukcijos, gamtos elementą. Taigi tęsiamas jau sovietmečiu gyvavęs *natūralaus* moters grožio naratyvas, kuriuo patvirtinami tradiciniai lyčių vaidmenys[831].

---

829 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinės visuomeninės komisijos posėdžio protokolas Nr. 2, 1994 m. kovo 10 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 4.

830 J. Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai", *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

831 Valdemaras Klumbys, Tomas Vaiseta, *Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje,* Vilnius: Baltos lankos, 2022.

Lyčių ir kultūrinių studijų profesorė Catherine Roach, nagrinėjanti erotikos žanro fenomeną, pastebi, kad nepasitenkinimas viešąja erotika dažnai kyla, kai seksas atsiejamas nuo meilės. Erotikos vaizdavimas ar pasakojimas be įsipareigojimo gali atrodyti nežmogiškas ar amoralus[832]. Tokia pagrindimo logika neretai plėtojama komisijų veikloje, pavyzdžiui, Dagnė Jakševičiūtė teigė palaikanti erotiką literatūroje ar kine, jeigu „ta erotika sveika, skatinanti žmonijos dauginimąsi, meilės, grožio jausmus. <...> Ji [Ivanauskaitė – aut. past.] aprašo meilės scenas šalta stebėtojo akimi, jose nėra meilės jausmo“[833]. Taigi erotika, seksualumas be meilės, erotika savaime, dėl malonumo patyrimo nėra priimtina, tai turi turėti aukštesnį, jos raišką pagrindžiantį jausmą ar prasmę.

Tuo tarpu kita Vilniaus miesto etikos komisijos narė Auksė Narvilienė, komentuodama jau aptartą parodą, konstatavo:

> *Erotikos viešas demonstravimas neigiamai atsiliepia žmonių sveikatai. Erotiniai vaizdai, kurie eksponuojami parodoje, labai kankina jaunuolius, o vyrai nuo to pasidaro seksomanai. Parodoje nėra nei vieno eksponato kuris tarnautų dorumui. Žinant bioenergetinius dėsnius, nufotografuota moteris yra prievartaujama tūkstančius kartų. Paroda tarnauja juodosioms jėgoms, skatina žemų emocijų protrūkius.*[834]

Grėsmė čia siejama ne tik su moters nuogumu savaime, bet ir su jo pateikimo būdu bei jam suteikiama moraline reikšme. Tikima, kad grėsmė kyla tiek vyrų, tiek pačių moterų fizinei ir psichinei sveikatai. Kuriamas vaizdinys, kad erotikos keliamoms grėsmėms atsispirti beveik neįmanoma, o grėsmė nurodoma ne tik fizinei ir psichologinei, bet ir dvasinei žmogaus būklei.

Taigi ribojant erotinį turinį, vertybinis, moralinis ir tautinis argumentas plėtotas itin ryškiai ir aktyviai. Apeliuojama į keliamą grėsmę tiek etninėms, tiek krikščioniškoms, tradicinėms, moralinėms, humanistinėms vertybėms, tiek žmogaus fizinei ir psichologinei sveikatai. Vis dėlto galimos tokios grėsmės pasekmės nėra detalizuojamos, analizuojamos ir lieka miglotos, o įvairios vertybės, tradicijos ir moralinės nuostatos niveliuojamos iki itin

---

832 Catherine M. Roach, „Erotica“, in: *The Routledge Companion to Media, Sex and Sexuality*, ed. Clarissa Smith, Feona Attwood, with Brian McNair, Abingdon and New York: Routledge, 2018, p. 107–116.

833 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, Lietuvos rytas, 1993, Nr. 213, p. 45.

834 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinės visuomeninės komisijos posėdžio protokolas Nr. 2, 1994 m. kovo 10 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 5.

menkai apibrėžiamo *tradicinio lietuviško padorumo*. Nepaisant neaiškumo, šie argumentai naudojami erotinę medžiagą pristatant kaip antilietuvišką, antivalstybinę ir amoralią.

6.2.4. „Žinau, kai pamatau“ modelis

Nors neretai SKV ir Vilniaus miesto etikos komisijų narius konkretesnių kriterijų nebuvimas erzino, tai nebūtinai kliudė įvertinti ir nuspręsti, ar (ir kokiai) kategorijai priskirti tam tikrą medžiagą tiesiog *pažiūrėjus.* Pavyzdžiui, 1993 m. laikraštis *Dvidešimt centų* SKV komisijos buvo priskirtas prie erotinio pobūdžio, nes „nuotraukos įdėtos šiuose laikraščiuose leidžia daryti tokią išvadą“[835]. Čia verta prisiminti žymųjį *know it when I see it*[836] posakį, kuris išpopuliarėjo kaip precedentas 1964 m. JAV teisme svarstant, ar filmas *The Lovers* (1958) yra pornografinis – teisėjas nusprendė, kad ne, argumentuodamas, kad tiesiog žino, kai tokį (pornografinį) pamato[837]. Frazė taikoma siekiant kokį nors įvykį ar faktą priskirti konkrečiai kategorijai, kuri neturi aiškiai apibrėžtų parametrų. Iš šaltinių matome, kad būtent toks *būdas* komisijose buvo itin dažnas. Šią logiką patvirtina ir komisijos pirmininko Matulio interviu. Praėjus keliems dešimtmečiams, komisijos darbą jis aiškino ta pačia kalba, kuri matoma ir archyvinėje medžiagoje. Paklaustas, ar komisija turėjo kriterijus, padedančius atskirti erotiką nuo pornografijos, jis atsakė: „Ne, nebuvo. Tiesiog va taip savo noru, ne, kaip matėm“[838].

Viena vertus, atrodo, kad sąlygas tokio vertinimo atsiradimui sudarė patys menkai apibrėžti teisiniai nutarimai, kai tokiu būdu bandoma laviruoti, ieškoti sprendimų, kol bus išspręsta erotikos ir pornografijos sąvokų ir kriterijų neapibrėžtumo problema. Kita vertus, galima ir kita perspektyva, kai *pažiūrėjimo* forma priimant sprendimą komisijos narių gali būti interpretuojama kaip aukštos kompetencijos ženklas, t. y. gebėjimas nenaudoti papildomos pagalbos.

Šis aspektas svarbus ir nagrinėjant erotikos reguliavimo viešojoje kultūroje nuoseklumą. Būtent čia galėtume išskirti vieną aktualiausių aptariamųjų komisijų veiklos skirtumų. SKV komisija, nagrinėjant leidinius, daugiausiai savo dienotvarkę planuodavo pagal užklausas, gautas dėl leidybos licencijų, iš policijos komisariatų, leidėjų, pervežėjų. Kitą dalį nagrinėjamų leidinių

---

835 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, erotinio ir smurtinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 04, 1993 m. gruodžio 15 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 13, l. 6.

836 Lt. žinau, kai pamatau (aut. past.).

837 Paul Gewirtz, „On ‚I Know It When I See It‘“, *The Yale Law Journal*, 1996, t. 105, Nr. 4, p. 1023–1047, https://www.jstor.org/stable/797245.

838 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

komisijos nariai inicijuodavo patys. Tuo tarpu VME komisijos nagrinėjamos medžiagos atranką galime įvardinti kaip sporadišką ir impulsyvią. Pavyzdžiui, atsimenant Ivanauskaitės knygos *Ragana ir lietus* priskyrimą prie erotinio leidinio, VME komisijos narys Valentinas Bartašiūnas teigė, kad „į komisijos posėdžio dienotvarkę nebuvo įrašyta, kad bus svarstoma Ivanauskaitės knyga. Matulis atsinešė į posėdį ir perskaitė porą citatų. Aš manau iš komisijos narių nė vienas nebuvo skaitę. Ir komisijos pirmininkas sakė, kad akimis perbėgo“[839]. Tad panašu, kad kartais vietoj „pažiūrėti“ užtekdavo „užmesti akį“ ir priimti sprendimą. O toks sprendimas leidinio tiek kultūrinei, tiek finansinei sėkmei galėjo turėti didelės įtakos jį apmokestinant ir smarkiai ribojant pardavimo vietas.

Šiandien Matulis *Raganos ir lietaus* atvejį prisimena kaip galbūt pernelyg griežtą komisijos veiksmą: „Nu, sunku pasakyt, gal ten ir per kietai mes taip, kad negalima tokių dalykų platint, paskelbėm, reiškia“[840]. Vis dėlto šis vertinimas, panašu, kilo ne tiek iš paties sprendimo teisinio permąstymo, kiek iš vėlesnio asmeninio susidūrimo su Ivanauskaite: „Dėl Ivanauskaitės tai, kada man pasidarė trupučiuką nemalonu [...] tai Ivanauskaitė rengdavo Tibetui remti prie Vilnelės tuos susirinkimus. Ir kažkaip ateinu pats aš, kuris organizavęs tą prieš ją tokį puolimą, nu, pasijusdavau truputį kažkaip ne... kažkaip truputį nejaukiai“[841]. Be to, įtakos tokiam permąstymui galėjo turėti ir per laiką besikeičiantis Ivanauskaitės kultūrinis statusas: 2005 m. jai skirta Nacionalinė kultūros ir meno premija, o nuo 2008 m. teikiama jos vardo literatūrinė premija. Todėl šis prisiminimas svarbus kaip retrospektyvus liudijimas, rodantis, kad komisijos sprendimai vėliau galėjo būti permąstomi kitaip, kai administracinė kontrolė buvo susieta nebe su abstrakčiu „erotinio pobūdžio“ turiniu, o su konkrečiu žmogumi, jo kūryba ir platesne viešąja laikysena, o ir vėlesne tos kūrybos recepcija.

Įvairūs renginiai, leidiniai, TV programos ir kita į posėdžių dienotvarkę galėjo būti įtraukiami remiantis impulsyviais asmeniniais komisijos narių siūlymais, nuogirdomis apie kokią nors parodą, filmą, knygą, renginį ar kt. Tokiu būdu medžiagos kūrėjai dažnai net nežinodavo, kad bus svarstomi tokio tipo komisijos posėdyje. Tokią galimybę atsitiktinai pasirinkti medžiagą nagrinėjimui sudarė ir pats 1992 m. Vyriausybės nutarimas Nr. 722, kuris suteikė plačias ir abstrakčias teises miestų savivaldybėms reguliuoti erotinio

---

839 J. Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

840 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

841 Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.

pobūdžio leidinių, renginių, TV programų, videofilmų sklaidą mieste, apsprendžiant jų statusą, pardavimo vietas, *legalumą.* Nors neretai būtent SKV visuomenėje sulaukdavo nepasitenkinimo ir buvo vadinama Glavlito palikuone[842], pabrėžiant cenzūrą, vis dėlto erotikos lauke, panašu, aktyvesnė ir labiau į cenzūrą linkusi buvo Vilniaus miesto etikos komisija.

6.2.5. Homoseksualumo grėsmės modelis

Nepaisant Baudžiamojo kodekso 122 straipsnio panaikinimo 1993 m. liepos mėnesį[843], homoseksualumo pašalinimo iš Pasaulio sveikatos organizacijos ligų sąrašo, Lietuvoje pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu patologizuojantis požiūris į homoseksualius asmenis buvo vienas iš vyraujančių naratyvų. Tokia visuomenės būklė atsispindi ir komisijų darbe, o Vilniaus miesto etikos komisiją galima laikyti aktyvia šių naratyvų palaikytoja ir kūrėja. Rasa Navickaitė yra parodžiusi, kaip posovietiniame Vilniuje homoseksualumas buvo siejamas su nacionalistiniu „normalumo“ diskursu ir grėsme tautinei bei moralinei tvarkai[844]. VME komisijos dokumentuose matyti panaši argumentavimo struktūra: homoseksualumas siejamas su „nukrypimu“, liga ir visuomenės moralės pažeidimu.

VME komisija 1993 m. (ką tik panaikinus BK 122 str.) nusprendė kreiptis į sveikatos apsaugos ministrą dėl AIDS centro veiklos, kuri „komisijos narių nuomone neatitinka etinius ir moralinius mūsų visuomenės principus, propaguoja gyvenimo būdą, padedantį plisti lytiniams nukrypimams ir infekcinėms ligoms“[845]. Toks komisijos sprendimas įdomus keliais aspektais. Pirma, dalies komisijos narių pažiūras šiandienos kontekste įvardintume kaip atvirai homofobiškas. Antra, komisija iš esmės viršija savo įgaliojimus, nes

---

842 Pvz. Kontrimaitė M., Vardan vaikų saugumo, in: *Bernardinai.lt,* 2009 12 18, https://www.bernardinai.lt/2009-12-18-maryte-kontrimaite-vardan-vaiku-saugumo/.

843 Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso, Baudžiamojo ir Administracinių teisės pažeidimų kodeksų pakeitimo ir papildymo“, 1993 m. birželio 10 d. Nr. I-180, įsigaliojo 1993-07-02, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5492; antras Baudžiamojo kodekso 242 str. punktas, homoseksualiems asmenims numatęs kitokią nei heteroseksualiems asmenims lytinių santykių su nepilnamečiu (su sutikimu) amžiaus ribą, galiojo iki 2003 m. (aut. past.).

844 Rasa Navickaitė, „Queer as Alla: Subversion and/or Re-Affirmation of the Homophobic Nationalist Discourse of Normality in Post-Soviet Vilnius“, *Lambda Nordica*, t. 17, Nr. 4, 2012, p. 133, https://www.lambdanordica.org/index.php/lambdanordica/article/view/363.

845 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 8, 1993 m. liepos 7 d. VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 18.

1992 m. nutarime Nr. 722, kurį ši komisija paskirta vykdyti, nėra nurodoma tokia veikla. Taigi AIDS centro veikla buvo vertinama ne vien kaip ŽIV/AIDS prevencijos klausimas, bet ir per moralizuojančią seksualinės orientacijos normą: homoseksualumas siejamas su „lytiniais nukrypimais“, o pats centras – su jų ir infekcinių ligų plitimu.

Būtent lytinės orientacijos klausimu jau anksčiau minėtas komisijos siekis proaktyviai reguliuoti ir kontroliuoti visuomenės *moralę* pastebimas itin ryškiai. Tais pačiais 1993 m. nuspręsta kreiptis į sveikatos apsaugos ministrą su prašymu nutraukti homoseksualams skirto laikraščio „Naglis“ leidimą ne tik Vilniuje, kuriame komisija paskirta veikti, bet visoje Lietuvoje[846]. Į šį posėdį buvo pakviesti AIDS centro direktorius Saulius Čaplinskas, žurnalo *Naglis* redaktorius Stasys Dimbelis ir Algimantas Trečiokas – AIDS centro direktoriaus pavaduotojas (ir SKV komisijos narys). Archyviniai šaltiniai fiksuoja šio posėdžio sprendimus, bet ne visą diskusijos eigą. Ją iš dalies papildo redaktoriaus Dimbelio reportažas *Naglyje*. Tai polemiškas tiesioginio konflikto dalyvio tekstas, todėl jo negalima laikyti neutraliu posėdžio protokolu. Vis dėlto jis svarbus kaip reguliuojamos grupės patirties ir pačios komisijos vertinimo iš šalies liudijimas. Jame Dimbelis pateikė ironišką reportažą „iš teismo salės“[847], teigdamas, kad šis posėdis priminė viduramžių laikų teismus, o komisijos nariai „[...] savo smegenų nevargino: jiems viskas buvo aišku. Homoseksualistai jiems – tik iškrypėliai, psichiniai ligoniai, įgimti luošiai, geriausiu atveju – invalidai“[848]. Komisijos narė Jakševičiūtė, pasak Dimbelio, buvo „vienintelis šioje komisijoje mąstantis žmogus. Ji vienintelė norėjo išsiaiškinti ir suprasti“[849]. Ir vėliau Dimbelis, prisimindamas leidybos laikus, palaikė nuomonę, kad „žurnalas buvo numarintas“ šios komisijos[850].

VME komisijos narys Juozas Uzdila 1994 m. posėdyje teigė, kad „kontraversinis mąstymas veržiasi į Lietuvą. Kai visuomenė pradeda mąstyti kontraversyviai – įsigali homoseksualizmas, kitokie iškrypimai, daugėja nusikaltimų“[851]. VME komisijos nariai tokias pažiūras skleidė ne tik

---

846 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas, 1993 m., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 22.

847 *Naglis*, Nr. 5, 1993, p. 2.

848 *Naglis*, Nr. 5, 1993, p. 2.

849 *Naglis*, Nr. 5, 1993, p. 2.

850 Žurnalas Naglis, in: laida *Žibutė*, Nr. 7, 2013 12 06, https://www.youtube.com/watch?v=M9D_G5YZ6GE.

851 Vilniaus miesto tarybos Viešosios etikos nuolatinės visuomeninės komisijos posėdžio protokolas Nr. 2, 1994 m. kovo 10 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 289, l. 5.

uždaruose posėdžiuose, bet ir viešojoje sferoje. Pavyzdžiui, 1996 m. LNK diskusijų laidoje „Prieštarauk“ tema „Seksualinės mažumos – prigimtis ar liga?“ komisijos narė Baužytė teigė, kad „homoseksualizmas yra tikra nelaimė“, „jie nieko neduoda visuomenei“[852], be to, apkaltino laidoje dalyvavusį Dimbelį pedofilija ir teigė, kad norėtų sugrąžinti Baudžiamojo kodekso 122 straipsnį. Komisijos vardu siunčiami raštai įvairioms ministerijoms dėl draudimų leidžia spręsti, kad tokia nuomonė komisijoje – dominuojanti. Galima daryti prielaidą, kad naudojantis abstrakčiais, bet plačiais VME komisijai suteiktais įgaliojimais, sąmoningai ar ne, komisija homoseksualiems asmenims skirtą medžiagą siekė eliminuoti iš viešosios sferos.

1993 m. kovo mėnesį vykusio posėdžio metu ši komisija nutarė uždrausti striptizą Vilniaus mieste[853]. Tai dokumentuoja komisijos poziciją ir jos siekį riboti pasirodymus, tačiau pats protokolas neįrodo, kad visos tokios programos mieste buvo sustabdytos. Pasak Matulio, „klausimas iškilo tada, kai pradėtas rodyti vyrų striptizas“[854]. Ar vyrų striptizas buvo siejamas su homoseksualumu, nėra žinoma, tačiau pats sprendimo pretekstas rodo, kad komisijai rūpėjo ne vien nuogas kūnas: tą patį reginį ji vertino skirtingai, priklausomai nuo atlikėjo lyties. Kaip ir dalies kitų komisijos sprendimų atveju, ar ir kiek laiko draudimas buvo įgyvendinamas, pasakyti negalime. Teoriškai šiai komisijai priėmus tokį sprendimą, jo užtikrinimą turėjo įgyvendinti policija. Todėl šį reguliavimą svarbu suprasti ne tik kaip represyvų, bet ir kaip produktyvų galios veikimą. Foucault pabrėžia, kad galios santykiai neapsiriboja draudimu: jie taip pat kuria klasifikacijas ir žinojimą, per kuriuos seksualumas tampa apibrėžiamas ir valdomas[855]. Šiuo atveju komisija ne tik siekė riboti konkrečius leidinius ar institucijų veiklą, bet ir oficialioje kalboje homoseksualumą susiejo su „nukrypimu“, liga ir moraline grėsme.

Tuo tarpu SKV komisijoje tokia priešiška homoseksualiems asmenims atmosfera nebuvo ryški. 1995 m. svarstant homoseksualiems vyrams skirtus žurnalus *Naglis* ir *Amsterdamas*, nuspręsta juos leisti platinti, grindžiant tuo,

---

852 Seksualinės mažumos – prigimtis ar liga?, in: Diskusijų šou *Prieštarauk*, LNK, 1996, https://www.youtube.com/watch?v=Y8JpImb9xkg.

853 Vilniaus miesto tarybos komisijos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1992 m. spalio 2 d. nutarimui Nr. 722 vykdyti posėdžio protokolas Nr. 3, 1993 m. kovo 9 d., VRVA, f. 2279, ap. 1, b. 221, l. 7.

854 J. Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

855 Michel Foucault, *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, trans. Robert Hurley, New York: Vintage Books, 1990, p. 43, 94.

jog „pastaruoju metu seksualinių mažumų leidiniai <...> gėjų tarpe vis labiau propaguoja saugų seksą“[856], o gydytojas Vytautas Klimas pažymėjo, kad „jeigu panaikintas Baudžiamojo kodekso straipsnis gėjų atžvilgiu, tai kodėl mes turime riboti jų spaudos platinimą“[857]. Šie žurnalai buvo priskirti erotinio pobūdžio leidiniams ir platinami tokia pat tvarka kaip ir kiti erotiniai leidiniai. Galima daryti prielaidą, kad nuolankesniam komisijos požiūriui įtakos galėjo turėti Trečioko – AIDS centro direktoriaus pavaduotojo – buvimas komisijos nariu. Trečiokas pats dalyvavo Vilniaus miesto etikos komisijos „teisme“, nukreiptame prieš AIDS centrą. Tad nors abiejų komisijų pagrindiniai uždaviniai tokie patys – prižiūrėti ir reguliuoti erotinio pobūdžio medžiagą, homoseksualumo klausimu ir proaktyvumu šios komisijos skyrėsi iš esmės. Būtina pripažinti, kad pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis persmelktas ne tik pokyčių, naujų galimybių, bet ir įvairių formų nelygybės, diskriminacijos ir homofobijos.

Iki šiol aptarti reguliavimo argumentai daugiausia veikė moralinėje plotmėje – tradicijų, padorumo, sveikatos. Tačiau archyvinė medžiaga leidžia matyti ir mažiau viešai aptariamą ekonominį reguliavimo aspektą. Seksualizuoto turinio kontrolė buvo siejama ne tik su dorovės ar viešosios tvarkos apsauga, bet ir su šešėlinės leidybos, mokesčių slėpimo, tarptautinės reputacijos klausimais bei galimu Lietuvos virtimu „erotinio ir pornografinio pobūdžio leidinių dauginimo centru“[858].

Galiausiai ir SKV komisija 1995 m. kovo mėn. posėdyje pripažino, kad „šis nutarimas [Nr. 722 – aut. past.] nebeatitinka šiandieninių reikalavimų. Nutarimas turi riboti tik amžių, o ne pardavinėjimo vietas. Sulaukęs 18 metų jaunuolis gali įsigyti erotinę literatūrą“[859]. Toks valstybinis erotinio pobūdžio medžiagos reguliavimo ir kontrolės būdas pasikeitė 1996 metais, priėmus Visuomenės informavimo įstatymą, kai atsakomybė įvertinti, ar medžiaga yra

---

856 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, smurtinio ir erotinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 04, 1995 m. kovo 23 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 11.

857 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, smurtinio ir erotinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 04, 1995 m. kovo 23 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 11.

858 Spaudos kontrolės valdybos raštas Lietuvos Respublikos Vyriausybei „Dėl Lietuvos Respublikos spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymo ir Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso pakeitimo ir papildymų projektų“, 1993 m. sausio 20 d., Nr. S-20, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 14, l. 1–2.

859 Spaudos kontrolės valdybos Ekspertų komisijos pornografinio, smurtinio ir erotinio pobūdžio leidiniams nustatyti posėdžio protokolas Nr. 04, 1995 m. kovo 23 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 30, l. 12.

erotinio ar smurtinio pobūdžio, atiteko Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijai, o ir pats žiniasklaidos reguliacinis modelis perėjo nuo valstybės reguliuojamo prie žurnalistų savireguliacinio modelio.

6.3. Savireguliacijos paradoksas (1996–2002)

XX a. dešimtojo dešimtmečio antroje pusėje socialiniai, ekonominiai ir politiniai pokyčiai transformavo ir žiniasklaidos lauką – vieną svarbiausių seksualumo kultūros raiškos erdvių. Kūrėsi naujos ir įvairesnės žiniasklaidos priemonės, plito nauji televizijos programų formatai, augo bulvarinės spaudos apimtys, o kartu keitėsi ir pats požiūris į žiniasklaidą, laisvą žodį, žurnalisto profesiją bei profesinę etiką. Reaguojant į šiuos pokyčius, 1996 m. liepą LDDP daugumos Seimas priėmė Visuomenės informavimo įstatymą (toliau – VIĮ), kuris tikslino viešosios informacijos rengėjų veiklos principus ir siekė juos labiau suderinti su demokratinės žiniasklaidos samprata. Šis įstatymas ženklino ne tik ankstesnio valstybinės spaudos kontrolės modelio pabaigą, bet ir naujo žiniasklaidos savireguliacijos modelio kūrimąsi[860]. Po 1996 m. rinkimų VII Seime daugumą įgijo Tėvynės Sąjunga, o naujasis seksualizuoto turinio klasifikavimo modelis išliko. Seksualizuoto turinio reguliavimo raida nesutapo su vienos valdančiosios partijos kadencija.

Įstatymui įsigaliojus, naujosios žiniasklaidos priežiūros sistemos centre atsidūrė dvi institucijos: Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija (toliau – ŽLEK)[861], turėjusi nagrinėti profesinės etikos pažeidimus, ir Žurnalistų etikos inspektorius (toliau – ŽEI)[862], kaip valstybės pareigūnas, nagrinėjęs skundus dėl garbės ir orumo pažeidimų.

---

860 LR Visuomenės informavimo įstatymas, 1996 m. liepos 2 d. Nr. I-1418, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.29884?jfwid=-mhqn1gsw8.

861 Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija buvo profesinės savireguliacijos institucija, skirta nagrinėti žurnalistų ir leidėjų etikos taisyklių pažeidimus. Ją sudarė įvairių žiniasklaidos organizacijų atstovai. Į ją galėjo kreiptis tiek fiziniai, tiek juridiniai asmenys, o komisija, vertindama pažeidimus, rėmėsi Lietuvos žurnalistų etikos kodeksu ir Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos rezoliucija dėl žurnalistinės etikos. Pirmuoju Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos pirmininku 1996 m. rugsėjį buvo Laimonas Tapinas. Pirmosios komisijos nariais tapo Bronius Raguotis, Vytautas Žemaitis, Marytė Kontrimaitė, Rimantas Pleikis, Daugirdienė, Sigitas Židonis, Hubertas Grušnys, Aivaras Prancūzevičius, Nijolė Steiblienė, Rytis Juozapavičius.

862 1996 m. Seimas paskyrė pirmąjį Žurnalistų etikos inspektorių Danielių Mušinską. Žurnalistų etikos inspektorius – valstybės pareigūnas, skiriamas Seimo, Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos teikimu. Jo funkcija buvo labiau susijusi su individualių asmenų teisių apsauga: jis nagrinėjo fizinių asmenų skundus dėl visuomenės informavimo priemonėse pažeistos garbės ir orumo, taip pat profesines pretenzijas tarp visuomenės informavimo veiklos subjektų.

Tačiau seksualizuoto turinio reguliavimo požiūriu šis pokytis nereiškė kontrolės išnykimo. Pačiame įstatyme buvo numatyta, kad erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudos leidinių, kino ir videofilmų, radijo bei televizijos programų platinimo tvarką nustato Vyriausybė. Remiantis šia nuostata, 1996 m. rugsėjo 25 d. Vyriausybės nutarimu Nr. 1111[863] buvo patvirtinta nauja tokio turinio platinimo tvarka, kartu pripažįstant ankstesnį 1992 m. reguliavimą netekusiu galios. Kitaip tariant, nors profesinės etikos klausimai buvo perduodami žiniasklaidos savireguliacijos institucijoms, erotinio, pornografinio ir smurtinio turinio priežiūra išliko reguliuojama specialia valstybine tvarka. Naujoji sistema pirmiausia reikalavo tokį turinį identifikuoti ir priskirti atitinkamai kategorijai, o tik vėliau taikyti platinimo ribojimus[864]. Ši priskyrimo funkcija buvo pavesta Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijai.

Seimo stenogramų analizė rodo, kad dar svarstant Visuomenės informavimo įstatymą žiniasklaidos savireguliacijos idėja daliai parlamentarų nebuvo savaime priimtina. Ypač įtariai vertinta galimybė patiems žiniasklaidos lauko dalyviams spręsti, kaip klasifikuoti jų platinamą turinį. 1996 m. birželio 6 d., svarstant 32 straipsnį, Arimantas Juvencijus Raškinis prieštaravo tam, kad žiniasklaidos lauko dalyviai patys klasifikuotų savo platinamą turinį: jo teigimu, „kontrolinės institucijos turi būti nepriklausomos nuo tų, kurias jos kontroliuoja“[865], todėl klasifikavimą jis siūlė pavesti Vyriausybei. Andrius Kubilius savo ruožtu siūlė rengti atskirą įstatymą, reglamentuojantį erotinių ir kitų „nelabai švankių“ publikacijų kontrolę, o Albinas Lozuraitis gynė projekte numatytą Etikos komisijos, papildytos Kultūros, Sveikatos apsaugos ir Teisingumo ministerijų ekspertais, modelį[866]. Valdas Petrauskas atkreipė dėmesį, kad projekte minimos erotinio ir smurtinio, bet ne pornografinio pobūdžio kategorijos. Raimondas Šukys su tuo sutiko ir pabrėžė, kad turinio kategoriją turi nustatyti „įstatymo sukurta

863 LR Vyriausybė, Erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudos leidinių, kino filmų ir videofilmų, radijo ir televizijos programų platinimo tvarka, 1996 m. rugsėjo 25 d. nutarimas Nr. 1111, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.43BECACF4CB0

864 LR Visuomenės informavimo įstatymas, 32 straipsnis, 5 punktas, 1996 m. liepos 2 d. Nr. I-1418, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.29884?jfwid=-mhqn1gsw8

865 Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.22908.

866 Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.22908.

institucija“, o ne poįstatyminiu aktu įgaliotas subjektas[867]. Raškinio siūlymui išbraukti projekte numatytą klasifikavimo mechanizmą nepritarta: už balsavo 27, prieš – 44, susilaikė 7 Seimo nariai[868].

Diskusijose vis dar veikė stiprus valstybės priežiūros refleksas. Siūlyta valstybės paramos neteikti toms visuomenės informavimo priemonėms, kurias ŽLEK pripažintų „bulvarinėmis“[869], svarstyta galimybė Seimo narius deleguoti ne tik į nacionalinio radijo ir televizijos, bet ir į komercinių transliuotojų tarybas. Kai kuriuose pasisakymuose iš esmės ginta valdžios kontroliuojamos sistemos, kurios centre liktų Spaudos kontrolės valdyba, idėja[870]. Šiame kontekste erotinio, pornografinio ir smurtinio pobūdžio medžiagos reguliavimas tapo ypač jautriu klausimu, nes jame susikirto trys tuo metu opūs klausimai: spaudos laisvė, moralinė visuomenės apsauga ir kontrolės institucijų nepriklausomumas.

Seksualizuoto turinio klausimu Seime nuo pat pradžių ryškėjo siekis šią sritį išskirti iš bendros savireguliacijos logikos. Algirdas Patackas siūlė įstatyme įrašyti, kad „neleidžiama gaminti ir platinti pornografijos“, nors pornografijos draudimas jau buvo įtvirtintas Baudžiamajame kodekse[871]. Dėl griežtesnio reguliavimo pasisakantis Raškinis grindė tai moralinės grėsmės argumentais, teigdamas, kad Lietuvą per informacijos priemones jau užplūdo „antidorovinis srautas“ ir kad „matome smurto bangą, mes matome ištvirkimo, sekso bangą, matome erotikos bangą, matome, kaip mūsų vaikai yra tvirkinami ir nuodijami“[872], o Gariūnuose „jau galima nusipirkti Lietuvos gamybos kasečių, kur rodoma, kaip šunys prievartauja moteris“[873]. Taip seksualizuotas turinys Seimo diskusijose buvo paverstas (arba išlaikytas) ne tiek žiniasklaidos laisvės ar suaugusiųjų pasirinkimo, kiek visuomenės dorovės, vaikų apsaugos ir valstybės atsakomybės klausimu.

Vis dėlto diskusijose išryškėjo ir kita pozicija, siekusi atskirti valstybės teisę reguliuoti platinimą nuo konstituciškai nepriimtinos išankstinės

---

867 LR Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06), e-Seimas, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240306.

868 Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.22908.

869 Todėl bandyta siūlyti, kad tai, kad yra „bulvarinis“ leidinys irgi būtų apibrėžta konkrečiai ir tam tikra institucija turėtų leidinius priskirti šiai kategorijai.

870 Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06)

871 LR Seimo vakarinis posėdis Nr. 44 (1995-12-12), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240200.

872 Seimo rytinis posėdis Nr. 45 (1996-06-06), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.22908.

873 Seimo vakarinis posėdis Nr. 44 (1995-12-12), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240200.

cenzūros. Šukys klausė: „Kol dar daikto nėra, jūs norite uždrausti padaryti daiktą? Tik tada galima įvertinti, kas yra pornografinio ar smurtinio, ar erotinio pobūdžio leidinys, kai jis yra pagamintas. Štai tada jau negalima leisti platinti. Negalima uždrausti to, ko dar nėra. Negalima įvesti cenzūros“[874]. Galutinis sprendimas buvo kompromisinis: žiniasklaidos savireguliacijos modelis įtvirtintas, tačiau erotinio, pornografinio ir smurtinio pobūdžio klasifikavimas ir platinimo ribojimas liko susietas su Vyriausybės nustatoma tvarka. Todėl seksualizuoto turinio srityje savireguliacija veikė tik iš dalies.

Visuomenės informavimo įstatymas pakeitė instituciją, kuriai patikėtas klasifikavimas, bet neišsprendė pagrindinės ankstesnio modelio problemos. Erotikos ir pornografijos sąvokos liko neapibrėžtos, nors ŽLEK jau buvo pavesta pagal jas priimti konkrečius sprendimus. Taigi 1996 m. sistema ne tik tęsė ankstesnę ribojimo logiką, bet ir iš anksto programavo vėliau išryškėjusias kriterijų, kompetencijos ir ekspertizės teisinės galios problemas. Šios problemos tapo matomos beveik iš karto. 1998 m. Seimo narys Rolandas Zuoza konstatavo, kad ŽLEK jau nepajėgia kontroliuoti viso erotinio ir smurtinio pobūdžio turinio, nes „tokio kiekio nešvankybių peržiūrėti tiesiog fiziškai negali“[875]. Jis siūlė prie ŽLEK sudaryti apmokamą ekspertų grupę, kurios narius Vyriausybė parinktų iš įvairių ministerijų. Pasak Zuozos, Europos praktikoje derinami valstybinio reguliavimo ir savireguliacijos principai, o Lietuvoje tuo metu veikė tik pastarasis; siūlomas modelis, jo žodžiais, įgyvendintų „ir savireguliacijos, ir valstybinio reguliavimo principą“[876]. Taigi valstybinio reguliavimo ir savireguliacijos derinys nėra vien retrospektyvi šio tyrimo interpretacija: tokią institucinę kombinaciją formulavo ir patys to meto teisėkūros dalyviai.

Tokio turinio platintojai prieš pradėdami platinti medžiagą turėjo ją pateikti ŽLEK vertinimui, erotinio ir smurtinio pobūdžio leidiniams galėjo būti taikomi didesni mokesčiai, nustatytos platinimo tvarkos laikymąsi prižiūrėjo policijos pareigūnai, radijo ir televizijos programos galėjo būti transliuojamos arba retransliuojamos tik po 23 valandos, o pati medžiaga galėjo būti platinama tik savivaldybių nustatytose vietose.

Kadangi į Žurnalistų ir leidėjų etikos komisiją galėjo kreiptis tiek fiziniai, tiek juridiniai asmenys, ji gana greitai virto savotiška „pornografijos ekspertizės“ institucija, nagrinėjusia žiniasklaidos, policijos, muitinės,

[874] Seimo neeilinis posėdis Nr. 23 (1996-04-24), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240283.

[875] LR Seimo posėdis Nr. 55(218) (1998-06-25), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59933.

[876] LR Seimo posėdis Nr. 55(218) (1998-06-25), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59933.

mokesčių policijos, prokuratūros ir kitų institucijų užklausas dėl seksualizuoto turinio klasifikavimo.

6.3.1. Žiniasklaidos ar pornografijos ekspertai? Institucija, kuri nenorėjo jai priskirtų funkcijų

Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos veikla seksualizuoto turinio vertinimo srityje atskleidžia vieną ryškiausių savireguliacinio modelio paradoksų. Formaliu požiūriu komisija buvo įsteigta kaip profesinės žurnalistų ir leidėjų etikos priežiūros institucija, tačiau praktiškai jai teko gerokai platesnė ir problemiškesnė funkcija – spręsti, ar konkretūs spaudos leidiniai, filmai, vaizdajuostės, kompaktiniai diskai, kortos, plakatai ar kiti viešosios informacijos objektai priskirtini erotinio, pornografinio ar smurtinio pobūdžio kategorijoms.

1996–2001 m. ŽLEK veiklos analizę apsunkina šaltinių vakuumas. Šio laikotarpio veiklos dokumentų archyvas nėra išlikęs arba šiuo metu dokumentų vieta nėra žinoma. Vis dėlto pats Visuomenės informavimo įstatymas, 1996 m. Vyriausybės nutarimas Nr. 1111 ir fragmentiški spaudos šaltiniai leidžia rekonstruoti esminę tendenciją: seksualizuoto turinio klasifikavimas šios komisijos veikloje užėmė ne paraštinę, o instituciškai reikšmingą vietą.

Komisijos pirmininkas Laimonas Tapinas spaudoje teigė, kad per dvejus veiklos metus komisija peržiūrėjo 701 filmą, iš kurių 401 pripažino pornografiniu, o 195 – erotiniu; iš 212 peržiūrėtų žurnalų, laikraščių, knygų ir albumų pornografiniais pripažinti 156, erotiniais – 28 leidiniai[877]. Tačiau pati komisija šią jai priskirtą funkciją suvokė kaip iš dalies svetimą. Tapinas pabrėžė, kad komisija iš esmės buvo verčiama dirbti ne savo darbą: „Žurnalistų etika neturi nieko bendro nei su erotika, nei su pornografija ar smurtu“[878]. Jo teigimu, komisijos nariai mieliau būtų nagrinėję etikos konfliktus spaudoje, radijuje ir televizijoje, o ne priverstinai žiūrėję ir skaitę atvirai erotinę ar pornografinę medžiagą[879].

Vėlesnis, jau geriau dokumentuotas 2001–2005 m. laikotarpio komisijos sprendimų archyvas ir komisijos nario Vaclovo Aliulio archyvo medžiaga[880]

---

877 Lina Jurgaitienė, „Pornografiniai filmai Etikos komisijai dorovės nepalaužė“, *Laikinoji sostinė*, 1998, liepos 30 d., Nr. 175 (760), p. 16.

878 Lina Jurgaitienė, „Pornografiniai filmai Etikos komisijai dorovės nepalaužė“, *Laikinoji sostinė*, 1998, liepos 30 d., Nr. 175 (760), p. 16.

879 Lina Jurgaitienė, „Pornografiniai filmai Etikos komisijai dorovės nepalaužė“, *Laikinoji sostinė*, 1998, liepos 30 d., Nr. 175 (760), p. 16.

880 Vaclovas Aliulis, „Darbo Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijoje užrašai“, LCVA, f. R-945, ap. 1, b. 60.

leidžia aiškiau suprasti šios papildomos funkcijos mastą[881]. Posėdžių, kuriuose nebūtų svarstomas nė vienas tokio pobūdžio objektas, per visą tiriamąjį laikotarpį pasitaiko vos keli. Seksualizuoto ir smurtinio turinio klasifikavimas sudarė reikšmingą komisijos darbo krūvio dalį, dažnai konkuruodamas su kitų žurnalistikos etikos klausimų svarstymu. Kaip yra pažymėjęs komisijos pirmininkas, dalį tokios produkcijos nariams tekdavo peržiūrėti net namuose[882].

Pagal įstatymą[883] policijos pareigūnai buvo atsakingi už erotinio ir smurtinio pobūdžio leidinių, vaizdo ir garso įrašų bei kitų objektų platinimo priežiūrą, tačiau patys neturėjo įgaliojimų nustatyti, ar konkreti medžiaga priskirtina erotinio, pornografinio ar smurtinio pobūdžio kategorijai. Todėl didžiąją dalį su seksualizuotu turiniu susijusių komisijos sprendimų sudaro įvairių Lietuvos miestų ir miestelių policijos siunčiama medžiaga, prašant atlikti ekspertinį vertinimą. Be policijos, medžiagą ir užklausas komisijai siuntė ir kitos institucijos: muitinė, mokesčių policija, prokuratūra, Lietuvos radijo ir televizijos komisija, moterų ir vyrų lygių galimybių kontrolierius bei kitos valstybės įstaigos. Dažniausiai tai buvo DVD diskai, VHS vaizdajuostės, užsienio žurnalai ir smulkūs daiktai, pavyzdžiui, kortų kaladės, nuotraukos. Svarbu ir tai, kad tokia medžiaga komisijai neretai būdavo siunčiama ne po vieną vienetą, o dešimtimis ar net šimtais egzempliorių. Taip ŽLEK faktiškai tapo nacionaliniu seksualizuotos vizualinės produkcijos rūšiavimo punktu – policija kontroliavo platinimą, bet ribą tarp erotikos ir pornografijos turėjo nustatyti komisija.

Kitą, mažesnę kreipimųsi grupę sudarė patys viešosios informacijos rengėjai ir platintojai – televizijos programų ir leidinių kūrėjai, videonuomos savininkai, renginių organizatoriai ir kiti rinkos dalyviai[884]. Jie kreipdavosi siekdami iš anksto išsiaiškinti, kaip jų platinama ar planuojama rodyti medžiaga būtų klasifikuojama. Todėl ŽLEK veikė ne vien kaip į pažeidimus reaguojanti institucija, bet ir kaip vieta, kur rinkos dalyviai mėgino sumažinti teisinį neapibrėžtumą prieš pradėdami sklaidą. Kritiškas seksualizuoto turinio

---

881 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2001 – 2005, http://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai.

882 Lina Jurgaitienė, „Pornografiniai filmai Etikos komisijai dorovės nepalaužė“, Laikinoji sostinė, 1998, Nr. 154 (739).

883 LR Vyriausybės nutarimas Dėl erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudos leidinių, kino filmų ir videofilmų, radijo ir televizijos programų platinimo tvarkos patvirtinimo, 1996 m. rugsėjo 25 d. Nr. 1111, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.43BECACF4CB0.

884 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2001–2005 m., https://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarima

vertinimas buvo platesnio to meto žiniasklaidos *bulvarėjimo* ir komercializacijos diskurso dalis. Žurnalistų etikos inspektorius Romas Gudaitis 2003–2004 m. analitinėje apžvalgoje tiesiogiai siejo pelno siekį, *bulvarėjimą* ir seksualizuoto turinio gausėjimą: jo teigimu, „žurnalistika vardan pelno vis banalėja“, o smurtas ir erotika tampa „vos ne reikšmingiausia visuomenės informavimo priemonių kultūros dalimi“[885].

Apie 2002 m. komisijos nutarimuose ypač aiškiai išryškėja kompetencijos krizė. Prievolę kategorizuoti seksualizuotą turinį komisija vis ryškiau matė kaip trukdį vykdyti esmines jai paskirtas funkcijas. Komisija ne kartą rodė nepasitenkinimą ir siūlė tokią ekspertinę funkciją perleisti kitiems, pavyzdžiui: „[...] prievolė priskirti kūrinius vienai ar kitai kategorijai turėtų būti uždėta Etikos inspektoriaus tarnybai“[886].

Komisija atliko kategorijų nustatymo darbą, tačiau kartu siekė aiškiai apriboti savo atsakomybės ribas. Ji nenorėjo būti laikoma institucija, atsakinga nei už tolesnį sprendimų taikymą, nei už baudžiamajam procesui reikalingą ekspertizę. Pavyzdžiui, 2002 m. Mokesčių policija prašė pateikti specialisto išvadą (teisinį statusą turinčią išvadą), o komisija atsakė, kad „[k]omisija nėra specialistas ir negali pateikti specialisto išvados, atitinkančios LR BPK 842 str. reikalavimus. Komisijos išvados yra tik informacinio rekomendacinio pobūdžio“[887]. Kitu atveju 2002 m. ŽLEK dar kartą pabrėžė, kad jos „kompetencijoje yra tik priskirti leidinius vienai ar kitai kategorijai, o platinimo apribojimus nustato Vyriausybė ir tvarko savivaldybės“[888]. Tokios užklausos rodo, kad institucinis aparatas dar nebuvo iki galo suderinęs seksualizuoto turinio kontrolės grandinės: kas turi teisę klasifikuoti medžiagą, kokią teisinę galią turi toks vertinimas ir kur baigiasi žiniasklaidos etika, o kur prasideda baudžiamoji ekspertizė. Nusivylimą institucijos autoritetu išreiškė ir patys komisijos nariai:

---

885 Romas Gudaitis, *Žurnalistų etikos inspektoriaus Romo Gudaičio 2003–2004 metų analitinė apžvalga. Demokratinės visuomenės informavimo kultūros plėtros gairės*, Vilnius, 2005, p. 21.

886 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2004, http://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2004

887 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2002-02-04, Posėdis Nr. 1, https://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2002 .

888 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2002-09-23, Posėdis Nr. 11, https://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2002 .

„Baigiant metus kun. V. Aliulis pasiūlė savikritiškai pažiūrėti į Komisijos darbą. Jo nuomone, Komisija per mažai nuveikė. Nei televizijos, nei spauda nekreipia pakankamo dėmesio į Komisijos sprendimus: kaip buvo rodomi abejotinos vertės laidos ir filmai pačiu žiūrimiausiu laiku, taip ir toliau rodomi, kaip buvo spausdinami abejotinos vertės straipsniai, taip ir toliau spausdinami. Komisija neturi pakankamo poveikio.“[889]

Nors teoriškai komisijos galia seksualizuoto turinio srityje buvo reikšminga, praktikoje jos poveikis buvo ribotas. Medžiagos priskyrimas neutraliai, erotinei ar pornografinei kategorijai galėjo lemti jos platinimo, demonstravimo ar transliavimo ribojimą, tačiau įsitvirtinę erotinio pobūdžio leidiniai ar programos, įregistruoti kaip tokio pobūdžio produkcija, mokėdami nustatytus mokesčius ir laikydamiesi formalių reikalavimų, galėjo toliau veikti ir nebekreipti dėmesio į raginimus turinį švelninti.

Iš turimos medžiagos galima daryti prielaidą, kad komisijos sprendimai didžiausią praktinę reikšmę turėjo ne jau įsitvirtinusioms erotinio pobūdžio žiniasklaidos priemonėms, o tais atvejais, kai policijos ar kitų institucijų konfiskuota medžiaga buvo priskiriama pornografijai. Tokiais atvejais ŽLEK klasifikacija galėjo tapti svarbia tolesnių teisinių veiksmų prielaida, nors pati komisija ir vengė savo išvadoms suteikti baudžiamojo proceso ekspertizės statusą.

6.4. Žalos paradigma: kriterijų paieškos, nepilnamečių ir šeimos apsauga (2002–2005)

2002–2006 m. išryškėjo du susiję pokyčiai: erotikos ir pornografijos klasifikavimą mėginta formalizuoti konkretesniais kriterijais, o ribojimai vis labiau grįsti nepilnamečių apsauga ir „neigiamu poveikiu“. Vienas svarbiausių formalizavimo žingsnių buvo 2005 m. rugpjūčio 4 d. Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas Nr. SPR-14, priimtas ŽLEK prašymu ir paskelbęs visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijus[890].

[889] Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2001, http://www.etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2001

[890] Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas, dėl rekomendacijos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų paskelbimo, 2005 m. rugpjūčio 4 d. Nr. SPR-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581?jfwid=1cdm50i4ms.

6.4.1. Kriterijų formalizavimas

2005 m. rugpjūčio 4 d. Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimu Nr. SPR-14 paskelbtoje ŽLEK nariams ir ekspertams skirtoje rekomendacijoje erotiką siūlyta atpažinti pirmiausia pagal nuogo kūno, lytinio akto ar „kitokios erotinės praktikos“ vaizdavimo kiekį ir apimtį, o pornografiją – pagal vaizdavimo atvirumą, lytinių organų demonstravimą, stambų planą ir seksualinio akto detalumą[891]. Pavyzdžiui:

> 1) kai vieno spaudos lanko apimties tekste yra ne mažiau kaip viena nuotrauka, kurioje demonstruojamas nuogas žmogaus kūnas;
>
> 3) kai video, kino filme ar televizijos programoje 1/3 laiko ir daugiau rodomos scenos su apnuogintu žmogaus kūnu;

Tuo tarpu pornografijos kategorijai medžiagą priskirti siūloma remiantis akto atvirumu, detalumu ir ryškiu lytinių organų demonstravimu:

1. atvirai rodomas lytinis aktas ar kita erotinės praktikos scena (masturbacija, oralinis seksas ir kt.), jeigu jos metu stambiu planu rodomi lytiniai organai arba jeigu tokie vaizdai leidinyje, filme ar programoje sudaro pagrindą;[892]

Pornografijos kategorijai taip pat priskiriami lytiniai iškrypimai (mazochizmas, sadomazochizmas, nekrofilija, zoofilija ir kt.) ir vaiko įtraukimas į seksualinę veiklą.

Toks beveik matematinis, techninis erotikos ir pornografijos atskyrimo būdas ryškiai kontrastavo su 1990–1996 m. komisijų taikytu „Žinau, kai pamatau“ modeliu. Jis rodo siekį sumažinti ekspertinio vertinimo diskreciją ir klasifikavimą paversti pakartojama administracine procedūra: sprendimą turėjo pagrįsti ne vien eksperto įspūdis, bet iš anksto nurodyti vaizdų, scenų ar jų trukmės požymiai. Tačiau šis techninis posūkis nereiškė moralinio vertinimo atsisakymo. Veikiau moralinė intuicija buvo perkelta į

---

[891] Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas, dėl rekomendacijos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų paskelbimo, 2005 m. rugpjūčio 4 d. Nr. SPR-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581?jfwid=1cdm50i4ms.

[892] Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas, dėl rekomendacijos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų paskelbimo, 2005 m. rugpjūčio 4 d. Nr. SPR-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581?jfwid=1cdm50i4ms.

administracinę formą. Tai, kas anksčiau buvo sprendžiama kaip „akivaizdžiai nepadoru“, dabar imta aprašyti kaip tam tikrų vaizdinių, proporcijų ir teminių požymių visuma.

Vis dėlto 2005 m. Žurnalistų etikos inspektoriaus paskelbta klasifikavimo rekomendacija neapsiribojo formalia erotikos ir pornografijos diferenciacija. Septintajame punkte įvedamas platesnis „visuomenės intereso“ pažeidimo principas leido komisijai vertinti seksualizuotą turinį nepriklausomai nuo kiekybinių proporcijų, susiejant jį su gyvybės, žmoniškumo, tiesos, žmogaus orumo ir šeimos vertybių apsauga. Sąraše pateikiami ir „vyro ir moters lytinių savybių nepagarbus atskleidimas; vyro ir moters intymiųjų santykių savitikslis demonstravimas, rodant juos tik kaip mėgavimąsi be atsakomybės vienas už kitą ir už pasekmes“[893]. Taip 2005 m. kriterijuose įtvirtinama normatyvi seksualumo samprata, kurioje savitikslis malonumas, atsakomybės stokojantis intymumas ir „nepagarbus“ lytinių savybių atskleidimas perkeliami į visuomenės interesui potencialiai žalingų reiškinių lauką. Ypač reikšminga tai, kad 2005 m. rekomendacijoje „homoseksualių santykių propagavimas“ įrašomas ne į pornografinio ar erotinio turinio apibrėžimus, bet į „šeimos“ vertybės pažeidimų grupę:

5) Šeima:

a) incesto pateisinimu;

b) homoseksualių santykių propagavimu;

c) šeimos narių žeminimo pateisinimu.[894]

Tai rodo svarbų reguliavimo logikos ir seksualumo sampratos poslinkį. Homoseksualumas čia problemiškas ne dėl seksualinio vaizdo atvirumo, lytinio akto demonstravimo ar *pornografiškumo*, bet dėl paties santykių formos viešo legitimumo. Kitaip tariant, reguliavimo objektu tampa ne vien seksualizuotas kūnas ar nepadorus vaizdas, o heteroseksualios šeimos normą trikdanti alternatyvi intymumo forma. Šiuo požiūriu dokumentas liudija, kad XXI a. pradžioje homoseksualumas reguliavimo kalboje vis rečiau artikuliuojamas vien kaip medicininė, patologinė ar pornografinė grėsmė,

---

[893] Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas, dėl rekomendacijos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų paskelbimo, 2005 m. rugpjūčio 4 d. Nr. SPR-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581?jfwid=1cdm50i4ms.

[894] Žurnalistų etikos inspektoriaus sprendimas, dėl rekomendacijos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų paskelbimo, 2005 m. rugpjūčio 4 d. Nr. SPR-14, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581?jfwid=1cdm50i4ms.

būdinga ankstyvesniems dešimtojo dešimtmečio diskursams, ir vis labiau įrėminamas kaip grėsmė norminei šeimos sampratai.

2005 m. Žurnalistų etikos inspektoriaus rekomendacija Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijai gali būti laikoma svarbia diskursine preliudija vėlesniems Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo projektams ir 2009 m. naujai redakcijai, kuriuose homoseksualūs santykiai imti tiesiogiai sieti su nepilnamečiams žalinga informacija. Dokumentas pateikiamas kaip techninis klasifikavimo įrankis, tačiau jo kriterijai nėra vertybiškai neutralūs. Jie ne tik padeda atskirti erotiką nuo pornografijos, bet ir apibrėžia, kokios seksualumo formos laikomos priimtinomis, atsakingomis ir suderinamomis su viešuoju interesu.

6.4.2. Nepilnamečių apsauga ir skaitmeninis lūžis

XXI a. pradžioje seksualizuoto turinio reguliavimas Lietuvoje vis dažniau buvo grindžiamas ne vien abstrakčia moralės, tradicijų ar visuomenės dorovės apsauga, bet nepilnamečių apsaugos, žmogaus orumo, privatumo ir neigiamo poveikio argumentais. Tai nereiškė moralinio reguliavimo pabaigos. Veikiau keitėsi jo kalba: ankstyvajame 1990-ųjų reguliavimo modelyje erotika ir pornografija dažniausiai buvo siejamos su visuomenės padorumo, tautos tradicijų ar bendrųjų vertybių pažeidimu, o XXI a. pradžioje jos vis aiškiau įrašomos į žalos, rizikos ir nepilnamečių vystymosi apsaugos lauką.

2000 m. priimta Visuomenės informavimo įstatymo redakcija[895] tokią kryptį įtvirtina teisiniame lauke. Remiantis Lietuvoje ratifikuota Jungtinių Tautų Organizacijos Vaiko teisių konvencija (1995), įtraukiamas straipsnis dėl nepilnamečių apsaugos, kuriame teigiama, kad nepilnamečiai turi būti apsaugoti nuo: „jų fiziniam, protiniam ir doroviniam vystymuisi kenkiančios viešosios informacijos, ypač susijusios su pornografija ir (ar) savitiksliu smurto vaizdavimu bei viešosios informacijos, kuri gali turėti neigiamą poveikį nepilnamečių fiziniam, protiniam ar doroviniam vystymuisi“[896]. Taip erotinis turinys buvo vis aiškiau siejamas su potencialia žala nepilnamečiams, o pornografija – su ypač žalingu poveikiu jų fiziniam, protiniam ir doroviniam vystymuisi.

---

[895] LR Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 2000 m. rugpjūčio 29 d. Nr. VIII-1905, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.107744 .

[896] LR Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 2000 m. rugpjūčio 29 d. Nr. VIII-1905, 18 straipsnis, 1 ir 2 punktai, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.107744 .

2002 m. priimtas Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas[897] šią kryptį pavertė savarankišku reguliavimo lauku. Jis nustatė viešosios informacijos, darančios neigiamą poveikį nepilnamečių fiziniam, protiniam ar doroviniam vystymuisi, kriterijus ir jos skleidimo tvarką. 2004 m. Vyriausybės nutarimas Nr. 681 šią sistemą dar labiau sukonkretino: buvo patvirtinta neigiamą poveikį nepilnamečiams darančios informacijos skelbimo ir platinimo tvarka bei žymėjimo, garso ir vaizdo priemonių sistema[898]. Šiuo nutarimu ankstesnė erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudos leidinių, kino filmų, videofilmų, radijo ir televizijos programų platinimo tvarka buvo panaikinta, o seksualizuotas ir smurtinis turinys įtrauktas į platesnę „informacijos, kuri ribojama skelbti ir platinti“ kategoriją. Tokiu būdu ankstesnis erotikos ir pornografijos kontrolės modelis nebuvo atmestas, bet perrašytas nepilnamečių apsaugos ir žalingo poveikio kalba.

2002 m. įstatymo svarstymai atnaujino ginčą dėl savireguliacijos ribų. Kultūros viceministras Juozas Širvinskas teigė, kad nepilnamečių apsauga pirmiausia turėtų remtis „informacijos rengėjų ir platintojų savikontrole“, ir skyrė nelegalią informaciją nuo „legalios, tačiau žalingos jaunimo vystymuisi“[899]. Ši skirtis apibrėžė ir erotikos vietą naujojoje tvarkoje: suaugusiesiems legalus turinys galėjo būti ribojamas nepilnamečiams. Aloyzas Sakalas tam prieštaravo: „žurnalistų savireguliacijos mechanizmas neveikia. Jeigu veiktų, nereikėtų mums šio įstatymo“[900]. Taigi ginčas persikėlė nuo turinio legalumo prie atsakomybės už jo prieinamumo ribojimą.

Europos integracija buvo vienas naujojo reguliavimo argumentų, tačiau ne jo pradinis šaltinis. 1998 m., svarstant specialios komisijos steigimą, Žibartas Jackūnas rėmėsi Europos Tarybos ir Parlamento dokumentais, o Rimantas Jonas Dagys tam prieštaravo: „Europos Tarybos ir kitais dokumentais nereikia

---

897 Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, 2002 m. rugsėjo 10 d., Nr. IX-1067, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.817CC58C1A54.

898 LR Vyriausybės 2004 m. birželio 2 d. nutarimas Nr. 681 „Dėl Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios informacijos, priskirtos viešosios informacijos, kuri ribojama skelbti ir platinti, kategorijai, skelbimo ir platinimo tvarkos aprašo ir Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios viešosios informacijos žymėjimo, garso ir vaizdo priemonių sistemos aprašo patvirtinimo“, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.234684.

899 LR Seimo posėdis Nr. 27(223) (2002-04-23), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.164973.

900 Ten pat.

spekuliuoti“[901], nes jie nereikalavo kurti tokios komisijos, o erotikos ir smurto ribos, jo teigimu, priklausė nuo nacionalinės kultūros ir tradicijų. Europinis teisinis rėmas Lietuvoje buvo įtvirtintas vėliau: Europos konvencija dėl televizijos be sienų ratifikuota 2000 m., o Visuomenės informavimo įstatyme derintos ir Direktyvos 97/36/EB nuostatos. Taigi nacionalinis seksualizuoto turinio reguliavimo poreikis susiformavo anksčiau, negu šios europinės normos buvo tiesiogiai įtvirtintos Lietuvos teisėje.

Tačiau europinis žiniasklaidos reguliavimo minimumas šiuo klausimu buvo gerokai siauresnis nei tas, kurį įtvirtino 2002 m. įstatymas. „Televizijos be sienų“ direktyva apsiribojo televizijos transliacijomis ir konkrečiomis turinio kategorijomis (pornografija ir savitiksliu smurtu), tikslesnių sąvokų ar privalomų klasifikavimo kriterijų valstybėms narėms neprimesdama[902]. Vėliau, jau po Lietuvos įstojimo į ES, Europos Parlamentas tiesiogiai pažymėjo, kad direktyvos nuostatos „negalima aiškinti kaip apimančios visą su seksualine orientacija susijusią informaciją“[903]. Kartu veikė ir baudžiamosios teisės linija. Iki naujojo Baudžiamojo kodekso įsigaliojimo galiojusio 1961 m. BK 242 straipsnis numatė atsakomybę už pornografinių daiktų gaminimą ir platinimą (naujajame BK šią sritį reglamentavo 309 straipsnis). Todėl administracinis klasifikavimas nebuvo vienintelė kontrolės priemonė: medžiagos priskyrimas pornografijai galėjo tapti reikšmingas ir baudžiamajame procese.

Baltijos kontekstas dar ryškesnis: nei Estija, nei Latvija analogiško specialaus įstatymo nepriėmė, jose nepilnamečių apsauga liko reglamentuota bendraisiais žiniasklaidos, vaiko teisių ir baudžiamosios teisės aktais[904]. Vėliau Lietuva ES kontekste išsiskyrė nuosekliu vidaus politikos pasirinkimu plėsti nepilnamečių apsaugos kategoriją tradicinių šeimos vertybių gynybos kryptimi[905]. Šios krypties užuomazgų matyti jau tiriamojo laikotarpio

---

901 LR Seimo posėdis Nr. 61(224) (1998-07-02), https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.60170.

902 Cabrera Blázquez, Francisco Javier, Maja Cappello, ir Sophie Valais, *The Protection of Minors in a Converged Media Environment*, IRIS Plus 2015-1 (Strasbourg: European Audiovisual Observatory, 2015), https://rm.coe.int/1680783486.

903 Europos Parlamento rezoliucija B7-0031/2009, 2009 m. rugsėjo 17 d., K punktas, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-7-2009-0026_LT.html.

904 Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, „Nepilnamečių apsauga: dažniausi klausimai“, https://zeit.lt/lt/nepilnameciu-apsauga/167.

905 Maria Jansson, Orianna Calderón-Sandoval, Taisija Oral, „Gender Equality and Diversity Discourses Intertwined with the Implementation of the EU Audiovisual Media Services Directive in Lithuania, Spain, and Sweden“, *International Journal of Cultural Policy*, 2025, p. 2, https://doi.org/10.1080/10286632.2025.2593352.

pabaigoje: 2005 m. ŽEI rekomendacijoje, homoseksualūs santykiai buvo susieti su grėsme „šeimos vertybėms“. Kartais ši Lietuvos kryptis aiškinama stipria Rusijos įtaka, tačiau teisiškai pirmasis Rusijos regioninis „homoseksualizmo propagandos“ draudimas priimtas tik 2006 m., o federalinis įstatymas – 2013 m.[906]. Taigi nepilnamečių apsaugos kalba pasiūlė europinį teisėtumo rėmą, į kurį dar dešimtojo dešimtmečio pradžioje SKV ir VME komisijų formuluoti tautinės dorovės ir „etninių vertybių“ nerimai buvo perrašyti kaip vaikų interesas.

XX a. dešimtojo dešimtmečio antroje pusėje sparčiai augo bulvarinių, pramoginių leidinių, naujų televizijos programų, VHS juostų kiekis, o XXI a. pradžioje ypač ryškiai matomas seksualizuoto turinio sklaidos technologinis lūžis. Seksualizuoto turinio sklaida kiekiu ir technologine įvairove pranoko ją reguliuoti turėjusių institucijų pajėgumus. Visuomenėje cirkuliavo ne tik spaudos leidiniai ar VHS juostos, bet ir CD, DVD, įvairiausi interneto puslapiai ir jų kopijos, kompiuteriniai failai, privatūs katalogai, savarankiškai išleisti spaudiniai ir kt. Šie technologiniai pokyčiai nebuvo vien Lietuvos reiškinys, tačiau Lietuvos reguliavimo sistemoje jie ypač aiškiai atskleidė institucinių pajėgumų ribas. ŽLEK darbo krūviai tapo sunkiai suvaldomi. Pavyzdžiui, 2004 m. vieno posėdžio metu svarstyta „Nusikaltimų tyrimo vyriausiosios valdybos prašymas įvertinti 121 vaizdajuosčių ir 172

[906] XXI a. pradžioje Rusijoje pavienius siūlymus vėl kriminalizuoti homoseksualius santykius ar uždrausti „homoseksualizmo propagandą“ patys politikai vertino kaip viešumo triukus, o nacionalistiniai politikai tariamą homoseksualumo populiarėjimą aiškino žalinga Vakarų kultūros įtaka. Draudimų projektus 2003–2009 m. Dūmai teikė deputatas Aleksandras Čujevas, pirmąjį regioninį draudimą 2006 m. priėmė Riazanės sritis, platesnė regioninių aktų banga kilo 2011–2012 m., o federalinis įstatymas priimtas 2013 m. Tokios priemonės turi ir vakarietišką precedentą: Danas Healey primena, kad labiausiai jos pagarsėjo Margaret Thatcher laikų Didžiojoje Britanijoje, kur 1988 m. Vietos valdžios įstatymo 28 skirsnis vietos valdžios institucijoms uždraudė „sąmoningai propaguoti homoseksualumą“. Vėlesnius Latvijos ir Lietuvos įstatymų leidėjų bandymus priimti panašius įstatymus Healey vertina kaip ženklą, kad narystė ES nebuvo „skiepas“ nuo Kremliaus politinės homofobijos. Žr.: Francesca Stella, „The Right to Be Different? Sexual Citizenship and Its Politics in Post-Soviet Russia“, in: Rebecca Kay (sud.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan, 2007, p. 151; Dan Healey, *Russian Homophobia from Stalin to Sochi*, London–New York: Bloomsbury Academic, 2017, p. 9–10, 201; Emil Persson, „Banning ‚Homosexual Propaganda‘: Belonging and Visibility in Contemporary Russian Media“, *Sexuality & Culture*, 2015, t. 19, Nr. 2, p. 256, https://doi.org/10.1007/s12119-014-9254-1; Local Government Act 1988, c. 9, s. 28, https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/9/section/28/enacted.

kompaktinių plokštelių turinį“[907], kito – 36 vaizdajuosčių, 872 DVD, 96 nuotraukų, 37 fotonegatyvų ir 1 žurnalo turinį[908]. Komisijos techninės galimybės tapo svarbiu reguliavimo ribotumo ženklu. Nutarimuose ne kartą nurodoma, kad komisija negalėjo peržiūrėti DVD diskų, atidaryti tam tikrų kompaktinių plokštelių, peržiūrėti RAR failų ar įvertinti negatyvų dėl reikalingos įrangos stokos.

Skaitmeninės laikmenos išryškino 1996 m. modelio ribas: pavienių materialių objektų peržiūrai pritaikyta klasifikavimo procedūra nebeatitiko sparčiai augančių turinio kiekių. Didėjo atotrūkis tarp ŽLEK pavestų funkcijų ir jos techninių bei žmogiškųjų išteklių. Skaitmeninę erdvę reguliavimas pasiekė per jau egzistavusias kategorijas. 2003 m. Vyriausybės nutarimas Nr. 290 įtraukė viešo naudojimo kompiuterių tinklus į neskelbtinos ir ribojamos informacijos kontrolės tvarką[909], o 2004 m. jiems pritaikytos ir nepilnamečiams žalingos informacijos skleidimo bei žymėjimo taisyklės. Atskiros interneto seksualizuoto turinio klasifikacijos nebuvo, buvo taikytos erotikos, pornografijos, smurto ir amžiaus ribojimo kategorijos[910].

Iki tiriamojo laikotarpio pabaigos išryškėjo ir institucinė šio modelio riba. 2005 m. gruodį Povilas Jakučionis Seime pažymėjo, kad visuomenės informavimo srityje „dažnai pasiklystama tarp įvairių komisijų“ ir nėra aišku, kuri institucija turi imtis konkrečių priemonių[911]. Rima Žakaitienė atsakė, kad ŽLEK yra „visuomeninė organizacija, negalinti taikyti sankcijų“, todėl dalis jos prievolių naujoje VIĮ redakcijoje perkeliama Lietuvos radijo ir televizijos

---

907 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2004-05-24, Posėdis Nr. 10, https://etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2004.

908 Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2004-08-24, Posėdis Nr. 13, https://etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai/2004.

909 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. kovo 5 d. nutarimas Nr. 290 „Dėl Viešo naudojimo kompiuterių tinkluose neskelbtinos informacijos kontrolės ir ribojamos viešosios informacijos platinimo tvarkos patvirtinimo“, *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 24-1002, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.206198.

910 Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. birželio 2 d. nutarimas Nr. 681 „Dėl Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios informacijos, priskirtos viešosios informacijos, kuri ribojama skelbti ir platinti, kategorijai, skelbimo ir platinimo tvarkos aprašo ir Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios viešosios informacijos žymėjimo, garso ir vaizdo priemonių sistemos aprašo patvirtinimo“, *Valstybės žinios*, 2004, Nr. 89-3281, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.234684.

911 LR Seimo posėdis Nr. 36(115) (2005-12-08), https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAK/TAIS.267221.

komisijai bei Žurnalistų etikos inspektoriui[912]. 2006 m. įstatymo redakcijoje erotinio, pornografinio ir smurtinio turinio ekspertinio vertinimo funkcija jau buvo susieta su Žurnalistų etikos inspektoriumi ir jo pasitelkiamais ekspertais. Taigi 2006 m. reforma panaikino pagrindinį neatitikimą tarp ŽLEK savireguliacinio statuso ir jai pavestos klasifikavimo funkcijos.

[912] LR Seimo posėdis Nr. 36(115) (2005-12-08), https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAK/TAIS.267221.

7. SEKSUALUMO DISKURSŲ KAITA IR VERTYBINĖS ĮTAMPOS LIETUVOJE (1988–2005)

Leiskite visa pornographija i lietuva mes ja mylim[913]
2001 m. balandžio 14 d., šeštadienis, 18:17:17, spauda.lt

Esame tauta [...] ypač branginanti tyrumo idealą, šventos paslapties ir pagarbos šydu pridengianti visa, kas susiję su naujos gyvybės, naujo žmogaus pradėjimu[914].
Lietuvos Vyskupų Konferencijos pareiškimas Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai

Visos tos šlykštynės, nūn vykstančios Lietuvoje, tas drabstymasis ekskrementais, laistymasis pamazgomis, dulkinimasis, seksas... – visa tai iš Vakarų, iš Amerikos, iš Dulleso, iš Hollyvvoodo, iš pasaulinės demokratijos citadelės[915].
– Jonas Mikelinskas

Trečiosios dalies pirmajame skyriuje analizavau, kaip valstybinės reguliavimo ir žiniasklaidos savireguliavimo institucijos ieškojo kriterijų bei argumentacinių būdų seksualizuotam turiniui (į)vertinti. Tačiau šios kategorijos nesusiformavo biurokratiniame vakuume. Komisijų argumentai atkartojo, perėmė ir kartu patys veikė platesnę viešąją diskusiją apie seksualumą. Jos dalyviai – rašytojai ir rašytojos, žurnalistės ir žurnalistai, dvasininkai, redaktoriai ir redaktorės, akademikai ir akademikės, leidėjos ir leidėjai, mažumų aktyvistės ir aktyvistai – neturėjo vienodos institucinės galios, tačiau dalyvavo svarstant ir kuriant vertybines koordinates.

Šių procesų nereikėtų suprasti kaip uždaros dvipusės sąveikos tarp institucijų ir viešosios diskusijos. Juos kartu veikė politiniai konfliktai ir teisėkūra, žiniasklaidos bei pramogų rinkos tvarka, švietimo ir teisėsaugos praktikos ir pati sparčiai kintanti seksualumo kultūra, aptarta ankstesnėse

913 „Ar reikia drausti pornografiją?“, *Vartiklis*, http://www.spauda.lt/logs/vote/sex.htm, 2001. (Citatos kalba netaisyta – aut. past.); *Vartiklis* (www.vartiklis.lt) – vienas pirmųjų lietuviškų elektroninių leidinių, pradėtas leisti 1996 m. ir iš pradžių platintas BBS tinkle bei elektroniniu paštu; jo kūrėjas ir leidėjas – informatikas Jonas Skendelis. Apie leidinio istoriją žr. „Internetas prieš dvidešimt metų – kaip tai atrodė“ (pokalbis su Jonu Skendeliu), Žinių radijas, 2017 m. liepos 11 d., https://www.ziniuradijas.lt/laidos/skaitmeniniai-horizontai/internetas-pries-dvidesimt-metu-kaip-tai-atrode?soundtrack=1.

914 Lietuvos Vyskupų Konferencijos Religinės spaudos rengimo ir leidimo komisijos pareiškimas Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai, 1990 m. liepos 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 2.

915 Jonas Mikelinskas, „Naujas senos doktrinos triumfas“, *Literatūra ir menas*, 1996 m. kovo 2 d., p. 3.

disertacijos dalyse. Institucinis reguliavimas ir viešieji diskursai šioje disertacijoje analizuojami kaip vienas šios sudėtingesnės sąveikų sistemos pjūvis: viešai formuluojami argumentai galėjo veikti politinius bei institucinius sprendimus, o šie savo ruožtu grįždavo į viešąją erdvę jau kaip įtvirtintos taisyklės, draudimai ar vertinimo kriterijai.

Remdamasi 1988–2005 m. periodine spauda (nacionaliniais dienraščiais, kultūrine ir gyvenimo būdo spauda, ankstyvaisiais elektroniniais leidiniais), viešais Katalikų Bažnyčios atstovų ir intelektualų pasisakymais, institucijų dokumentais bei kultūros lauko dalyvių atsiminimais, šiame skyriuje išskiriu tris šaltiniuose ryškiausiai pasikartojusius viešojo seksualumo vertinimo diskursus: *tautinio padorumo*, *atvirumo* ir *kultūros depresijos*. Jie neaprėpia visų to meto visuomenėje egzistavusių nuostatų ir net visų viešai reikštų pozicijų. Veikiau tai trys pasikartojantys argumentavimo tipai, padedantys struktūruoti viešojoje sferoje vykusius ginčus dėl seksualumo. Šių diskursų pavadinimai yra šiame tyrime sukurtos analitinės kategorijos, o ne to meto veikėjų vartotos sąvokos.

Šiame skyriuje diskursai atpažįstami ne pagal veikėjų socialinę ar kultūrinę priklausomybę, institucinę poziciją ar deklaruojamą ideologinę tapatybę, bet pagal pasikartojančias prielaidas apie tai, kas laikoma savaime suprantama, normalu ar pavojinga. Fairclough pabrėžia, kad ideologinė reikšmė gali slypėti ne tik tame, kas pasakoma, bet ir nutylėjimuose, išankstinėse prielaidose bei tame, kas tekste iškeliama arba nustumiama į paraštes[916]. Analizuojant šaltinius aiškinausi, kokios seksualumo raiškos formos viešojoje kultūroje įvardijamos kaip problema, kokios vertybės laikomos saugotinomis, kokie grėsmių ar galimybių vaizdiniai kuriami ir kokio socialinio atsako reikalaujama. Todėl svarbūs tampa ne pavieniai teiginiai, o jų jungtys – seksualumo siejimas su tautos dorove, vaikų apsauga, laisve, rinka, kultūros nuosmukiu, modernėjimu ar žmogaus teisėmis. Ta pati veikėjų grupė ar net tas pats autorius skirtinguose kontekstuose galėjo pasitelkti kelių diskursų elementus, todėl čia išskiriami diskursai nėra uždaros ideologinės stovyklos. Jie veikiau žymi viešojoje sferoje pasikartojusias viešo seksualumo suvokimo, aiškinimo ir vertinimo schemas, per kurias buvo brėžiamos ribos tarp padorumo ir nepadorumo, laisvės ir grėsmės, modernėjimo ir kultūrinio nuopuolio.

[916] Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London/New York: Longman, 1995, p. 5–6.

7.1. Tautinio padorumo diskursas

Tautinio padorumo diskurso pagrindinis naratyvas – nykstanti tradicinė Lietuvos kultūra. Diskurso vertybinis pamatas buvo orientuotas į et(n)ines normas, lietuviškas tradicijas, šeimą, nacionalinę kultūrą. Nuogas kūnas ir pokalbiai apie seksualumą dažnai buvo suvokiami kaip besikėsinantys šias vertybes griauti. Augančio pavojaus jausena geriausiai apibūdina diskurso kryptį. Tautinio padorumo diskursas aktyviausiai, aštriausiai buvo plėtotas pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu, o maždaug XX–XXI a. sandūroje transformavosi ir didžiausią dėmesio dalį nukreipė ne į grėsmę visai visuomenei ir tradicijoms, o į grėsmę nepilnamečiams. Diskursas buvo kuriamas ir skleidžiamas įvairių visuomenės grupių, ryškiai matomas valstybinėse institucijose, Katalikų Bažnyčios tinkle, žiniasklaidoje, tarp intelektualų ir politikų. Tautinio padorumo diskursas buvo ryškus tiek viešojoje sferoje, tiek jau anksčiau aptartame teisiniame lauke.

7.1.1. Kūniškumo grėsmė: seksualumas prieš nacionalinę kultūrą

Tautinio padorumo diskurse ryškiai veikė *moralinei panikai* (angl. *moral panic*) būdingi argumentavimo mechanizmai. Čia viešosios seksualumo kultūros ryškėjimas buvo pristatomas ne kaip vienas iš Nepriklausomybę atgavusios visuomenės kultūrinės ir socialinės kaitos reiškinių, o kaip ženklas, kad kyla grėsmė platesnei moralinei, tautinei ir socialinei tvarkai. Todėl moralinės panikos samprata šiame skyriuje pasitelkiama ne tam, kad būtų įvertinta, ar diskurso dalyvių nerimas buvo pagrįstas, bet tam, kad būtų galima analizuoti, kaip viešojoje sferoje seksualumas buvo paverčiamas grėsmės objektu, kaip ši grėsmė buvo didinama, simboliškai sutirštinama ir siejama su poreikiu imtis kontrolės. Sociologas Stanley Cohenas, įtvirtinęs šį terminą, juo įvardina neproporcingą visuomenės, žiniasklaidos ir politikų reakciją į asmenį, grupę ar reiškinį, kuris imamas suvokti kaip grėsmė bendroms vertybėms[917]. Esminis modelio bruožas – neatitikimas tarp grėsmės masto ir reakcijos stiprumo. Grėsmė dažnai personifikuojama konkrečiose vadinamųjų „liaudies demonų“ (angl. *folk devils*) figūrose – asmenyse ar grupėse, kurios viešajame diskurse paverčiamos platesnės socialinės grėsmės simboliais[918].

[917] Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, 2002, p. 1.

[918] Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, 2002, p. 2.

Cohenas parodo, kaip tokia panika kuriama nuosekliais žingsniais. Pirma, grėsmė perdedama ir iškraipoma[919]. Antra, prognozuojama (grėsmė pristatoma kaip neišvengiamai augsianti) ir simboliškai sutirštinama (pavienis reiškinys paverčiamas viso blogio simboliu)[920]. Trečia, mobilizuojama kontrolės kultūra – raginama imtis griežtų priemonių (eskalavimas) ir reikalaujama plėsti draudimo bei teisines galias (inovacija)[921]. Šie etapai ryškūs tautinio padorumo diskurse. Tačiau socialinėje tikrovėje šie mechanizmai yra daug sudėtingesni ir nebūtinai sudaro nuoseklią seką: skirtingi veikėjai tuo pačiu metu gali grėsmę iškraipyti ir iškart reikalauti konkrečių ribojimų ir pan. Todėl svarbiau stebėti ne tiek pačius moralinės panikos „etapus“, kiek šių skirtingų veikimo būdų persidengimą.

Seksualumas nėra atsitiktinis moralinės panikos objektas, priešingai, jis yra vienas klasikinių jos taikinių. Jeffrey Weeksas parodė, kaip XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje žiniasklaidoje kilusi moralinė panika dėl AIDS susitelkė į homoseksualumą ir stipriai paveikė pavėluotą, neryžtingą JAV, Didžiosios Britanijos ir kitų šalių vyriausybių reakciją į epidemiją[922]. Feministinė ir *queer* istoriografija tokiai panikai neretai vartoja atskirą *sekso panikos* (angl. *sex panic*) sąvoką[923], kurią Gilbertas Herdtas apibrėžia kaip „moralinės panikos atmainą ar porūšį“[924]. Naujausiame (2026) sekso ir moralinės panikos lauką analizuojančiame tyrime sociologai Joelis Bestas ir Kathleen Bogle sekso paniką apibrėžia kaip teiginius, kad tam tikra seksualumo apraiška kelia „ypač rimtą, naują arba sparčiai didėjančią“ grėsmę. Jie išskyrė tris dažniausius sekso paniką keliančius motyvus.

Nekaltųjų tvirkinimo (angl. *corruption*) motyvas grindžiamas baime, kad seksualumas sugadins tuos, kurie laikomi nekaltais ir saugotinais, pirmiausia vaikus bei jaunimą. Išnaudojimo (angl. *exploitation*) motyvas pabrėžia prievarta, apgaule ar manipuliacija įtraukimą į seksualines veiklas,

---

919 Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, 2002, p. 25–34.

920 Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, 2002, p. 36.

921 Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Routledge, 2002, p. 89–97.

922 Jeffrey Weeks, *What is Sexual History?*, Cambridge: Polity Press, 2016, p. 88.

923 Žr. Gayle S. Rubin, „Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality“, in: *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*, Carole S. Vance (sud.), Routledge & Kegan Paul, 1984, p. 267–319; Gilbert Herdt (sud.), *Moral Panics, Sex Panics: Fear and the Fight over Sexual Rights*, New York University Press, 2009.

924 Gilbert Herdt (sud.), *Moral Panics, Sex Panics: Fear and the Fight over Sexual Rights*, New York University Press, 2009, p. 5.

naudojimąsi pažeidžiamais žmonėmis. Galiausiai palaidumo (angl. *licentiousness*) motyvas nukreiptas į tuos, kurie savo valia peržengia padoria laikomos seksualinės elgsenos ribas ir dėl to vaizduojami kaip ardantys bendrą moralinę tvarką[925].

Tautinio padorumo diskurse grėsmė dažnai buvo formuluojama ne vien kaip pavojus individualiai moralei, bet kaip pavojus kolektyvinei kultūrinei tapatybei. 1990 m. Lietuvos Vyskupų Konferencijos pareiškime Lietuva apibūdinta kaip tauta, „ypač branginanti tyrumo idealą“, o seksualumas susietas su tuo, kas tradiciškai turėtų būti pridengta „šventos paslapties ir pagarbos šydu“[926]. Šioje argumentacijoje seksualinio viešumo ribos tampa tautos kultūrinio savitumo dalimi. Nuo pat Sąjūdžio laikotarpio galima rasti viešai plėtojamą sampratą, kad joks viešas seksualumas nėra lietuviškos kultūros dalis. Nacionalistiniame savivokos naratyve viešas seksualumo demonstravimas buvo tolygus lietuviškumo menkinimui. Tokią poziciją gerai iliustruoja jau minėtas (žr. 2.1 poskyrį) 1989 m. laiškas *Komjaunimo tiesos* redakcijai dėl Violetos Bubelytės parodos, kuriame lietuvaitės vaizduojamos kaip „kuklumo, doros, skaistybės ir ištikimybės simbolis“[927]. Tokioje retorikoje nuogo, net ir estetizuoto, kūno rodymas buvo suvokiamas kaip griaunantis visos tautos, šiuo atveju visų lietuvaičių, įvaizdį, vertybinį pagrindą ir moralinę kryptį.

Kai 1993 m. Vilniaus miesto etikos komisija nutarė uždrausti striptizą Vilniaus mieste, komisijos pirmininkas Matulis tai argumentavo tuo, kad „pagal mūsų tautos papročius striptizai mums nepriimtini“[928]. Tokiomis formuluotėmis kūno nuogumas, seksualumas viešojoje erdvėje buvo ne tik traktuojamas kaip nacionalinių kultūros tradicijų ir vertybių pažeidimas, bet ir kaip nukrypimas nuo žmogiškosios normos, nenormalumas iš esmės. Čia ryškus ir trečiasis Besto ir Bogle išskirtas sekso panikos motyvas – *palaidumas,* t. y. nerimas, kad žmonės savo noru peržengia seksualinės elgsenos normas.

---

925 Joel Best, Kathleen A. Bogle, „Constructing Sex Panics: Sexual Anxiety, Social Change, and the Making of Deviance“, *Deviant Behavior*, 2026, p. 2, 8–9, https://doi.org/10.1080/01639625.2026.2668714.

926 Lietuvos Vyskupų Konferencijos pareiškimas Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai, LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 2.

927 „Atviras laiškas Violetai Bubelytei ir kitiem“, Komjaunimo tiesos redakcijos archyvas, Nr. 4081, 1989, publikuota parodoje *Saldus ateities prakaitas*, NDG (2019).

928 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

Pati kūniškumo grėsmė buvo vienas ašinių tautinio padorumo diskurso elementų. Tai ryškiai liudija Petro Mazūro skulptūros „Žmogus“ atvejis. 1991 m. prie Mykolo Žilinsko dailės galerijos Kaune pastatyta nuogo vyro figūra ištiestomis rankomis. Nors skulptorius rėmėsi antikine nuogo kūno vaizdavimo tradicija, viešojoje sferoje kilo ne viena pasipiktinimo banga būtent dėl vyro nuogumo. Greta skulptūros vyko tikinčiųjų protestai, skulptūra buvo apmėtyta žaliais kiaušiniais[929], o miesto taryba dėl aštrių reakcijų svarstė, ar nevertėtų skulptūros pašalinti arba bent pridengti „gėdos“[930]. Nepatenkintųjų retorikoje nuogas kūnas buvo grėsmė savaime, tačiau skulptūros vieta reakcijas paaštrino. Skulptūra pastatyta priešais Soborą (Kauno Šv. arkangelo Mykolo (Įgulos) bažnyčią), dėl to buvo nepatenkinti joje tarnaujantys kunigai ir tikintieji[931]. Taip meno kūrinys buvo sutapatintas su erotika ir pornografija, o jo nuogumas – su sakralios erdvės išniekinimu.

Šiame diskurse seksualizuoto turinio kūrėjai ir platintojai neretai vaizduoti kaip aiškiai gudraujantys, tik komerciniais interesais besivadovaujantys veikėjai, kurių produkcija kenkia visuomenei, ypač jaunimui. 1990 m. Lietuvos savitarpio pagalbos sąjungos Tautinės kultūros tarybos kreipimesi į Kauno merą toks požiūris buvo užkoduotas jau pačioje rašto antraštėje – „dėl pornobiznio Kaune“. Erotinių leidinių prekyba ir planuotas renginys „FIESTA-90“, kuriame turėjo pasirodyti Gintauto Abariaus grupė, rašte įvardyta „SEX SHOP“, ir „kažkoks Erotikos teatras“ iš Vilniaus buvo traktuojami kaip visuomenės moralę ir jaunimą žalojančio komercinio seksualumo dalis[932]. Tai tiesiogiai atliepia pirmąjį sekso panikos motyvą – nekaltųjų tvirkinimą: kūrėjas ar platintojas konstruojamas kaip grėsmės šaltinis, o visuomenė, ypač jaunimas, – kaip nuo jo saugotina grupė.

Tokios retorikos radimąsi galime interpretuoti ir kaip siekį suvaldyti besikeičiančios visuomenės procesus, kai nyksta viena ar kelios viešojoje erdvėje autoritetingos visuomenės grupės ir figūros. Naujų autoritetų išryškėjimas ar autoritetų įtakos mažėjimas apskritai šio diskurso kūrėjams galėjo kelti visuomenės pasimetimo, krypimo nuo esminių vertybių įspūdį. Erotiniai, kūniški, seksualūs vaizdiniai ir renginiai buvo ne tik tapatinami su pornografija, bet automatiškai ir su smurtu, vulgarumu, amoralumu, t. y.

---

929 Jonas Kuzminas (sud.), *Erotika*, 1992, p. 1.; Ringaudas Starkys, „Ar Kaunui reikia erotikos teatro?“, *Laikinoji sostinė*, 1995, Nr. 7, p. 8.

930 „Aklavietė, arba Kompromisas“, *Ūpas*, 1991, Nr. 10 (27), p. 1.

931 Justė Vyšniauskaitė, Agnė Taliūtė, Gunars Bakšejevs, „Trys muziejai ir trys jų sargai“, *Kaunas pilnas kultūros*, 2021 m. birželio 14 d., https://kaunaspilnas.lt/trys-muziejai-ir-trys-ju-sargai/.

932 Lietuvos savitarpio pagalbos sąjungos raštas Kauno miesto merui dėl pornobiznio Kaune, 1990 m. rugpjūčio 20 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 21.

žiniasklaidos priemonė, skleidžianti seksualizuotą vaizdą, tarsi iš karto buvo suvokiama ir vaizduojama kaip neatitinkanti žurnalistikos etikos ir kokybės reikalavimų.

Tautinio padorumo diskurse išryškėjo nuosekli samprotavimo strategija: atpažinus grėsmę tautiniam padorumui (erotiką, pornografiją, lytiškumo ugdymą, seksualizuotą literatūrą, sekso įtraukimą į viešąją erdvę apskritai), siekiama ne tik įvertinti jų galimą žalą ar pasekmes visuomenei, bet skatinama imtis konkrečių priemonių tokiai grėsmei šalinti. Tokio tipo *moralinė panika* retai būna savitikslė – dažniausiai ji yra platesnio moralinio reguliavimo proceso epizodas, kuriuo siekiama ne tik pasmerkti konkrečią grėsmę, bet ir nustatyti, kokia elgsena apskritai laikytina padoria[933]. Būtent dėl to tautinio padorumo argumentai galėjo būti perkeliami ir į institucinį reguliavimą (žr. 6 skyrių).

Tautinio padorumo diskursu buvo aktyviai palaikoma nuostata, kad stipresnė kontrolė, draudimas, ribojimas būtinas, norint apsaugoti visuomenę, kuri pati nėra pajėgi *atsilaikyti* prieš grėsmes. Visuomenė paternalizuojama, kuriant būtinos apsaugos nuo grėsmių naratyvą – ribojimus būtina kurti ne siekiant drausti, bet apsaugoti narius, kurie patys tos grėsmės nesuvokia. Turinio ribojimo ir draudimo sampratos neretai tapatinamos, sąmoningai ar nesąmoningai palaikant poziciją apie moralinės teisės viršenybę drausti erotizuotą turinį. 1999 m. dailininkas, žurnalistas Vaidotas Žukas, pasisakydamas už griežtesnį įstatymo taikymą viešajai erotikai, teigė: „Esu įsitikinęs, kad demokratija, valstybė turi panaudoti visas priemones savo piliečių orumui apsaugoti. Kartais valstybė yra priversta ginti moralines vertybes griežtai“[934]. Ši paternalistinė argumentacija kūrė dvigubą demokratinės valstybės kryptį: laisvė buvo pripažįstama kaip politinis principas, tačiau valstybei kartu suteikiama pareiga griežtai riboti turinį, laikomą neatitinkančiu moralinių normų. Be to, tokio tipo diskurso negalėtume laikyti išskirtinai lietuvišku reiškiniu. Anna Temkina, lygindama Rusiją, Armėniją ir Tadžikistaną, parodė, kad po 1991 m. valstybė prarado lyčių politikos monopolį, o dėl lyčių santykių formavimo ėmė konkuruoti rinka, bažnyčia, tradicija, žiniasklaida, globalūs diskursai ir tarptautinės

933 Chas Critcher, „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation“, *The British Journal of Criminology*, t. 49, Nr. 1, 2009, p. 17–34, https://doi.org/10.1093/bjc/azn040.

934 Milda Augustinaitytė, „Pornografija prieš demokratiją“, *Veidas*, 1999, Nr. 31, p. 16.

programos[935]. Šiame kontekste Lietuvos tautinio padorumo diskursas gali būti matomas ir kaip vienas posovietinio nacionalinio projekto variantų, kuriuose seksualumo normos buvo siejamos su tautos išlikimu.

7.1.2. Bažnyčia ir moralės reguliavimo veikėjai

Prie tautinio padorumo diskurso kūrimo ir plėtotės aktyviai prisidėjo Katalikų Bažnyčia. Aleksandaras Štulhoferis ir Theo Sandfortas, kalbėdami apie posocialistinę Europą apskritai ir neišskirdami konfesijų, pažymi, kad pereinamojo laikotarpio netikrumas, socialinė dezorientacija ir etnonacionalinių tapatybių atgimimas skatino religingumo augimą ir stiprino Bažnyčios kaip moralinio autoriteto vaidmenį[936]. Katalikų Bažnyčia į šį diskursą įsitraukė remdamasi krikščioniškąja tradicija ir teigdama ginanti šeimą bei žmogaus vertybes. Ne visi Katalikų Bažnyčios bendruomenės nariai aktyviai palaikė griežtą šio diskurso formą, tačiau aktyvesni ir nuoseklūs ją palaikantys balsai tapo ryškiausiai matomi. Tautinio padorumo diskurso rėmuose daug su seksualumu siejamų temų, iš tiesų ar tariamai keliančių pavojų visuomenei, buvo suliejamos į vienprasmį objektą. Pavyzdžiui, 2004 m. kardinolas Audrys Juozas Bačkis, samprotaudamas apie sekso scenas ir erotiką televizijoje, nuosekliai vartoja pornografijos sąvoką:

> Pornografija skatina nesveiką fantaziją ir elgesį, kliudo asmens moraliniam augimui ir sveikų bei brandžių santykių formavimuisi, ypač šeimos gyvenime. [...] Juo labiau lytinė veikla suvokiama ne kaip patvarios meilės raiška santuokoje, bet kaip desperatiškas asmeninis pasitenkinimas, juo labiau pornografija tampa veiksniu, prisidedančiu prie visuminio šeimos gyvenimo griovimo[937].

Tai šiam diskursui itin būdingas bruožas – bet kokią viešą seksualumo raišką (nuogą kūną, pornografiją, lytiškumo ugdymą, erotinį meną ar kt.) įvardinti kaip *pornografiją*. Kadangi pornografija teisiškai visą Nepriklausomybės laikotarpį yra draudžiama Baudžiamuoju kodeksu ir yra siejama su radikalesniu, realiu, aiškiu lytinių santykių demonstravimu, tai tokia retorika aštrina kylančių grėsmių vaizdinį ir kartu iškelia didesnį apsaugos poreikį.

---

935 Анна Тёмкина, *Сексуальная жизнь женщины: между подчинением и свободой*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008, p. 38, 40.

936 Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort, „Introduction: Sexuality and Gender in Times of Transition“, in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 6–7, 21–22.

937 Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba (sud.), *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 27.

Taip veikia vienas esminių *moralinės panikos* mechanizmų – grėsmės konstravimas naudojant hiperbolizavimą ir iškraipymą. Erotika, nuogas kūnas ir bet kuri seksualumo raiška sutapatinami su pornografija, taip visa viešo seksualumo sritis suliejama į vieną draudžiamą, amoralų objektą.

Analizuotuose Lietuvos Katalikų Bažnyčios atstovų pasisakymuose visi trys sekso panikos motyvai galėjo persidengti net tame pačiame argumente. Pavyzdžiui, 2004 m. kardinolo Audrio Juozo Bačkio tekste nekaltųjų tvirkinimo motyvas išryškėja kalbant apie tėvų pareigą apsaugoti vaikus nuo *pornografijos* (televizijoje rodomų sekso scenų), kuri, jo teigimu, pažeidžia asmens moralinį vientisumą ir kelia grėsmę būsimam šeimos gyvenimui[938]. Išnaudojimo motyvas ypač aiškiai pasirodo pereinant prie realybės šou televizijos kritikos: laidų kūrėjai kaltinami provokuojant kraštutines situacijas ir, neatsižvelgiant į jų pasekmes, vaikantis „komercinės sėkmės“[939]. Ši kritika nebuvo abstrakti. Bačkis tiesiogiai nurodė I dalyje jau aptartą realybės šou *„Akvariumas 2“* skandalą[940]. Palaidumo motyvas tame pačiame argumente ryškėja realybės šou vaizduojamą partnerių kaitą ir emocingas „scenas“ pateikiant kaip kritinio požiūrio dar neturinčiam jaunimui siūlomą kasdienio gyvenimo modelį[941]. Svarbu ir tai, kad ši argumentacija neatmetė seksualumo apskritai. Normatyvia ir saugotina jo forma buvo laikomas seksualumas, susietas su santuoka, ilgalaike meile, šeima ir atsakomybe. Problema tapo seksualumas, nuo šių reikšmių atskirtas ir perkeltas į komercinę viešąją kultūrą. Todėl tautinio padorumo diskurso ribą tiksliau brėžė ne paprasta priešprieša tarp „dvasingumo“ ir kūniškumo, bet tarp teisėtu laikomo šeiminio seksualumo ir viešo, komercializuoto bei autonomiško seksualumo.

Vis dėlto viešai reiškiamas moralinis nerimas savaime dar nevirsta instituciniu sprendimu. Tokiam perėjimui analizuoti pasitelkiu Howardo S. Beckerio *moral entrepreneur* sąvoką, kurią šiame darbe vadinu *moralinio*

---

938 Audrys Juozas Bačkis, „Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos“, in: *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilnius: Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, 2004, p. 27.

939 Audrys Juozas Bačkis, „Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos“, in: *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilnius: Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, 2004, p. 28.

940 Audrys Juozas Bačkis, „Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos“, in: *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilnius: Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, 2004, p. 28.

941 Audrys Juozas Bačkis, „Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos“, in: *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilnius: Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, 2004, p. 28.

reguliavimo veikėjais[942]. Beckeris ja apibūdino veikėjus, kurie siekia kurti naujas moralines taisykles arba užtikrinti jų įgyvendinimą. Sąvoka čia nenusako jų asmeninių motyvų ar santykio su ginamomis vertybėmis, bet veikimo būdą: pastangas tam tikrą moralinę poziciją paversti visuomenei taikoma norma, institucine taisykle ar teisiniu ribojimu. Šiame lauke ypač aktyvi buvo Katalikų Bažnyčia, turėjusi platų *moralės reguliavimo veikėjų* ir palaikytojų tinklą[943]. Per tokius tarpininkus tautinio padorumo diskursas įgijo galią. Tai paaiškina, kaip, pavyzdžiui, lytiškumo ugdymo diskusijose tautinio padorumo diskursas tapo toks galingas ir politizuotas (plačiau žr. 1.2.1 poskyrį). Svarbu, kad ši sąvoka savaime nereiškia ciniško ar apsimestinio moralizavimo. Beckeris pabrėžia, kad moralinės reformos gali būti grindžiamos ir nuoširdžiais humanitariniais motyvais[944].

Vienas ryškiausių tokio moralės reguliavimo veikėjų pavyzdžių tiriamuoju laikotarpiu buvo kunigas Alfonsas Svarinskas. Jo veikla apėmė visą nagrinėjamą laikotarpį ir tęsėsi už jo ribų, o moralinio reguliavimo lauke jis veikė keliais lygmenimis: tiesioginiais kreipimaisi į valstybės institucijas, pasisakymais iš parlamento tribūnos, parapijų tinklu paremta mobilizacija ir autoritetinga dvasininko bei politinio kalinio laikysena. Svarbu tai, kad Svarinskas veikė ne kaip pavienis kritiškas balsas. Jo įtakos pagrindą sudarė platesnis Katalikų Bažnyčios socialinis tinklas – dekanai, parapijos, tikintieji, Caritas ir kitos bažnytinės struktūros, leidusios individualią moralinę poziciją paversti kolektyviniu, institucijoms adresuotu spaudimu. Vis dėlto Svarinsko padėtis per visą nagrinėjamą laikotarpį nebuvo vienoda. Pirmaisiais nepriklausomybės metais jo simbolinis dvasininko ir politinio kalinio autoritetas sutapo su formaliomis institucinėmis pozicijomis: 1990–1991 m. jis buvo kardinolo Vincento Sladkevičiaus kancleris, 1991–1992 m. Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo deputatas, 1991–1995 m. Lietuvos kariuomenės vyriausiasis kapelionas[945]. Vėliau jo centrinės politinės ir valstybinės pozicijos susiaurėjo, todėl 2000–2001 m. kreipimųsi į valstybės institucijas negalima vertinti kaip turėjusių tokį pat institucinį svorį kaip jo veiksmų dešimtmečio pradžioje.

---

942 Howard S. Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, Free Press, 2018, 8 skyrius „Moral Entrepreneurs“, p. 141–156.

943 Howard S. Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, Free Press, 2018, p. 141–156.

944 Howard S. Becker, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York: Free Press, 2018, p. 141–142.

945 „Alfonsas Svarinskas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, https://www.vle.lt/straipsnis/alfonsas-svarinskas/.

Tiesioginiai kreipimaisi į valstybės institucijas geriausiai atskleidžia šios veiklos tęstinumą. Jau 1990 m. Svarinskas telegramomis ir laiškais Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, Pirmininkui, Generaliniam prokurorui reikalavo sustabdyti erotinių leidinių (pirmiausia laikraščio *Dvidešimt kapeikų*) platinimą, pornografijos plitimą įvardydamas kaip „dvasinį genocidą“[946] ir teigdamas, kad „kol neatstatysime krikščioniškos doros pagrindo, tol nei fiziniai, nei dvasiniai neatgimsime ir Tėvynės neatstatysime“[947]. Ta pati logika veikė ir vėlyvuoju laikotarpiu: 2000–2001 m. Svarinskas kreipėsi į kultūros ministrą Gintautą Kėvišą, reikalaudamas Andreso Serrano fotografijų parodą „ANGIS 2000“ įvertinti kaip dorovę griaunančią ir „satanišką“[948]. Šių kreipimųsi tiesioginio poveikio konkretiems institucijų sprendimams ne visais atvejais galima nustatyti. Jų reikšmė šiame tyrime kita: dokumentai rodo ilgalaikį mėginimą tą pačią moralinę argumentaciją perkelti iš viešojo ir religinio diskurso į valstybės institucijų darbotvarkę. 1990–1991 m. tai vyko tuomet, kai pats Svarinskas turėjo ir formalios politinės galios, o vėlesni kreipimaisi pirmiausia liudija šios pozicijos tęstinumą, bet ne savaime jos politinį veiksmingumą.

Svarinskas veikė ir iš pačių institucijų vidaus. 1991–1992 m. jis pats buvo Aukščiausiosios Tarybos–Atkuriamojo Seimo deputatas ir tą patį tautinio padorumo naratyvą kėlė iš parlamento tribūnos. Ši pozicija pateko ir į teisėkūros procesą: 1992 m. Svarinskas kartu su Vytautu Puplausku siūlė Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatyme įtvirtinti gerokai griežtesnį erotinių ir pornografinių kūrinių draudimą (žr. 6.1 poskyrį). Galingiausias Svarinsko įrankis buvo parapijomis paremta mobilizacija – būtent čia aiškiausiai matyti pačios Bažnyčios svoris. Dar 1990 m. liepą jis ėmėsi organizuoti parašų rinkimą parapijose, kad surinkti parašai būtų pasiųsti Aukščiausiajai Tarybai, ragindamas telkti „didelį frontą prieš blogį“, nukreiptą prieš pornografijos plitimą[949]. Ši parapijomis paremta mobilizacija davė apčiuopiamą rezultatą: iki 1991 m. rugsėjo „Lietuvos tikinčiųjų“ vardu surinkta 6307 parašų peticija, adresuota Ministrų Tarybos pirmininkui Gediminui Vagnoriui ir generaliniam prokurorui Artūrui Paulauskui. Ji

946 Kun. A. Svarinsko laiškas dekanams, 1990 m. liepos 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 32.

947 Kun. A. Svarinsko laiškas prokurorui, 1990 m. rugpjūčio 9 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 271, l. 9.

948 Mons. A. Svarinsko ir I. Uždavinio kreipimasis į Lietuvos Respublikos kultūros ministrą G. Kėvišą „Dėl parodos ANGIS 2000“, 2000 m. kovo 5 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 76, l. 4.

949 Kun. A. Svarinsko laiškas dekanams, 1990 m. liepos 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 271, l. 32.

reikalavo visoje Lietuvoje įgyvendinti 1990 m. rugpjūčio 1 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimą reglamentuoti pornografinės ir erotinės produkcijos gamybą bei platinimą[950]. Ar ši peticija tiesiogiai nulėmė konkretų vėlesnį institucijos sprendimą, iš turimų dokumentų nustatyti nepavyko.

Tokio veikėjo svarbą platesniame tautinio padorumo tinkle liudija į jį pagalbos besikreipiantys ar naujienas siunčiantys, įspėjantys žmonės. Pavyzdžiui, prof. Antanas Kudzys 1991 m. prašė Svarinsko inicijuoti Aukščiausiojoje Taryboje pakomisę įstatymams „kovai prieš jaunimo tvirkinimą“ rengti[951]. Tokie dokumentai parodo, kad moralės reguliavimo veikėjo figūra veikė ir kaip tinklo mazgas, jungiantis dvasininkiją, akademinį autoritetą, gyventojus ir tą patį institucinį spaudimą. Svarinskas, žinoma, nebuvo vienintelis tokio pobūdžio veikėjas. Analizuoti šaltiniai rodo platesnį Katalikų Bažnyčios ir su ja susijusių veikėjų tinklą, kuriame moralinio reguliavimo reikalavimus formulavo Bažnyčios hierarchai ir kolektyvinės jos institucijos, juos palaikė ar platino kunigai, parapijos ir aktyvūs tikintieji, o kai kuriais atvejais – ir su Bažnyčios institucijomis nesusiję, tačiau šiai pozicijai pritarę visuomenės veikėjai[952]. Svarinskas šiame poskyryje išryškėja pirmiausia todėl, kad jo veikla ypač gerai dokumentuota ir išlikęs šaltinių korpusas leidžia ilgesnėje chronologijoje atsekti skirtingus moralinio reguliavimo veikimo būdus. Parašų rinkimas, perauges į peticiją, kreipimaisi į ministrus, prokuratūrą bei kitas institucijas (mobilizavimas) yra dar viena ryški moralinės panikos sudedamoji dalis, kuriai būdingas eskalavimas, kai raginama imtis griežtų priemonių. Taip viešai reiškiamas nerimas virsta organizuotu spaudimu institucijoms ir savo ruožtu skatina platesnį visuomenės susirūpinimą.

7.1.3. Seksualumas, smurtas ir nusikaltimai

Tautinio padorumo diskursas seksualumą matė kaip esminę grėsmę, bet retai jį izoliuodavo – priešingai, nuosekliai jungdavo su kitomis visuomenės

---

950 Lietuvos tikinčiųjų pareiškimas Lietuvos Respublikos Ministrų Tarybos Pirmininkui A. Vagnoriui ir Lietuvos Respublikos generaliniam prokurorui A. Paulauskui, LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 5.

951 Prof. A. Kudzio laiškas mons. A. Svarinskui, 1991 m. lapkričio 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 271, l. 18.

952 Lietuvos Vyskupų Konferencijos Religinės spaudos rengimo ir leidimo komisijos pareiškimas Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai, 1990 m. liepos 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 2; Audrys Juozas Bačkis, „Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos“, in: *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*, Vilnius: Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, 2004, p. 27–28, https://www.lrs.lt/apps3/1/2397_JTT95BYV85.PDF.

blogybėmis. Vieša seksualumo raiška buvo matoma kaip tiesioginė smurto, išnaudojimo ir nusikalstamumo priežastis. Pavyzdžiui, 1993 m. Lietuvos vyskupų vardu pasirašytame kardinolo Vincento Sladkevičiaus rašte Prezidentui ir Seimo Pirmininkui nerimaujama dėl augančio nusikalstamumo Lietuvoje, o seksualizuotas turinys pateikiamas kaip pirminis nusikalstamumo augimo veiksnys:

> [...] mes nesuprantame, kas paskatino Lietuvos Respublikos valstybinę televiziją kurti pornografines laidas – „lietuviško pleybojaus variantą“. Psichologai nenuginčijimai yra įrodę, kad sekso ir smurto filmai ugdo potencialius nusikaltėlius: prievartautojus, žudikus ir kt.[953]

Rašte neužsimenama nė apie vieną kitą galimą nusikalstamumo augimo priežastį 1993 m. ir neprašoma su jomis kovoti. Jame prašoma priimti įstatymus, kurie „aiškiai reglamentuotų masinės komunikacijos priemonių moralinį švarumą“[954]. Taip seksualizuoto turinio ribojimas pateisinamas ne (tik) kaip moralės, bet ir kaip kriminalinės prevencijos priemonė.

Antrasis elementas – prognozė: grėsmė pateikiama kaip neišvengiamai ir sparčiai augsianti. Seksualumas čia nuosekliai siejamas su ligomis ir mirtimi – pirmiausia per AIDS epidemiją, kuri devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo pradžioje kėlė didžiulį nerimą. Tačiau dažnai kalbėta ne apie realius užsikrėtimo būdus ir galimą prevenciją: bet koks viešas seksualumas suvoktas kaip tiesiogiai vedantis to link. Pavyzdžiui, 1991 m. prie Kauno arkikatedros vyko erotinė fotografijų paroda, apie kurią gydytojos O. Sereikaitės pasirašytame proteste teigta: „Atrodo, kad čia [parodoje – aut. past.] tam viskas sukurta, kad padidintų AIDS sindromo faktorių, kad dar greičiau augtų išprievartavimų skaičius – geometrine progresija!“[955] Tokį nerimą galima matyti ir to meto spaudoje. Aldona Kandroškaitė straipsnyje, plačiai aptardama „pornografijos“ plitimą ir jo pasekmes, visa tai vaizduoja kaip neišvengiamą grėsmių grandinę:

---

953 Kauno arkivyskupijos kurijos raštas Nr. 386 (pasirašė kardinolas V. Sladkevičius) LR Prezidentui A. Brazauskui ir LR Seimo Pirmininkui Č. Juršėnui, 1993 m. gruodžio 27 d. Asmeninis R. Matulio archyvas.

954 Kauno arkivyskupijos kurijos raštas Nr. 386 (pasirašė kardinolas V. Sladkevičius) LR Prezidentui A. Brazauskui ir LR Seimo Pirmininkui Č. Juršėnui, 1993 m. gruodžio 27 d. Asmeninis R. Matulio archyvas.

955 O. Sereikaitės tekstas „Paleistuvystės mokykla!“, 1991 m., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 29–30.

> [...] jaunuoliai pradeda vagiliauti, plėšikauti ir griebiasi net smurto. Juos užvaldo sadizmas, naikinimo manija – tai išdaužyti langai, sutrupintos virtinos, sulaužyti suolai. Susidaro ištiso blogio grandine: ardomos šeimos, vaikai lieka be tėvų globos, didėja vienišų motinų skaičius, plinta venerinės ligos“; [pornografijos – aut. past.] įaudrinti vyrai išprievartauja moteris arba paaugles.[956]

Seksualumas tampa pavojingas ne pats savaime, o kaip jungtis, per kurią į tautos kūną neva patenka smurtas, ligos ir nusikaltimai. Todėl ir reguliavimo reikalavimas formuluojamas ne kaip konkrečios problemos sprendimas, o kaip visuotinė tautos apsauga.

7.1.4. Vakarai, Rytai ir grėsmė „iš anapus“

Tautinio padorumo diskurse kuriamas vaizdinys, kad Lietuvos visuomenė yra padori ir kukli natūraliai, istoriškai. Todėl grėsmės ir ydos (erotika, smurtas, bulvarizacija) dažniausiai atkeliauja iš išorės. Panaši tyrumo retorika tuo pat metu buvo būdinga Rusijos kampanijoms prieš kultūros seksualizaciją. Pasak Igorio Kono, visa, kas rusiška, vaizduota kaip tyra, dvasinga ir dorovinga, o visa, kas vakarietiška, – kaip purvina ir bjauru[957]. Tačiau Lietuvos tautinio padorumo diskursas skyrėsi tuo, kad teršiančiais poliais neretai matyti ir Vakarai, ir Rytai. Šį dvigubą grėsmės perkėlimą į išorę, nukreiptą į Rytus ir Vakarus vienu metu, ryškiai iliustruoja gydytojos Sereikaitės protestas prieš erotinę parodą prie Kauno arkikatedros. Jos tekste Senamiesčio „girtavimo šiukšlės“ pristatomos kaip „atneštos iš tarybinių rytų“, kurios susijungia „su visa amoraline bjaurastimi iš Vakarų“[958]. Abi grėsmės atmetamos kartu: „Mums nereikia nei vieno, nei kito, nes čia yra Lietuva, kuri privalo būti skaisti ir tvirta“[959]. Lietuva čia dažnai suvokiama kaip *atskira* erdvė, įsprausta tarp dviejų teršiančių polių.

Vis dėlto daugiau dėmesio skiriama iš naujo atsivėrusiems Vakarams nei Rytams, nors ir ši retorika nereiškia aklo antivakarietiškumo. Profesoriaus

---

956 Aldona Kandroškaitė, „Pornografija, jos vaisiai ir pasekmės“, *Tėvynės šviesa*, 1991 m. balandžio 26 d., Nr. 17 (361). Pirmiau publikuota: *Gimtasis kraštas*, 1990 m. gruodžio 11 d., Nr. 114.

957 Igor S. Kon, „Sexual Culture and Politics in Contemporary Russia“, in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 119.

958 O. Sereikaitės tekstas „Paleistuvystės mokykla!“, 1991 m., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 29–30.

959 O. Sereikaitės tekstas „Paleistuvystės mokykla!“, 1991 m., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 29–30.

Kudzio 1991 m. rašytas laiškas erotikos draudimo tema baigiamas šūkiu: „Neleiskime, kad kažkas mus prijungtų ne prie Vakarų kultūros, bet prie Vakarų kanalizacijos!“[960] Lietuvą čia norima įrašyti į „tikrąją“ Vakarų kultūrą, atmetant tam tikras „sugadintas“ kultūros dalis. Tokia pozicija dera ir su proeuropietiška Atgimimo orientacija. XX a. pabaigoje, dešimtmečiui įsibėgėjus, grėsmės šaltinis vis labiau suabstraktėjo ir dažnai įgaudavo paties globalizacijos proceso pavidalą:

> Lietuvoje stiprėja globalizacijos skleidžiama realybė: žurnalistika vardan pelno vis banalėja, tekstuose vis dažniau ir plačiau dominuoja smurtas ir erotika, nebėra aiškios ir principingos takoskyros tarp gėrio ir blogio, amoraliai naršomas privatus asmens gyvenimas. Tiesmukiškai brukama destruktyvi vartotojiška filosofija, slopinanti nacionalinę savimonę ir autentišką kultūrą. [...]. Bulvarinė žiniasklaida, anot V. V. Landsbergio, šiurkščiai, arogantiškai ugdo „antipilietišką chamų generaciją“, nes smurtas, erotika tampa vos ne reikšmingiausia visuomenės informavimo priemonių kultūros dalimi.[961]

Taip globalizacija tapo universaliu grėsmės vardikliu: ji leido į vieną pasakojimą sujungti skirtingas baimes – komercializaciją, seksualizaciją, tautinio savitumo nykimą – ir kaltę dėl jų perkelti anapus Lietuvos, į beasmenį pasaulinį procesą, kurio niekas nekontroliuoja. Vis dėlto šio diskurso rėmuose, nors ir dažnai kalbama apie tautos dorovingumą, menkai išskleidžiamos autentiškos kultūros, nacionalinės moralės ar vertybių sampratos. Jos lyg savaime suprantamos kiekvienam visuomenės nariui, tad jų laužymas negali būti pateisinamas.

Visus tautinio padorumo diskurso pjūvius galima skaityti kaip vieną *moralinę paniką*. Moralės nuosmukio vaizdinys konstruojamas perdėjimu ir iškraipymu (erotikos, pornografijos, lytiškumo ir kūniškumo temų sutapatinimu), prognozavimu (AIDS atvejų, iššaginimų, nusikaltimų augimas) ir simboliškumu (kai pavienis reiškinys paverčiamas tautos žlugimo ženklu). Sujungus seksualumą su smurtu, ligomis ir nusikalstamumu į vieną grandinę, mobilizuojama kontrolės kultūra – eskalavimas ir reikalavimai plėsti ribojimo galias.

Šiame tyrime *moralinė panika* ir *moralinis reguliavimas* nėra traktuojami kaip pačių istorinių veikėjų įvardyti ar savaime egzistuojantys reiškiniai. Tai analitinės kategorijos, leidžiančios išryškinti skirtingus to paties istorinio

---

960 Prof. A. Kudzio laiškas mons. A. Svarinskui, 1991 m. lapkričio 25 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 271, l. 18.

961 Romas Gudaitis, „Žurnalistų etikos inspektoriaus Romo Gudaičio 2003–2004 metų analitinė apžvalga. Demokratinės visuomenės informavimo kultūros plėtros gairės“, 2005, p. 21, http://www.zeit.lt/data/public/uploads/2017/03/2436_hfslotsk.pdf.

proceso aspektus. Moralinės panikos prieiga ypač naudinga interpretuojant momentus, kai konkretus seksualumo reiškinys buvo staiga iškeliamas kaip išskirtinė grėsmė, hiperbolizuojamas ir lydimas suintensyvėjusių reikalavimų jį kontroliuoti. Tuo tarpu Alano Hunto aptarta moralinio reguliavimo (angl. *moral regulation*) prieiga leidžia geriau analizuoti ilgalaikius mėginimus apibrėžti priimtiną elgesį, formuoti normas ir reguliuoti savo bei kitų žmonių elgesį[962]. Šios prieigos nėra alternatyvūs „tikrovės paaiškinimai“, iš kurių vienas turėtų pakeisti kitą. Chasas Critcheris moralines panikas siūlo suprasti kaip ypač intensyvias platesnio moralinio reguliavimo proceso formas[963]. Tiriamuoju laikotarpiu tai leidžia atskirti epizodinį moralinio nerimo suintensyvėjimą nuo ilgiau veikusių seksualumo norminimo ir reguliavimo pastangų, kartu nepriskiriant istorinei tikrovei iš anksto nustatytos teorinės struktūros.

XXI a. pradžioje nepilnamečių apsauga vis labiau plito kaip savarankiškas teisinis seksualizuoto turinio reguliavimo pagrindas. Ši kryptis turėjo ir tarptautinį, ir nacionalinį teisinį pagrindą. 1995 m. Lietuva ratifikavo Jungtinių Tautų Vaiko teisių konvenciją, o 2002 m. priimtas Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas jau atskirai nustatė viešosios informacijos, darančios neigiamą poveikį nepilnamečių fiziniam, protiniam ar doroviniam vystymuisi, kriterijus ir jos skelbimo bei platinimo tvarką[964]. Kita vertus, grėsmės diskurso naratyvinis pagrindas išliko toks pat, tik neretai kalbant ne *dėl* vaikų, o *per* vaikus, t. y. vis dar siekiant apsaugoti visą visuomenę, tačiau pasitelkiant vaikų apsaugos motyvą.

7.2. Atvirumo diskursas

Atvirumo diskursas buvo siejamas pirmiausia su atviros visuomenės idėja, propaguota nepriklausomybę atgavusioje Lietuvos visuomenėje. Šis diskursas, kuriantis kūniškumo ir seksualumo priimtinumo naratyvą, viešojoje sferoje buvo plėtojamas tiek savarankiškai, tiek kaip atsakas į tautinio padorumo diskursą. Šiame diskurse kalbėjimas apie kūną, lytinius santykius,

962 Alan Hunt, *Governing Morals: A Social History of Moral Regulation*, Cambridge University Press, 1999, p. 18.

963 Chas Critcher, „Moral Panic Analysis: Past, Present and Future“, *Sociology Compass*, t. 2, Nr. 4, 2008, p. 1127–1144, https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2008.00122.xDigital Object Identifier (DOI).

964 Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija, priimta 1989 m. lapkričio 20 d., Lietuvos Respublikos ratifikuota 1995 m. liepos 3 d. Europos Sąjungos lygmeniu nepilnamečių apsaugą nuo žalingo audiovizualinio turinio įtvirtino 1989 m. spalio 3 d. Tarybos direktyva 89/552/EEB („Televizija be sienų“), 22 straipsnis.

kontracepciją ar seksualinę sveikatą buvo siejamas ne su tautos moralės gadinimu, bet su pasirinkimu, savivoka, pramoga.

7.2.1. Seksualumo normalizavimas ir rinkos atvirumas

Atvirumo diskursą pirmiausia plėtojo seksualizuotą turinį, vaizdus, diskusijas kuriantieji: žurnalistai, leidėjai, menininkai, švietėjai, taip pat akademikai, intelektualai, seksualinių mažumų atstovai, seksualumą suvokę kaip natūralią ir svarbią asmens gyvenimo sritį[965]. Šiame diskurse buvo svarbios kelios susijusios temos: žiniasklaidos laisvė, visuomenės įvairovė, lytinio švietimo poreikis. Kartu buvo priešinamasi griežtiems draudimams ir tokiai laikysenai, kuri visuomenės narius gėdina ar laiko nepajėgiais patiems pasirinkti, vertinti ir kurti. Būtent atvirumo diskurse buvo kuriama pripažinimo koncepcija seksualinėms mažumoms[966], įvairesnėms seksualinėms praktikoms bei viešam kalbėjimui apie seksualumą. Erotinio pobūdžio leidiniai skelbė apie „pažintinę, auklėjamą reikšmę“[967], „viskas apie seksą, bet ne tik vyrams“[968], kvietė kalbėti apie seksą „atvirai ir paprastai ir natūraliai“[969], taip įtraukdami įvairesnes seksualumo ir seksualizacijos formas į viešąją kultūrą. Arūnas Valinskas, komentuodamas LNK debatų laidoje *Arena* nagrinėjamas seksualumo temas, teigė, kad „mes atvirai šnekame apie tai, ką visi šneka tyliai ar bent pagalvoja“[970].

Tačiau svarbu tai, kad nemaža dalis tokio turinio kurta labiau komerciniais nei vertybiniais ar idėjiniais atviros visuomenės pagrindais. Kaip rodo žiniasklaidos analizė (žr. I dalį), atvirumo diskursas neretai palaikytas paviršutiniškai, imituojant Vakarų kultūros tendencijas: pagrindinis tikslas dažnai buvo ne plėsti viešą diskusiją apie seksualumą, o parduoti – pritraukti dėmesį ir didinti tiražą. Todėl net ir itin atviros seksualumo temos neretai menkai siejosi su realiomis Lietuvos visuomenės aktualijomis ar poreikiais. Dėl to seksualumo normalizavimas galėdavo tapti ir apskritai bet kokio galimo neigiamo poveikio visuomenei atmetimu ir ignoravimu. Ryškiausiu pavyzdžiu galima laikyti *Vakaro žinių* laikraštį. Jo turinio konstravimo

---

965 Kotryna Bėčiūtė, *Seksualumo nepriklausomybės paskelbimas: vizualiosios kultūros seksualizacijos raida, teisinis reguliavimas ir diskursas (1988–2006)*, magistro darbas, Vilniaus universitetas, 2020.

966 *Bobų vasara* (laida), „Transeksualai“, LNK, 1997; *Šeštadienio pokalbiai*, „Kitos seksualinės orientacijos žmonės“, LNK, 1995.

967 *Dvidešimt centų*, Nr. 26–27.

968 *Venera*, 1995 m. kovas, p. 2.

969 L. Būtėnaitė, „Pornografija įžeidinėja seksą“, *Jaunimo gretos*, 1993, Nr. 3, p. [?].

970 R. Marčėnaitė, „Saldus ir bauginantis erotikos skonis“, *TV antena*, 2001, Nr. 33, p. 8.

schema dažnai rėmėsi cinišku „atvirumo“ diskursu: nuogas kūnas ir seksualumo temos buvo pateikiamos skandalo, sensacijos ir provokacijos forma. Tokiu komercinio „atvirumo“ atveju seksualumas, nuogas kūnas, tariamas mažumų ar „moterų laisvės“ gynimas tapo ne emancipaciniu projektu, o priemone pritraukti dėmesį ir didinti pardavimus. Ši strategija buvo grindžiama modernumo, atvirumo ir demokratinės laisvės retorika, tačiau jos tikslas pirmiausia buvo komercinis. Taip Lietuvoje susiformavo savitas komercializuotas, seksualumo laisvę imituojantis *sex-positive* diskurso variantas, kurio pagrindinis tikslas buvo pelnas.

Vis dėlto diskursas plačiai plito ir neerotinio pobūdžio leidiniuose[971]. Siekdami normalizuoti seksą ir viešą seksualumo kultūrą, 1999 m. žurnalo *Veidas* žurnalistai paskelbė, kad „sekso revoliucija Lietuvoje įvyko“, įvertindami: „Šiuo metu Lietuva, ko gero, – optimaliai „pornografizuota“ šalis. Pornografiniai leidiniai ir vaizdajuostės nepardavinėjami, tačiau tie, kam reikia, gali nesunkiai rasti kur nusipirkti pornoprodukcijos. Ir yra žmonių, kurie pasirūpina, kad būtų ko įsigyti“[972]. Tokia retorika rodo teigiamą požiūrį į reguliacinį seksualizuotos kultūros modelį.

Santykis su tautos tradicija ir moralės normomis šio diskurso rėmuose buvo nuosaikesnis: jos nebuvo atmetamos, tačiau teigiama, kad visuomenei keičiantis randasi ir nauji savęs suvokimo, pateikimo bei išsilaisvinimo būdai:

> Akvariumas 2, Psichas, Jolita ir seimo narė Irena Degutienė padarė viską, kad vėl kalbėtume apie tokį paprastą fiziologinį dalyką kaip lytinis aktas. Tuo labiau, kad LNK laida „Frontas“ (tiksliau – žiūrovų skambučiai laidos metu) parodė, jog lietuviai tikrai ne visada sutinka su jiems primetamomis pseudonormomis. Juk jas kuria ne gyvenimas, o kažkur pastate be langų įsitaisęs tautos elitas, pataikaujantis ne visada net rašyti mokančioms davatkėlėms.[973]

Tokie pasisakymai rodo, kad atvirumo diskursas neapsiribojo komercine ar akademine kalba: jis turėjo ir aštrią poleminę giją, viešai kvestionuojančią pačią „padorumo“ normų primetimo teisę ir vaizduojančią ją kaip siauros, save tautos balsu laikančios grupės projekciją.

Šią poleminę giją netrukus sustiprino nauja, ankstesnei spaudai bei institucijoms nepavaldi terpė – internetas. 2001 m. viename pirmųjų lietuviškų

---

971 Pavyzdžiui, Lietuvos ryto rubrika: A. Krigas, „Pornografija, seksas ir meilė. Asmeniški samprotavimai aktualia tema“, *Lietuvos rytas*, 1994, Nr. 110, 115, 120, 125, 130, 134, 138; taip pat straipsniai apie seksualines mažumas *Lietuvos ryte* ir *Vakaro žiniose*.

972 Milda Augustinaitytė, „Pornografija prieš demokratiją“, *Veidas*, 1999, Nr. 31, p. 16.

973 *Tik Vyrams*, 2002.

elektroninių leidinių „Vartiklis“[974] surengta apklausa „Ar reikia drausti pornografiją?“[975] atskleidžia dvejopą šios terpės reikšmę. Viena vertus, pats apklausos formatas įkūnija normalizuojančią atvirumo logiką. Tai, kas tautinio padorumo diskurse buvo savaime suprantama grėsmė, čia tampa individualaus pasirinkimo ir balsavimo objektu. Kartu internetas formavo ir naujus kalbėjimo būdus. Menkai redaguojamoje, pusiau anoniminėje erdvėje radosi sakytinei kalbai artima, diakritinių ženklų bei skyrybos atsisakanti, buitinė ir familiari kalba, kurioje apie seksą imta kalbėti tiesiau ir grubiau nei redaguotoje spaudoje[976]. Pats šio skyriaus epigrafas – „Leiskite visa pornographija i lietuva mes ja mylim“ – yra tokios raiškos pavyzdys.

Nors 2001–2002 m. sandūroje internetu bent kartą per mėnesį naudojosi vos apie 13 proc. Lietuvos gyventojų (palyginimui, tuometis ES vidurkis siekė 39 proc.)[977], pakito pati teisė viešai kalbėti apie seksualumą. Ji nustojo būti vien įgaliotų kalbėtojų – dvasininkų, intelektualų, žurnalistų, institucijų – privilegija ir tapo prieinamesnė eiliniams, bendruomenėse savo vardu ar anonimiškai pasisakantiems dalyviams. Šia prasme internetas seksualumo diskursą nebūtinai demokratizavo, bet pliuralizavo. Jis tapo dar vienu viešosios sferos sluoksniu, padaugino balsų ir nuleido kalbėjimo slenkstį tiems, kuriuos redaguota spauda būtų atsijojusi. Tokį poslinkį galima analizuoti pasitelkus Nancy Fraser daugialypių viešumų (angl. *multiplicity of publics*) sampratą. Fraser kritikuoja vienos visa apimančios viešosios sferos idealą ir teigia, kad nelygioje visuomenėje kelių konkuruojančių viešumų egzistavimas gali išplėsti galimybes kalbėti tiems, kurių pozicijos dominuojančioje viešojoje erdvėje yra silpnesnės[978]. Tokios grupės gali kurti paralelines diskusijų erdves – kontrviešumus (angl. *subaltern counterpublics*), kuriuose formuluoja savas tapatybių, interesų ir poreikių interpretacijas, o

---

974 *Vartiklis* (www.vartiklis.lt) – vienas pirmųjų lietuviškų elektroninių leidinių, pradėtas leisti 1996 m. ir iš pradžių platintas BBS tinkle bei elektroniniu paštu. Jo kūrėjas ir leidėjas – informatikas Jonas Skendelis.

975 Apklausa „Ar reikia drausti pornografiją?“, *Vartiklis*, http://www.spauda.lt/logs/vote/sex.htm, 2001.

976 Daugiau apie internetinę kalbą XXI a. pradžioje Lietuvoje žr. Asta Ryklienė, „Rašytinės lietuvių kalbos ir elektroninio diskurso palyginimas“, *Kalbotyra*, 2001, t. 50 (1), p. 103–117, https://www.lituanistika.lt/content/15180.

977 „Internet usage climbs rapidly in Lithuania“, CORDIS (Europos Komisija), 2003 m. balandžio 25 d., https://cordis.europa.eu/article/id/20151-internet-usage-climbs-rapidly-in-lithuania.

978 Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, Nr. 25/26, 1990, p. 66, https://doi.org/10.2307/466240.

vėliau mėgina jas perkelti į platesnę viešąją diskusiją[979]. Internetas sudarė naujų galimybių tokioms paralelinėms viešumo erdvėms formuotis, nors savaime nepanaikino galios skirtumų tarp skirtingų balsų.

Tai ypač svarbu vertinant atvirumo diskurso ribas. Komercinė ir normalizuojanti jo kryptis daugiausia veikė heteronormatyviuose rėmuose. Didesnis seksualinis atvirumas nebūtinai reiškė vienodą skirtingų seksualumų pripažinimą: kur kas lengviau viešojoje kultūroje buvo normalizuoti heteroseksualų seksą, kontracepciją, malonumą ar vyro ir moters santykių įvairovę nei neheteroseksualias tapatybes ir santykius.

7.2.2. Dorovės policijos priešininkai: kritinė atvirumo diskurso kryptis

Pakankamai ryški atvirumo diskurso plėtotės kryptis – atsakas tautinio padorumo diskursui ir siekis jį dekonstruoti. Literatūros kritikas Algimantas Bučys pirmuosius demokratinės valstybės metus įvardijo kaip seksualinę kontrrevoliuciją. Kritikuodamas tautinio padorumo diskursą, pabrėžė griežtų draudimų beprasmybę. Bučys neigiamai vertino Spaudos kontrolės valdybą ir jai suteiktus įgaliojimus reguliuoti seksualizuotą turinį, remiantis bene tik savo įsitikinimais, pabrėždamas, kad valdžia vis dėlto „nepajėgia susitvarkyti su visur esančiais seksualiniais teroristais. Stichiški dorovinės „policijos“ išpuoliai prieš „erotiką ir pornografiją“ jau mūsų laisvoje Lietuvoje turi savo nelinksmą istoriją“[980]. „Dorovės policijos“ sąvoka buvo vartojama ne vien intelektualų ar politikų tekstuose. 1996 m. *Laikinoji sostinė* rubrikoje „Vienas klausimas Laisvės alėjoje“ klausė kauniečių „Ar reikalinga dorovės policija?“. Atsakymų įvairovė rodo, kad klausimas nebuvo paprasta liberalaus ir konservatyvaus požiūrių opozicija: atsakymuose dėmesys krypo ir nepilnamečių apsaugai, suaugusiųjų pasirinkimo būtinybei ir pačios tokios institucijos kompetencijoms, nepasitenkinimu „iškrypėliais“[981]. Tačiau būtent kontrolė buvo vienas smarkiausiai kritikuojamų tautinio padorumo diskurso elementų:

> Dėl kriterijų (erotikos ir pornografijos vertinimo – aut. past.) galima ir reikia diskutuoti. Liūdniau tais atvejais, kai vietoje argumentų pradedama svaidytis

---

979 Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, Nr. 25/26, 1990, p. 67, https://doi.org/10.2307/466240.

980 Algimantas Bučys, „Seksualinė kontrrevoliucija Lietuvoje?“, *Respublika*, 1997, https://www.respublika.lt/lt/naujienos/nuomones_ir_komentarai/bus_isklausyta/respublikos_archyvai_seksualine_kontrrevoliucija_lietuvoje/.

981 Rimantas Jauniškis, „Vienas klausimas Laisvės alėjoje“, *Laikinoji sostinė*, 1996, Nr. 11, p. 3.

> kaltinimais apie „paskutinį figos lapelį nusimetusios“ televizijos ir spaudos vykdomą tautos dvasinį genocidą, brukant jai pornografiją ir smurtą.[982]

Atvirumo diskurse su seksualizacijos reguliavimu dažnai sutinkama: pripažįstama, kad tokia informacija gali ir turi būti ribojama nepilnamečiams, erotinės televizijos programos – rodomos vėlesniu laiku ir indeksuojamos, o pornografija – draudžiama. Vis dėlto kvestionuojamos draudimo, ribojimo ir kontrolės sampratos, kurios tautinio padorumo diskurse neretai skleidžiasi kaip tapačios, seksualizuotą turinį siekiant drausti (t. y. eliminuoti iš rinkos), o ne kurti heterogenišką reguliavimo modelį, atsižvelgiant į įvairių socialinių grupių poreikius. Tiesa, kraštutiniais atvejais ir atvirumo diskurse reguliavimas, ribojimas ir draudimas kartais buvo sutapatinami. Tačiau šis sutapatinimas veikė priešinga kryptimi nei tautinio padorumo diskurse: ribojimas čia buvo suvokiamas ne kaip problemos sprendimas, o kaip pati problema – kontrolės mechanizmas, kuris ne apsaugo visuomenę, bet kuria pažeidžiamumą, stigmą ir nelygybę.

Vienas ryškesnių šio diskurso konstruotojų – sociologas, kultūros tyrinėtojas Artūras Tereškinas. Jis šį diskursą plėtojo tiek viešojoje, tiek akademinėje erdvėje, reikšdamas stiprią kritiką tautinio padorumo diskursui, šį suvokdamas kaip visuomenę varžantį, įkalinantį ir išstumiantį į paraštes bet kokį *kitokį balsą.* Tyrėjas siekį kontroliuoti kūniškumą, seksualumą siejo su malonumo baime, kuri tautos padorumo naratyve priešinama padorumui, dvasinei meilei ir aukštesniajai kultūrai:

> [...] būti tautos piliečiu reiškia sugebėti nutildyti kūno troškimus; kūnas privalo būti palenktas „aukštesniems“ dvasiniams tikslams. Sielos estetika (kūnas – antiestetiškas tvarinys) šlovinama. Seksas ir erotinis kūnas – tik lengvabūdiškas atsitraukimas nuo daug svarbesnių tautinės kultūros problemų. Kadangi išlaisvintas seksualumas stabdo tautinį progresą ir žlugdo tautinę gyvybę, remiantis šia logika, kūną reikia supančioti įvairiais disciplinuojančiais apribojimais. „Geras skonis“ ir seksualinis padorumas privalo nugalėti malonumų politiką.[983]

Į smarkiai kritikuojamus komercializacijos, globalizacijos, realybės šou žanro, bulvarinės spaudos augimo ir plėtros, kultūros seksualizacijos procesus jis žvelgė su smalsumu. Vis dėlto šis modelis, sutelktas į galios tinklų dekonstrukciją, neretai pro akis praleido realias, o ne tik tariamas visuomenės problemas.

---

[982] Milda Augustinaitytė, „Pornografija prieš demokratiją“, *Veidas*, 1999, Nr. 31, p. 15.

[983] Artūras Tereškinas, „Įsivaizduojamų tautų ir moralizuojančių kultūrų ritualai: kol demonai šėlsta“, Metmenys, 1996, Nr. 70, p. 130, https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0003787554-1996-Nr.70.

Nepriklausomybės pradžioje beveik vienu metu susiformavo keli akademiniai impulsai, leidę moterų ir lyčių problematikai patekti į Lietuvos humanitarinių ir socialinių mokslų lauką. Dalis jų telkėsi Vilniaus universitete: Viktorijos Daujotytės dar 1987 m. pradėtas specialusis kursas, iš kurio išaugo studijos *Moteriškoji literatūros epistema* ir *Moters dalis ir dalia: moteriškoji literatūros epistema*[984]; Vytauto Kavolio 1992 m. paskaitų kursas ir jo pagrindu parengta studija *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*[985]; taip pat Karlos Gruodis 1991 m. Vilniaus universitete dėstytas feminizmo istorijos ir teorijos kursas, vėliau susijęs su pirmąja feminizmo tekstų antologija lietuvių kalba *Feminizmo ekskursai* (1995)[986]. Greta šių iniciatyvų svarbus buvo išeivijos literatūrologės Violetos Kelertienės balsas. 1992 m. *Literatūroje ir mene* paskelbtame straipsnyje „Kokio feminizmo reikėtų Lietuvai?“ ji ne tik pristatė Lietuvoje dar menkai pažįstamas Vakarų feministinės teorijos kryptis, bet ir svarstė, kaip jos galėtų būti pritaikytos specifinei posovietinės Lietuvos situacijai. Kelertienė pabrėžė, kad vakarietiškų modelių negalima tiesiog perkelti: „Jūs patys ir pačios susikursit savo feminizmo modelį, nes gyvenimo skirtumai tarp mūsų itin dideli, ir ne viskas, o gal net labai mažai kas yra perkeltina ar įmanoma perkelti.“[987]. Ši pozicija svarbi tuo, kad ankstyvasis feministinis diskursas Lietuvoje čia formuluojamas ne kaip paprastas Vakarų idėjų importas, bet kaip poreikis jų pagrindu kurti vietos socialinei ir istorinei patirčiai adekvačią kritiką.

Šiai krypčiai būdingas dvilypumas. Pirma, ją stipriai maitino išeivijos lietuvių parneštos vakarietiškos metodologijos – pati Gruodis į Lietuvą atvyko 1989 m. iš Kanados ir veikė kaip tarpininkė tarp Vakarų feministinės teorijos ir vietinio lauko[988]. Antra, greta literatūrologinės ir filosofinės linijos

---

984 Viktorija Daujotytė, *Moteriškoji literatūros epistema: speckurso paskaitos*, Vilniaus universitetas, 1991; Viktorija Daujotytė, *Moters dalis ir dalia: moteriškoji literatūros epistema*, Vaga, 1992.

985 Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Lietuvos kultūros institutas, 1992. Dėl Kavolio santykio su liberaliuoju feminizmu atsargaus vertinimo žr. Alvydas Noreika, „Vytautas Kavolis ir liberalusis feminizmas“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, t. 2, Nr. 30, 2020, p. 83–95, https://doi.org/10.7220/2351-6561.30.5.

986 Karla Gruodis (sud.), *Feminizmo ekskursai: moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*, Pradai, 1995.

987 Violeta Kelertienė, „Kokio feminizmo reikėtų Lietuvai?“, in: Violeta Kelertienė, *Kita vertus…: straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2006, p. 62, ISBN 9955-23-015-0. Straipsnis pirmą kartą publikuotas *Literatūroje ir mene*, 1992 m. sausio 25 d.

988 Karla Gruodis, „Noriu tikėti ateitimi“ (pokalbį užrašė Birutė Avižinienė ir Ramunė Bleizgienė), *Šiaurės Atėnai*, 2024 m. gegužės 3 d., https://www.satenai.lt/2024/05/03/noriu-tiketi-ateitimi/.

formavosi ir empirinė sociologinė: Giedrės Purvaneckienės bei Andriaus Purvanecko 1994 ir 2000 m. apklausomis grįstas tyrimas „Moteris Lietuvos visuomenėje“ pirmą kartą empiriškai dokumentavo lyčių vaidmenų ir vertybinių nuostatų kaitą[989]. Sociologai ėmėsi ir su seksualumu susijusių temų: Aušra Maslauskaitė tyrė intymumo ir lyčių santykių sampratas bei jų kaitą posovietinės Lietuvos kultūroje[990]. Šios iniciatyvos sudarė intelektualinę atsvarą tautinio padorumo argumentams ir padėjo formuotis kitokiam lyčių bei seksualumo problemų įvardijimo žodynui. Tačiau jų santykį su platesne masinės žiniasklaidos seksualumo viešuma šiame tyrime vertinu atsargiau. Feministinio argumento vieta konkrečiuose erotikos, pornografijos ir kūno komercializacijos ginčuose išsamiau aptariama 7.4.1 poskyryje.

Viena atvirumo diskurso krypčių – tai, ką galėtume pavadinti *viduriniu keliu*. Tokia kryptimi galima laikyti diskursą, kai samprotavimo būdai ir vertybinė linija atitiko atvirumo diskurso turinį, tačiau priimami buvo ir kitų diskursų elementai. Bene geriausiai tokią diskurso kryptį išreiškia teatrologės Dagnės Jakševičiūtės mintis: „Aš niekada nebūsiu prieš erotiką literatūroje, teatre, kine ir t.t., jeigu ta erotika sveika, skatinanti žmonijos dauginimąsi, meilės, grožio jausmus“[991]. Vidurinis kelias, nors siekė išgyvendinti seksualumo temų gėdą, išlaisvinti seksualumą įvairiomis prasmėmis, vis dėlto atvirumo sampratą plėtojo siejant kūniškumą vien tik su „natūralumu“, reprodukcija ir meilės jausmu ir dažnai – santuoka. Kūniškumas, seksualumas be meilės, seksualumas savaime, dėl malonumo patyrimo nebuvo priimtinas, jis turėjo turėti aukštesnį, jo raišką pagrindžiantį jausmą/prasmę.

Taigi jeigu tautinio padorumo diskursas orientuotas į vertikalią mąstymo sistemą, tai šis diskursas – labiau į horizontalią, kai tarsi kuriama ir palaikoma galimybė rinktis tarp įvairių, labiausiai priimtinų, bet vienodai vertinamų vertybių. Nebėra aiškaus „sakralumo“ ar „profanumo“ sričių, nors atvirumas vis dėlto reiškia ir tam tikrą uždarumą, nes į šią horizontalią vertybių sistemą neįleidžiamas pats uždarumas (tradicinių visuomenės normų gynimas). Apibendrinant, atvirumo diskursas nebuvo vientisas: jį sudarė kelios

---

989 Andrius Purvaneckas, Giedrė Purvaneckienė, *Moteris Lietuvos visuomenėje: palyginamoji tyrimų analizė*, Danielius, 2001.

990 Aušra Maslauskaitė, „Po nulinio taško: jaunoji karta lyčių santykių chaose“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2000, p. 136–144; Aušra Maslauskaitė, „Trys variacijos intymumo sociologijoje tema“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2000, Nr. 3–4, p. 12–26, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2000.3-4.7222.

991 Jurga Čekatauskaitė, „Kur prasideda pornografija ir baigiasi erotika? Į šį amžiną klausimą ieško atsakymų Vilniaus etikos komisija ir pasaulio politikai bei menininkai“, *Lietuvos rytas*, 1993, Nr. 213, p. 45.

skirtingos gijos – komercinė-normalizuojanti, kritinė-akademinė, „vidurinio kelio“ kryptis. Visas jas vienijo nuostata, kad seksualumas gali ir turi būti viešosios sferos diskusijų dalis. Vis dėlto pats „atvirumas“ buvo nevienalytis ir turėjo savas ribas. Komercinėje ir dalyje normalizuojančios krypties jis dažnai išliko heteronormatyvus ir patriarchalinis, tačiau kritinėje-akademinėje kryptyje tiriamojo laikotarpio pabaigoje jau buvo formuluojamos ir aiškiai neheteronormatyvios alternatyvos. 2002 m. Artūras Tereškinas, išanalizavęs 2000–2001 m. pagrindinių dienraščių seksualinių mažumų reprezentacijas, kritikavo homoseksualumo pateikimą kaip skandalą ir homoseksualių žmonių patirčių trivializavimą[992]. Straipsnio išvadoje jis ragino kurti alternatyvias homoseksualumo interpretacijas ir siekti legitimaus, afirmatyvaus bei nehomofobiško lesbiečių ir gėjų įtraukimo į viešąją sferą[993].

7.3. Kultūros depresijos diskursas

Trečiąjį diskursą įvardinu *kultūros depresijos diskursu*. Jį suprantu ne kaip atskirą ideologinę stovyklą, bet kaip būdą kalbėti apie kultūros būklę ir jos kaitą. Nuo tautinio padorumo diskurso jis pirmiausia skyrėsi ne ginamomis vertybėmis (jos neretai sutapo), bet požiūriu į vykstančius pokyčius. Tautinio padorumo diskurse kultūros seksualizacija dažniau buvo suvokiama kaip grėsmė, kurią dar galima stabdyti, riboti ar kontroliuoti. Kultūros depresija rėmėsi nuostata, kad Lietuvos visuomenė ir kultūra *jau* yra sunykusi, sugadinta, suteršta ir nukrypusi nuo pagrindinių nacionalinių vertybių. Visuomenėje „tarsi nebėra kolektyvinių ryšių, kolektyvinių vilčių ir kolektyvinių siekimų išlipti iš sovietinės praeities ir įsitvirtinti laisvame pasaulyje“[994].

Dėl to kultūros depresijos diskursas galėjo persidengti ne tik su tautinio padorumo, bet ir su atvirumo diskursu. Tas pats autorius galėjo teigiamai vertinti demokratizaciją, individualią laisvę ir kultūros pliuralizmą, tačiau kartu matyti, kad rinkos ekonomikos ir visuomenės kaitos sąlygomis kultūra praranda ankstesnį autoritetą ir vietą viešajame gyvenime. Taigi šį diskursą nuo kitų labiausiai skyrė ne savaiminis priešiškumas modernizacijai ar seksualumui, bet polinkis vykstančius pokyčius aiškinti kaip kultūros

---

992 Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, t. 9, p. 38, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904.

993 Artūras Tereškinas, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, t. 9, p. 39, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904.

994 Vytautas Kubilius, „Rašytojas ir konjunktūra“, *Metai*, 1993, Nr. 5, p. 96.

nuosmukį, praradimą ir vertybinių orientyrų nykimą. Šią jauseną ryškiai iliustruoja Marcelijaus Martinaičio užrašai:

> Ši vadinama postmoderni civilizacija eina į absoliučią mirtį. Nevaisingumas tampa viena iš „globalinių“ ideologijų. Tos gėjų santuokos ir pan. Žinoma, tai nelaimingi žmonės, bet jie išeina į visuomeninio gyvenimo centrą, jei ne daugiau. Ryškėja galvijų instinktas gerai maitintis, šiltai gyventi, išvengti priešininkų, mėgautis visokiais malonumais. Civilizacija sukūrė aklavietę – materialinę, dvasinę.[995]

Kitaip tariant, kaip ir tautinio padorumo diskursas, šis diskursas orientuotas į vertikalią mąstymo sistemą, tik šios vertikalės kryptis labai aiški – ne aukštyn (kaip tautinio padorumo diskurso atveju), o nepaliaujamai žemyn. Tokia trajektorija atitinka Eviataro Zerubavelio aprašytą nuosmukio naratyvą, kuriame laikui bėgant viskas tik blogėja, o praeitis prisimenama su nostalgija. Valda Budreckaitė tokius naratyvus aptiko ir populiariojoje Lietuvos transformacijos atmintyje, kur Nepriklausomybės pradžia pasakojama kaip staigaus griuvimo laikas[996]. Postmodernaus, globalaus pasaulio vaizdinys buvo suvokiamas kaip atmetantis tikrąsias vertybes, paskatinęs visuomenę nukrypti nuo dvasinio, moraliai teisingo pasaulio suvokimo prie pragmatiškos ir hedonistinės kasdienybės. Kultūros seksualizacija šiame pasakojime tampa vienu iš platesnės kultūrinės ir moralinės krizės požymių. Kultūros nuosmukio diagnozė nebuvo vien pavienių autorių nuotaika. Ji buvo tapusi atpažįstama viešos kultūros kritikos tema, dėl kurios taip pat buvo ginčijamasi. Tai gerai matyti Vytauto Kubiliaus 1993 m. straipsnyje „Kultūra demokratinėje valstybėje“. Jis perteikė kultūros žmonių skundą, kad „gyvename kultūros griuvėsiuose“, ir aptarė šio nerimo priežastis: kultūros įstaigų nykimą, finansinius sunkumus, kultūros autoriteto silpnėjimą ir rinkos spaudimą; tarp naujos komercinės kultūros reiškinių minėjo ir žmones, „kalančius kapitalą iš pornografijos“[997].

Kultūros depresijos ir tautinio padorumo diskursų skirtį padeda išryškinti Svetlanos Boym *atkuriamosios ir refleksyviosios* nostalgijos tipologija. Ją pasitelkiu kaip analitinę analogiją, o ne kaip šių diskursų apibrėžimą. Pirmoji telkiasi į prarastų namų atstatymą, save suvokia ne kaip nostalgiją, o kaip tiesą

---

995 Marcelijus Martinaitis, *Viskas taip ir liks: 1988–2013 metų užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018, p. 108.

996 Valda Budreckaitė, *Lietuvos posocialistinės transformacijos vieta populiariosios atminties žemėlapyje*, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2025, p. 47, 89–90, https://doi.org/10.15388/vu.thesis.825.

997 Vytautas Kubilius, „Kultūra demokratinėje valstybėje“, *Į Laisvę*, 1993 m. lapkritis, Nr. 117 (154), p. 16.

ir tradiciją, ir remiasi dviem siužetais: sugrįžimu prie ištakų ir sąmokslo teorija – įsivaizduojamu priešu, neva atsakingu už prarastus namus. Antroji gyvena pačiame ilgesyje ir netekties pajautoje, neslepia modernybės prieštaravimų ir nebetiki, kad prarastus namus apskritai įmanoma atstatyti[998]. Tautinio padorumo diskursas remiasi atkuriamosios nostalgijos principais: tikima, kad tautinę dorovinę tvarką dar galima apginti ir restauruoti kontrolės priemonėmis. Kultūros depresijos diskursas, priešingai, yra artimesnis refleksyviajai nostalgijai: nebetikima atstatymo galimybe, todėl dažniau užimama gedinčio prarastos tvarkos stebėtojo pozicija. Vis dėlto tai nėra absoliuti skirtis: abu argumentavimo būdai galėjo persidengti, o tas pats veikėjas skirtinguose kontekstuose galėjo pereiti iš vienos laikysenos į kitą.

Empiriškai šis argumentavimo būdas ryškiausiai matomas kultūrinėje spaudoje, rašytojų ir intelektualų publicistikoje, dienoraščiuose bei atsiminimuose, tačiau to negalima tapatinti su pačių šaltinių autorių politiniu ar instituciniu pasyvumu. Pavyzdžiui, Marcelijus Martinaitis, kurio tekstai šiame skyriuje pasitelkiami kultūros depresijos argumentacijai aptarti, 2000 m. buvo Respublikos Prezidento deleguotas į Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos tarybą ir tapo jos pirmininku[999]. Todėl šiame skyriuje skirtis taikoma ne veikėjų biografijoms, o konkrečių tekstų argumentavimo būdams. Kultūros depresijos tekstuose konkretūs seksualumo reguliavimo reikalavimai formuluoti rečiau negu tautinio padorumo diskurse, tačiau jų kultūrinio nuosmukio diagnozės galėjo persidengti su tautinio padorumo argumentais ir suteikti jiems platesnį intelektualinį bei moralinį foną.

Šio diskurso branduolį sudaro smurtas, erotika bei pornografija ir komercinė masinė žiniasklaida, kurie suvokiami kaip jau persmelkę visus visuomenės sluoksnius. Smerkdamas seksualizuoto turinio gausą ir jo plitimą į vis naujas sritis, įskaitant aukštąją kultūrą bei meną, šis diskursas jokios išeities nesiūlė: pokytis atrodė nepasiekiamas, tad liko vien kritika. Žvilgsnis dažniausiai kreipiamas atgal – į praeitį, kurios visuomenė įsivaizduojama kaip sąmoningesnė, gyvenusi pagal sąžinę ir moralę. Kaip ir tautinio padorumo diskurse, neretai apeliuojama į Vakarus ir reiškiamas nusivylimas tauta, tačiau dėl suirusios vertybių sistemos pirmiausia kaltinama pasaulinė globalizacija:

> Amerika Holivudui suteikė neribotą laisvę kuriant ir propaguojant antžmogį. Visas Amerikos kultūrinis gyvenimas vis sparčiau virsta karnavalinėmis orgijomis, ten vis labiau įsiviešpatauja smurtas, seksas ir sensacija, kad ji klesti pirktu protu ir pirktais raumenimis. [...] Modeliuojamas politinis ir

[998] Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, p. 49.

[999] Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos tarybos 2002 m. veiklos ataskaita, https://www.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_d=23526&p_k=1&p_r=2706.

psichologinis lietuvio tipas, labai tolimas tiems, kurie buvo kuriami etninės kultūros, tautos valios. Koks mūsų veidas negražus.[1000]

Šis diskursas plačiausiai buvo palaikomas kultūros, literatūros veikėjų, kurių statusas, socialinis kapitalas ir moralinio autoriteto pozicija transformacijos laikotarpiu visuomenėje keitėsi gana radikaliai. Jei anksčiau į intelektualo pareigas įeidavo neoficiali teisė moralizuoti, brėžti ribas tarp geros ir blogos kultūros, vertybių ar moralių veikimo kasdienybėje būdų, transformacijos laikotarpiu visuomenė šią grupę nuo tokių pareigų nušalino ar rado kitų autoritetų. Ši kultūros ir literatūros žmonių grupė šiuos pokyčius suvokė ir išgyveno itin skaudžiai. Literatūrologo Vytauto Kubiliaus dienoraščiai šį dinamišką pokyčių procesą fiksuoja ryškiai: „Graudi mūsų intelekt[ualų] situacija. Grįžta tremtiniai iš Vakarų. Ir mes – vakar dienos didvyriai – atrodom elgetos“[1001]. Šios skirties empirinį pamatą sustiprina Loretos Jakonytės tyrimas, parodęs, kaip XX a. dešimtajame dešimtmetyje radikaliai kito rašytojų ir intelektualų socialinis statusas bei moralinio autoriteto pozicija. Kultūros depresijos diskursą iš dalies galima skaityti kaip šios autoriteto netekties refleksiją[1002].

Vienas pamatinių šio diskurso vertybinių orientyrų buvo tauta ir tautiškumas, kurių, kaip atrodė, nebeįmanoma atgaivinti tokių, kokie *turėtų būti*. Rašytojas, kultūros veikėjas Jonas Mikelinskas kultūros depresijos naratyvą palaikė didelį dėmesį skirdamas lietuvių kalbos tiesioginiam ryšiui su tautiškumu: „Lietuvos ir mūsų tautos likimas man kelia liūdnas mintis, nes... lietuvių kalba po Džono Bulio skėčiu vargu ar iš troškulio besikankins ilgiau kaip šimtą metų. [...] jeigu Lietuvos valdžia ir toliau pataikaus pasaulio galingiesiems taip, kaip iki šiol, ir bijos ar nesugebės kovoti dėl savo tautos interesų, lietuvių ir Lietuvos laukia nepavydėtina ateitis“[1003].

Vis stiprėjo vaizdinys, esą visuomenei nebesvarbu lietuvių kalba, istorija ir tradicinės vertybės – tai, kas laikoma savitumo ir tapatybės pamatu. Pesimistinė ateities nuojauta didžiąją kritikos dalį nukreipė į jaunąją, jau nepriklausomoje Lietuvoje subrendusią kartą. Kultūros depresijos diskursas glaudžiai siejosi su seksualumo kultūros kritika: seksualumas čia laikytas

[1000] Marcelijus Martinaitis, *Viskas taip ir liks: 1988–2013 metų užrašai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018, p. 79.

[1001] Vytautas Kubilius, *Dienoraščiai 1978–2004*, parengė Janina Žėkaitė ir Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 176.

[1002] Loreta Jakonytė, *Rašytojo socialumas: lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.

[1003] Jonas Mikelinskas, *Kodėl yra taip, kaip yra?: publicistika, eseistika ir beletristika*, Vilnius, 2006, p. 394.

viena iš kultūros nykimo priežasčių greta globalizacijos, smurto ir vertybių praradimo. Tačiau šis diskursas neapsiribojo seksualumo klausimais ir reiškėsi kalbant apie ekonomiką, politiką, žiniasklaidą, kultūrą bei tautinę tapatybę. Sunkus taikymasis prie naujos tikrovės – su jos painiais demokratėjimo procesais, įsigalėjusiu nusikalstamumu ir reketu, modernėjančiu menu, politinėmis krizėmis, nevaldoma spauda bei televizija ir sumenkusiu kultūros autoritetu – kūrė ne kaitos, o nuolatinio ritimosi žemyn įspūdį.

7.4. Riboto girdimumo diskursai: feministinės ir queer pozicijos

Trijų vertybinių polių analizė atskleidė dinamišką viešosios sferos lauką, tačiau jo struktūrą apibrėžė ne tik tai, kas buvo išsakoma, bet ir tai, kieno pozicijos įgydavo didesnį viešą svorį. Feministiniai ir *queer* balsai Lietuvoje egzistavo nuo pat Nepriklausomybės atkūrimo: kūrėsi organizacijos, leidiniai, erdvės ir tinklai. Tačiau jų girdimumas pagrindiniuose seksualumo reguliavimo, kūno komercializacijos ir viešojo padorumo ginčuose buvo ribotas ir nevienodas. Todėl šiame poskyryje analizuojamas ne šių pozicijų egzistavimas ar bendras paplitimas, bet sąlygos, kuriomis jos galėjo įsiterpti į dominuojančius seksualumo diskursus ir būti išgirstos.

7.4.1. Feministinis balsas tarp lyčių lygybės politikos ir tautinės dorovės

Vakarų viešojoje sferoje jau XX a. aštuntojo, o ypač devintojo dešimtmečio pabaigoje susiformavo ryškus feministinis antipornografinis argumentas, seksualizuotą moters kūno reprezentaciją vertinęs ne tiek kaip dorovės, kiek kaip lyčių galios, sudaiktinimo ir moterų teisių klausimą[1004]. Lietuvoje feministinis kalbėjimas tiriamuoju laikotarpiu egzistavo akademinėje, kultūrinėje, moterims skirtoje, pavieniais atvejais ir bendro pobūdžio spaudoje[1005]. Violeta Kelertienė 1992 m. viešai kėlė klausimą, kokio feminizmo reikia Lietuvai[1006], 1995 m. pasirodė Karlos Gruodis sudaryta

[1004] Catharine A. MacKinnon, „Pornography, Civil Rights, and Speech“, *Harvard Civil Rights–Civil Liberties Law Review*, t. 20, Nr. 1, 1985, p. 1–70.

[1005] Pavyzdžiui: Jolanta Bielskienė, „Ar reikia moterims feminizmo?“, *Klaipėda*, 1999 m. kovo 20 d., p. 10.; Jurga Baltrukonytė, „Moterų diskriminacija... Lietuvoje?“ [pokalbis su Marija Aušrine Pavilioniene], Moteris. 1993, Nr. 1, p. 2–3.

[1006] Violeta Kelertienė, „Kokio feminizmo reikėtų Lietuvai?“, in: *Kita vertus…: straipsniai apie lietuvių literatūrą*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 62, ISBN 9955-23-015-0; straipsnis pirmą kartą publikuotas *Literatūroje ir mene*, 1992 m. sausio 25 d.

antologija *Feminizmo ekskursai*[1007], o Aušros Maslauskaitės atlikta 1990–2000 m. moterų spaudos analizė rodo vis labiau įvairėjusias lyčių santykių ir seksualumo sampratas[1008]. Todėl šiame poskyryje nesiekiu vertinti feministinio diskurso paplitimo Lietuvos spaudoje apskritai. Keliu siauresnį klausimą: kiek feministinė moters kūno komercializavimo ir sudaiktinimo kritika pateko būtent į erotikos, pornografijos ir viešo seksualumo ir jo reguliavimo diskusijas. Šiame siauresniame lauke toks argumentavimas matomas fragmentiškiau; tai gerai parodo ir toliau aptariamas Purvaneckienės kreipimosi į Spaudos kontrolės valdybą atvejis.

Feministinio argumento ribotą matomumą būtent pagrindinėse viešosiose ir institucinėse seksualumo reguliavimo diskusijose padeda paaiškinti atkurtos nepriklausomybės lyčių tvarka. Tautinio atgimimo naratyve lyčių lygybės idėja neretai buvo suvokiama kaip sovietinis primetimas moterims, o nepriklausomybė kaip proga nuo jo „išsilaisvinti“ ir grįžti prie tradicinio moters vaidmens, namų ir motinystės[1009]. Toks modelis nebuvo populiarus tik Lietuvoje. Peggy Watson parodė, kad visoje Vidurio ir Rytų Europoje posocialistinė laisvė neretai buvo siejama su galimybe pilniau įkūnyti tradicinę lyties tapatybę, o naujoji pilietinė viešoji sfera kūrėsi kaip „vyrų pasaulis“[1010]. Barbara Einhorn tą pačią dinamiką pavadino „alergija feminizmui“, kai nemaža dalis moterų teigė socializmo metais kentėjusios nuo „per didelės emancipacijos“ ir naujos laisvės norėjo ieškoti moteriškume bei motinystėje[1011]. Taip feministinis argumentas Lietuvoje pateko į dvigubus spąstus: vienur jis buvo puolamas kaip sovietinė ideologija, niveliuojanti lytis, kitur – kaip vakarietiškas importas, svetimas tautinei kultūrai.

Patį atmetimo mechanizmą gerai iliustruoja konkretus institucinis epizodas. 1995 m. Giedrė Purvaneckienė kreipėsi į SKV, perduodama „daugelio moterų organizacijų“ atstovių nerimą dėl „prekybos moters kūnu

---

1007 Karla Gruodis (sud.), *Feminizmo ekskursai: moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*, Vilnius: Pradai, 1995.

1008 Aušra Maslauskaitė, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, *Feminizmas, visuomenė, kultūra*, 2001, Nr. 3, p. 70–83, https://www.lituanistika.lt/content/77469; Aušra Maslauskaitė, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 2002, Nr. 4, p. 31–39, https://hdl.handle.net/20.500.12259/49201.

1009 Karla Gruodis, „Noriu tikėti ateitimi“ (pokalbį užrašė Birutė Avižinienė ir Ramunė Bleizgienė), *Šiaurės Atėnai*, 2024 m. gegužės 3 d., https://www.satenai.lt/2024/05/03/noriu-tiketi-ateitimi/.

1010 Peggy Watson, „Eastern Europe’s Silent Revolution: Gender“, *Sociology*, t. 27, Nr. 3, 1993, p. 471–487, https://doi.org/10.1177/0038038593027003008.

1011 Barbara Einhorn, *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe*, Verso, 1993.

reklamos“ Lietuvos žiniasklaidoje[1012]. Spaudos kontrolės valdybos viršininkas Šarūnas Vipartas atsakė, kad „šiuo metu Lietuvos Respublikoje nėra įstatymo, draudžiančio prekybos moters kūnu reklamą“, ir pasiūlė moterų organizacijoms šiuo klausimu kreiptis į Seimą[1013]. Feministinis požiūris į moters kūno komercializaciją ir sudaiktinimą tiesiog netilpo į institucijos intuityvią „žinau, kai pamatau“ vertinimo logiką (žr. 6.2.4 poskyrį). Kitaip tariant, problema nebuvo paneigta kaip neegzistuojanti, tačiau jai nebuvo suteikta tokia kategorinė forma, kuri leistų ją svarstyti kaip lyčių galios klausimą.

Tačiau atmetimas dar nereiškia išnykimo. Anksčiau aptarta Fraser kontrviešumų samprata leidžia šias feministinio organizavimosi erdves matyti ne kaip paprastą pasitraukimą iš viešumos, bet kaip alternatyvias viešumo formas, kuriose buvo kuriama sava problemų įvardijimo ir argumentavimo kalba[1014]. Lietuvoje šios erdvės kūrėsi skirtingais lygmenimis. 1991 m. atkurta Lietuvos universitetų moterų asociacija, 1992 m. įsteigtas Moterų studijų centras ir dešimtmečio viduryje susibūręs neformalus feminisčių klubas „Klėtis“ (K. Gruodis, Zita Čepaitė, Solveiga Daugirdaitė, Aušra Pažėraitė ir kt.), rinkdavęsis privačiai ir kultūrinėje spaudoje retkarčiais pasisakydavęs „Klėties“ vardu[1015]. Tačiau, kaip ir *queer* atveju, šis balsas vos retkarčiais pasiekdavo pagrindinį diskursų lauką. Akademinį ir visuomeninį moterų judėjimo lauką jungė Marija Aušrinė Pavilionienė – Lietuvos universitetų moterų asociacijos prezidentė ir viena Moterų studijų centro kūrėjų. 1995 m. Kazimiros Prunskienės, Dalios Teišerskytės ir kitų iniciatyva įkurta Lietuvos moterų partija[1016]. Vis dėlto pats organizavimasis lyties pagrindu savaime nereiškė feministinės politinės tapatybės: moterų partija pirmiausia siekė didinti moterų politinį atstovavimą ir įtraukti jų interesus į formaliosios politikos lauką, o tai analitiškai nėra tapatu feministinei programai.

[1012] Valstybės konsultantės moterų klausimais G. Purvaneckienės raštas Spaudos kontrolės valdybos viršininkui Š. Vipartui, 1995 m. sausio 6 d., LVNA, f. 11, ap. 1, b. 33, l. 20.

[1013] Spaudos kontrolės valdybos viršininko Š. Viparto raštas valstybės konsultantei moterų klausimais G. Purvaneckienei, 1995 m. vasario 20 d., Nr. 01-09-61, LVNA, f. 11, ap. 1, b. 33, l. 21.

[1014] Nancy Fraser, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, *Social Text*, Nr. 25/26, 1990, p. 56–80, https://doi.org/10.2307/466240.

[1015] Karla Gruodis, „Noriu tikėti ateitimi“ (pokalbį užrašė Birutė Avižinienė ir Ramunė Bleizgienė), in: *Šiaurės Atėnai*, 2024 m. gegužės 3 d., https://www.satenai.lt/2024/05/03/noriu-tiketi-ateitimi/.

[1016] „Lietuvos moterų partija“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, https://www.vle.lt/straipsnis/lietuvos-moteru-partija/.

Feministinė kūno komercializacijos problematika viešumoje pasirodydavo, tačiau ne visada kaip savarankiška sekuliari lyčių galios kalba. Kai kuriais atvejais ji buvo artikuliuojama platesniame moralinės politikos, socialinės apsaugos ir baudžiamojo valstybės atsako registre. Tai matyti, pavyzdžiui, 1995 m. Lietuvos moterų lygos ir kitų organizacijų konferencijos „Prostitucija Lietuvoje“ kreipimesi į prezidentą, Seimo pirmininką ir ministrą pirmininką[1017]. Dokumente reikalauta ratifikuoti Konvenciją dėl visų formų diskriminacijos panaikinimo moterims, prostitucijos organizavimą ir sąvadavimą laikyti nusikaltimais prieš moterį, žmoniškumą ir visuomenę, o moters kūno pavertimą „pasipelnymo šaltiniu“ suprasti kaip jos pavertimą agresijos auka. Tokia argumentacija artima antikomercializacijos ir smurto prieš moteris kritikai, tačiau šiame kreipimesi ji jungiama su krikščionių demokratų moralinės valstybės samprata: dokumento pradžioje pritariama nuostatai, kad valstybė privalo „stovėti moraliose pozicijose“, o viena siūlomų priemonių buvo specialaus „dorovės policijos“ skyriaus įsteigimas[1018]. Tarp pasirašiusiųjų buvo ne tik Lietuvos moterų lygos, bet ir katalikiškų, krikščionių demokratų, vaiko teisių, gydytojų bei moterų organizacijų atstovių. Todėl šis šaltinis rodo ne paprastą feministinės ir katalikiškos pozicijų sutapimą, bet situacinę jų sąjungą prostitucijos klausimu: moters kūno išnaudojimo kritika čia tampa girdima per doros, valstybės moralinės pareigos, socialinės reabilitacijos ir baudžiamosios kontrolės kalbą.

Vėliau, 1999 m., pradėjus veikti Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybai, feministinis balsas įgijo institucinę bazę ir formalų matomumą. Dar anksčiau, 1998 m. liepos 1 d. Seime svarstant Moterų ir vyrų lygių teisių ir galimybių įgyvendinimo įstatymą, lyčių lygybės pozicija buvo dėstoma plačiai ir galiausiai laimėjo balsavimą. Tuomet Irena Šiaulienė nebuvimą feministu prilygino buvimui rasistu ar antisemitu, o Kazimira Prunskienė lygybės reikalavimą gynė kaip „pusiausvyros tarp vyrų ir moterų“ siekį[1019]. Tačiau tame pačiame posėdyje aiškiai matyti ir priešingas polius. Algirdas Vaclovas Patackas seksualinį priekabiavimą įvardijo kaip dirbtinį importą, „aklą kopiją

[1017] Lietuvos moterų lygos ir kitų moterų organizacijų konferencijos „Prostitucija Lietuvoje“ dalyvių kreipimasis į Lietuvos Respublikos Prezidentą A. Brazauską, Seimo Pirmininką Č. Juršėną ir Ministrą Pirmininką A. Šleževičių, Vilnius, 1995 m. liepos 3 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 40–41.

[1018] Lietuvos moterų lygos ir kitų moterų organizacijų konferencijos „Prostitucija Lietuvoje“ dalyvių kreipimasis į Lietuvos Respublikos Prezidentą A. Brazauską, Seimo Pirmininką Č. Juršėną ir Ministrą Pirmininką A. Šleževičių, Vilnius, 1995 m. liepos 3 d., LVNA, f. 120, ap. 1, b. 269, l. 40–41.

[1019] LR Seimas, rytinis posėdis, 1998 m. liepos 1 d., penkiasdešimt aštuntojo (221) posėdžio stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59754.

vakarietiškų įstatymų, primetančią mums problemas, kurių nėra“ ir jam priešpriešino „savą“, tautiškai bei krikščioniškai autentišką sprendimą:

> Mūsų kultūra iš tiesų yra įžymi ir Europos kontekste tuo, kad ji reiškia ypatingą pagarbą moteriai. Ir paskutinis mano sakinys būtų toks: atkreipkime dėmesį, kad kai mes norime pagirti žmogų, mes sakome „žmoniškas“. Vadinasi, nuo žodžio „žmona“ kilęs. Ne „žmogiškas“, „žmogiškas“ tai reiškia su visais pliusais ir minusais, privalumais ir trūkumais, bet geroji pusė atsiskleidžia būtent per žmoniškumą, per žmoną. Tai mes nekopijuokime svetimų dalykų. Mes turime pakankamai savo, ir spręskime tuos dalykus juridiškai irgi savaip, lietuviškai, o ne primestinai iš šalies.[1020]

Panašų, Lietuvos Statutu (1529) grindžiamą tautinės tradicijos argumentą pasitelkė ir Romualda Hofertienė[1021]. Taip lyčių lygybės reikalavimas iš anksto įrėminamas ne kaip vidinė visuomenės problema, o kaip „vakarietiška“ mada, kuriai priešpriešinama alternatyvi, tautiškai grįsta lyčių tvarkos vizija.

Taigi feministinio balso negalima laikyti apskritai tyliu ar retu: jis įgijo teisinį matomumą lygių galimybių politikoje. Ribotą jo girdimumą šiame skyriuje sieju siauriau su erotikos, pornografijos ir kūno komercializacijos reguliavimo ginčais: juose feministinė lyčių galios kalba pasirodė fragmentiškai ir neįsitvirtino kaip savarankiškas vertybinis polius.

7.4.2. Nuo tylos prie hipermatomumo: queer balsas ar balsas apie queer?

Žvelgiant į visą tiriamąjį laikotarpį, homoseksualumo tema darėsi matomesnė, laisvesnė, įvairesnė. Televizijoje ir spaudoje kalbėjimo apie tai sparčiai daugėjo. Tačiau toks matomumas buvo paradoksalus. Nuosekli viso tiriamojo laikotarpio analizė leidžia matyti, kad ryškiau augo kalbėjimas apie *queer* žmones, o ne pačių *queer* žmonių kalbėjimas viešosios sferos dalyvių teisėmis.

Stigmatizuojama grupė gali būti nuolat aptariama, stebima ir vertinama, bet kartu neturėti galimybės veikti kaip savo pačios viešumo autorė[1022]. Michaelas Warneris pabrėžia, kad *queer* kontrviešumos kalbėjimo būdai, patekę už jų pačių komunikacinės erdvės ribų, susiduria su stipriu pasipriešinimu[1023]. Posovietinės visuomenės *queer* žmonėms Lietuvoje tai

---

[1020] LR Seimas, rytinis posėdis, 1998 m. liepos 1 d., penkiasdešimt aštuntojo (221) posėdžio stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59754.

[1021] LR Seimas, rytinis posėdis, 1998 m. liepos 1 d., penkiasdešimt aštuntojo (221) posėdžio stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59754.

[1022] Michael Warner, „Publics and Counterpublics“, *Public Culture*, t. 14, Nr. 1, 2002, p. 86, https://doi.org/10.1215/08992363-14-1-49.

[1023] Michael Warner, „Publics and Counterpublics“, *Public Culture*, t. 14, Nr. 1, 2002, p. 87, https://doi.org/10.1215/08992363-14-1-49.

reiškė paradoksalią padėtį: jie darėsi vis labiau matomi, bet nebūtinai labiau priimami, t. y. kalbėjimo apie *queer* žmones mastas augo greičiau negu jų galimybės patiems kontroliuoti, kaip ir kokiomis aplinkybėmis jie buvo reprezentuojami. Šį reiškinį galima įvardyti hipermatomumo paradoksu. Kiekybinis kalbėjimo apie homoseksualumą augimas iki laikotarpio pabaigos buvo ryškus ir neabejotinai išplėtė *queer* žmonių galimybes viešai kalbėti, tačiau matomumas ir galimybė pačiam formuoti savo viešą reprezentaciją augo nevienodai. Autonominis *queer* balsas dažniausiai pasiekė tik *kontrviešumų* erdves: AIDS prevencijos aplinką, ankstyvuosius aktyvistų tinklus, nišinius leidinius, barus, ankstyvuosius interneto puslapius, o į pagrindinį diskurso lauką buvo įsileidžiamas retai. Viena tokių savarankiško kalbėjimo erdvių buvo 1993 m. kovą pradėtas leisti Naglis, prisistatęs laikraščiu „gėjams ir visiems jų draugams“. Pirmojo numerio redakcija skelbė pirmiausia sieksianti „atspindėti mūsų gėjų gyvenimą“ ir ragino homoseksualius žmones neužsisklęsti, o priešiškumui priešpriešinti „savo žmogiškąjį orumą ir savigarbą“[1024]. Šis leidinys rodo, kad savarankiškas *queer* viešumas egzistavo, tačiau pirmiausia pačios bendruomenės kuriamoje nišinėje spaudoje.

Svarbu, kad tylos ir hipermatomumo mechanizmai yra visiškai skirtingi, netgi priešingi, tačiau neretai davė tą patį rezultatą – autonomiško balso neigimą ir kontrolę. Pasikeitė tik kontrolės forma. Dešimtmečio pradžioje *queer* balsą ribojo institucinis nutildymas (Baudžiamojo kodekso 122 straipsnis, Vilniaus miesto etikos komisijos spaudimas *Naglio, Amsterdamo* leidėjams ir kt.), o jo pabaigoje – komercinis skandalizavimas, kurio ryškiausias pavyzdys yra 2000 m. *Vakaro žinių* ciklas „Juos vadina gėjais“, viešai „demaskavęs“ ne vieną Lietuvos vyrą (plačiau žr. 1.1.4 poskyrį).

Pati *queer kontrviešumos* erdvė buvo organizaciškai marga. 1992–1994 m. veikė ne viena, o kelios organizacijos: Arūno Dainausko Lietuvos lesbiečių ir gėjų asociacija (LLGA)[1025], prie AIDS centro susikūrusi Gėjų paramos grupė, 1993 m. (jau panaikinus Baudžiamojo kodekso 122 straipsnį) registruota kaip Lietuvos judėjimas už seksualinę lygybę (LJSL), įkurtas „Amsterdamo“ klubas, o tų pačių metų gruodį įkurta ir Lietuvos gėjų lyga. Vyko pusiau oficialiai organizuojami susitikimai, festivaliai, klubai, renginiai bendruomenei. Tarptautinius ryšius liudija bendras danų ir Lietuvos AIDS centro finansuotas projektas, skirtas gerinti homoseksualių žmonių padėtį

[1024] Redaktoriaus žodis, *Naglis,* 1993, Nr. 1 (1), p. 2.
[1025] Lietuvos AIDS centro pažyma „Gėjai“, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 112, l. 6.

Lietuvoje[1026] ir 1994 m. Palangos ILGA konferencija[1027]. Tarptautiniai ryšiai neapsiribojo išorine parama ar susidomėjimu. 1994 m. gruodį Lietuvos judėjimo už seksualinę lygybę pirmininkas Aleksandras Zolotuchinas, rašydamas ILGA projektų koordinatoriui Andy Quan dėl „The Lesbian & Gay Anti-Discrimination Project“, tarptautinę paramą tiesiogiai siejo su Lietuvos gėjų judėjimo stiprinimu, o kaip vieną veiklos laukų įvardijo visuomenę, jaunimą, valdžios institucijas ir Katalikų Bažnyčią[1028]. Toks dokumentas rodo Lietuvos *queer* aktyvistus kaip veikėjus, sąmoningai besinaudojančius tarptautiniais tinklais vietinei darbotvarkei formuoti.

Galima kelti hipotezę, kad tiriamojo laikotarpio pradžioje *queer* klausimo matomumą Lietuvoje reikšmingai stiprino būtent tarptautinis dėmesys ir spaudimas. AIDS centro archyvo tyrimas rodo, kad seksualinių mažumų padėtimi Lietuvoje domėjosi Švedijos, Danijos, Norvegijos ir kitų šalių žurnalistai, visuomeninės organizacijos, politinės partijos ir valstybinės valdžios organai[1029]. Be to, 1991 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje vykusios tarptautinės AIDS konferencijos dalyviai, tarp jų Austrijos, Didžiosios Britanijos, Rusijos ir kitų šalių AIDS organizacijų atstovai, kreipėsi į Aukščiausiąją Tarybą ir Vyriausybę, ragindami panaikinti BK 122 straipsnį[1030]. Saulius Čaplinskas, perduodamas konferencijos dalyvių ir Norvegijos organizacijos kreipimusis deputatei Rasai Rastauskienei, prašė paremti dekriminalizavimą, pabrėždamas žmogaus teisių ir AIDS prevencijos svarbą[1031]. Tarptautinių ryšių ir vietinių iniciatyvų sąveiką liudija ir su Lietuvos AIDS centru bendradarbiavusio amerikiečio Warreno R. Longmire’o 1992 m. kovo 31 d. laiškas Vytautui Landsbergiui. Longmire’as, laiške rašė girdėjęs kovo 22 d. per BBC transliuotą interviu su Landsbergiu.

[1026] Lietuvos AIDS centro pažyma „Gėjai“, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 112, l. 7.

[1027] Lietuvos judėjimo už seksualinę lygybę pirmininko A. Zolotuchino laiškas ILGA projektų koordinatoriui A. Quanui, 1994 m. gruodžio 5 d., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 48, l. 144.

[1028] Lietuvos judėjimo už seksualinę lygybę pirmininko A. Zolotuchino laiškas ILGA projektų koordinatoriui A. Quanui, 1994 m. gruodžio 5 d., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 48, l. 144.

[1029] Lietuvos AIDS centro vadovo S. Čaplinsko paklausimas Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijai, 1992 m. rugsėjo 9 d., Nr. 209, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 33, l. 139.

[1030] Tarptautinės AIDS konferencijos dalyvių kreipimasis į Lietuvos Respublikos Parlamentą ir Vyriausybę dėl Baudžiamojo kodekso 122 straipsnio panaikinimo („World AIDS Day Programme“), 1991 m. gruodžio 1 d., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 23, l. 9.

[1031] Lietuvos AIDS centro vadovo S. Čaplinsko raštas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatei R. Rastauskienei, 1991 m. gruodžio 6 d., Nr. 1-318, LVNA, f. 193, ap. 1, b. 25, l. 206.

Pasak Longmire'o, interviu Landsbergis teigė, kad po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje niekas nebuvo nuteistas pagal BK 122 straipsnį. Laiške Longmire'as šį teiginį ginčijo ir ragino išlaisvinti pagal šią nuostatą įkalintus žmones[1032]. Tarptautinių ryšių plėtrą liudijo ir 1994 m. balandį Palangoje surengta 8-oji ILGA Rytų ir Pietryčių Europos regioninė konferencija[1033].

Dekriminalizavimo klausimas buvo keliamas ir Lietuvos politinėje aplinkoje: 1991 m. liepos 25 d. Aukščiausiojoje Taryboje Petras Varanauskas BK 122 straipsnio panaikinimo galimybę siejo su piliečių teisėmis ir AIDS prevencija. Juozas Prapiestis pabrėžė, kad būtina atskirti savanoriškus santykius, už kuriuos atsakomybė buvo numatyta pirmojoje straipsnio dalyje, nuo antrojoje dalyje numatytų prievartinių veiksmų. Vis dėlto platesnį svarstomo kodeksų pataisų paketo pristatymą spaudoje jis siūlė sutelkti į kitus klausimus – mirties bausmę ir lygtinį paleidimą[1034]. 1993 m. birželio 10 d. Seime pirmosios 122 straipsnio dalies panaikinimui pritarta kartu su kitomis pataisomis, o atskirai dėl jo diskutuota nebuvo[1035]. Šią situaciją vertinga matyti platesniame, posocialistinės Europos kontekste. Kaip pažymi Aleksandaras Štulhoferis bei Theo Sandfortas - posocialistinėse šalyse dekriminalizavimą dažniau skatino tarptautinis spaudimas nei vidaus visuomeniniai judėjimai[1036].

Taigi feministiniai ir *queer* balsai nebuvo visiškai išstumti iš viešosios sferos, tačiau jų padėtis pagrindiniuose seksualumo vertinimo ginčuose buvo nevienoda. Feministinė kūno komercializacijos ir lyčių galios kritika erotikos bei pornografijos reguliavimo diskusijose pasirodydavo fragmentiškai, o *queer* žmonės dažnai tapdavo ne savarankiškais viešo kalbėjimo dalyviais, bet

---

[1032] Warreno R. Longmire'o laiškas Vytautui Landsbergiui, 1992 m. kovo 31 d., LVNA, f. 193, ap. 1, b. 33, l. 85. Landsbergio pasisakymas čia perteikiamas pagal Longmire'o laišką; pats BBC interviu įrašas nerastas.

[1033] ILGA Rytų ir Pietryčių Europos konferencijų chronologija: Budapeštas (1987), Varšuva (1988), Budapeštas (1989), Leipcigas (1990), Praha (1991), Bratislava (1992), Viena (1993), Palanga (1994), Kijevas (1995), Liubliana (1996). Žr. „The history of ILGA: 1978/2012", ILGA World, https://ilga.org/news/ilga-history/.

[1034] Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. liepos 25 d. devyniasdešimt antrojo posėdžio stenograma, įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo, Baudžiamojo proceso ir Pataisos darbų kodeksų pakeitimų ir papildymų" projekto svarstymas: P. Varanausko kalba, J. Prapiesčio baigiamasis žodis ir protokolinio nutarimo priėmimas, https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAK/TAIS.251833/.

[1035] Lietuvos Respublikos Seimo penkiasdešimt trečiojo posėdžio stenograma, 1993 m. birželio 10 d., https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAK/TAIS.236758/.

[1036] Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort, „Introduction: Sexuality and Gender in Times of Transition", in: Aleksandar Štulhofer, Theo Sandfort (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 13–14.

objektais, apie kuriuos kalbėjo politikai, žurnalistai, medikai, etikos komisijos ar moralės saugotojai. Todėl savarankiškas šių grupių kalbėjimas dažnai formavosi greta dominuojančių diskursų: moterų organizacijose, feministiniuose klubuose, akademiniuose ir kultūriniuose tinkluose, *queer* aktyvistų grupėse, nišiniuose leidiniuose, susitikimų vietose ir miesto erdvėse.

IŠVADOS

1. 1988–2005 m. Lietuvos viešosios seksualumo kultūros kaitą tiksliausiai apibūdina ne nuoseklus liberalėjimas, o kelių greičių ir kelių krypčių transformacija. Sparčiausiai keitėsi seksualumo matomumas. Silpstant vėlyvojo sovietmečio cenzūrai, komercializuojantis ir demokratizuojantis žiniasklaidai, plečiantis naujoms medijoms, nuogas kūnas, erotiniai vaizdai ir intymumo temos per keliolika metų tapo įprasta viešosios kultūros dalimi, o su seksualumu susijusios prekės, paslaugos ir vietos – lengviau viešai atpažįstamos ir prieinamos. Tačiau matomumas, socialinis pripažinimas, galimybė kalbėti savo vardu, viešosios seksualumo kultūros refleksija ir kontrolė nekito tuo pačiu tempu. Vienos seksualumo formos gana greitai tapo pramogos, vartojimo ar žiniasklaidos rinkos dalimi, kitos viešumoje pirmiausia atsirado kaip problema, rizika arba reguliavimo objektas. Viešosios seksualumo kultūros plėtra savaime nereiškė nei didesnės lygybės, nei platesnio įvairesnių bendruomenių, seksualumo kultūrų priimtinumo. Didesnis seksualumo kultūros prieinamumas ir matomumas sudarė sąlygas ne tik daugiau kalbėti, rodyti ir (su)žinoti, bet ir intensyviau klasifikuoti, komercializuoti, stigmatizuoti. Šiuo požiūriu disertacijos tyrimas papildo viešumo ir privatumo priešpriešą: konkreti seksualumo kultūros forma/reiškinys galėjo būti labai matoma ir kartu nesulaukti socialinio pripažinimo, o jos atstovai – galimybės patys apibrėžti savo patirtį. „Seksualinės revoliucijos“ samprata tinkama nebent nusakyti spartų vizualinės kultūros ir medijų lūžį, tačiau ne visą seksualumo kultūros lauko transformaciją. Bendrą 1988–2005 m. seksualumo kultūros raidą tiksliau apibūdina nevienakryptė ir nelinijinė evoliucija, kurios atskirose srityse vyko skirtingo masto ir greičio lūžiai.

2. Viešosios seksualumo kultūros chronologija tik iš dalies sutapo su politine Lietuvos transformacijos chronologija. Jau 1988 m., silpstant cenzūros mechanizmams, spaudoje ryškėjo iki tol ribotos kūno, erotikos ir seksualinių santykių temos. 1991–1992 m. pokytis įgijo materialų ir komercinį pavidalą: plito erotinė spauda, vaizdajuostės, viešai reklamuotos striptizo programos, kūrėsi sekso prekių parduotuvės, erotizuotos reklamos, o valstybė tuo pat metu pradėjo kurti nuoseklesnę erotinio turinio kontrolės sistemą. Apie 1995–1996 m. išryškėjo kitas slenkstis. Seksualizuoti vaizdai, seksualumo kultūros refleksijos ir pramogos vis labiau lokalizavosi: užsienietišką

medžiagą spaudoje dažniau keitė lietuviški tekstai, Lietuvos modeliai, garsenybės ir jų istorijos, kūrėsi išskirtinai erotinėms pramogoms skirtos vietos, o valstybinį spaudos kontrolės modelį pakeitė žiniasklaidos savireguliacinė sistema. Amžių sandūroje mobilieji telefonai, SMS, internetas ir televizijos programų plėtra ėmė ardyti ankstesnę seksualinio turinio ar paslaugų priklausomybę nuo konkretaus leidinio, transliacijos laiko ar fizinės susitikimo vietos, o reguliavimo kalboje vis svarbesnis tapo ekspertinis klasifikavimas, galimos žalos nepilnamečiams ir šeimos apsaugos argumentai. Žiniasklaidos lauke šią dinamiką atitiko perėjimas nuo Sąjūdžio metų eksperimentų prie vakarietiškų ir vietinių kultūros formų hibridizacijos, vėliau – seksualizuoto turinio lituanizacijos ir galiausiai jo kasdienizacijos. Šie lūžiai persidengė ir nebuvo vienodi visuose laukuose. „Ilgieji devyniasdešimtieji“ šiame tyrime atsiskleidžia kaip savarankiška transformacijos chronologija, kurios pradžiai svarbesni 1988-ieji, o pabaigai – ne vien 2004 m. geopolitinis lūžis, bet ir 2005 m. išryškėjusi tam tikrų seksualumo kultūros laukų teisinių pokyčių ir naujų reguliavimo kategorijų priešprieša.

3. Rinka ir žiniasklaida buvo vieni svarbiausių seksualumo matomumo plėtros variklių, tačiau jų poveikio negalima tapatinti su emancipacija. Viešojoje seksualumo kultūroje ypač greitai normalizuotas jaunas, estetizuotas moters kūnas, dažniausiai pateikiamas heteroseksualiam vyriškam žvilgsniui. Spauda, grožio konkursai ir pramoginė kultūra kūną ne tik rodė, bet ir vertino, matavo, lygino. Moteriškumo normos ne tiek kito, kiek plėtėsi: prie stiprių žmonos, motinos ir šeimininkės vaidmenų prisidėjo profesinio savarankiškumo, seksualinio patrauklumo ir nuolatinio darbo su savo išvaizda reikalavimai. Vyriškumo modeliai buvo reflektuojami ir keitėsi lėčiau, tačiau ekonominio pajėgumo, iniciatyvumo, heteroseksualumo ir seksualinio aktyvumo normos išliko gana stabilios. Dėl to išsiplėtusios galimybės kalbėti(s) seksualumo temomis spaudoje kai kuriais atvejais net sustiprino lyčių asimetriją. *Queer* meno, viešų reginių ir sekso skandalų analizė parodė, kad priimtinumo ribą lėmė ne pats nuogumo ar seksualinio atvirumo laipsnis: heteroseksualus nuogas kūnas galėjo būti pateisinamas menu, grožiu, humoru ar komercine pramoga, o homoseksualumo ar lyčių normų neatitinkančios tapatybės ženklai galėjo sukelti stiprią neigiamą reakciją ir be atviro, nuogo, seksualizuoto kūno vaizdo.

4. Mokyklose nesusiformavus nuosekliam lytiškumo ugdymo modeliui, informavimo apie seksualumą funkciją iš dalies perėmė spauda, suteikusi jaunimui iki tol sunkiau pasiekiamų praktinių žinių. Tačiau ši neformali savišvieta kartu atkartojo heteronormatyvius santykių modelius, moralizavo dalį reprodukcinių pasirinkimų ir neretai palaikė siaurą seksualinės prievartos sampratą. Informacijos gausėjimas ir seksualizuoto vaizdo kasdienėjimas vyko greičiau negu lygiaverčio, nuoseklaus ir skirtingas patirtis apimančio seksualumo *žinojimo* formavimasis. Šio konflikto tęstinumą rodo ir 2023 m. pradėta įgyvendinti Gyvenimo įgūdžių programa. Jos įsigaliojimą lydėjo nauji aštrūs vieši ginčai, o programos įgyvendinimo duomenys rodo, kad lytiškumo ugdymas tebėra viena dažniausiai mokyklose aplenkiamų jos temų. Ginčas dėl lytiškumo ugdymo programų nesibaigė kartu su tiriamuoju laikotarpiu. Jo ašis iš esmės liko ta pati – klausimas, kas turi teisę nuspręsti, ką jaunas žmogus gali ir turi žinoti apie kūną, santykius, kontracepciją, seksualinę sveikatą ir seksualinę įvairovę. Šia prasme dabartiniai debatai nėra vien reakcija į naujus švietimo iššūkius, jie tęsia Nepriklausomybės pradžioje susiformavusias įtampas ir konfliktą.

5. Po Nepriklausomybės atkūrimo Lietuvos miestų seksualumo geografija ne tiek persikėlė iš slaptų vietų į viešas, kiek išsiplėtė ir tapo daugiasluoksnė. Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje atsirado viešai reklamuojamų sekso prekių parduotuvių, striptizo programų ir klubų, erotinių renginių bei seksualinės sveikatos akcijų. Greta jų išliko vietos ir praktikos, kurių seksualinė reikšmė priklausė nuo paros laiko, asmeninių ryšių ir bendruomenėje iš lūpų į lūpas sklindančių žinių. Ta pati kavinė, parkas, restoranas ar paplūdimys skirtingiems žmonėms galėjo reikšti visiškai skirtingus dalykus ir patirčių galimybes. Tam tikros erdvės centrinė lokacija savaime nereiškė socialinio matomumo, o viešai prieinama vieta nebūtinai buvo vienodai prieinama visoms grupėms. Komercinės heteroseksualumo formos palyginti greitai galėjo įsikurti nuolatinėje vietoje, turėti iškabą ir legalaus verslo statusą, nors jų matomumas ir buvo ribojamas licencijavimu, prekybos zonomis, užuolaidomis ar išstūmimu iš reprezentacinių miesto erdvių. *Queer* socialumas dažniau rėmėsi pažinčių skelbimais, asmeniniais tinklais, kintančiomis susitikimų vietomis ir žinojimu, kada konkreti vieta įgyja kitą paskirtį. Prostitucijos geografija buvo dalinai viešai atpažįstama, tačiau teisiškai ir simboliškai stumiama į nelegalumo, kontrolės ir socialinės rizikos lauką. Ypač fragmentiškai šaltiniuose

matomos lesbiečių ir *queer* moterų geografijos, miesto maršrutai ir patirtys. Be to, naktinio miesto analizė parodė, kad moterų ir *queer* žmonių judėjimą ribojo seksualinio smurto, priekabiavimo ir fizinio užpuolimo grėsmė, todėl miesto naudojimas reikalavo skirtingų (ne)matomumo, savikontrolės ir saugumo strategijų. Kartu seksualumo matomumas didino reguliavimo galimybes: kuo aiškiau vietą buvo galima susieti su seksualine veikla, tuo lengviau ji patekdavo į savivaldybių ir kitų institucijų akiratį.

6. Sovietinės cenzūros panaikinimas nereiškė seksualizuoto turinio kontrolės pabaigos. Keitėsi kontrolės institucijos, procedūros ir jos pagrindimo būdai, o seksualumo klasifikavimas tapo viena iš naujos valstybės kuriamos viešosios tvarkos dalių. 1990–1992 m. vyravo pavieniai draudimai ir moraliniu bei tautiniu nerimu grindžiamos reakcijos, 1992–1996 m. susiformavo valstybinis erotinio turinio administravimo modelis, o po 1996 m. tiesioginę valstybės kontrolę pakeitė žiniasklaidos savireguliacijos ir ekspertinio vertinimo sistema. XXI a. pradžioje reguliavimo centre vis labiau atsidūrė galimos žalos, nepilnamečių ir šeimos apsaugos klausimai. Ši raida nebuvo paprastas perėjimas nuo griežtesnės prie liberalesnės kontrolės. Tyrimas leidžia išskirti tris tarpusavyje susijusius jos poslinkius. Pirmiausia keitėsi pats vertinimo būdas. Ankstyvuoju laikotarpiu erotikos ir pornografijos sąvokų neapibrėžtumas institucijoms buvo ir kliūtis, ir galios šaltinis. Komisijos turėjo pačios spręsti, ką laikyti erotika ar pornografija, todėl jų sprendimus formavo ne tik teisės aktai, bet ir narių moralinės, estetinės bei kultūrinės nuostatos. Ilgainiui šį intuityvų „žinau, kai pamatau“ principą keitė vis detalesni vertinimo kriterijai. 2005 m. ŽLEK rekomendacijoje erotinis ir pornografinis turinys jau klasifikuotas pagal kiekybiškai apibrėžtus požymius (vaizdų kiekį, jų pobūdį, scenų trukmę ir kitus konkrečius kriterijus). Moralė buvo biurokratizuota: ankstesnį individualų vertintojo sprendimą pakeitė iš anksto aprašyta klasifikavimo sistema, tačiau pati skirtis tarp priimtino ir nepriimtino seksualumo liko normatyvinė. Antrasis poslinkis buvo susijęs su reguliavimo kalba. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje seksualizuotas turinys dažniausiai buvo siejamas su grėsme tautinėms tradicijoms, krikščioniškoms vertybėms, visuomenės moralei ir padorumui. XXI a. pradžioje panašūs ribojimo siekiai vis dažniau buvo grindžiami galimu neigiamu poveikiu nepilnamečiams ir būtinybe saugoti šeimą. Trečiasis poslinkis ypač aiškiai matomas homoseksualumo reguliavimo istorijoje. Dešimtojo

dešimtmečio pradžios instituciniuose dokumentuose homoseksualumas dar buvo siejamas su kriminalizacija, patologija, „iškrypimu“, *pornografiškumu* ar grėsme visuomenei. 2005 m. ŽLEK rekomendacijoje homoseksualūs santykiai jau buvo atskirti nuo erotikos ir pornografijos požymių, tačiau perkelti į grėsmės „šeimos vertybėms“ lauką. Ši logika vėliau išryškėjo ir 2009 m. Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo redakcijoje, nors nuo 2005 metų seksualinė orientacija jau buvo įtvirtinta lygių galimybių ir antidiskriminacinėje teisėje. Ši priešprieša rodo, kad teisinis pripažinimas ir moralinis reguliavimas nebuvo vienas kitą pakeičiantys etapai, jie galėjo stiprėti lygiagrečiai. Vis dėlto institucijų praktinės galimybės kontroliuoti seksualizuotą turinį buvo ribotos. Pavienių leidinių, plakatų, vaizdajuosčių, renginių ar kitų objektų vertinimu grįstas modelis vis sunkiau aprėpė sparčiai augantį medijų kiekį ir skaitmeninę sklaidą. Šių institucijų vertybinė reikšmė buvo didesnė negu jų realiai uždraustų leidinių ar apribotų renginių skaičius. Jų veikloje buvo kuriamos ir įtvirtinamos kategorijos, pagal kurias valstybė sprendė, koks seksualumas yra priimtinas, toleruotinas, saugotinas ar laikytinas žalingu.

7. Viešieji seksualumo diskursai ir institucinis reguliavimas veikė kaip tarpusavyje susijusi sistema. Šaltiniuose ryškiausiai kartojosi *tautinio padorumo*, *atvirumo* ir *kultūros depresijos* diskursai, greta kurių veikė riboto girdimumo feministinės ir *queer* pozicijos. *Tautinio padorumo diskursas* seksualumo viešėjimą siejo su grėsme nacionalinei kultūrai, tradicijoms, šeimai ir visuomenės moralei. Ūmesniais atvejais jam buvo būdingi moralinės panikos mechanizmai: skirtingų reiškinių suplakimas į pornografijos ar „ištvirkimo“ kategoriją, prognozės apie kultūros degradaciją, ligų ir nusikalstamumo augimą ir reikalavimai stiprinti kontrolę. *Atvirumo diskursas* seksualumą siejo su pasirinkimu, savivoka, informacija ir rinkos laisve, bet ir jis nebuvo vientisas: komercinėje gijoje „laisvumas“ galėjo tapti pardavimo strategija, kritinė, daugiausia akademiniame ir kultūros lauke plėtota kryptis liko palyginti siaura, o „vidurinio kelio“ pozicija priimtiną seksualumą dažnai siejo išskirtinai su meile, reprodukcija ir santuoka. *Kultūros depresijos diskursas* su tautinio padorumo argumentais dalijosi kultūros nuosmukio diagnoze, tačiau dažniau reiškė rezignaciją negu mobilizaciją. Katalikų Bažnyčios bei jai artimų veikėjų tinklai, peticijos, kreipimaisi ir dalyvavimas institucijose leido dalį moralinio nerimo paversti administraciniais ar teisiniais sprendimais.

Feministinė kritika dažniau liko akademiniuose, organizaciniuose ar kultūriniuose tinkluose. Vakarų pasaulyje XX a. devintajame dešimtmetyje stiprus antipornografinis, lyčių nelygybės feminizmo argumentas, pavyzdžiui, pornografiją pirmiausia aiškinęs kaip moterų išnaudojimo, smurto prieš moteris ar struktūrinės lyčių nelygybės problemą, Lietuvos komisijų ir Seimo diskusijose beveik nepasirodydavo. Tai nereiškia, kad lyties klausimas reguliavimo lauke buvo visai nematomas, tačiau jis dažniau pasirodydavo paternalistine „moters apsaugos“ forma, o ne kaip moterų teisių ar lyčių galios santykių argumentas.

8. Lietuvos atvejis papildo Vidurio ir Rytų Europos seksualumo istoriją parodydamas, kad posocialistinė transformacija negali būti aiškinama kaip paprastas judėjimas nuo sovietinio suvaržymo prie vakarietiško liberalumo. Seksualumo kultūros kokybinis ir kiekybinis augimas, rinkos komercializacija, demokratinės viešosios sferos kūrimasis, naujų visuomenės grupių ir bendruomenių viešesni pasirodymai, moralinis reguliavimas ir teisinio pripažinimo plėtra vyko tuo pačiu metu. Tie patys procesai galėjo atverti naujas galimybes ir kurti naujas ribas: spaudos laisvė išplėtė seksualumo matomumą, bet kartu išaugino komercinę kūno objektyvizavimo rinką. Valstybė atsisakė sovietinės cenzūros, bet sukūrė naujas erotikos ir pornografijos klasifikavimo institucijas; žmogaus teisių ir lygių galimybių argumentai ir teisiniai sprendimai stiprėjo greta šeimos ir nepilnamečių apsauga grindžiamos kontrolės. Nei „liberalizacija“, nei „vakarietiškėjimas“ atskirai šio laikotarpio nepaaiškina. Vienas svarbiausių tyrimo rezultatų yra tai, kad dalies šiandieninių seksualumo kultūros įtampų ir konfliktų negalima paaiškinti vien sovietinio laikotarpio patirtimis ar inercija. Sovietmečio palikimas buvo svarbus – ypač gėdos, patologizavimo, reprodukcinio seksualumo ir viešo kalbėjimo ribų srityse. Tačiau 1990–2005 m. buvo ne vien perimamos senos normos: Nepriklausomybės pradžioje naujai sukurtos institucijos, teisės kategorijos ir argumentavimo schemos, kurios vėliau tapo ilgalaikės. Lietuvos atvejis taip pat rodo, kad atsargiai reikėtų konstruoti vieną „posocialistinio seksualumo“ ar „Baltijos valstybių“ modelį. Nors lyginamoji istorinė analizė nebuvo šio tyrimo tikslas, analizuota medžiaga rodo, kad Baltijos ir platesnio regiono seksualumo kultūros reiškiniai kūrėsi ir kito skirtingomis trajektorijomis. Disertacija pirmą kartą į vieną istorinę analizę sutelkia platų 1988–2005 m. Lietuvos viešosios seksualumo kultūros reiškinių

lauką. Per seksualumo istoriją šiame darbe pati posovietinė transformacija matoma kitu žvilgsniu. Pavadinimo triada šio tyrimo išvadas apibendrina glaustai: XX a. dešimtajame dešimtmetyje *kūnas* viešojoje seksualumo kultūroje tapo matomesnis, atviriau rodomas, vertinamas, objektyvizuojamas ir reguliuojamas. *Geismas* vis dažniau buvo siejamas su patrauklumu, vartojimu ir malonumu, tačiau kartu suvokiamas kaip rizika – žmogui, visuomenei ir kultūrai. *Gėda* žymėjo ribą tarp to, ką buvo galima viešai rodyti, įvardyti ir pripažinti, ir to, kas turėjo likti privačioje, nutylimoje erdvėje. Ilgainiui ši riba tapo vis labiau išmatuojama ir apskaičiuojama. Laikotarpio pradžioje ji daugiausia buvo grindžiama moraliniais vertinimais (nepadoru, amoralu, prieštarauja tradicijoms), o jo pabaigoje jau reiškiama kiekybiniais kriterijais (nuogo kūno vaizdų skaičiumi, turinio apimtimi ar jo užimama programos laiko dalimi).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

I. ŠALTINIAI

1. Nepublikuoti archyviniai šaltiniai

Kauno regioninis valstybės archyvas (KRVA)

f. 2003 – Kauno miesto savivaldybės administracija.
f. 2065 – Prienų rajono savivaldybės administracija.
f. 2114 – Kauno miesto taryba.

Klaipėdos regioninis valstybės archyvas (KLRVA)

f. 2027 – Klaipėdos miesto taryba.
f. 2077 – Šilutės rajono taryba.
f. 2120 – Skuodo rajono savivaldybės administracija.
f. 2159 – Klaipėdos apskrities vyriausiasis policijos komisariatas.
f. 2161 – Klaipėdos apygardos prokuratūra.

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

f. R-945 – Vaclovo Aliulio fondas.

Lietuvos valstybės naujasis archyvas (LVNA)

f. 11 – Visuomenės informavimo priemonių valdyba prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos.
f. 48 – Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministerija.
f. 120 – Alfonso Svarinsko fondas.
f. 193 – Lietuvos AIDS centras.
f. 194 – Užkrečiamųjų ligų ir AIDS centras.
f. 222 – Švietimo plėtotės centras.
f. 259 – Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba.

Vilniaus regioninis valstybės archyvas (VRVA)

f. 2279 – Vilniaus miesto taryba.

Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius

f. 337 – Skirmanto Valiulio fondas.

Rimanto Matulio asmeninis archyvas

2. Periodinė spauda

2.1. Analizuoti periodiniai leidiniai

AIDS kronika – 1990–1993.
Amsterdamas – 1994–1996.
Cosmopolitan – 1999, 2000, 2001.
Dvidešimt centų – 1990–1992, 1994.
Dvidešimt kapeikų – 1990.

Emanuela – 1991–1995.
FHM / Lietuva – 2004.
Jaunimo gretos – 1986, 1988–1995.
Kalba Vilnius – 1993–1994.
Klaipėda – 1990–1991, 1993–1994, 1997, 1999, 2003.
Klubas Liberalia – 1990–1992.
Komjaunimo tiesa – 1988–1989.
Laikinoji sostinė – 1995–2000, 2002, 2004–2005.
Lietuvos aidas – 1990, 1992–1993, 1995–1997, 1999, 2002, 2004–2005.
Lietuvos rytas – 1990, 1992–1998, 2000, 2002–2005.
Moteris – 1989–1990, 1993–1995, 1997–1999, 2005.
Naglis – 1993–1997.
Panelė – 1994–2004.
Pirmadienis – 1993–1994, 1998.
Respublika – 1989–1990, 1993–1995, 1997–1998, 2001, 2003.
Stilius – 2000–2001.
Šluota – 1982, 1985, 1988, 1990, 1993–1994, 1998.
Švyturys – 1982, 1986, 1988.
Tarybinė moteris – 1980, 1983, 1985, 1987–1989.
Tik moterims – 2001–2002.
Tik vyrams – 1990–1991, 1993–1994, 1996, 1998, 2000, 2002–2005.
TV antena – 1997–1998, 2001–2002.
Vakaro skaitiniai – 1990–1995.
Vakaro žinios – 1999–2000, 2002–2005.
Vasario 16 – 1988–1990.
Vyras ir moteris – 1996–1998.

2.2. Publikacijos periodinėje spaudoje

1. „Aklavietė, arba Kompromisas“, Ūpas, 1991, Nr. 10 (27), p. 1.
2. „Angelai ir demonai“, Stilius, 2000, Nr. 6, p. 13–19.
3. Astaška, A., „Uždraudė net neskaitę“, Vasario 16, 1990 m. rugpjūtis, p. 4.
4. Augustinaitytė, Milda, „Pornografija prieš demokratiją“, Veidas, 1999, Nr. 31, p. 15–16.
5. Bučys, Algimantas, „Seksualinė kontrrevoliucija Lietuvoje?“, Respublika, 1997, https://www.respublika.lt/lt/naujienos/nuomones_ir_komentarai/bus_isklausyta/respublikos_archyvai_seksualine_kontrrevoliucija_lietuvoje/.

6. Butkutė, Eva, „Sex schopas'as bankrutuos?“, Pirmadienis, 1993, Nr. 3, p. 5.
7. Kelertienė, Violeta, „Kokio feminizmo reikėtų Lietuvai?“, Literatūra ir menas, 1992 m. sausio 25 d.; perspausdinta in: Kita vertus…: straipsniai apie lietuvių literatūrą, Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2006, p. 62, ISBN 9955-23-015-0.
8. „Keturi vakarai mįslei įminti“, Komjaunimo tiesa, 1989, Nr. 45, p. 1.
9. Kuzmickaitė, J., „„Dvidešimt kapeikų“: ačiū už reklamą“, Kauno tiesa, 1990 m. rugsėjo 21 d., p. 8.
10. „Mieli skaitytojai…“ [įžanginis redaktoriaus žodis], Venera, 1995, Nr. 3, p. 2.
11. Mikelinskas, Jonas, „Naujas senos doktrinos triumfas“, Literatūra ir menas, 1996 m. kovo 2 d., p. 3.
12. Neliūdėk!, 1998, spalis, p. 82.
13. „Nieko neatsitiko?!“, Komjaunimo tiesa, 1988, Nr. 47.
14. „Panevėžietei turtus krovė viešnamiai“, Panevėžio rytas, 2004 m. kovo 3 d., p. 1–2.
15. „Piliečiai nepateisino slaptos A. Brazausko kelionės su K. Butrimiene“, Veidas, 2002 m. balandžio 24 d., https://www.delfi.lt/archive/pilieciai-nepateisino-slaptos-abrazausko-keliones-su-kbutrimiene.d?id=968226.
16. Rinkevičiūtė, Daiva, „Laimėti teisę… neištekėti“, Komjaunimo tiesa, 1989, Nr. 46.
17. Sprindžiūnaitė, Jūratė, „Vyras apie moterį. Julius Sasnauskas“, Stilius, 2001, Nr. 6, p. 4.
18. „Šiandien blondinė, rytoj – …“, Komjaunimo tiesa, 1989, Nr. 47, p. 5.
19. Valatkienė, Vilija, Stilius, 2000, Nr. 6, p. 3.
20. Venera, 1995, Nr. 3, p. 45.

2.3. Retrospektyvinės publikacijos žiniasklaidoje

1. „20 Lietuvos meno istorijų. Eglė Rakauskaitė“, MO muziejaus tinklaraštis, https://mo.lt/tinklarastis/irasai/egle-rakauskaite/.
2. „Arūnas Valinskas emocingai prisiminė konkursą „Mis nelaisvė“: „Vėliau pasidarė baisu““, *lrytas.lt*, 2020 m. kovo 13 d., https://www.lrytas.lt/stilius/karamele/2020/03/13/news/arunas-valinskas-emocingai-prisimine-konkursa-mis-nelaisve-veliau-pasidare-baisu--13937657.
3. Blažytė, Paulina, „Įvairovė kaip šventė: Mildos Vyšniauskaitės fotografijų serija „Boys““, *7 meno dienos*, 2021 m. sausio 29 d., https://www.7md.lt/fotografija/2021-01-29/Ivairove-kaip-svente.

4. Frank, Eglė, „Devyniasdešimtiniai amžinai“, *Šiaurės Atėnai*, 2025 m. vasario 14 d.
5. Gabrilavičiūtė, Daiva, „„Queer“ temomis kurianti Volungė: už vieną nuotrauką spaudoje – išmetimas iš darbo“, *LRT.lt*, 2024 m. lapkričio 30 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2422579/queer-temomis-kurianti-volunge-uz-viena-nuotrauka-spaudoje-ismetimas-is-darbo.
6. „Garsiausia nepriklausomos Lietuvos meilės istorija“, *15min.lt*, 2010 m. birželio 28 d., https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/brazauskas/garsiausia-nepriklausomos-lietuvos-meiles-istorija-188-105211.
7. Jonušienė, Danutė, „Erotinėmis nuotraukomis išgarsėjusiam Rimantui Dichavičiui vienatvę praskaidrina kaimynės blynai“, *lrytas.lt*, 2021 m. gegužės 30 d., https://www.lrytas.lt/gyvenimo-budas/likimai/2021/05/30/news/erotinemis-nuotraukomis-isgarsejusiam-rimantui-dichaviciui-vienatve-praskaidrina-kaimynes-blynai-19521648.
8. Jonušys, Laimantas, „Mano ir mūsų devyniasdešimtiniai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2026, Nr. 3.
9. Juocevičiūtė, Goda, „„Mis Lietuva 1994“ J. Tautkutė-Heininga laimę surado Amerikoje“, *lrytas.lt*, 2013 m. rugpjūčio 18 d., https://www.lrytas.lt/zmones/veidai-ir-vardai/2013/08/18/news/-mis-lietuva-1994-j-tautkute-heininga-laime-surado-amerikoje-4925927.
10. Kajėnas, Gediminas, „Fotomenininkės Violetos Bubelytės monospektaklis – nutapyta šviesa ir savimi“, *15min.lt*, https://www.15min.lt/media-pasakojimai/fotomenininkes-violetos-bubelytes-monospektaklis-nutapyta-sviesa-ir-savimi-2302.
11. Kajėnas, Gediminas, „Skandalingi ir cenzūruoti: lietuvių menininkų kūriniai, sukėlę audras ir praplėtę mąstymo ribas“, *15min.lt*, 2022 m. lapkričio 24 d., https://www.15min.lt/kultura/naujiena/vizualieji-menai/skandalingi-ir-cenzuruoti-lietuviu-menininku-kuriniai-sukele-audras-ir-praplete-mastymo-ribas-929-1964110.
12. Kaltauskaitė, Ingrida, „„Obuolio respublika“ – laisvės židinys homoseksualioms ir biseksualioms moterims“, *15min.lt*, 2016 m. gegužės 22 d., https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/obuolio-respublika-laisves-zidinys-homoseksualioms-ir-biseksualioms-moterims-56-629367.
13. Klusas, Mindaugas, „Vyro aktas Baltijos kelyje: laisvės proveržis, kuris šiandien vargiai pasikartotų“, *LRT.lt*, 2019 m. rugpjūčio 9 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1085662/vyro-aktas-baltijos-kelyje-laisves-proverzis-kuris-siandien-vargiai-pasikartotu.

14. Kontrimaitė, Marytė, „Vardan vaikų saugumo“, *Bernardinai.lt*, 2009 m. gruodžio 18 d., https://www.bernardinai.lt/2009-12-18-maryte-kontrimaite-vardan-vaiku-saugumo/.
15. Lietuvos gėjų lyga, „„Amsterdamas“ ir „Naglis“: kaip atrodė bei apie ką rašė pirmieji Lietuvos gėjų žurnalai?“, 2019 m. gegužės 18 d., https://www.lgl.lt/naujienos/amsterdamas-ir-naglis-kaip-atrode-bei-apie-ka-rase-pirmieji-lietuvos-geju-zurnalai/.
16. „Literatūros ir protestų metai“ (Eglės Frank pokalbis su Akvilina Cicėnaite ir Giedre Kazlauskaite), *Šiaurės Atėnai*, 2025 m. gruodžio 19 d.
17. Maminskaitė, Miglė, „Reiškinys – Sargis, siaubas ir AIDS“, *Žmonės.lt*, 2017, https://zmones.15min.lt/naujiena/sargis-siaubas-ir-aids-645gqOK7QoZ.
18. Medelis, Linas V., „„Atgimimo“, pirmo ir nepriklausomo, fenomenas (1988–1990)“, Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2013, Nr. 3 (5); perspausdinta: LRT.lt, 2018 m. gegužės 31 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/29511/nepriklausomybes-sasiuviniai-atgimimo-pirmo-ir-nepriklausomo-fenomenas-1988-1990.
19. „Miss Universe to Allow Married Women, Mothers to Compete for First Time“, *Fox News, 2022 m. rugpjūčio 18 d.,* https://www.foxnews.com/entertainment/miss-universe-allow-married-women-mothers-compete-first-time.
20. „MO muziejaus paroda tapo lankomiausia: kas lėmė sėkmę ir kodėl joje „nebuvo meno““, *LRT.lt*, 2020 m. kovo 5 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1148829/mo-muziejaus-paroda-tapo-lankomiausia-kas-leme-sekme-ir-kodel-joje-nebuvo-meno.
21. „MO muziejuje atidaroma nauja didžioji paroda „Šito pas mus nėra““, *MO muziejaus tinklaraštis*, 2024 m. vasario 27 d., https://mo.lt/tinklarastis/irasai/atidaroma-paroda-sito-pas-mus-nera/.
22. „Neįtikėtina filmo „Pietinia kronikas“ sėkmė – pagerino net du Lietuvos rekordus“, *15min.lt*, 2025 m. kovo 17 d., https://www.15min.lt/kultura/naujiena/kinas/neitiketina-filmo-pietinia-kronikas-sekme-sumuse-net-du-lietuvos-rekordus-4-2414114.
23. Niauronytė, Aira, „Kalbos inspekcija žmonių širdyse“, *Literatūra ir menas*, 2024 m. kovo 8 d., Nr. 5.
24. Pathak, Tamara Artajeva, „Nuogo kūno vaizdavimas. Akto žanras Lietuvos fotografijoje“, *Vilniaus galerija*, 2022 m. balandžio 6 d. (atnaujinta 2025 m. birželio 20 d.), https://vilniausgalerija.lt/2025/06/20/nuogo-kuno-vaizdavimas-aktai-lietuvos-fotografijoje/.

25. „Photographs From the First Miss Soviet Union Beauty Pageant in 1988“, Rare Historical Photos, https://rarehistoricalphotos.com/first-miss-soviet-union-beauty-pageant-1988/.
26. Surblys, Alvydas, „Grožio konkursai tarpukario Lietuvoje“, *Graži tu mano*, 2009, https://grazitumano.lnb.lt/wiki/index.php/Gro%C5%BEio_konkursai_tarpukario_Lietuvoje.
27. Urnėžiūtė, Rita, „Kalbos redaktorius ir kalbos variantiškumas“, *Gimtoji kalba*, 2025, Nr. 1, p. 9.
28. Vyšniauskaitė, Justė; Taliūtė, Agnė; Bakšejevs, Gunars, „Trys muziejai ir trys jų sargai“, *Kaunas pilnas kultūros*, 2021 m. birželio 14 d., https://kaunaspilnas.lt/trys-muziejai-ir-trys-ju-sargai/.
29. „XIX edycja konkursu „Dziewczyna Kuriera Wileńskiego – Miss Polka Litwy 2017““, *Kurier Wileński*, 2017 m. vasario 4 d., https://kurierwilenski.lt/2017/02/04/xix-edycja-konkursu-dziewczyna-kuriera-wilenskiego-miss-polka-litwy-2017/.
30. Žukas, Karolis, „Kai „Rembo“ žiūrėjome iš vaizdajuostės: Vilniaus videosalonų istorijos“, *LRT.lt*, 2021 m. birželio 6 d., https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1409444/kai-rembo-ziurejome-is-vaizdajuostes-vilniaus-videosalonu-istorijos.

3. Teisės aktai, parlamentiniai ir teismų dokumentai

1. Europos Bendrijų Taryba. Direktyva 89/552/EEB („Televizija be sienų“), 1989 m. spalio 3 d., 22 str., https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:31989L0552.
2. Jungtinės Tautos. Vaiko teisių konvencija, priimta 1989 m. lapkričio 20 d.; Lietuvos Respublikos ratifikuota 1995 m. liepos 3 d. įstatymu Nr. I-983, Valstybės žinios, 1995, Nr. 60-1501, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18370.
3. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas. Nutarimas „Dėl spaudos leidinių ir videofilmų, skatinančių amoralias nuostatas“, 1990 m., Nr. I-461, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.459.
4. Lietuvos Respublika. Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas, 1990 m. vasario 9 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.18858.
5. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas „Dėl spaudos leidinių, turinčių erotinį pobūdį, apmokestinimo, taip pat erotinio pobūdžio kino filmų bei videoprogramų, kitų renginių viešo rodymo ir prekybos

alkoholiniais gėrimais tvarkos“, 1991 m. gruodžio 20 d., Nr. 578, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9062E875A650.
6. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos rytinis posėdis Nr. 105, 1992 m. kovo 26 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.251367.
7. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas „Dėl kino filmų, videofilmų bei videoprogramų viešo rodymo, tiražavimo bei platinimo, erotinio pobūdžio renginių viešo rodymo ir erotinio bei smurtinio pobūdžio spaudinių platinimo tvarkos“, 1992 m. spalio 2 d., Nr. 722, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.9588.
8. Lietuvos Respublika. Įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso, Baudžiamojo ir Administracinių teisės pažeidimų kodeksų pakeitimo ir papildymo“, 1993 m. birželio 10 d., Nr. I-180, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.5492.
9. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis, 1994 m. birželio 1 d., Vyriausybės valanda, stenograma, https://www.lrs.lt/sip/portal.show?p_r=35727&p_k=1&p_a=sale_fakt_pos&p_fakt_pos_id=-499083.
10. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis, 1994 m. birželio 22 d., Vyriausybės valanda, stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.238840.
11. Lietuvos Respublikos Seimas. Nutarimas „Dėl Jungtinių Tautų konvencijos dėl visų formų diskriminacijos moterims panaikinimo ratifikavimo“, 1995 m. rugsėjo 10 d., Nr. I-1035, Valstybės žinios, 1995, Nr. 76-1764, https://e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.26051CC28A19.
12. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas „Dėl Mažmeninės prekybos taisyklių ir Lietuvos Respublikos prekybos įmonėse pirktų prekių keitimo“, 1995 m. lapkričio 11 d., Nr. 1455, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.95A33BFEA0F8.
13. Lietuvos Respublikos Seimo vakarinis posėdis Nr. 44, 1995 m. gruodžio 12 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240200.
14. Lietuvos Respublikos Seimo neeilinis posėdis Nr. 23, 1996 m. balandžio 24 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240283.
15. Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis Nr. 45, 1996 m. birželio 6 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.240306.

16. Lietuvos Respublika. Visuomenės informavimo įstatymas, 1996 m. liepos 2 d., Nr. I-1418, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.29884.
17. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas Nr. 1111 „Dėl erotinio ir smurtinio pobūdžio spaudos leidinių, kino filmų ir videofilmų, radijo ir televizijos programų platinimo tvarkos patvirtinimo“, 1996 m. rugsėjo 25 d., https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.43BECACF4CB0.
18. Lietuvos Respublikos Seimo 10-asis (neeilinis) posėdis, 1996 m. gruodžio 5 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.234544.
19. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis Nr. 55(218), 1998 m. birželio 25 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59933.
20. Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis Nr. 58(221), 1998 m. liepos 1 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.59754.
21. Lietuvos Respublika. Baudžiamojo kodekso 8^{1}, 25, 32, 35, 45, 47^{1}, 53^{1}, 54, 55, 131, 239, 241, 242, 306, 321^{2} straipsnių pakeitimo ir papildymo bei papildymo 131^{3}, 310^{1} straipsniais įstatymas, 1998 m. liepos 2 d., Nr. VIII-849, Valstybės žinios, 1998, Nr. 67-1937, https://www.e-tar.lt/rs/legalact/TAR.811A8AA14BD1/.
22. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis Nr. 61(224), 1998 m. liepos 2 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.60170.
23. Lietuvos Respublika. Reklamos įstatymas, 2000 m. liepos 18 d., Nr. VIII-1871, Valstybės žinios, 2000, Nr. 64-1937.
24. Lietuvos Respublika. Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 2000 m. rugpjūčio 29 d., Nr. VIII-1905, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.107744.
25. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas Nr. 62 „Dėl Prekybos žmonėmis ir prostitucijos kontrolės bei prevencijos 2002–2004 metų programos“, 2002 m. sausio 17 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.158764.
26. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis Nr. 27(223), 2002 m. balandžio 23 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.164973.
27. Lietuvos Respublika. Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, 2002 m. rugsėjo 10 d., Nr. IX-1067, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.180810.

28. Lietuvos Respublikos Seimo 35-asis (311) posėdis, 2002 m. lapkričio 14 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.193369.
29. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas Nr. 290 „Dėl Viešo naudojimo kompiuterių tinkluose neskelbtinos informacijos kontrolės ir ribojamos viešosios informacijos platinimo tvarkos patvirtinimo“, 2003 m. kovo 5 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.206198.
30. Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis Nr. 390, 2003 m. birželio 12 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.212901.
31. Lietuvos Respublika. Lygių galimybių įstatymas, 2003 m. lapkričio 18 d., Nr. IX-1826, Valstybės žinios, 2003, Nr. 114-5115, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.222522.
32. Lietuvos Respublikos Seimo rytinis posėdis Nr. 457, 2003 m. gruodžio 18 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.223976.
33. Lietuvos Respublikos Vyriausybė. Nutarimas Nr. 681 „Dėl Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios informacijos, priskirtos viešosios informacijos, kuri ribojama skelbti ir platinti, kategorijai, skelbimo ir platinimo tvarkos aprašo ir Neigiamą poveikį nepilnamečių vystymuisi darančios viešosios informacijos žymėjimo, garso ir vaizdo priemonių sistemos aprašo patvirtinimo“, 2004 m. birželio 2 d., https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.234684.
34. Lietuvos Respublika. Administracinių teisės pažeidimų kodekso 21, 26, 27, 35, 119, 121, 122, 136, 143, 154^{3}, 154^{4}, 154^{5}, 154^{6}, 154^{7}, 154^{8}, 182^{1}, 221, 224, 225, 228, 241^{2}, 246, 259^{1}, 269, 270, 281, 320, 324, 325, 328, 329 straipsnių pakeitimo ir kodekso papildymo 110^{1}, 117^{2}, 117^{3}, 117^{4}, 152^{14}, 154^{9}, 154^{10}, 163^{14} straipsniais įstatymas, 2005 m. birželio 16 d., Nr. X-249, Valstybės žinios, 2005, Nr. 83-3040, https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.AFAD46A92851.
35. Lietuvos Respublikos Seimo posėdis Nr. 36(115), 2005 m. gruodžio 8 d., stenograma, https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAK/TAIS.267221.
36. Lietuvos Respublika. Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymas, 2006 m. liepos 11 d., Nr. X-752, Valstybės žinios, 2006, Nr. 82-3254, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.280580.
37. Lietuvos Respublika. Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo pakeitimo įstatymas, 2009 m. liepos 14 d., Nr. XI-333, Valstybės žinios, 2009, Nr. 86-3637.

38. Europos Parlamentas. Rezoliucija dėl Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo, 2009 m. rugsėjo 17 d., 2009/2632(RSP), https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2009-0019_LT.html.
39. Lietuvos Respublika. Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9 straipsnių pakeitimo ir papildymo įstatymas, 2009 m. gruodžio 22 d., Nr. XI-594, Valstybės žinios, 2009, Nr. 154-6959.
40. Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas. Nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo 4 straipsnio 2 dalies (2009 m. gruodžio 22 d. redakcija) 16 punkto atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“, 2024 m. gruodžio 18 d., Nr. KT101-N15/2024, https://www.teisesakturegistras.lt/rs/legalact/13f1ffe0bd4311ef88c08519262548c4/.
41. Local Government Act 1988 (Jungtinė Karalystė), c. 9, s. 28, https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/9/section/28/enacted.
42. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Opinion on the Issue of the Prohibition of So-Called „Propaganda of Homosexuality“ in the Light of Recent Legislation in Some Member States of the Council of Europe*, CDL-AD(2013)022, Strasbourg, 2013, https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/cdl-ad-2013-022-e.
43. Europos Žmogaus Teisių Teismo Didžioji kolegija. Macatė prieš Lietuvą (pareiškimo Nr. 61435/19), sprendimas, 2023 m. sausio 23 d., https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222072.

4. Institucijų, organizacijų, statistiniai ir duomenų šaltiniai

1. Europos Komisija, CORDIS. „Internet usage climbs rapidly in Lithuania“, 2003 m. balandžio 25 d., https://cordis.europa.eu/article/id/20151-internet-usage-climbs-rapidly-in-lithuania.
2. ILGA World, „The history of ILGA: 1978/2012“, https://ilga.org/news/ilga-history/.
3. International Organization for Migration. Trafficking in Women and Prostitution in the Baltic States: Social and Legal Aspects, 2001.
4. Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos taryba. 2002 m. veiklos ataskaita, https://www.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_d=23526&p_k=1&p_r=2706.

5. Morkevičius, Vaidas; Briedienė, Monika; Žvaliauskas, Giedrius; Valentinavičius, Vytautas. Lietuvos Respublikos Seimo posėdžių debatų stenogramų tekstynas nuo 1990 m. kovo 10 d. = Corpus of the Transcripts of the Plenary Debates of the Seimas of the Republic of Lithuania Starting from March 10th, 1990, Zenodo, 2021, https://doi.org/10.5281/zenodo.7182554.
6. Visuomenės informavimo etikos asociacija. Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos sprendimų archyvas, 2001–2005 m., https://etikoskomisija.lt/zurnalistu-ir-leideju-etikos-komisijos-nutarimai.
7. Žurnalistų etikos inspektorius. Sprendimas „Dėl rekomendacijos Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos nariams bei ekspertams „Dėl visuomenės informavimo priemonių skirstymo kriterijų“ paskelbimo“, 2005 m. rugpjūčio 4 d., Nr. SPR-14, Valstybės žinios, 2005, Nr. 96-3624, https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.260581.

5. Publikuoti pirminiai šaltiniai

5.1. Egodokumentai, atsiminimai ir autobiografiniai tekstai

1. Alfonsas Andriuškevičius, Nesufalsifikuotų dienoraščių fragmentai, 2002–2015, Vilnius: Apostrofa, 2020, ISBN 978-609-8205-15-2.
2. Jurga Baltrukonytė, Džordana Butkutė. Prarastas rojus: skandalinga išpažintis lovoje, Vilnius: Ekspress leidyba, 2009, ISBN 978-9955-727-65-1.
3. Sigitas Geda, Žydinčių bulvių sapnai: dienoraščiai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2015, ISBN 978-9986-39-860-8.
4. Donaldas Kajokas, Leistinas privatumas: dienoraščiai, 1979–1999, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2024, ISBN 978-609-480-437-3.
5. Povilas Kapustinskas, Sajanuose: dienoraštis, Vilnius: Apyaušris, 2003, ISBN 9986-467-90-X.
6. Vytautas Kubilius, Dienoraščiai, 1978–2004, parengė Janina Žėkaitė ir Jūratė Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, ISBN 978-9955-698-46-3.
7. Marcelijus Martinaitis, Viskas taip ir liks: 1988–2013 metų užrašai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2018, ISBN 978-9986-39-996-4.
8. Romualdas Ozolas, Aušros raudoniai: sugyvenimai, arba 1990–1992 metų dienoraščių puslapiai, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, ISBN 978-9986-39-643-7.

9. Romualdas Ozolas, Žvaigždės blėsta auštant: sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai, Vilnius: Vaga, 2007, ISBN 978-5-415-02015-7.
10. Alvydas Sadeckas, Valdas Bartasevičius, Iš kriminalisto gyvenimo: apie kriminalistų kovą su nusikaltėliais ir apie politikos verpetus, Vilnius: Alma littera, 2021, ISBN 978-609-01-4709-2.
11. Arvydas Stašaitis, Kaip kūrėme kapitalizmą: tikra Lietuvos verslininko 1980–2000 m. istorija, Vilnius: Kitos knygos, 2021, ISBN 978-609-427-485-5.
12. Lionginas Šepetys, Negeri užrašai: 1955–1990 m., Vilnius: Žuvėdra, 2014, ISBN 978-609-8089-21-9.
13. Gedvydas Vainauskas, Redaktoriaus testamentas: dviejų epochų užkulisiai, 2-asis papildytas leidimas, Vilnius: Lietuvos rytas / Baltoprint, 2022.
14. Rita Valantytė, Laužytojai: mūsų gyvenimų etiudai prieš Sovietų Sąjungos griūtį ir po jos (1980–1991), Vilnius: Alma littera, 2021, ISBN 978-609-01-4845-7.
15. Arūnas Valinskas, Valius. Tai buvo kažkas tokio, užrašė Dalia Linkevičiūtė, Neringa: Laisvės media group, 2024, e. knyga, ISBN 978-609-96435-4-0.

5.2. Tiriamojo laikotarpio analitiniai, informaciniai ir didaktiniai leidiniai

1. Arūnas Acus, „Marginalinės grupės tapsmas (sociologiniai prostitucijos tyrinėjimai)“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2001, Nr. 3–4, p. 56–67, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2001.3-4.5897.
2. J. Aidukaitė, D. Dirgėlienė, Ž. Driskiuvienė, A. Matulionis, G. Maniukaitė, M. Taljūnaitė, A. Žvinklienė, *Gyvenimo sankirtos*, Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992.
3. Baltijos tyrimai, *Lietuvos gyventojų nuomonės tyrimas = Lithuanian Public Opinion Survey*: 1996 m. rugpjūtis, rezultatai, Vilnius: Baltijos tyrimai, 1996.
4. A. Chripkova, D. Kolesovas, *Berniukas – paauglys – jaunuolis*, Kaunas: Šviesa, 1985.
5. A. Chripkova, D. Kolesovas, *Mergaitė – paauglė – mergina*, Kaunas: Šviesa, 1983.
6. Saulius Čaplinskas, *Apie ŽIV infekciją ir AIDS, narkomaniją ir lytiškai plintančias infekcijas*, Vilnius: Lietuvos AIDS centro leidykla, 2004.

7. Saulius Čaplinskas, Inga Liutkevičienė, AIDS: geriau žinoti, Vilnius: Tyto alba, 2009, ISBN 978-9986-16-699-3.
8. Saulius Čaplinskas, Visuomenės informavimas ir švietimas apie ŽIV/AIDS: Lietuvos AIDS centro prevencinė veikla, Vilnius: Užkrečiamųjų ligų ir AIDS centras, 2011, ISBN 978-9986-720-44-7.
9. Saulius Čaplinskas (vyr. red.), *Lithuanian Response to HIV/AIDS – First 15 Years*, Vilnius: Lithuanian AIDS Centre, 2004, 64 p. https://www.sauliuscaplinskas.lt/books/15%20years%20with%20aids.pdf.
10. Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, *Pasaulis ir šeima: nacionaliniai šeimos ypatumai*, Vilnius: Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, 1992.
11. Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto Viešosios nuomonės tyrimų centras, *Nuomonės*, 1989–1994, Vilnius: FSTI, 1994, ISBN 9986-523-03-6.
12. K. Imelinskis, *Lytinio gyvenimo psichohigiena*, Vilnius: Mokslas, 1979.
13. V. Kobilecka, A. Jačevskis, *Mergaitėms apie mergaites: apie brendimą ir augimą*, Vilnius: Mokslas, 1981.
14. Laima Kreivytė (sud.), *Nuo sutemų ligi aušros: 20 LGBT laisvės metų Lietuvoje / From Dusk till Dawn: 20 Years of LGBT Freedom in Lithuania*, Vilnius: Lietuvos gėjų lyga, 2013.
15. Jonas Kuzminas (sud.), *Erotika*, Kaunas: J. Kuzminas, 1992.
16. *Lesbietės ir gėjai Baltijos šalyse*, Vilnius: Lietuvos gėjų lyga, 2001.
17. *Lietuvos Sąjūdžio komisija moters, vaiko ir šeimos teisėms ginti*; Lietuvos MA Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas, Šeima, moteris, visuomenė: mokslinio seminaro pranešimų tezės, Vilnius: Lietuvos Sąjūdis, 1990.
18. *Lietuvos vidurinės bendrojo lavinimo mokyklos koncepcija*. Tautinė mokykla, Vilnius: Žinija, 1989.
19. *Lytiškumas ir švietimas: pažiūrų, stereotipų ir ugdymo turinio tyrimai*, Vilnius: Moterų informacijos centras / Danielius, 2001, ISBN 9986-442-98-2.
20. Dalia Marcinkevičienė, Rima Praspaliauskienė (sud.), *Prekyba moterimis*, Vilnius: Praeities pėdos, 1999, ISBN 9986-9301-0-3.
21. *Mis Jonava [19]90: grožio konkurso leidinys*, Jonava: Jonavos rajono LDT vykdomojo komiteto kultūros skyrius, 1990.
22. *Mis Lietuva-89*: specialusis leidinys, Vilnius: konkurso „Mis Lietuva-89“ spaudos centras, 1989.
23. *Mis Panevėžys; Mis Aukštaitija: grožio konkurso leidinys*, Panevėžys: Panevėžio m. Jaunimo kultūros centras, 1990.

24. R. Noibertas, *Nauja knyga apie vedybinį gyvenimą: santuoka kaip dabarties ir ateities problema*, 2-asis leidimas, Vilnius: Mintis, 1972.
25. Jurgita Pečiūrienė (sud.), *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, Vilnius: Danielius, 1999, 136 p., ISBN 9986-442-65-6.
26. *Prostitucija ir kt*., 1992.
27. Andrius Purvaneckas, Giedrė Purvaneckienė, *Moteris Lietuvos visuomenėje: palyginamoji tyrimų analizė*, Vilnius: Danielius, 2001, ISBN 9955-476-05-2.
28. Giedrė Purvaneckienė, „Smurtas prieš moteris: viktimologinio tyrimo ataskaita“, in: *Smurtas prieš moteris Lietuvoje*, sud. Jurgita Pečiūrienė, Vilnius: Danielius, 1999, p. 90–136, ISBN 9986-442-65-6.
29. *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998: kolektyvinė monografija*, Vilnius: Garnelis, 2000, ISBN 9955-428-04-X.
30. Vilniaus universiteto Lyčių studijų centras: *informacinis leidinys*, 2002.
31. *Visuomenės informacijos priemonės: informacinis* katalogas, 1993 m. rugpjūčio 1 d., 1993.
32. J. Zalytis, *Meilės vardu*, 2-asis leidimas, Kaunas: Šviesa, 1985.

6. Interviu ir sakytinės istorijos šaltiniai

1. Jaroslavas Banevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. vasario 7 d.
2. Gediminas Beržinis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Šiauliai, 2025 m. kovo 10 d.
3. Viktorija Kolbešnikova ir Augustas Čičelis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. balandžio 25 d.
4. Rimantas Matulis, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2025 m. sausio 28 d.
5. Aidas Puklevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilnius, 2026 m. sausio 22 d.
6. Aivaras Rusevičius, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Šiauliai, 2025 m. kovo 10 d.
7. Vitalijus Žukas, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Kaunas, 2025 m. balandžio 1 d.
8. Respondentė R1, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, nuotoliu, 2025 m. kovo 3 d.
9. Respondentas R2, interviu atliko Kotryna Bėčiūtė, Vilniaus r., 2025 m. liepos 24 d.

10. Karla Gruodis, „Noriu tikėti ateitimi“ (pokalbį užrašė Birutė Avižinienė ir Ramunė Bleizgienė), Šiaurės Atėnai, 2024 m. gegužės 3 d., https://www.satenai.lt/2024/05/03/noriu-tiketi-ateitimi/.
11. „Naglis (1993)“, Išgirsti archyvas, https://isgirsti.lt/archyvas/naglis-1993/.
12. „Pokalbis: Algirdas“, interviu su Algirdu Knystautu, Išgirsti archyvas, https://isgirsti.lt/archyvas/pokalbis-algirdas/.

7. Audiovizualiniai, fotografijos ir kiti vizualiniai šaltiniai

1. Mis Lietuva 93, rež. Jūratė Šimkutė, LRT televizija, 1994, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000263525/mis-lietuva-93?time_start=477.
2. „Seimas susidomėjo prostitučių veikla“, Panorama, LRT, 1994 m. birželio 2 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000176733/panoramos-archyvai-seimas-susidomejo-prostituciu-veikla.
3. „Žaviosios palydovės“, Panorama, LRT, 1994 m. rugsėjo 9 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000191579/panoramos-archyvai-zaviosios-palydoves.
4. „Kiek kainuoja palydovės?“, Panorama, LRT, 1994 m. gruodžio 1 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000203762/panoramos-archyvai-kiek-kainuoja-palydoves.
5. „Prostitucija“, Prieštarauk, TV laida, 1995 m. balandžio 6 d., 23:00, LRT archyvas, https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000366040/priestarauk-prostitucija.
6. „Palydovės“, Panorama, LRT, 1996 m. sausio 21 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000454171/panoramos-archyvai-palydoves.
7. „Mis Lietuva–96“, Panorama, LRT, 1996 m. gegužės 4 d., https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000227837/panoramos-archyvai-mis-lietuva-96?time_start=85.
8. „Operacija „Paslauga-97““, Panorama, LRT, 1997 m. gegužės 14 d., https://archyvai.lrt.lt/mediateka/irasas/2000286214/panoramos-archyvai-operacija-paslauga-97.
9. „Gėjų vestuvės“, Panorama, LTV, 1997 m. lapkričio 26 d., LRT archyvas, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000390441/panoramos-archyvai-geju-vestuves.
10. Rytis Juozapavičius (ved.), „Kiek gali sau leisti bulvarinė spauda?“, Paskutinė kryžkelė, 2000 m. sausio 1 d., LRT, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000301080/paskutine-kryzkele?time_start=140.

11. „Pirmoji Sargio šventė“, renginio vaizdo įrašas, 1991, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=ur6P_Lhll7k.
12. Virgis Žlabys, „Striptizas Šiauliuose. Geluvos restoranas“, Argos TV (Riko), II laida (4), 1992, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=qWfyUriHGkA.
13. „Lietuvos kronika“, 1989-08 (1570), LRT, https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000160865/lietuvos-kronika-1989-08-1570?time_start=390.
14. „Žurnalas Naglis“, Žibutė, Nr. 7, 2013 m. gruodžio 6 d., YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=M9D_G5YZ6GE.
15. „Lithuanian Visual Culture Archive“ (@90s_lithuania), Instagram, kuratorė Elena Krukonytė, https://www.instagram.com/90s_lithuania/.
16. LRT archyvai (@lrtarchyvai), TikTok, https://www.tiktok.com/@lrtarchyvai.
17. „90-ųjų kioskas“, Facebook, https://www.facebook.com/90kioskas/; https://90kioskas.lt/.
18. Juodvalkis, Leonas, Gariūnai: fotoalbumas, Vilnius: Posūkis, 2008, ISBN 978-9955-867-00-5.
19. Vikšraitis, Rimaldas, Pavargusio kaimo grimasos = Grimaces of the Weary Village: 1976–2001, Kaunas: Kauno meno fondas, 2002, ISBN 9986-786-04-5.

II. LITERATŪRA

1. Acus, Arūnas; Beteika, Laimonas; Kraniauskas, Liutauras; Spiriajevas, Eduardas, Nusikaltimai Klaipėdoje 1990–2010 m.: erdvės, slinktys, struktūros, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018, ISBN 978-9955-18-920-6.
2. Ashwin, Sarah (sud.), *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, London–New York: Routledge, 2000.
3. Attwood, Feona, „Sexed Up: Theorizing the Sexualization of Culture“, Sexualities, 2006, t. 9, Nr. 1, p. 77–94, https://doi.org/10.1177/1363460706053336.
4. Baer, Brian James, „The New Visibility: Representing Sexual Minorities in the Popular Culture of Post-Soviet Russia“, in: Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 193–205.
5. Bareket, Orly; Kahalon, Rotem; Shnabel, Nurit; Glick, Peter, „The Madonna-Whore Dichotomy: Men Who Perceive Women's Nurturance and Sexuality as Mutually Exclusive Endorse Patriarchy and Show Lower Relationship Satisfaction“, Sex Roles, 2018, t. 79, Nr. 9–10, p. 519–532, https://doi.org/10.1007/s11199-018-0895-7.
6. Becker, Howard S., Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance, New York: Free Press, 2018.
7. Best, Joel; Bogle, Kathleen A., „Constructing Sex Panics: Sexual Anxiety, Social Change, and the Making of Deviance“, Deviant Behavior, paskelbta internete 2026 m. gegužės 10 d., https://doi.org/10.1080/01639625.2026.2668714.
8. Bėčiūtė, Kotryna, „Erotikos ir pornografijos reguliavimas viešojoje sferoje nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje: Vilniaus atvejis (1990–1996)“, Information & Media, 2024, t. 100, p. 52–69, https://doi.org/10.15388/Im.2024.100.4.
9. Bobbio, Norberto, „The Great Dichotomy: Public/Private“, in: Norberto Bobbio, Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power, vertė Peter Kennealy, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989, p. 1–21, ISBN 0-8166-1813-5.
10. Boym, Svetlana, The Future of Nostalgia, New York: Basic Books, 2001.

11. Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loïc J. D., Įvadas į refleksyviąją sociologiją, iš anglų kalbos vertė Vilija Poviliūnienė, Vilnius: Baltos lankos, 2003, 390 p., ISBN 9955-00-085-6.
12. Brown, Gavin; Browne, Kath; Lim, Jason, „Introduction, or Why Have a Book on Geographies of Sexualities?“, in: Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics, sud. Kath Browne, Jason Lim, Gavin Brown, Aldershot–Burlington: Ashgate, 2007, p. 1–18.
13. Browne, Kath; Lim, Jason; Brown, Gavin (sud.), Geographies of Sexualities: Theory, Practices and Politics, Aldershot–Burlington: Ashgate, 2007.
14. Budreckaitė, Valda, „Glaudžiai įsipynusi į dabartinį Nepriklausomybės laikotarpį: posovietinės transformacijos vieta socialinės atminties žemėlapyje šiuolaikinėje Lietuvoje“, Filosofija. Sociologija, 2023, t. 34, Nr. 4, p. 410–421, https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4.7.
15. Budreckaitė, Valda, Lietuvos posocialistinės transformacijos vieta populiariosios atminties žemėlapyje, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, Vilnius, 2025, https://doi.org/10.15388/vu.thesis.825.
16. Burawoy, Michael; Verdery, Katherine, „Introduction“, in: Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World, red. Michael Burawoy, Katherine Verdery, Lanham–Oxford: Rowman & Littlefield, 1999, p. 1–17.
17. Cabrera Blázquez, Francisco Javier; Cappello, Maja; Valais, Sophie, The Protection of Minors in a Converged Media Environment, IRIS Plus 2015-1, Strasbourg: European Audiovisual Observatory, 2015, https://rm.coe.int/1680783486.
18. Carothers, Thomas, „The End of the Transition Paradigm“, Journal of Democracy, 2002, t. 13, Nr. 1, p. 5–21, https://doi.org/10.1353/jod.2002.0003.
19. Cohen, Stanley, Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers, London–New York: Routledge, 2002.
20. Connell, R. W., Masculinities, 2-asis leidimas, Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 2005.
21. Coulmont, Baptiste; Hubbard, Phil, „Consuming Sex: Socio-Legal Shifts in the Space and Place of Sex Shops“, Journal of Law and Society, 2010, t. 37, Nr. 1, p. 189–209, http://www.jstor.org/stable/25622014.
22. Critcher, Chas, „Moral Panic Analysis: Past, Present and Future“, Sociology Compass, 2008, t. 2, Nr. 4, p. 1127–1144, https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2008.00122.x.

23. Critcher, Chas, „Widening the Focus: Moral Panics as Moral Regulation“, The British Journal of Criminology, 2009, t. 49, Nr. 1, p. 17–34, http://www.jstor.org/stable/23639653.
24. Császi, Lajos, „The Rituals of Popular Media: Gossip and Scandal“, Tabula, 2020, t. 21, Nr. 1–2, https://doi.org/10.54742/tabula.2020.1-2.02.
25. Čaplinskas, Saulius, „Epidemiology of HIV/AIDS in Lithuania in 1988–2001: Review of Present Situation and Prognosis of HIV Transmission Trends“, Medicina, 2004, t. 40, Nr. 2, p. 161–168, https://medicina.lsmuni.lt/med/0402/0402-09e.pdf.
26. Černevičiūtė, Sigita; Kareniauskaitė, Monika, Pati kalta? Smurto prieš moteris istorija XX a. Lietuvoje, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2021.
27. Čičelis, Augustas, Reading Between the Lines: Spatial Communities of Men with Same-Sex Attractions in Late 20th Century Lithuania, magistro darbas, Vidurio Europos universitetas, Lyčių studijų katedra, Budapeštas, 2011.
28. Daugirdaitė, Solveiga, Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai: moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
29. Debord, Guy, The Society of the Spectacle, vertė Ken Knabb, Berkeley: Bureau of Public Secrets, 2014.
30. Dobryninas, Aleksandras, Virtuali nusikaltimų tikrovė = Virtual Reality of Crime, Vilnius: Eugrimas, 2001, ISBN 9955-501-02-2.
31. Dobrowolska, Anna, Polish Sexual Revolutions: Negotiating Sexuality and Modernity behind the Iron Curtain, Oxford: Oxford University Press, 2025, https://doi.org/10.1093/9780198962878.001.0001.
32. Dobrowolska, Anna, „‚Happy People of the World, Unite!‘ Nude Activists Making Sense of the Crisis in 1980s and 1990s Poland“, *Contemporary European History*, 2026, t. 35, e74, https://doi.org/10.1017/S0960777326101714.
33. Drėmaitė, Marija, „Sovietinė ritualinė architektūra – santuokų ir laidotuvių rūmai Lietuvoje“, Acta Academiae Artium Vilnensis, 2014, t. 73, p. 47–64.
34. Einhorn, Barbara, Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women’s Movements in East Central Europe, London–New York: Verso, 1993.
35. Essig, Laurie, Queer in Russia: A Story of Sex, Self, and the Other, Durham–London: Duke University Press, 1999, https://doi.org/10.1215/9780822379522.

36. Evans, Adrienne; Riley, Sarah; Shankar, Avi, „Technologies of Sexiness: Theorizing Women's Engagement in the Sexualization of Culture“, Feminism & Psychology, 2010, t. 20, Nr. 1, p. 114–131, https://doi.org/10.1177/0959353509351854.
37. Ėmužis, Marius, „Reformos, integracija ir skurdas: kokią nepriklausomybės istoriją rašysime?“, Naujasis Židinys-Aidai, 2025, Nr. 7, https://nzidinys.lt/marius-emuzis-reformos-integracija-ir-skurdas-kokia-nepriklausomybes-istorija-rasysime-2025-nz-a-nr-7/.
38. Fairclough, Norman, Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language, London–New York: Longman, 1995.
39. Fábián, Katalin; Johnson, Janet Elise; Lazda, Mara (sud.), The Routledge Handbook of Gender in Central-Eastern Europe and Eurasia, London–New York: Routledge, 2021.
40. Finol, José Enrique, „Masculinity in Men Beauty Pageant“, Heterogénesis. Revista de artes visuales, Nr. 29, p. 8, http://www.heterogenesis.com/Heterogenesis-2/Textos/hsv/hnr29/Finol.html.
41. Foucault, Michel, The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction, vertė Robert Hurley, New York: Vintage Books, 1990.
42. Foucault, Michel, Seksualumo istorija, I–III kn., vertė Nijolė Kašelionienė ir Renata Padalevičiūtė, Vilnius: Vaga, 1999.
43. Foucault, Michel, The Archaeology of Knowledge, London–New York: Routledge, 2002.
44. Fraser, Nancy, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy“, Social Text, 1990, Nr. 25/26, p. 56–80, https://doi.org/10.2307/466240.
45. Gaidys, Vladas; Tureikytė, Danutė, Visuomenės nuomonės tyrimai Lietuvos istorinio lūžio laikotarpiu: Viešosios nuomonės tyrimų centro tyrimai 1989–1993 metais, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2015, ISBN 978-9955-531-54-8.
46. Gaižutytė-Filipavičienė, Žilvinė, „Vaizdų ir įvaizdžių montažai: transestetizmo sklaida“, in: Odeta Žukauskienė, Vytautas Rubavičius, Skaidra Trilupaitytė, Žilvinė Gaižutytė-Filipavičienė, Agnė Narušytė, Vaizd(ini)ai ir įvaizdžiai: kas ir kaip mus kuria?, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2021, p. 162–199, ISBN 978-609-8231-36-6.
47. Gamson, Joshua, „Jessica Hahn, Media Whore: Sex Scandals and Female Publicity“, Critical Studies in Media Communication, 2001, t. 18, Nr. 2, p. 157–173, https://doi.org/10.1080/07393180128082.

48. Germanavičiūtė, Jolanta, „Moters įvaizdžio kategorijų raiška Lietuvos dienraščiuose“, *Klėja*, 2003, Nr. 6, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/indexb688.html?show_content_id=561.
49. Gewirtz, Paul, „On ‚I Know It When I See It‘“, The Yale Law Journal, 1996, t. 105, Nr. 4, p. 1023–1047, https://www.jstor.org/stable/797245.
50. Giddens, Anthony, Modernybė ir asmens tapatumas: asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje, vertė Vytautas Radžvilas, Vilnius: Pradai, 2000, ISBN 9986-9436-0-4.
51. Gill, Rosalind, „Postfeminist Media Culture: Elements of a Sensibility“, European Journal of Cultural Studies, 2007, t. 10, Nr. 2, p. 147–166, https://doi.org/10.1177/1367549407075898.
52. Gill, Rosalind, „Bend It like Beckham? The Challenges of Reading Gender in Visual Culture“, in: Visual Methods in Psychology: Using and Interpreting Images in Qualitative Research, red. Paula Reavey, London: Routledge, 2011, p. 29–42.
53. Gill, Rosalind, „The Sexualisation of Culture?“, Social and Personality Psychology Compass, 2012, t. 6, Nr. 7, p. 483–498, https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2012.00433.x.
54. Giniotaitė, Akvilė, „Lytiškumo ugdymas: esamos ir galimos tapatybės. Nuo postmodernizmo posthumanizmo link“, Acta Paedagogica Vilnensia, 2018, t. 40, p. 155–168, https://doi.org/10.15388/ActPaed.2018.0.11894.
55. Giniotaitė, Akvilė, „Mokinių lytiškosios patirtys. Lytinio raštingumo link“, Acta Paedagogica Vilnensia, 2020, t. 45, p. 77–96, https://doi.org/10.15388/ActPaed.45.5.
56. Giniotaitė, Akvilė, Ne-nutylėtos lytiškumo ugdymo plotmės suaugusiųjų naratyvuose, daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2024, https://doi.org/10.15388/vu.thesis.704.
57. Goffman, Erving, Savęs pateikimas kasdieniame gyvenime, Vilnius: Vaga, 2000.
58. Goldschmidt, W. P., „Legislation on Pornography in Russia“, Europe-Asia Studies, 1995, t. 47, Nr. 6, p. 909–922, https://doi.org/10.1080/09668139508412297.
59. Gradskova, Yulia, „Personal is Not Political? The Sexual Self in Russian Talk Shows of the 1990s“, *Sexuality & Culture*, 2020, t. 24, Nr. 2, p. 389–407, https://doi.org/10.1007/s12119-019-09695-3.
60. Grigoravičienė, Erika, „Vaizdinis posūkis dailėtyroje“, Acta Academiae Artium Vilnensis, 2012, t. 64, p. 11–19.
61. Gruodis, Karla (sud.), Feminizmo ekskursai: moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo, Vilnius: Pradai, 1995.

62. Haavio-Mannila, Elina; Rotkirch, Anna; Kontula, Osmo, „Contradictory Trends in Sexual Life in St. Petersburg, Estonia, and Finland“, in: Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 317–363.
63. Haghighat, Rahman, „Psychiatry in Lithuania: The Highest Rate of Suicide in the World“, Psychiatric Bulletin, 1997, t. 21, Nr. 11, p. 716–717, https://doi.org/10.1192/pb.21.11.716.
64. Haldre, Kai; Part, Kai; Ketting, Evert, „Youth Sexual Health Improvement in Estonia, 1990–2009: The Role of Sexuality Education and Youth-Friendly Services“, The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care, 2012, t. 17, Nr. 5, p. 351–362, https://doi.org/10.3109/13625187.2012.696751.
65. Halperin, David M., How To Be Gay, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2012.
66. Hann, Chris, „Farewell to the Socialist ‚Other‘“, in: Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia, red. Chris Hann, London–New York: Routledge, 2002, p. 1–11, https://doi.org/10.4324/9780203428115.
67. Hatton, Erin; Trautner, Mary Nell, „Equal Opportunity Objectification? The Sexualization of Men and Women on the Cover of Rolling Stone“, Sexuality & Culture, 2011, t. 15, Nr. 3, p. 256–278, https://doi.org/10.1007/s12119-011-9093-2.
68. Healey, Dan, Russian Homophobia from Stalin to Sochi, London–New York: Bloomsbury Academic, 2017, https://www.bloomsbury.com/uk/russian-homophobia-from-stalin-to-sochi-9781350000797/.
69. Herdt, Gilbert (sud.), Moral Panics, Sex Panics: Fear and the Fight over Sexual Rights, New York: New York University Press, 2009.
70. Herzog, Dagmar, Sexuality in Europe: A Twentieth-Century History, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, https://doi.org/10.1017/CBO9780511997075.
71. Hohnen, Pernille, „Gariūnų marginalizacija: turgaus kultūrinė antropologija“, Lietuvos etnologija, 2001, t. 1 (10), p. 63–83.
72. Hohnen, Pernille, A Market Out of Place? Remaking Economic, Social, and Symbolic Boundaries in Post-Communist Lithuania, Oxford: Oxford University Press, 2007.
73. Houlbrook, Matt, Queer London: Perils and Pleasures in the Sexual Metropolis, 1918–1957, Chicago: University of Chicago Press, 2005.

74. Hubbard, Phil, „Sex Zones: Intimacy, Citizenship and Public Space“, Sexualities, 2001, t. 4, Nr. 1, p. 51–71, https://doi.org/10.1177/136346001004001003.
75. Hubbard, Phil, Cities and Sexualities, Abingdon–New York: Routledge, 2012, ISBN 978-0-415-56647-6.
76. Hubbard, Phil, „Geography and Sexuality: Why Space (Still) Matters“, Sexualities, 2018, t. 21, Nr. 8, p. 1295–1299, https://doi.org/10.1177/1363460718779209.
77. Hunt, Alan, Governing Morals: A Social History of Moral Regulation, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
78. Ilic, Melanie, „Women and Competition in State Socialist Societies: Soviet-era Beauty Contests“, in: Competition in Socialist Society, red. Katalin Miklóssy, Melanie Ilic, London–New York: Routledge, 2014, p. 159–175, ISBN 978-0-415-74720-2.
79. Jankauskaitė, Margarita, „Homofobija ir akademinis jaunimas Lietuvoje: vertybinių nuostatų tyrimas“, Klėja, 2002, Nr. 4, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/index69d5.html?show_content_id=493.
80. Jankauskaitė, Margarita, „Moterų (ne)reprezentacija masinės kultūros vaizdiniuose“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 52–64, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5974.
81. Jankauskaitė, Vaida, „Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje“, Knygotyra, 2012, t. 59, p. 73–92, https://doi.org/10.15388/kn.v59i0.1108.
82. Jansson, Maria; Calderón-Sandoval, Orianna; Oral, Taisija, „Gender Equality and Diversity Discourses Intertwined with the Implementation of the EU Audiovisual Media Services Directive in Lithuania, Spain, and Sweden“, International Journal of Cultural Policy, paskelbta internete 2025 m. lapkričio 25 d., https://doi.org/10.1080/10286632.2025.2593352.
83. Johnston, Lynda; Longhurst, Robyn, Space, Place, and Sex: Geographies of Sexualities, Lanham: Rowman & Littlefield, 2010.
84. Juraitė, Kristina; Zdanevičius, Arnas, „Lyčių lygybės vertinimai ir Lietuvos viešoji nuomonė“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 95–109, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5978.
85. Kay, Rebecca (sud.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan, 2007.
86. Kalyani, K., „‚Gaze‘ and ‚Bodies‘ in Popular Print: Understanding the Changing Representation of Women in Visual Culture“, Journal of

Media and Communication, 2020, t. 4, Nr. 1, p. 47–63, https://publications.azimpremjiuniversity.edu.in/5184/.
87. Kareniauskaitė, Monika, „Smurto lyties pagrindu sampratos Lietuvoje vėlyvuoju sovietmečiu ir posovietinės transformacijos metu“, Kriminologijos studijos, 2019, t. 7, p. 104–132, https://doi.org/10.15388/CrimLithuan.2019.7.5.
88. Kellner, Douglas, Media Spectacle, London–New York: Routledge, 2003, https://doi.org/10.4324/9780203166383.
89. King-O'Riain, Rebecca Chiyoko, „Making the Perfect Queen: The Cultural Production of Identities in Beauty Pageants“, Sociology Compass, 2008, t. 2, Nr. 1, p. 74–83, https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2007.00056.x.
90. Klumbys, Valdemaras; Vaiseta, Tomas, Mažasis o: seksualumo kultūra sovietų Lietuvoje, Vilnius: Baltos lankos, 2022.
91. Klumbytė, Neringa, Ethnography of Voting: Nostalgia, Subjectivity, and Popular Politics in Post-Socialist Lithuania, daktaro disertacija, University of Pittsburgh, 2006.
92. Klumbytė, Neringa, „Post-socialist Sensations: Nostalgia, the Self, and Alterity in Lithuania“, Lietuvos etnologija, 2010, t. 9 (18), p. 93–116.
93. Klumbytė, Neringa, „The Soviet Sausage Renaissance“, American Anthropologist, 2010, t. 112, Nr. 1, p. 22–37, https://doi.org/10.1111/j.1548-1433.2009.01194.x.
94. Kon, Igor S., *The Sexual Revolution in Russia: From the Age of the Czars to Today*, vertė James Riordan, New York: Free Press, 1995.
95. Kon, Igor S., „Sexual Culture and Politics in Contemporary Russia“, in: Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 111–121.
96. Kościańska, Agnieszka, Gender, Pleasure, and Violence: The Construction of Expert Knowledge of Sexuality in Poland, vertė Marta Rozmysłowicz, Bloomington: Indiana University Press, 2021.
97. Kościańska, Agnieszka, To See a Moose: The History of Polish Sex Education, vertė P. Palmer, New York: Berghahn Books, 2021.
98. Kościańska, Agnieszka, „Productive Sexological Self-Censorship in Late Communist Poland between State and Church“, Journal of the History of Sexuality, 2024, t. 33, Nr. 1, p. 12–32, https://muse.jhu.edu/article/916972.
99. Kościańska, Agnieszka; Kurimay, Anita; Lišková, Kateřina; Renkin, Hadley Z. (sud.), The Routledge Handbook of Sexuality in East Central

Europe, Abingdon–New York: Routledge, 2025, https://doi.org/10.4324/9781003204763.
100. Kraniauskas, Liutauras; Gedutis, Arūnas; Acus, Arūnas; Kraniauskienė, Sigita; Viluckienė, Jolita; Spiriajevas, Eduardas, Klaipėdos diskursai 1990–2010 m.: sociologinė miesto tapatybių rekonstrukcija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2012.
101. Kraniauskienė, Sigita, „Socialinės brandos žymenys: atsiskyrimo nuo tėvų trajektorijos ir veiksniai“, in: Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2009, p. 259–296, ISBN 978-9955-531-28-9.
102. Kress, Gunther; van Leeuwen, Theo, Reading Images: The Grammar of Visual Design, 3-iasis leidimas, London–New York: Routledge, 2021.
103. Krikštopaitytė, Monika, „The Nude That Looks Back: Self-Images by Violeta Bubelytė“, Photography and Culture, 2020, t. 13, Nr. 3–4, p. 279–298, https://doi.org/10.1080/17514517.2020.1718829.
104. Krupickaitė, Dovilė, Lietuvos urbanizacijos geografinės problemos, daktaro disertacija, Vilnius: Geografijos institutas, 1999.
105. Lalo, Alexei; Schitov, Nikolai, „Sexualities in Belarus: Some Major Patterns of Sexual Behavior and Their Cultural Background“, in: Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 171–191.
106. Lankauskas, Gediminas, The Land of Weddings and Rain: Nation and Modernity in Post-Socialist Lithuania, Toronto: University of Toronto Press, 2015, https://doi.org/10.3138/9781442699359.
107. Leinartė, Dalia, Family and the State in Soviet Lithuania: Gender, Law and Society, London: Bloomsbury Academic, 2021.
108. Leinartė, Dalia; Praspaliauskienė, Rima, Prekyba moterimis ir prostitucija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003.
109. Leinartė, Dalia; Žilinskienė, Laima; Kraniauskienė, Sigita; Šutinienė, Irena; Gečienė, Ingrida, Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.
110. Lietuvos fotomenininkų sąjungos Fotografijos fondas, Margi fotografijos dešimtmečiai: straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos fotomenininkų sąjungos 40-mečiui, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2009, ISBN 978-9955-438-44-1.
111. Liobikienė, Teresė Nijolė, „Lietuvos katalikiškųjų šeimos centrų programos“, Soter, 2006, t. 18 (46), p. 89–108.

112. Lipša, Ineta, Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914–1939, Rīga: Zinātne, 2014.
113. Lipša, Ineta, LGBTI People in Latvia: A History of the Past 100 Years, Rīga: Association of LGBT and Their Friends Mozaika, 2018.
114. Lipša, Ineta, „Categorized Soviet Citizens in the Context of the Policy of Fighting Venereal Disease in the Soviet Latvia from Khrushchev to Gorbachev (1955–1985)“, Acta Medico-Historica Rigensia, 2019, t. 12, p. 91–122, https://doi.org/10.25143/amhr.2019.XII.04.
115. Lipša, Ineta, „Inbetween Frivolous Women and Prostitutes: Legal Framework and Reality of Prostitution in the Soviet Latvia in the Context of Soviet Family Politics, the 1950s–1980s“, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, 2019, t. 28, p. 234–254.
116. Lipša, Ineta, „Under the Surveillance of State Authorities: Consensual Sodomy Convictions and Male Homosexual Agency in Soviet Latvia, 1946–1991“, Europe-Asia Studies, 2025, t. 77, Nr. 6, p. 847–872, https://doi.org/10.1080/09668136.2025.2527696.
117. Lipša, Ineta; Vērdiņš, Kārlis, „Researching the Baltic Queer History“, Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2024, specialusis Nr. 120, p. 5–9, https://doi.org/10.22364/lviz.120.01.
118. Lišková, Kateřina, Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, https://doi.org/10.1017/9781108341332.
119. Lukošaitis, Alvidas, „Parlamentarizmas, parlamentas ir parlamentinė demokratija Lietuvoje 1990–2020 m.“, in: Parlamentarizmas Lietuvoje, Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija, 2020, p. 97–143, ISBN 978-609-8143-16-4.
120. MacKinnon, Catharine A., „Pornography, Civil Rights, and Speech“, Harvard Civil Rights–Civil Liberties Law Review, 1985, t. 20, Nr. 1, p. 1–70.
121. Marcinkevičienė, Dalia, Lietuvių šeimos ideologijos: nuo XIX a. tradicijos ir nacionalizmo iki sovietinės šeimos politikos 1944–1970 m., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009, https://epublications.vu.lt/object/elaba%3A6230468/.
122. Marcinkevičienė, Dalia; Praspaliauskienė, Rima, „Moters įvaizdžio transformacija moterų spaudoje 1975–1997“, Feminizmas, visuomenė, kultūra, 1999, Nr. 1, p. 61–67.
123. Marcinkevičienė, Dalia; Maslauskaitė, Aušra, „Moters paveikslas Lietuvos dienraščiuose ir televizijoje“, Klėja, 2002, Nr. 3, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/indexe5b6.html?show_content_id=453.

124. Maslauskaitė, Aušra, „Po nulinio taško: jaunoji karta lyčių santykių chaose“, Feminizmas, visuomenė, kultūra, 2000, p. 136–144.
125. Maslauskaitė, Aušra, „Trys variacijos intymumo sociologijoje tema“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2000, Nr. 3–4, p. 12–26, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2000.3-4.7222.
126. Maslauskaitė, Aušra, „Moterų ir vyrų santykiai 1990–2000 m. moterų spaudoje“, Feminizmas, visuomenė, kultūra, 2001, Nr. 3, p. 70–83, https://www.lituanistika.lt/content/77469.
127. Maslauskaitė, Aušra, „Populiarioji moterų žiniasklaida Lietuvoje: trys K, dvi S ir terapinis diskursas“, Klėja, 2001, Nr. 3.
128. Maslauskaitė, Aušra, „Moterims skirtos žiniasklaidos raida Lietuvoje“, Filosofija. Sociologija, 2002, Nr. 4, p. 31–39, https://hdl.handle.net/20.500.12259/49201.
129. Maslauskaitė, Aušra, „Lytis, globa ir kultūriniai gerovės kapitalizmo barjerai Lietuvoje“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 39–51, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5973.
130. Maslauskaitė, Aušra, Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2004.
131. Maslauskaitė, Aušra, „Kohabitacija Lietuvoje: šeimos formavimo etapas ar „nauja šeima“?“, in: Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės, Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, 2009, p. 37–98, ISBN 978-9955-531-28-9.
132. Massey, Doreen, Space, Place, and Gender, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
133. Matonytė, Irmina, „From Liberal to Predatory Mass Media in Post-communist Lithuania“, Žurnalistikos tyrimai / Journalism Research, 2009, Nr. 2, p. 159–179, https://doi.org/10.15388/zt/jr.2009.2.79.
134. McNair, Brian, *Porno? Chic! How Pornography Changed the World and Made It a Better Place*, London–New York: Routledge, 2013.
135. Melnikienė, Rasa, „Tradicinis visuomenės požiūris į moters vaidmenį šeimoje ir socialinė atskirtis“, Tiltai, 2005, Nr. 2, p. 61–72.
136. Michelkevičius, Vytautas; Šapoka, Kęstutis (sud.), (Ne)priklausomo šiuolaikinio meno istorijos. T. 1: Savivaldos ir iniciatyvos Lietuvoje 1987–2011 m., Vilnius: Lietuvos tarpdisciplininio meno kūrėjų sąjunga, 2011, ISBN 978-9955-9362-4-4.
137. Mikalajūnaitė, Raimonda, „Homofobija ir negatyvūs mitai apie seksualines mažumas“, Feminizmas, visuomenė, kultūra, 2001, Nr. 3, p. 84–93.

138. Mole, Richard C. M. (sud.), Soviet and Post-Soviet Sexualities, Abingdon–New York: Routledge, 2019, https://doi.org/10.4324/9781315623078.
139. Mulvey, Laura, „Visual Pleasure and Narrative Cinema“, Screen, 1975, t. 16, Nr. 3, p. 6–18, https://doi.org/10.1093/screen/16.3.6.
140. Nalivaikė, Augustė, „Religious Influence in Policy-Making: A Case of Sexual Education in Lithuania“, Viešoji politika ir administravimas / Public Policy and Administration, 2020, t. 19, Nr. 1, p. 126–138, https://doi.org/10.5755/j01.ppaa.19.1.25082.
141. Narkevičius, Adomas, „Virgilijus Šonta's Photographic Worlds of Non-Normative Disobedience“, As a Journal, 2022, Nr. 4, https://asajournal.lt/articles/virgilijus-sontas-photographic-worlds-of-non-normative-disobedience/.
142. Narušytė, Agnė, „Écriture feminine fotografijoje: Veronika Šleivytė ir Violeta Bubelytė“, Acta Academiae Artium Vilnensis, 2011, t. 62, p. 81–103.
143. Navickaitė, Rasa, „Queer as Alla: Subversion and/or Re-Affirmation of the Homophobic Nationalist Discourse of Normality in Post-Soviet Vilnius“, lambda nordica, 2012, t. 17, Nr. 4, p. 122–147, https://www.lambdanordica.org/index.php/lambdanordica/article/view/363.
144. Navickaitė, Rasa, „In the Name of Love? Sexuality, Gender, and Soviet Morality in the Late Soviet Baltic States“, Themenportal Europäische Geschichte, 2023, https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-116915.
145. Navickaitė, Rasa, „Gender Complementarity and Sexual Deviance in Late Soviet Lithuanian Expert and Pedagogical Texts“, Intersections: East European Journal of Society and Politics, 2024, t. 10, Nr. 3, p. 40–54, https://doi.org/10.17356/ieejsp.v10i3.1244.
146. Navickaitė, Rasa, „Political Homophobia in Soviet Lithuania Revisited: The Case of the Dissident Viktoras Petkus“, Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2024, specialusis Nr. 120, p. 32–58, https://doi.org/10.22364/lviz.120.03.
147. Navickaitė, Rasa, „‚Among the Characters from That Chapter': Soviet Medicalization of Homosexuality in Lithuanian Lesbian Oral History Narratives“, Journal of Lesbian Studies, 2026, t. 30, Nr. 2, p. 192–210, https://doi.org/10.1080/10894160.2025.2485564.
148. Navickaitė, Rasa, „‚Like a Nest of Homosexuals': Tracing Homophobia in Post-Socialist Lithuanian Print Media (1994–2004)“, *Journal of Baltic Studies*, paskelbta internete 2026 m. spalio 9 d., p. 1–24, https://doi.org/10.1080/01629778.2026.2740537.

149. Nederveen Pieterse, Jan, „Globalisation as Hybridisation“, International Sociology, 1994, t. 9, Nr. 2, p. 161–184, https://doi.org/10.1177/026858094009002003.
150. Needham, Gary, „Not on Public Display: The Art/Porn Debate“, in: The Routledge Companion to Media, Sex and Sexuality, red. Clarissa Smith, Feona Attwood, Brian McNair, London–New York: Routledge, 2018, p. 163–173.
151. Nevinskaitė, Laima, Viešosios erdvės transformacija Lietuvoje 1988–2000 m.: laikraščių atvejis, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2006.
152. Nikartas, Simonas, „Prekyba žmonėmis“, in: Gintautas Sakalauskas et al., Registruotas ir latentinis nusikalstamumas Lietuvoje: tendencijos, lyginamieji aspektai ir aplinkos veiksniai, Teisės instituto mokslo tyrimai, t. 7, Vilnius: Eugrimas, 2011, p. 109–120.
153. Noreika, Alvydas, „Vytautas Kavolis ir liberalusis feminizmas“, Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos, 2020, t. 2, Nr. 30, p. 83–95, https://doi.org/10.7220/2351-6561.30.5.
154. Norkus, Zenonas, Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
155. Pabedinskas, Tomas, „Teorinis performatyvumo apibrėžimas ir praktinės analizės kontekstai“, Teatrologiniai eskizai, 2006, Nr. 3, p. 125–141, https://www.lituanistika.lt/content/52125.
156. Pajumets, Marion (sud.), Prostitution – A Social Problem? The Views on Prostitution's Nature, Causes and Effects in the Baltic States and North-Western Russia, Tallinn: Estonian Women's Studies and Resource Centre; Equality Department of the Estonian Ministry of Social Affairs; Nordic Council of Ministers, 2004.
157. Palavinskienė, Brigita, „Gatvių prostitucijos Vilniaus mieste kriminologinė analizė“, Jurisprudencija, 2004, t. 61 (53), p. 35–48, https://ojs.mruni.eu/ojs/jurisprudence/article/view/3158.
158. Persson, Emil, „Banning ‚Homosexual Propaganda‘: Belonging and Visibility in Contemporary Russian Media“, *Sexuality & Culture*, 2015, t. 19, Nr. 2, p. 256–274, https://doi.org/10.1007/s12119-014-9254-1.
159. Põldsam, Rebeka, „Why Are We Still Abnormal?!“ History of Discourses on Non-Normative Sex-Gender Subjects in Estonia, daktaro disertacija, Tartu: University of Tartu, 2023.
160. Põldsam, Rebeka; Arumetsa, Sara, „Emergence of LGBT Movements in Late Soviet and Post-Soviet Estonia“, NORA – Nordic Journal of

Feminist and Gender Research, 2024, t. 32, Nr. 2, p. 99–112, https://doi.org/10.1080/08038740.2023.2195207.
161. Põldsam, Rebeka; Taavetti, Riikka, „Sisters Across the Gulf: Transnational Connections and Frictions in Estonian–Finnish Lesbian Networks of the Early 1990s“, lambda nordica, 2024, t. 29, Nr. 1, p. 17–43, https://doi.org/10.34041/ln.v29.933.
162. Prohaska, Ariane; Thompson, Marlie, „Confidence as Capital: Pageantry and Social Reproduction“, Sociological Spectrum, 2025, t. 45, Nr. 1, p. 29–39, https://doi.org/10.1080/02732173.2024.2420865.
163. Purvaneckienė, Giedrė, Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje, Vilnius: Moterų informacijos centras, 2009.
164. Ramanauskaitė, Egidija, Subkultūra: fenomenas ir modernumas: XX a. pabaigos Lietuvos subkultūrinių bendrijų tyrinėjimai, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2004, ISBN 9955-12-015-0.
165. Reingardė, Jolanta, „Heteronormativity and Silenced Sexualities at Work“, Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas, 2010, t. 1, Nr. 1, p. 83–96, https://www.lituanistika.lt/content/29567.
166. Reingardė, Jolanta; Tereškinas, Artūras, „Darbo ir šeimos gyvenimo suderinimas Lietuvoje bei lyčių lygybė: iššūkiai ir galimybės“, in: (Ne)apmokamas darbas: šeimai palanki darbo aplinka ir lyčių lygybė Europoje, sud. Jolanta Reingardė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Socialinių tyrimų centras, 2006, p. 55–78.
167. Reisigl, Martin; Wodak, Ruth, Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism, London–New York: Routledge, 2001.
168. Reisigl, Martin; Wodak, Ruth, „The Discourse-Historical Approach (DHA)“, in: Methods of Critical Discourse Studies, sud. Ruth Wodak, Michael Meyer, 3-iasis leidimas, London–Thousand Oaks: SAGE, 2016, p. 23–61, ISBN 978-1-4462-8240-3.
169. Ryklienė, Asta, „Rašytinės lietuvių kalbos ir elektroninio diskurso palyginimas“, Kalbotyra, 2001, t. 50, Nr. 1, p. 103–117, https://www.lituanistika.lt/content/15180.
170. Roach, Catherine M., „Erotica“, in: The Routledge Companion to Media, Sex and Sexuality, red. Clarissa Smith, Feona Attwood, Brian McNair, Abingdon–New York: Routledge, 2018, p. 107–116.
171. Rotkirch, Anna, *The Man Question: Loves and Lives in Late 20th Century Russia*, Helsinki: University of Helsinki, Department of Social Policy, 2000, https://doi.org/10.31885/2018.00015.
172. Rotkirch, Anna, „‚What Kind of Sex Can You Talk About?‘: Acquiring Sexual Knowledge in Three Soviet Generations“, in: Bertaux, Daniel; Thompson, Paul; Rotkirch, Anna (sud.), *On Living Through Soviet*

Russia, London–New York: Routledge, 2004, p. 91–117, https://doi.org/10.4324/9780203410790-7.
173. Rubin, Gayle S., „Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality“, in: Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality, sud. Carole S. Vance, Boston–London: Routledge & Kegan Paul, 1984, p. 267–319.
174. Selmistraitienė, Daiva, „Seksualinės skriaudos pasekmės merginų gyvenime“, Klėja, 2002, Nr. 4, https://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/index48dd.html?show_content_id=495.
175. Siudikienė, Daiva; Stundžė, Lijana, „Moterų vaidmenų reprezentavimo ypatumai ir jų kaita moterims skirtuose žurnaluose: žurnalo „Moteris“ atvejo analizė“, Informacijos mokslai, 2021, t. 92, p. 65–89, https://doi.org/10.15388/Im.2021.92.52.
176. Skarbalienė, Danguolė, „Parama žiniasklaidai – pilietinė grąža visuomenei“, in: Žurnalistika 1990–2007: almanachas, red. Aurelija Arlauskienė, Vilnius: Žurnalistų sąjungos fondas, 2008, p. 21–23.
177. Soja, Edward W., Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places, Oxford: Blackwell, 1996.
178. Stanilov, Kiril, „Democracy, Markets, and Public Space in the Transitional Societies of Central and Eastern Europe“, in: The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism, sud. Kiril Stanilov, Dordrecht: Springer, 2007, p. 269–283.
179. Stanilov, Kiril, „Taking Stock of Post-Socialist Urban Development: A Recapitulation“, in: The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism, sud. Kiril Stanilov, Dordrecht: Springer, 2007, p. 3–17.
180. Stanilov, Kiril (sud.), The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism, Dordrecht: Springer, 2007, https://doi.org/10.1007/978-1-4020-6053-3.
181. Stankūnienė, Vladislava; Jonkarytė, Aiva; Mitrikas, Alfonsas Algimantas, „Šeimos transformacija Lietuvoje: požymiai ir veiksniai“, Filosofija. Sociologija, 2003, Nr. 2, p. 51–58, https://www.lituanistika.lt/content/11778.
182. Stella, Francesca, „Same-Sex Sexualities and the Soviet/Post-Soviet Gender Orders“, in: Lesbian Lives in Soviet and Post-Soviet Russia: Post/Socialism and Gendered Sexualities, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, https://doi.org/10.1057/9781137321244_2.

183. Stonkienė, Marija, „Vyraujantys šeimos modeliai ir lyčių socialiniai stereotipai Lietuvos žurnaluose, skirtuose paaugliams“, Informacijos mokslai, 2003, t. 25, p. 81–93, https://www.lituanistika.lt/content/12351.
184. Streikus, Arūnas, Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2018.
185. Šabajevaitė, Lidija, Lietuvos socialinė transformacija: 1990–1997 metai, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1999.
186. Šidlauskienė, Virginija; Pocevičienė, Rasa; Mecajeva, Liudmila, Moterys ir vyrai Lietuvos visuomenėje 2014: moterų ir vyrų padėties pokyčių visose srityse išplėstinis lyginamasis poveikio vertinimas, Kaunas: Socialinių inovacijų fondas, 2014.
187. Šliavaitė, Kristina, „Ar baigėsi posocializmas Lietuvoje? Antropologija ir posocializmo transformacijų etnografija“, Lietuvos etnologija, 2020, t. 20 (29), p. 9–35, https://doi.org/10.33918/25386522-2029001.
188. Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo, „Introduction: Sexuality and Gender in Times of Transition“, in: Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005, p. 1–25.
189. Štulhofer, Aleksandar; Sandfort, Theo (sud.), *Sexuality and Gender in Postcommunist Eastern Europe and Russia*, Binghamton: Haworth Press, 2005 (pakartotinis leid. New York: Routledge, 2014, https://doi.org/10.4324/9781315864730).
190. Šumskaitė, Lina; Rapolienė, Gražina, „Motinystės diskurso paraštėse: bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose“, Informacijos mokslai, 2019, t. 86, p. 133–156, https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30.
191. Taylor, Verta; Rupp, Leila J., „Chicks with Dicks, Men in Dresses: What It Means to Be a Drag Queen“, Journal of Homosexuality, 2004, t. 46, Nr. 3–4, p. 113–133, https://doi.org/10.1300/J082v46n03_07.
192. Taljūnaitė, Meilutė, „Gender Mainstreaming as a Strategy for Promoting Gender Equality in Lithuania“, Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2005, t. 41, Nr. 6, p. 1041–1055, https://doi.org/10.13060/00380288.2005.41.6.05.
193. Temkina, Anna; Zdravomyslova, Elena, „The Sexual Scripts and Identity of Middle-Class Russian Women“, *Sexuality & Culture*, 2015, t. 19, Nr. 2, p. 297–320, https://doi.org/10.1007/s12119-015-9272-7.
194. Tereškinas, Artūras, „Šalpos valgyklos ir muilo operos: ikoninis tautiškumas, masinės medijos ir popkultūra šiuolaikinėje Lietuvoje“,

Sociologija. Mintis ir veiksmas, 1999, t. 5, Nr. 3, p. 16–32, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.1999.3.6965.
195. Tereškinas, Artūras, Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
196. Tereškinas, Artūras, „Apie paraštes: seksualinių mažumų reprezentavimas Lietuvos spaudoje (2000–2001 m.)“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2002, t. 9, p. 34–40, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2002.1.5904.
197. Tereškinas, Artūras, „Konfliktinė hegemonija: žiniasklaida ir moterys Lietuvoje bei Europos Sąjungoje“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 65–78, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5975.
198. Tereškinas, Artūras, „Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje“, Sociologija. Mintis ir veiksmas, 2004, t. 14, Nr. 3, p. 31–47, https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5972.
199. Tereškinas, Artūras, „Lyčių melodramos: seksualumas, lytis ir patriarchalinė viešoji sfera“, in: Esė apie skirtingus kūnus: kultūra, lytis, seksualumas, Vilnius: Apostrofa, 2007, ISBN 978-9955-605-35-5.
200. Tereškinas, Artūras (sud.), Vieši gyvenimai, intymios erdvės: kūnas, viešumas, fantazija šiuolaikinėje Lietuvoje, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
201. Ther, Philipp, Europe since 1989: A History, Princeton: Princeton University Press, 2016.
202. Thompson, John B., The Media and Modernity: A Social Theory of the Media, Cambridge: Polity Press, 1995.
203. Thompson, John B., Political Scandal: Power and Visibility in the Media Age, Cambridge: Polity Press, 2000.
204. Tonkiss, Fran, Space, the City and Social Theory: Social Relations and Urban Forms, Cambridge: Polity Press, 2005.
205. Ubarevičienė, Rūta, „Introduction: Socio-spatial Change in Lithuania: Depopulation and Increasing Spatial Inequalities“, A+BE | Architecture and the Built Environment, 2017, Nr. 9, p. 49–90, https://doi.org/10.7480/abe.2017.9.3622.
206. Ulinskaitė, Jogilė, „Uncovering Slow Memory in the Narratives of Lithuania’s Post-Communist Transformation“, Slovenský národopis / Slovak Ethnology, 2024, t. 72, Nr. 4, p. 463–474, https://doi.org/10.31577/SN.2024.4.36.
207. Ulinskaitė, Jogilė; Hilmar, Till; Verbalyte, Monika, „Emotions in a Time of Radical Change: Untangling Narratives of Pride and

Achievements in Post-1989/1991 Lithuania and East Germany“, Cultural Sociology, 2024, t. 18, Nr. 2, p. 258–279, https://doi.org/10.1177/17499755241231059.
208. Urbonas, Vytas, „Žiniasklaida ir Lietuvos laisvė“, Almanachas. Žurnalistika, 2020, Nr. 1, p. 21–38.
209. Ustilaitė, Stasė; Kalinkevičienė, Aušra; Juškelienė, Vida, „Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimo situacija Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose“, Pedagogika, 2009, t. 96, p. 105–112.
210. Vaiseta, Tomas, „Miegančių šunų žadinimas: ar sovietų Lietuvoje vyko tylioji seksualizacija?“, Acta Academiae Artium Vilnensis, 2019, Nr. 95, p. 229–253, https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2019~1586879303522/J.04~2019~1586879303522.pdf.
211. Vaiseta, Tomas, „Investigating the History of Homosexuality in Soviet Lithuania: Deconstructing Court Verdicts“, Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2024, specialusis Nr. 120, p. 10–31, https://doi.org/10.22364/lviz.120.02.
212. Vanagas, Jurgis, Miesto teorija, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003, ISBN 9986-571-85-5.
213. Vanagas, Jurgis, Urbanistikos pagrindai, Vilnius: Technika, 2008, ISBN 978-9955-28-237-2, https://doi.org/10.3846/982-S.
214. Vanagas, Jurgis, Nuo urvinio būsto iki šiuolaikinio megalopolio, Vilnius: Technika, 2012, ISBN 978-609-457-080-3, https://doi.org/10.3846/1996-M.
215. Vasiliauskaitė, Nida, „Judith Butler lietuviškai: vargas dėl vertimo“, Filosofija. Sociologija, 2020, t. 31, Nr. 3, p. 250–260, https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i3.4273.
216. Verdery, Katherine, What Was Socialism, and What Comes Next?, Princeton: Princeton University Press, 1996.
217. Vērdiņš, Kārlis; Ozoliņš, Jānis (sud.), Queer Stories of Europe, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016, ISBN 978-1-4438-9790-7.
218. Vērdiņš, Kārlis; Ozoliņš, Jānis, „The Latvian LGBT Movement and Narratives of Normalization“, in: LGBTQ+ Activism in Central and Eastern Europe: Resistance, Representation and Identity, red. Radzhana Buyantueva, Maryna Shevtsova, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, p. 239–264, https://doi.org/10.1007/978-3-030-20401-3_10.
219. Viires, Piret, „From the Shadows to the Light: Paradoxes of Queer Literature in Post-Soviet Estonia“, Journal of Baltic Studies, 2025, t.

56, Nr. 2, p. 363–383, https://doi.org/10.1080/01629778.2025.2485054.
220. Vizgunova-Vikmane, Elizabete Elīna, „Lesbian Lives in Soviet Latvia: The Narratives“, Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2024, specialusis Nr. 120, p. 122–142, https://doi.org/10.22364/lviz.120.07.
221. Voronova, Liudmila; Kalinina, Ekaterina, „Introduction. Gender and Post-Soviet Discourses“, Baltic Worlds, 2015, t. VIII, Nr. 1–2, p. 36–37, https://balticworlds.com/wp-content/uploads/2015/05/BW-1-2-gendertheme.pdf.
222. Warner, Michael, Publics and Counterpublics, New York: Zone Books, 2002.
223. Warner, Michael, „Publics and Counterpublics“, Public Culture, 2002, t. 14, Nr. 1, p. 49–90, https://doi.org/10.1215/08992363-14-1-49.
224. Watson, Peggy, „Eastern Europe's Silent Revolution: Gender“, Sociology, 1993, t. 27, Nr. 3, p. 471–487, https://doi.org/10.1177/0038038593027003008.
225. Weeks, Jeffrey, Making Sexual History, Cambridge: Polity Press, 2000.
226. Weeks, Jeffrey, The Languages of Sexuality, Abingdon–New York: Routledge, 2011.
227. Weeks, Jeffrey, What Is Sexual History?, Cambridge: Polity Press, 2016.
228. Wegner, Phillip E., Life between Two Deaths, 1989–2001: U.S. Culture in the Long Nineties, Durham–London: Duke University Press, 2009.
229. Weintraub, Jeff, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction“, in: Jeff Weintraub, Krishan Kumar (sud.), Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy, Chicago–London: University of Chicago Press, 1997, p. 1–42, ISBN 0-226-88624-7.
230. Wodak, Ruth; Meyer, Michael (sud.), Methods of Critical Discourse Studies, 3-iasis leidimas, London–Thousand Oaks: SAGE, 2016, ISBN 978-1-4462-8240-3.
231. Zdanevičius, Arnas (sud.), Heteronormos hegemonija: homoseksualių žmonių socialinė atskirtis ir diskriminacijos patirtys, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2007, ISBN 978-9955-12-297-5.
232. Zdravomyslova, Elena; Temkina, Anna, „The Crisis of Masculinity in Late Soviet Discourse“, *Russian Studies in History*, 2012, t. 51, Nr. 2, p. 13–34, https://doi.org/10.2753/RSH1061-1983510201.
233. Zimmerman, Jonathan, Too Hot to Handle: A Global History of Sex Education, Princeton: Princeton University Press, 2015.

234. Žukauskienė, Odeta; Rubavičius, Vytautas; Trilupaitytė, Skaidra; Gaižutytė-Filipavičienė, Žilvinė; Narušytė, Agnė, Vaizd(ini)ai ir įvaizdžiai: kas ir kaip mus kuria?, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2021, ISBN 978-609-8231-36-6.
235. Тёмкина, Анна, *Сексуальная жизнь женщины: между подчинением и свободой*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008 (Труды факультета политических наук и социологии, вып. 15), 376 p., ISBN 978-5-94380-072-6, https://eusp.org/sites/default/files/archive/gender/Health_Trust/temkina_booklet.pdf.
236. Тёмкина, Анна, „Половое просвещение как моральное воспитание (позднесоветские дискурсы о сексуальности)“, in: Здравомыслова, Елена; Тёмкина, Анна (sud.), *Здоровье и доверие: гендерный подход к репродуктивной медицине*, Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009, p. 90–107, https://eusp.org/sites/default/files/archive/gender/Health_Trust/health_trust_2009-90-107.pdf.

PRIEDAI

1 PRIEDAS. SEKSUALIZACIJOS INTENSYVUMO VERTINIMAS: POŽYMIAI IR ATRAMINIAI PAVYZDŽIAI

1. Skalės kilmė

Vaizdų seksualizacijos intensyvumui vertinti remiuosi Erin Hatton ir Mary Nell Trautner analitine sistema, sukurta žurnalo *Rolling Stone* viršelių (1967–2009) turinio analizei. Autorės rėmėsi Ervingo Goffmano veikale *Gender Advertisements* (1979) pradėta lyties raiškos vaizduose analize, kurią vėliau plėtojo Mi-Eun Kang, Katharina Lindner, Nicole Krassas ir kiti.[1037]. Hatton ir Trautner šią liniją pratęsė požymiais, kurie ankstesnėse schemose buvo naudoti retai arba visai ne: lyties organų akcentavimu, burnos padėtimi, seksualinio veiksmo imitavimu, vaizdą lydinčio teksto seksualinėmis nuorodomis. Esminį jų indėlį sudaro ne vien atskirų požymių fiksavimas, bet ir jų tarpusavio sąveikos vertinimas. Ankstesniuose tyrimuose seksualizacija dažnai buvo matuojama pagal pavienių požymių (pvz. nuogumo) buvimą ar nebuvimą, todėl nebuvo atskleidžiama, ar seksualizuojamas visas vaizdas, ar tik išryškinama viena kūno dalis. Hiperseksualizaciją autorės apibrėžia kaip daugelio seksualizacijos požymių sankaupą, kurios bendras poveikis susiaurina galimas vaizdo interpretacijas iki vienos.

2. Kodėl netaikau balų sistemos

Hatton ir Trautner taiko 23 balų sudėtinę skalę, sudarytą iš vienuolikos kintamųjų, o gautas reikšmes suskirsto į tris grupes. Konceptualiai jos skiria keturias pakopas: neseksualizuotą, švelniai seksualizuotą, ryškiai seksualizuotą ir hiperseksualizuotą vaizdą. Šiame tyrime išlaikau keturias pakopas, tačiau balų nesumuoju dėl kelių priežasčių. Balų sumavimas reikalautų vienodai iškoduoto korpuso, o analizuojamas spaudos korpusas yra nevienalytis: dalis leidinių išliko tik fragmentiškai, skiriasi ir reprodukcijų kokybė. Todėl visam korpusui suteikti vienodą skaitinę išraišką būtų neįmanoma ir metodologiškai neprasminga. Todėl skalę naudoju kaip kokybinės analizės priemonę. Ji nustato nuoseklią stebėjimo tvarką: kiekvienas vaizdas vertinamas pagal visus aštuonis požymius, o ne vien pagal

[1037] Erin Hatton, Mary Nell Trautner, „Equal Opportunity Objectification? The Sexualization of Men and Women on the Cover of *Rolling Stone*“, *Sexuality & Culture*, 2011, t. 15, Nr. 3, p. 258–259, https://doi.org/10.1007/s12119-011-9093-2.

nuogumą. Pakopa nustatoma atsižvelgiant į požymių raiškos intensyvumą, jų tarpusavio sustiprinimą, teksto ir vaizdo sąveiką bei tai, ar seksualinė interpretacija lieka viena iš kelių galimų, tampa pagrindinė ar iš esmės išstumia kitas. Vienas ryškus požymis savaime nelemia aukštesnės pakopos, kaip ir keli silpni požymiai nebūtinai sudaro seksualizuojančią visumą. Vertinimo nuoseklumą palaiko keturi atraminiai pavyzdžiai: jie analizuojami ta pačia požymių seka, o kiti korpuso vaizdai pakopoms priskiriami su jais lyginant.

3. Vertinimo požymiai

Vaizdai vertinami pagal aštuonis požymius. Kiekvienas požymis gali nepasireikšti, pasireikšti silpnai arba pasireikšti ryškiai. Šios raiškos kategorijos apibūdina konkretų požymį, bet nėra sumuojamos į balą.

Požymis	Nepasireiškia	Pasireiškia silpnai	Pasireiškia ryškiai
Apranga ir nuogumas	Kūną dengianti apranga	Iš dalies kūną atidengianti apranga: apnuoginti pečiai, rankos ar liemuo, praskleistas drabužis	Maudymosi kostiumėlis, apatinis trikotažas arba nuogas kūnas
Poza	Stovima ar sėdima be sąsajos su seksualiniu veiksmu	Pasilenkimas, atsirėmimas, iškeltos rankos	Gulima poza, išskėstos kojos, išlenktas kūnas
Lietimas	Nesiliečiama	Įprastas lietimas: rankos sudėtos, ranka ant peties	Provokuojantis arba aiškiai seksualinis savęs ar kito lietimas
Burna	Suglaustos lūpos; šypsomasi, dainuojama arba kalbama	Praviros, nesišypsančios lūpos	Plačiai praverta burna; matomas liežuvis arba burnoje laikomas daiktas
Žvilgsnis	Žvilgsnis nukreiptas į veiklą, į kitą asmenį ar į šalį; veidas nematomas	Žvilgsnis į žiūrovą, neutralus ar tiriantis	Žvilgsnis į žiūrovą pro petį, iš apačios ar pusiau užmerktomis akimis; kviečiantis arba pasyvus

Požymis	Nepasireiškia	Pasireiškia silpnai	Pasireiškia ryškiai
Dėmesio sutelkimas į kūno dalis (krūtinė, sėdmenys, lyties organai)	Kūno dalys nerodomos arba kompozicijoje neakcentuojamos	Kūno dalys pabrėžtos, bet pridengtos	Kūno dalys sudaro pagrindinį vaizdo akcentą
Seksualinio veiksmo imitavimas ir vaidmens ženklai	Nėra	Užuomina, dviprasmiška rekvizito detalė	Rodomas ar imituojamas seksualinis veiksmas; rekvizitas žymi infantilizavimą, dominavimą ar pavergimą
Teksto ir vaizdo sąveika	Vaizdą lydintis tekstas seksualinių nuorodų neturi arba pateikiamas tik leidinio pavadinimas	Seksualinė užuomina antraštėje, prieraše ar šūkyje	Tiesioginė seksualinė nuoroda; kelios tokios nuorodos prie to paties vaizdo

Vaizdo dydis, kadravimas ir vieta puslapyje fiksuojami atskirai, kaip publikavimo aplinkos požymiai, remiantis Guntherio Kresso ir Theo van Leeuweno multimodalinės analizės kategorijomis[1038].

4. Seksualizacijos pakopos

Neseksualizuotas vaizdas. Nė vienas požymis nepasireiškia ryškiai. Gali būti pavienių silpnų požymių, tačiau juos paaiškina vaizdo žanro ar situacijos konvencijos. Jie nesudaro tarpusavyje susietos seksualizuojančios visumos ir nenukreipia dėmesio į kūną kaip seksualinį objektą. Tekstas seksualinių nuorodų neturi.

Švelniai seksualizuotas vaizdas. Seksualizacija atpažįstama, tačiau lieka antrinė. Vienas ar keli požymiai pasireiškia silpnai ir iš dalies vienas kitą sustiprina, bet vaizdas išlaiko lygiavertę neseksualinę interpretaciją: gali būti suvokiamas kaip portretas, estetinis, meninis ar reklaminis vaizdas.

[1038] Gunther Kress, Theo van Leeuwen, *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, New York: Routledge, 2021, p. 18.

Ryškiai seksualizuotas vaizdas. Keli požymiai, iš kurių vienas ar daugiau pasireiškia ryškiai, sudaro nuoseklią ir tarpusavyje susietą visumą. Seksualinė interpretacija tampa pagrindinė, tačiau vaizdas dar aiškiai išlaiko kitą funkciją – reklamuoja prekę, iliustruoja straipsnį, pristato asmenį ar gali būti suvokiamas kaip meninis aktas.

Hiperseksualizuotas vaizdas. Keli ryškiai pasireiškiantys požymiai sutelkiami taip tankiai ir taip aiškiai vienas kitą sustiprina, kad kitokia interpretacija praktiškai neįmanoma. Tekstas, jei jis pateikiamas, seksualinę reikšmę įtvirtina, o ne nukreipia nuo jos. Priskyrimą lemia bendras vaizdo poveikis, o ne privalomas visų aštuonių požymių rinkinys.

5. Atraminiai pavyzdžiai

Toliau pateikiami keturi atraminiai vaizdai. Jie nelaikomi statistiškai reprezentatyviais. Jų paskirtis – padėti išlaikyti vertinimo nuoseklumą.

1 pavyzdys. Neseksualizuotas vaizdas

20 pav. Šaltinis: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, fotodokumentai, apskaitos Nr. 0-106551. Autorė Larisa Dmuchovskaja. Konkurso „Mis Lietuva-95“ nugalėtoja Gabrielė Bartkutė Lietuvos koncertų ir sporto rūmuose, 1995 m. gegužės 3 d.

Vakrinė suknelė atidengia pečius. Poza statiška, nesiejama su seksualiniu veiksmu, lietimas neutralus, nes rankos laiko puokštę. Natūrali šypsena. Tiesus, neutralus žvilgsnis į kamerą. Dėmesys nesutelkiamas į krūtinę, sėdmenis ar lyties organus: kompozicijoje išryškinami veidas, karūna, juosta ir gėlės. Seksualinio veiksmo imitavimo ar dominavimą, infantilizavimą žyminčių ženklų nėra. Teksto ir vaizdo sąveika nefiksuojama: vaizde matomas juostos įrašas seksualinių nuorodų neturi, jis kartu su karūna ir gėlėmis žymi grožio konkurso apdovanojimų ceremoniją.

Todėl, galime pažymėti tik du silpnai pasireiškiančius požymius: dalinis pečių atidengimas ir tiesus žvilgsnis. Todėl kadras priskiriamas neseksualizuoto vaizdo kategorijai. Pavyzdys sąmoningai pasirinktas iš grožio konkurso: disertacijoje konkursas nagrinėjamas kaip seksualizuotą žvilgsnį normalizavusi institucija, tačiau skalė vertina konkretų vaizdą, o ne visą renginį.

2 pavyzdys. Švelniai seksualizuotas vaizdas

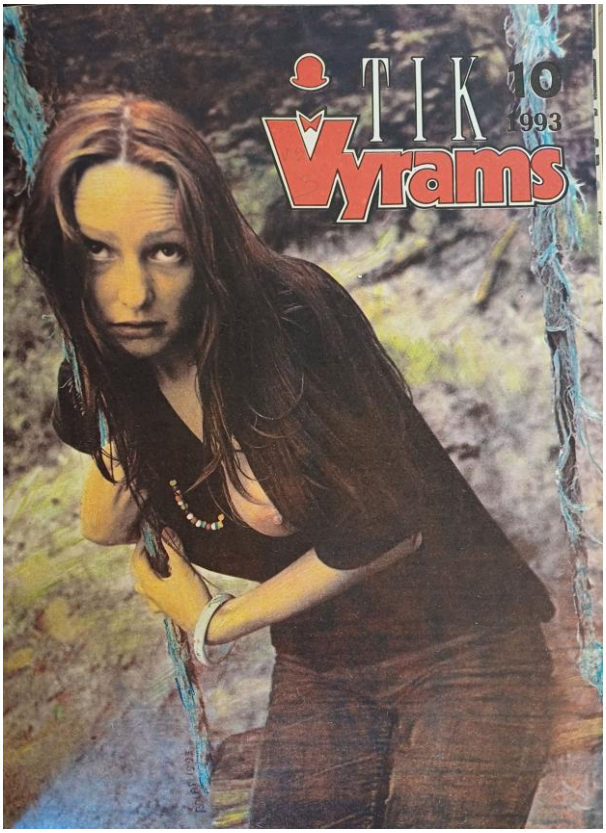

21 pav. Šaltinis: Tik vyrams, 1993, Nr. 10, viršelis.

Praskleista viršutinio drabužio dalis atidengia dalį krūties, tačiau didžioji dalis kūno lieka pridengta. Į priekį palinkusi poza taip pat vertintina kaip silpnas požymis. Lietimas neseksualizuotas – rankos laikomos ties liemeniu ir liečia dekoratyvinę aplinkos detalę. Lūpos suglaustos. Žvilgsnis tiesus ir įtemptas, šiek tiek kviečiantis. Dėmesys į krūtinę sutelkiamas tik iš dalies: kompozicijos centras yra veidas ir žvilgsnis, todėl kūno dalys netampa pagrindiniu akcentu. Seksualinio veiksmo imitavimo ar seksualizuotų vaidmens ženklų nėra. Teksto ir vaizdo sąveikos požymis pasireiškia silpnai, nes viršelyje pateiktas tik leidinio pavadinimas (tačiau jis skirtas vyrams). K**eli silpni požymiai sukuria atpažįstamą erotinę užuominą**. Seksualinė interpretacija lieka viena iš kelių galimų, o vaizdas kartu išlaiko inscenizuoto portreto gamtos fone funkciją. Todėl jis priskiriamas švelniai seksualizuotai pakopai.

3 pavyzdys. Ryškiai seksualizuotas vaizdas

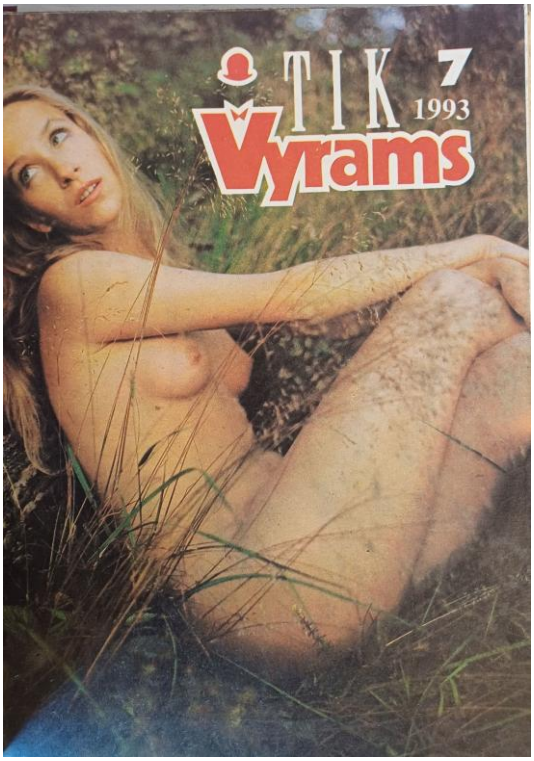

22 pav. Šaltinis: Tik vyrams, 1993, Nr. 7, viršelis.

Kūnas visiškai nuogas. Kūno pozicija, kūno linijas išryškinanti poza. Rankos remiasi į sulenktą koją, nėra nei seksualizuoto savęs lietimo, nei kito asmens prisilietimo. Šiek tiek pravertos, nesišypsančios lūpos, žvilgsnis nukreiptas aukštyn ir į šalį, o ne į žiūrovą, tačiau atrodo svajingas, ieškantis, kviečiantis. Dėmesys į kūno dalis sutelkiamas ryškiai: apnuoginta krūtinė užima centrinę kompozicijos dalį. Seksualinio veiksmo imitavimo ženklų nėra. Teksto ir vaizdo sąveikos požymis žemas, nes viršelyje pateiktas tik leidinio pavadinimas (tačiau jis skirtas tik vyrams). Visiškas nuogumas, gulima poza ir kompozicinis krūtinės akcentavimas sudaro **nuoseklią trijų ryškių požymių visumą**, todėl seksualinė interpretacija tampa pagrindinė. Vis dėlto neutralus lietimas, nuo žiūrovo nukreiptas žvilgsnis, seksualinio veiksmo imitavimo nebuvimas ir seksualinių nuorodų neturintis tekstas palieka erdvės meninio akto gamtoje interpretacijai. Vaizdas siejasi su vėlyvojo sovietmečio *Nemune* publikuotų aktų bei Rimanto Dichavičiaus ir Romualdo Rakausko estetine tradicija, kurią dešimtmečio pradžioje adaptavo *Tik vyrams*. Dėl seksualinės interpretacijos dominavimo, bet ne išskirtinumo, vaizdas priskiriamas ryškiai seksualizuotai, o ne hiperseksualizuotai pakopai.

4 pavyzdys. Hiperseksualizuotas vaizdas

23 pav. Šaltinis: Tik moterims, 2001, Nr. 5, viršelis.

Aprangos ir nuogumo požymis pasireiškia ryškiai: moteris vilki menkai matomą apatinį trikotažą, vyras pavaizduotas apnuogintu torsu. Suglaustų kūnų poza ir vyro palinkimas prie moters veido kuria intymaus artumo įspūdį. Lietimas ryškiai seksualizuotas: vyras liečia moters viršutinę kūno dalį, o jos ranka nukreipta į jo apatinę pilvo ir kirkšnies sritį. Moters lūpos pravertos, ji nesišypso, o žvilgsnis nukreiptas tiesiai į žiūrovą. Vyro žvilgsnis nukreiptas į moterį. Šios kryptys įtraukia žiūrovą į inscenizuotą intymią sceną. Dėmesys į kūno dalis sutelkiamas ryškiai: centre atsiduria apnuoginti torsai, krūtinė ir liečiančios rankos. Apkabinimas ir lietimas imituoja seksualinį veiksmą. Teksto ir vaizdo sąveika itin ryški. Antraštės „Ko nori vyras“, „Seksas su negru“, „Spermos skonis“, „Vyrų prostitucija“ ir užrašas „Karštas!“ tiesiogiai seksualizuoja vaizdą. **Ryškūs nuogumo, lietimo, kūno dalių akcentavimo, seksualinio veiksmo imitavimo ir teksto bei vaizdo sąveikos požymiai susijungia su intymia poza, pravertomis lūpomis ir žvilgsnių kryptimis.** Vaizdiniai ir tekstiniai elementai vienas kitą sustiprina, todėl seksualinė reprezentacija organizuoja visą viršelį ir kitai interpretacijai beveik nelieka erdvės. Vaizdas priskiriamas hiperseksualizuotai pakopai.

2 PRIEDAS. SAKYTINĖS ISTORIJOS INTERVIU SĄRAŠAS

2025–2026 m. atlikti devyni pusiau struktūruoti interviu su dešimt respondentų (vienas pokalbis vyko su dviem pašnekovais). Respondentai atrinkti tikslingai, atsižvelgiant į jų tiesioginį dalyvavimą tiriamuose procesuose. Interviu naudojami kaip individualizuoti konkrečių procesų liudijimai, o ne kaip reprezentatyvus lyginamasis korpusas. Tapatybės naudojimo sąlygos nustatytos pagal dviejų pakopų informuoto sutikimo formą: pirmoji pakopa apima sutikimą dalyvauti ir būti įrašomam(-ai), antroji – sutikimą cituoti ir nurodyti vardą.

Nr.	Respondentas / -ė	Santykis su tyrimo objektu	Data	Vieta
1	Rimantas Matulis	Vilniaus miesto etikos komisijos, vertinusios erotinio pobūdžio leidinius, pirmininkas	2025 01 28	Vilnius
2	Jaroslavas Banevičius	Erotinės ir bulvarinės spaudos leidėjas	2025 02 07	Vilnius
3	Respondentė R1	Gyvenimo būdo leidinių mados redaktorė	2025 03 03	Nuotoliu
4	Aivaras Rusevičius	Šiaulių televizijos „Argo“ vienas kūrėjų, laidų kūrėjas, vedėjas.	2025 03 10	Šiauliai
5	Gediminas Beržinis	Šiaulių televizijos „Argo“ vienas kūrėjų, laidų kūrėjas, vedėjas.	2025 03 10	Šiauliai
6	Vitalijus Žukas	Seksologas - psichoterapeutas	2025 04 01	Kaunas
7	Viktorija Kolbešnikova ir Augustas Čičelis	„Išgirsti“ archyvo kūrėjai, tyrėjai.	2025 04 25	Nuotoliu
8	Respondentas R2	Video peržiūrų, veikusių kavinėje, darbuotojas	2025 07 24	Vilniaus r.
9	Aidas Puklevičius	FHM redaktorius	2026 01 22	Vilnius

Interviu įrašyti skaitmeniniu diktofonu. Įrašai transkribuoti. Įrašai ir transkripcijos saugomi autorės asmeniniame archyve. Dėl temos jautrumo ir respondentų privatumo apsaugos, atsižvelgiant į tai, kad disertacija viešai prieinama, transkripcijos prieduose nepateikiamos.

3 PRIEDAS. SEKSUALUMO GEOGRAFIJA LIETUVOJE (1988–2005)

INTERAKTYVI VERSIJA
tinyurl.com/seksualumo-geografija
Nuskaitykite QR kodą arba atverkite nuorodą.

1. Žemėlapio paskirtis ir statusas

Žemėlapis yra papildoma vizualinė tyrimo priemonė. Jis savarankiškai neįrodo disertacijos teiginių ir nėra atskiras kiekybinis ar kokybinis duomenų rinkinys: jame erdviškai sudėliotos vietos, kurios tyrimo metu buvo identifikuotos istoriniuose šaltiniuose. Žemėlapis nėra statistinė priemonė ir nerodo reiškinių masto. Taškų skaičius, tankis ar jų nebuvimas tam tikroje vietoje pirmiausia atspindi šaltinių išlikimą, reiškinių matomumą ir tyrimo šaltinių bazės geografiją, o ne tai, kiek tokių vietų iš tikrųjų buvo.

2. Ką žemėlapis rodo ir ko nerodo

Žemėlapis rodo	Žemėlapis nerodo
– šaltiniuose dokumentuotas vietas ir jų istorines funkcijas; – skirtingų reiškinių – komercinių, *queer* bendruomenės, sveikatos ir reguliavimo vietas mieste; – savivaldybių leistas ir draudžiamas erotinių leidinių prekybos vietas;	– visų to meto seksualumo vietų ar jų tikrojo skaičiaus; – reiškinių intensyvumo, lankomumo ar reikšmingumo; – dabartinės situacijos (pažymėtos istorinės vietų funkcijos).

3.1 lentelė. Žemėlapio sluoksniai, ženklai ir jų turinys

Ženklas	Sluoksnis	Taškai	Ką apima
KOMERCINĖ IR NAKTINĖ GEOGRAFIJA			
	Komercinės seksualumo erdvės	17	Barai, klubai, restoranai, striptizo ir sekso prekių vietos.
	Seksualinis darbas ir naktinis miestas	5	Seksualinio darbo ir naktinės ekonomikos geografija.
***QUEER* BENDRUOMENĖ, INFORMACIJA IR SVEIKATA**			
	Organizuotos *queer* erdvės ir renginiai	23	Queer klubai, bendruomeniniai renginiai ir pusiau viešos susibūrimo vietos.
	Neformalios *queer* ir cruising erdvės	21	Parkai, paplūdimiai, pirtys, tualetai ir kitos neformalios susitikimų vietos.
	***Queer* informacija, spauda ir atmintis**	5	Leidinių, pašto, interneto ir queer kultūrinės atminties vietos.
	Seksualinė sveikata ir švietimas	11	AIDS prevencija, testavimas, konsultavimas ir edukaciniai renginiai.
REGULIAVIMAS			
	Leistos erotinių leidinių prekybos vietos	19	Savivaldybių aiškiai leistos vietos; pagal sąrašų logiką kitose miesto vietose prekyba nebuvo leidžiama.
	Įvardytos draudimo vietos	3	Aiškiai įvardytos draudimo zonos ir bendros erdvinės taisyklės.
	Iš viso	**104**	

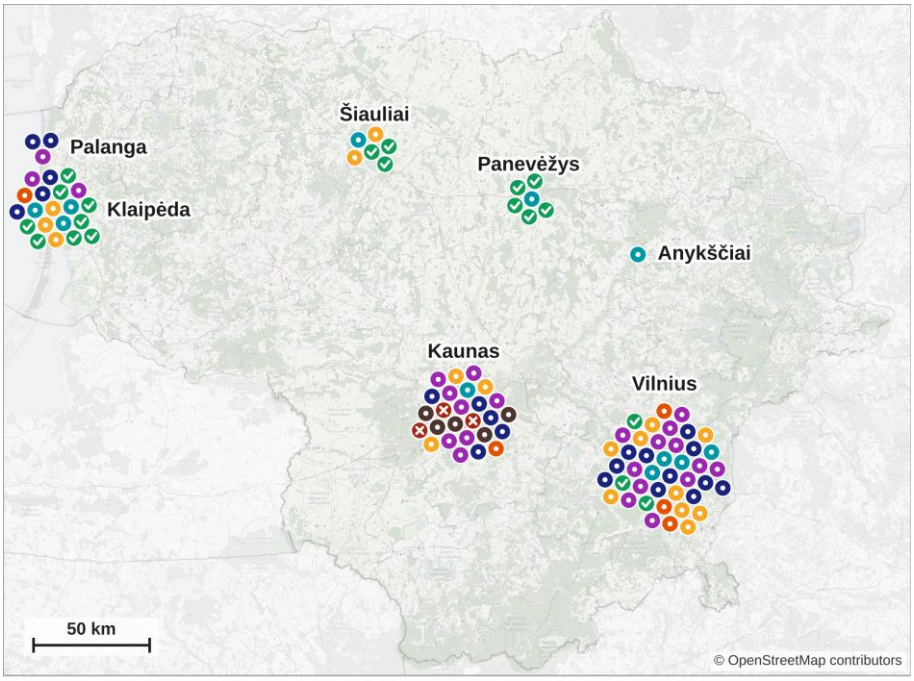

3.1 pav. Žemėlapio „Seksualumo geografija Lietuvoje (1988–2005)“ nacionalinė apžvalga. Autorės sudaryta pagal žemėlapio duomenų bazę (2026 m. lapkričio 7 d. versija); kartografinis pagrindas: © OpenStreetMap contributors. Duomenys: https://doi.org/10.5281/zenodo.24040459.

4. Miestų pavyzdžiai

Miestų mastelyje matyti, kaip skirtingi sluoksniai persidengia ir kur jie išsiskiria (3.2 pav.).

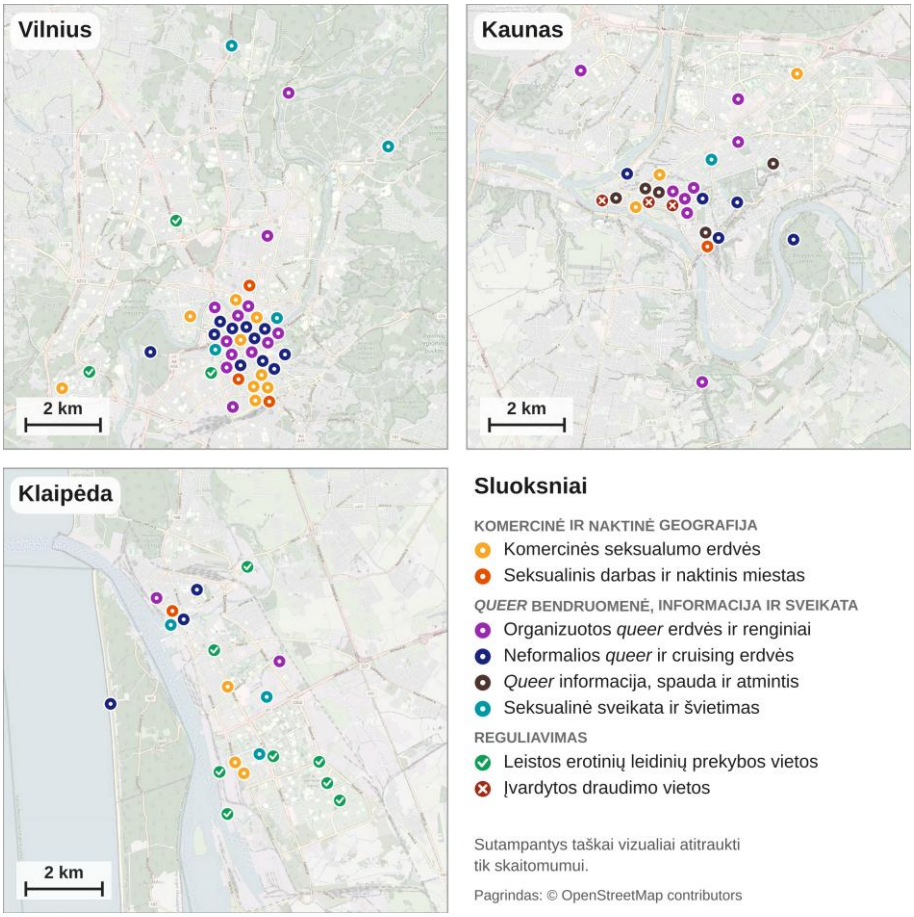

3.2 pav. Vilniaus, Kauno ir Klaipėdos taškų koncentracija ir sluoksnių persidengimas. Autorės sudaryta pagal žemėlapio duomenų bazę (2026 m. lapkričio 7 d. versija); kartografinis pagrindas: © OpenStreetMap contributors.

5. Duomenys, šaltiniai ir tikslumas

Žemėlapyje yra 104 viešai rodomi taškai aštuoniuose sluoksniuose (3.1 lentelė). Kiekvienas taškas turi pavadinimą, koordinates ir aprašomuosius laukus. Vietos nustatytos pagal šaltiniuose nurodytus adresus ar orientyrus; kai adresas nežinomas, taškas dedamas į apibendrintą vietovę (miesto dalį, parką, stoties prieigas). Pagrindinis chronologinis intervalas: 1988–2005 m.

Vienas vėlesnis taškas („Silver bar“, apie 2008 m.) paliktas tik kaip pažymėtas tęstinumo kontekstas.

6. Plėtra ir panaudojimas ateityje

Žemėlapis sumanytas taip, kad ateityje būtų galima papildyti naujais archyviniais ir spaudos šaltiniais, sakytinės istorijos liudijimais, kitų Lietuvos miestų ir miestelių duomenimis.

Metodinės pastabos

- Datos taškų kortelėse pateikiamos skirtingu tikslumu: konkretūs metai ar intervalas nurodomi tik tada, kai juos leidžia nustatyti šaltiniai, kitais atvejais vartojamos formuluotės „apie“, „XX a. dešimtmetis“ arba „data nenustatyta“.
- Sluoksnis „Leistos erotinių leidinių prekybos vietos“ žymi tik savivaldybių aiškiai leistas erotinių leidinių prekybos vietas – išimtis, pagal tokių sąrašų logiką kitose miesto vietose prekyba nebuvo leidžiama. Sluoksnis „Įvardytos draudimo vietos“ žymi aiškiai įvardytas draudimo zonas ir bendrus erdvinius ribojimus.
- Visas individualių taškų šaltinių sąrašas ir nuorodos pateikiami interaktyvaus žemėlapio kortelėse.
- Disertacijoje analizuojami duomenys užfiksuoti ir paskelbti atviroje duomenų saugykloje:
  Zenodo (1.0 versija, https://doi.org/10.5281/zenodo.24040459): rinkinį sudaro taškų lentelė (CSV), žemėlapio failas (KML) ir aprašas.

7. Citavimas ir teisės

Cituoti: Kotryna Bėčiūtė, Seksualumo geografija Lietuvoje (1988–2005): žemėlapio duomenų rinkinys, 1.0 versija, Zenodo, 2026, https://doi.org/10.5281/zenodo.24040459.
Interaktyvi versija: Google My Maps, https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1FyE_o2eeFNVLrTnA1GDwGESbUlBPh04.

Teisės: laikraščių ir žurnalų iškarpos bei vaizdo įrašai kortelėse pateikiami tik mokslinio citavimo ir iliustravimo tikslais; jų autorių teisės priklauso autoriams ir leidėjams. Interaktyvaus žemėlapio pagrindas – © Google; 3.1 ir 3.2 pav. pagrindas – © OpenStreetMap contributors.

SUMMARY

Body, Shame and Desire: Changes in Sexual Culture in Lithuania (1988–2005)

The 1990s are becoming one of the most visible periods of Lithuanian history. They are constantly recalled, depicted and retold in documentary, literary and memory narratives, and step by step they are acquiring the form of a historical account in the work of historians. A coherent historical narrative of the period, however, has not yet taken shape. In the study of sexual culture the gap is wider still. The appearance of the naked body, of eroticism, of sexualised advertising and of more explicit sexual themes in public space is among the most characteristic and most frequently invoked features of the decade, yet historians have barely reflected on it, even though individual aspects have been examined by scholars in the social sciences.

The absence of sustained historical research on this subject is particularly striking against the wave of comparable research on Central and Eastern Europe that has developed over the past decade. That wave has shown that the sexual cultures of state socialism and post-socialism were neither belated copies of the West nor a uniform set of cases, and on some questions, above all in placing 1989 in doubt as a caesura, scholars of the region now compel a rewriting of more general assumptions about the European history of sexuality. The canon that has formed is nevertheless narrow. It consists mainly of research on Poland, Czechia and Slovakia, and Hungary, while the Baltic states usually remain outside it. The omission matters, because conclusions drawn largely from the experience of formally sovereign, if politically controlled, satellite states cannot always be transferred to countries that were occupied and incorporated into the Soviet Union. The Lithuanian case cannot therefore be explained automatically through models established in Polish, Czechoslovak or Hungarian scholarship.

Research on the neighbouring countries does, however, make it possible to formulate the central problem of this dissertation, which arises from a mismatch between the rapid growth of sexual visibility and the ambiguous character of the change in sexual culture. Greater publicity did not necessarily mean uniform or consistent liberalisation. Increasing visibility could mean not only greater openness and acceptability but also new forms of stigmatisation, categorisation and regulation. The problem has a spatial dimension as well. Visibility, the formation of communities and regulation are not spatially neutral: they are shaped by the accessibility, the designated purpose and the regulation of particular urban spaces. In the Lithuanian case this is complicated further by the fact that after 1990 urban space itself was changing

rapidly, was being privatised and commercialised. This does not mean that private sexual culture, everyday conduct or rural space are less important; they left a different kind of trace and require a different source base and a different research approach.

The object of the dissertation is the change in public sexual culture in Lithuania between 1988 and 2005. Many historians of sexuality now argue that the changes following the Second World War and the sexual revolution of the 1960s altered not so much people's sexual relations or practices as public sexual culture itself. Public sexual culture is therefore understood here as the sexual norms and non-norms prevailing in the public sphere: their features and expression, the phenomena of sexuality, the spaces in which these emerged and circulated, and the discourses, images, symbols, ideals and values attached to them. What is examined is not sexual behaviour or intimate relationships in themselves, but the ways in which sexuality, the body and desire were represented, displayed, named, explained, evaluated and regulated in public. The centre of gravity is the public sexual culture of adults; questions of sexuality education and of the protection of minors are analysed only insofar as they became the object of adult public debate and institutional regulation.

Spatially this is a historical study of urban culture. Cultural change is more visible and more widely discussed in cities, which also offer more anonymity and more freedom of action than a rural community, and larger cities contain a wider range of sexualised spaces in which new forms of expression can emerge. The extent to which such forms are made visible in the urban landscape reveals which of them were regarded as normal and which as deviant. The study draws on sources from Vilnius, Kaunas, Klaipėda and other towns without attempting to compare them in equal depth, and most attention falls on Vilnius. This was determined first of all by the source base: the most continuous body of municipal-level documentation was left by the Vilnius City Ethics Commission, comparable material from other cities survives only in fragments, and a large share of national media outlets and regulatory institutions was concentrated in the capital. The first part of the dissertation nevertheless rests on media addressed to a nationwide audience and is national in scope, as are the discourses and the state institutions examined in the third part.

The aim of the research is to define, examine, characterise and reconstruct sexual culture, its transformations, ruptures and characteristics in the public sphere of Lithuanian cities between 1988 and 2005. The question at its centre is not whether public sexual culture changed after the restoration of independence, but how that change took place: in what forms and through

what phenomena it manifested itself; with what intensity and in what stages sexuality became visible in public; in which urban spaces it acquired material form and in which it remained invisible or was pushed to the margins; who sought to regulate it, and with what arguments; and how the processes of visibility, spatial expression and regulation acted upon one another. These questions also determine the architecture of the study, which analyses public sexual culture through three interrelated sections: the changing forms and norms of that culture, the urban spaces associated with sexuality, and institutional regulation together with public discourse.

The chronological boundaries are 1988 and 2005. In the periodisation of political history the long 1990s may reasonably begin with 11 March 1990, but for the history of public sexual culture that boundary is too late, because the machinery of censorship had already begun to weaken: as early as 1987 the activity reports of the Lithuanian SSR Glavlit say almost nothing about the ideological control of public space, and the press breakthrough of the Sąjūdis movement in 1988 made the erosion plain, the weekly Atgimimas reaching a print run of one hundred thousand copies from its third issue. The year 1988 is therefore taken as an analytical threshold, from which the limits of the public sphere were set less by a prior ideological filter and more by editorial decisions and audience demand. The upper boundary is drawn at 2005 rather than at accession to the European Union, because it was during the first full year of membership that several divergent directions in regulation became apparent: the Law on Equal Opportunities, in force from 1 January 2005, established sexual orientation as a ground of discrimination; a recommendation issued in August by the Inspector of Journalist Ethics for the members and experts of the Commission of Ethics of Journalists and Publishers listed the promotion of homosexual relations among the criteria for a violation of family values; and the regulatory model for prostitution was extended for the first time to the paid use of its services. The period between these boundaries is not treated as a single whole: in each part internal turning points are established according to the character of the material analysed.

The study rests on five groups of sources. The first comprises normative and political documents: the legal acts that shaped the field, from the 1990 Law on the Press and Other Mass Media and the 1992 government resolution establishing the procedure for registering, distributing and publicly showing material of an erotic and violent nature to the 1996 Law on the Provision of Information to the Public and the 2002 Law on the Protection of Minors against the Detrimental Effect of Public Information, together with the verbatim records of the Supreme Council and of the Seimas. Unlike a finished legal act, which records the order that was intended rather than the order that

operated, these records capture deliberation still in progress: how proposals were argued and rejected, and which formulations fell away on the road to the adopted text. The second group consists of institutional records – the fund of the Press Control Board, with the minutes of its expert commission on pornographic, violent and erotic content; the minutes and expert conclusions of the Vilnius City Ethics Commission, supplemented by a private archive; the published decisions of the Commission of Ethics of Journalists and Publishers; the fund of the Office of the Inspector of Journalist Ethics, whose complaint files begin only in 2001 and leave a gap that has to be filled from elsewhere; and the funds of the Education Development Centre and of the Lithuanian AIDS Centre. The third and largest group is the periodical press, selected not as a representative sample but according to relevance, audience and continuity: erotic and early tabloid publications, national dailies, regional papers and supplements, magazines addressed to men, to women and to young readers, and Naglis and Amsterdamas, which are among the few periodicals of the period in which homosexuality was presented from somewhere other than an external journalistic or institutional perspective. The remaining groups are visual and audiovisual sources, and personal ones: diaries, notebooks and memoirs, the personal funds of Alfonsas Svarinskas and Skirmantas Valiulis, and nine semi-structured oral history interviews conducted by the author in 2025 and 2026.

The theoretical foundation is constructivist: following Michel Foucault and Jeffrey Weeks, sexuality is studied not as an unchanging biological essence that society either suppresses or liberates but as a historically produced field of knowledge, norms, identities and institutional practices. Publicity is analysed along Jeff Weintraub's two axes – visibility, which separates what is hidden from what is openly shown, and collectivity, which separates what is regarded as the affair of an individual or a family from what is treated as a matter of common concern. The distinction allows for cases in which sexuality became publicly visible without ever being recognised as a legitimate subject of common deliberation. Nancy Fraser's counterpublics and Michael Warner's account of publics formed through the circulation of texts qualify Habermas's public sphere, while John B. Thompson's mediated visibility denotes not merely the publication of an image but the selection, foregrounding, repetition and framing performed by the media; Laura Mulvey, John Berger and Rosalind Gill supply the terms for the gendered relations of power at work in representation. Approaches needed for particular phenomena are introduced where they are applied: Goffman's dramaturgy and Debord's spectacle in the first part, Phil Hubbard's geography of sexuality in the second. The principal method is historical discourse analysis, which treats discourse as a historically

changing system of statements, categories and speaking positions, so that what is analysed is not only the content of the press and of institutional documents but the conditions under which they were produced. Text and image are read together through multimodal discourse analysis, and to assess the features of sexualisation consistently across a large body of images an adapted version of the framework developed by Erin Hatton and Mary Nell Trautner is applied. Institutional documents are read through Norman Fairclough's distinction between text, discursive practice and sociocultural practice, and interviews are treated as sources produced in conversation, their factual statements checked against the contemporary press, archival documents and legal acts.

The first part of the dissertation narrows the broader context of post-socialist transformation to a single question: how the boundaries between the public and the private in matters of sexuality changed between 1988 and 2005. What had previously been associated with intimacy, with medical speech or with the artistic nude appeared with growing frequency in the press, in advertising, in entertainment and at public events, and what is analysed is therefore not only what became visible but under what conditions this new visibility was recognised as acceptable, desirable, shameful or in need of regulation. The press is examined as the central arena of mediated visibility. Television was in many respects more spectacular and changed just as fast, but the press provides a continuous, archived record across the whole period, developed the verbal discourse of sexuality most fully through advice columns, expert commentary and readers' letters, and liberalised earlier and more freely, so that the earliest changes can be traced in it. That this was a mass rather than a niche phenomenon is shown by print runs: the newspaper Dvidešimt centų appeared in one hundred and twenty thousand copies in 1991, and the television listings weekly TV antena reached two hundred and twenty-three thousand copies in December 1998.

Within the press four stages of sexualisation are distinguished. During the Sąjūdis period, between 1988 and 1990, the first experiments appeared in a liberalising press. During the period of hybridisation, between 1990 and 1995, Western form was combined with local limits of shame, and much of the material was reprinted, translated or borrowed without authorisation from foreign publications. During the period of Lithuanianisation, between 1995 and 2000, content became localised: foreign material was increasingly replaced by Lithuanian texts, Lithuanian models and local celebrities, and the body was commercialised as national. During the period of routinisation, between 2000 and 2005, sexualised content became an ordinary component of the general press, while mobile telephony and the internet began to dissolve its dependence on any particular publication. The first part also examines the

discourses of sexuality education in the press and the reflection of femininity and masculinity: the contradictory demands placed on women between the figure of the Madonna and that of the superwoman, the new man and the older norms that persisted beside him, and the recurring public duel over whose life was easier. A second chapter turns to other public spectacles in which the scenarios established in the press were transferred, tested, exaggerated or contested – the naked body from the artistic nude through its commercialisation to the covered but unacceptable body of queer art, beauty contests as an economy of sexuality, and four sex scandals: a pornographic photo shoot staged in the Vilnius wedding palace, the so-called gay wedding in Vilnius Cathedral, the reality show Akvariumas 2, and the case of Algirdas Brazauskas's private life as a question of political accountability.

The second part reconstructs the sexual geography of Lithuanian cities, understood as the totality of urban places, routes and spatial relations through which sexual practices became possible, visible, hidden or regulated. The urban environment is not treated as determining sexual conduct; urban spaces offer unequal conditions to different practices and are themselves used, given meaning and altered through them. The transformation of the post-socialist city – restitution and privatisation, commercialisation, the decentralisation of planning and the redistribution of residential, commercial and service functions – shaped a new sexual geography even as it adapted to it. Each place is analysed along four dimensions: its position in the city, its visibility and accessibility, its relation to the official designation of the site, and the time of its use. This makes it possible to ask not merely where things happened but who could recognise and use a place, whether sexual expression was its official, temporary or informal function, and when that meaning came into being. The first chapter examines the visible commercial space of the heterosexual city and its restriction through licensing, trading zones and displacement from representative urban spaces; the second reconstructs the invisible geographies, the contours of the homoerotic city and the search for a lesbian city; the third analyses prostitution as an invisible but structured urban practice, the oscillation of its regulation between prohibition and legalisation, its transnational dimension, and the night-time city.

The third part examines institutional regulation and public discourse as interconnected processes. State and municipal institutions consolidated particular understandings of sexuality through legal acts, classification and expert assessment, while public debate, interest groups and political actors pressed those institutions to move the boundaries of regulation. The logic of justification changed as well: in the early years of independence decisions rest visibly on arguments of morality and of national and religious values, while

in the early 2000s the protection of minors and the notion of detrimental effect became increasingly important. The development of regulation is divided according to changes in the order itself – who took decisions, at what institutional level they were implemented, and on what arguments they rested – and four stages are distinguished: a period of sporadic prohibitions and moral and national anxiety between 1990 and 1992; the state model of the control of erotica between 1992 and 1996, analysed most fully because it produced the clearest institutional structure and the most continuous body of sources; the paradox of self-regulation between 1996 and 2002, in which an institution reluctant to accept the functions assigned to it was asked to act as an expert on pornography; and the harm paradigm between 2002 and 2006. The second chapter analyses the discourses of national decency, of openness and of cultural depression, and the feminist and queer positions of limited audibility that operated alongside them.

The research shows that the change in Lithuanian public sexual culture between 1988 and 2005 is described most accurately not as a steady liberalisation but as a transformation proceeding at several speeds and in several directions. Visibility changed fastest. As late Soviet censorship weakened, as the media commercialised and democratised and as new media expanded, the naked body, erotic imagery and themes of intimacy became an ordinary part of public culture within little more than a decade, and goods, services and places associated with sexuality became easier to recognise and to reach. Visibility, social recognition, the capacity to speak in one's own name and the forms of control did not, however, change at the same pace. Some forms of sexuality quickly became part of the entertainment, consumer or media market; others entered public life first of all as a problem, a risk or an object of regulation. The expansion of public sexual culture did not in itself produce greater equality, nor did it widen the acceptability of more varied communities. Greater visibility made it possible not only to speak, to show and to know more, but also to classify, to commercialise and to stigmatise more intensively. In this respect the study qualifies the familiar opposition between the public and the private: a form of sexual culture could be highly visible and at the same time receive no social recognition, while those associated with it were denied the possibility of defining their own experience. The notion of a sexual revolution serves at most to describe the rapid rupture in visual culture and in the media, but not the transformation of the field as a whole, which is better described as a non-linear and multidirectional evolution.

The chronology of public sexual culture coincided only in part with the political chronology of Lithuanian transformation. Themes of the body, of

eroticism and of sexual relations that had previously been constrained were already becoming visible in the press in 1988. In 1991 and 1992 the change acquired a material and commercial form: erotic publications and videotapes spread, striptease programmes were publicly advertised, sex shops and eroticised advertising appeared, and at the same time the state began to construct a more coherent system for controlling erotic content. Around 1995 and 1996 a further threshold emerged, as sexualised images and forms of entertainment became increasingly localised, venues dedicated exclusively to erotic entertainment were established, and the state model of press control gave way to media self-regulation. At the turn of the century mobile telephones, text messaging, the internet and the expansion of television programming began to dissolve the earlier dependence of sexual content and services on a particular publication, a broadcasting slot or a physical meeting place, while expert classification, potential harm to minors and the protection of the family became ever more prominent in the language of regulation. These ruptures overlapped and were not identical across fields. The long 1990s therefore emerge here as an independent chronology of transformation, whose beginning owes more to 1988 and whose end is marked not only by the geopolitical rupture of 2004 but by the confrontation, visible in 2005, between legal change and new categories of regulation.

The market and the media were among the most important engines of expanding visibility, but their effect cannot be equated with emancipation. What was normalised most rapidly was the young, aestheticised female body, most often presented for a heterosexual male gaze. The press, beauty contests and entertainment culture did not merely display the body; they assessed it, measured it and compared it. Norms of femininity did not so much change as accumulate: to the strong roles of wife, mother and homemaker were added demands for professional independence, sexual attractiveness and continuous work on one's appearance. Models of masculinity were reflected upon and changed more slowly, while norms of economic capability, initiative, heterosexuality and sexual activity remained relatively stable. As a result the expanded opportunity to speak about sexuality in the press in some cases reinforced rather than reduced the asymmetry between the sexes. The analysis of queer art, of public spectacles and of sex scandals shows further that the threshold of acceptability was not set by the degree of nudity: a heterosexual naked body could be justified by art, by beauty, by humour or by commercial entertainment, whereas signs of homosexuality or of identities that did not conform to gender norms could provoke a strong negative reaction in the absence of any explicit or sexualised bodily image at all.

Because no coherent model of sexuality education took shape in schools, the function of informing young people was assumed in part by the press, which supplied practical knowledge that had previously been difficult to obtain. This informal self-education also reproduced heteronormative models of relationships, moralised about certain reproductive choices and often sustained a narrow understanding of sexual violence. The increase in information and the routinisation of the sexualised image thus proceeded faster than the formation of an equitable knowledge of sexuality capable of encompassing different experiences. The continuity of this conflict is evident in the Life Skills programme introduced in 2023, whose implementation was accompanied by a new wave of disinformation on social media and whose data show that sexuality education remains among the topics most frequently omitted in schools. The argument did not end with the period examined here, and its axis has remained unchanged: who has the right to decide what a young person may and should know about the body, relationships, contraception, sexual health and sexual diversity.

After the restoration of independence the sexual geography of Lithuanian cities did not so much move from hidden places to public ones as expand and become layered. Publicly advertised sex shops, striptease programmes and clubs, erotic events and sexual health campaigns appeared in Vilnius, Kaunas and Klaipėda, and beside them there persisted places whose sexual meaning depended on the time of day, on personal connections and on knowledge passed by word of mouth within a community. The same café, park, restaurant or beach could mean entirely different things to different people, so that a central location did not in itself confer social visibility and a publicly accessible place was not necessarily equally accessible to every group. Commercial forms of heterosexuality could establish themselves relatively quickly in a permanent location, display a sign and hold the status of a legal business, even though their visibility was limited by licensing, trading zones or displacement from representative spaces. Queer sociality relied more often on personal advertisements, informal networks, shifting meeting places and knowledge of when a place took on another function, and the geographies of lesbians and queer women appear especially fragmentarily in the sources. The geography of prostitution was partly recognisable in public, yet was pushed both legally and symbolically into a field of illegality, control and social risk. The night-time city constrained the movement of women and of queer people through the threat of sexual violence, harassment and assault, so that using the city required distinct strategies of visibility, invisibility and safety. At the same time visibility increased the possibilities of regulation: the more clearly

a place could be associated with sexual activity, the more easily it came within the field of vision of municipalities and other institutions.

The abolition of Soviet censorship did not bring the control of sexualised content to an end. What changed were the institutions of control, the procedures and the modes of justification, and the classification of sexuality became one component of the public order that the new state was constructing. Between 1990 and 1992 isolated prohibitions and reactions grounded in moral and national anxiety predominated; between 1992 and 1996 a state model for the administration of erotic content took shape; after 1996 direct state control was replaced by self-regulation and expert assessment; and in the early years of the twenty-first century questions of potential harm and of the protection of minors and of the family moved to the centre. This was not a simple passage from stricter to more liberal control, and three interconnected shifts can be distinguished within it.

The first concerns the mode of assessment. In the early period the indeterminacy of the concepts of erotica and pornography was for the institutions both an obstacle and a source of power. Commissions had to decide for themselves what was to count as erotica or as pornography, and their decisions were shaped not only by legal acts but by the moral, aesthetic and cultural dispositions of their members. Over time this intuitive principle of knowing it when one sees it was replaced by increasingly detailed criteria. In the recommendation for the members and experts of the Commission of Ethics of Journalists and Publishers, published by decision of the Inspector of Journalist Ethics on 4 August 2005, erotic and pornographic content was already classified according to quantitatively defined features: at least one photograph of a naked body per printed sheet of text, scenes of nudity occupying a third or more of the running time of a film or programme, and, for pornography, the explicitness and detail of the act and the display of genitals in close-up. Morality was bureaucratised. The individual judgement of an assessor was replaced by a classification system described in advance, and the aim was plainly to reduce expert discretion and to turn classification into a repeatable administrative procedure. The technical turn did not, however, amount to the abandonment of moral evaluation: moral intuition was transferred into administrative form, and what had previously been decided as manifestly indecent came to be described as a particular configuration of images, proportions and thematic features. The seventh point of the same recommendation reintroduced a broader criterion of the public interest, allowing content to be assessed irrespective of quantitative proportions and tying it to the protection of life, humanity, truth, human dignity and family values.

The second shift concerns the language of regulation. In the early 1990s sexualised content was most often associated with a threat to national traditions, Christian values, public morality and decency, while in the early 2000s similar restrictive aims were increasingly justified by reference to the potential negative effect on minors and to the necessity of protecting the family. The third shift is most clearly visible in the history of the regulation of homosexuality. In institutional documents of the early 1990s homosexuality was still associated with criminalisation, with pathology, with perversion, with pornography or with a threat to society. In the 2005 recommendation homosexual relations were separated from the features of erotica and pornography, but were transferred into the field of a threat to family values, appearing under the heading of the family alongside the justification of incest and the justification of the humiliation of family members. Homosexuality was problematic here not because of the explicitness of a sexual image but because of the public legitimacy of the form of the relationship itself; the object of regulation was no longer only the sexualised body or the indecent image but an alternative form of intimacy that disturbed the norm of the heterosexual family. This logic later became evident in the 2009 redaction of the Law on the Protection of Minors, in which homosexual relations came to be linked directly with information harmful to minors, even though sexual orientation had been established in equal opportunities and anti-discrimination law from 2005. The opposition shows that legal recognition and moral regulation were not successive stages that replaced one another: they could grow stronger in parallel. The practical capacity of these institutions was in any case limited: a model founded on the assessment of individual publications, posters, videotapes and events was increasingly unable to encompass the growing volume of media and their digital circulation, so that their significance lay less in the number of publications they banned than in the categories produced through their work – the categories by which the state decided which forms of sexuality were acceptable, tolerable, worthy of protection or harmful.

Public discourses on sexuality and institutional regulation operated not separately but as an interconnected system. The sources show the recurrence above all of the discourses of national decency, of openness and of cultural depression, alongside feminist and queer positions of limited audibility. The discourse of national decency linked the growing publicity of sexuality to a threat to national culture, to tradition, to the family and to public morality; in its more acute forms it displayed the mechanisms of moral panic, conflating disparate phenomena under the category of pornography, predicting cultural degradation and rising disease and crime, and demanding stronger control.

The discourse of openness associated sexuality with choice, self-understanding, information and market freedom, but it too was not homogeneous: in its commercial strand permissiveness could become a sales strategy; its critical strand, developed largely in academic and cultural circles, remained comparatively narrow; and a middle position often tied acceptable sexuality exclusively to love, reproduction and marriage. The discourse of cultural depression shared the diagnosis of cultural decline but more often expressed resignation than mobilisation. Networks associated with the Catholic Church, together with petitions and participation in institutions, made it possible to convert part of this moral anxiety into administrative or legal decisions. Feminist criticism more often remained within academic and cultural networks: the anti-pornography argument concerning gender inequality that was influential in the West in the 1980s scarcely appeared in Lithuanian commissions or in the Seimas, and the question of gender surfaced more often in the paternalistic form of the protection of women than as an argument about women's rights.

The Lithuanian case contributes to the history of sexuality in Central and Eastern Europe by showing that post-socialist transformation cannot be explained as a simple movement from Soviet constraint to Western liberalism. The growth of sexual culture, market commercialisation, the emergence of a democratic public sphere, the more public appearance of new communities, moral regulation and the expansion of legal recognition all occurred at the same time, and the same processes could open new possibilities and create new limits: freedom of the press expanded visibility but also produced a commercial market in the objectification of the body; the state abandoned Soviet censorship but created new institutions for classifying erotica and pornography. Neither liberalisation nor Westernisation alone accounts for the period. One of the most important results of the study is that a number of present-day tensions in sexual culture cannot be explained solely by the experience or the inertia of the Soviet period. The Soviet legacy mattered, particularly in the domains of shame, of pathologisation, of reproductive sexuality and of the limits of public speech, but the years between 1990 and 2005 did not merely inherit older norms: at the beginning of independence new institutions, legal categories and schemes of argument were created that later proved durable. The case also suggests that a single model of post-socialist or of Baltic sexuality should be constructed with caution, since the material examined here indicates that the phenomena of sexual culture in the region emerged and changed along different trajectories.

The dissertation brings together for the first time in a single historical analysis a wide field of phenomena of Lithuanian public sexual culture

between 1988 and 2005 – the images of sexuality produced by the media, their materialisation in urban space, and the institutional attempts to regulate those spaces – and rests on a body of archival and institutional sources that has been little used and, in some cases, not examined at all. Through the history of sexuality, post-Soviet transformation itself is seen here from a different angle. The triad of the title summarises the conclusions briefly. In the 1990s the body in public sexual culture became more visible, more openly displayed, evaluated, objectified and regulated. Desire was associated ever more frequently with attractiveness, with consumption and with pleasure, yet at the same time it was understood as a risk to the individual, to society and to culture. Shame marked the boundary between what could be publicly shown, named and recognised and what was to remain in the private or unspoken sphere. Over time that boundary became increasingly measurable. At the beginning of the period it rested largely on moral judgements – indecent, immoral, contrary to tradition – while by its end it was expressed in quantitative criteria: the number of images of the naked body, the volume of content, or the share of programming time it occupied.

About the author

Kotryna Bėčiūtė studied Cultural History and Anthropology (BA, 2013–2017) and History (MA, 2018–2020) at Vilnius University and vocational pedagogy at Vytautas Magnus University (2021–2022). In 2021–2026 she pursued doctoral studies in History at the Faculty of History, Vilnius University. Her research interests include the history of sexuality, the body and gender, post-Soviet transformation, the history of the media and public discourse. In 2025 she completed a research stay at the University of Coimbra (Portugal). She has presented her research at international conferences in Katowice, Berlin, Leiden and Birmingham.

PADĖKA

Nuoširdžiai dėkoju visiems ir visoms, skyrusiems laiko šią disertaciją perskaityti ir permąstyti. Dėkoju respondentams ir respondentėms, sutikusiems pasidalinti savo mintimis ir istorijomis. Dėkoju visiems ir visoms, kurie, radę ką nors įdomaus, juokingo ar netikėto mano tyrimo tema, negailėjo ir dalinosi. Ačiū Istorijos fakultetui, leidusiam jaustis priimtai po Liepa. Tomui, kuris ėmėsi vadovauti šiai disertacijai ir jaudinosi kartais net labiau nei aš. Ačiū visai šeimynai, draugams, kurie kantriai klausėsi istorijų iš archyvų. Mylimiausiems tėvams, kurie nuo mažens leido gyvenimą tyrinėti, patirti ir gyventi pačiai. Esu baisiausiai dėkinga savo mieliausioms draugėms Ramunytei ir Laimutei, kurios visada palaikė, juokino ir drąsino. O visą mano liūdesį, džiaugsmą ir nerimą kartu išgyveno mano mylimiausias Mantas, kuris nepailsdamas manim rūpinasi, maitina, verda kavą ir įdėmiai klauso mano plepalų.

TRUMPOS ŽINIOS APIE DISERTANTĘ

Kotryna Bėčiūtė

Išsilavinimas

2021–2026 m. – istorijos doktorantūros studijos, Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas.

2021–2022 m. – profesinės pedagogikos studijos, Vytauto Didžiojo universitetas.

2018–2020 m. – istorijos magistrantūros studijos, Vilniaus universitetas.

2013–2017 m. – kultūros istorijos ir antropologijos bakalauro studijos, Vilniaus universitetas.

2009–2013 m. – Vilniaus Mykolo Biržiškos gimnazija.

Stažuotės

2025 m. – Universidade de Coimbra, Koimbra, Portugalija.

Pranešimai mokslinėse konferencijose

1. 2023 m. rugsėjo 22–23 d., V International H/Story Conference „Sense and Sexuality: Erotic Discourses in/of History“, Katovicai, Lenkija – pranešimas „The Dirty ’90s: The Regulation of Erotica and Pornography After Restoration of Independence of Lithuania (1990–1996)“.
2. 2023 m. lapkričio 15–17 d., tarptautinė konferencija „Pop after Communism. The Transformation of Popular Culture after 1989/90“, Berlynas, Vokietija – pranešimas „Changes in Representations of Sexuality and the Body in Lithuanian Popular Culture in the 1990s“.
3. 2025 m. kovo 26–29 d., European Social Science History Conference 2025, Sexuality Network, Leidenas, Nyderlandai – pranešimas „The Illusion of Freedom: The Regulation of Erotica and Pornography After Restoration of Independence of Lithuania in the 90s“.
4. 2026 m. balandžio 10–12 d., BASEES Annual Conference, Birmingemas, Jungtinė Karalystė – pranešimas „Between Silencing and Scandal: Regulating Queer Visibility in Post-Soviet Lithuania“.

PUBLIKACIJŲ SĄRAŠAS

1. Kotryna Bėčiūtė, „Erotikos ir pornografijos reguliavimas viešojoje sferoje nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje: Vilniaus atvejis (1990–1996)“, *Information & Media*, t. 100 (2024), p. 52–69, DOI: https://doi.org/10.15388/Im.2024.100.4.
2. Kotryna Bėčiūtė, „Framing Sexuality: Media Liberalisation and State Oversight in Post-Independence Lithuania“, in: *Erotic Discourses in History, Culture and the Arts*, sud. Aleksandra Musiał-Pudełko, Nina Augustynowicz ir Agnieszka Podruczna (Routledge, 2026), p. 100–113, DOI: https://doi.org/10.4324/9781003665267-11.
3. Kotryna Bėčiūtė, „„Seksą palikime pabaigoje“: jaunimo spauda kaip neformalaus lytiškumo ugdymo erdvė Lietuvoje (1988–2004 m.)“, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 57 (2026), p. 80–97, DOI: https://doi.org/10.15388/LIS.2026.57.5.

UŽRAŠAMS

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p. info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
bookshop.vu.lt, journals.vu.lt
Tiražas 15 egz.